

ALVIN TOFFLER
AL TREILEA VAL

Prefață: IONIȚĂ OLTEANU
Traducere din limba engleză:
GEORGETA BOLOMEY
și DRĂGAN STOIANOVICI

1983
EDITURA POLITICA
BUCUREȘTI

Redactor: HORTENSIA PIETREANU-POPESCU
Coperta: VALENTINA BOROS
Edituri în care a mai apărut AL TREILEA VAL de Alvin Toffler
SUA – cartonat: William Morrow & Company
broșat: Bantam Books
Anglia – cartonat: William Collins Sons
broșat: Pan Books
Franța: Editions Denoel
R.F. Germania: C. Bertelsmann Verlag
Spania: Plaza & Janes S. A.
Mexic: Editorial Diana
Olanda: Uitgeverij L. J. Veen
Japonia: Nippon Hoso Shuppan Kyokai (NHK)
Israel: Am Oved Publishers
Brazilia: Distribuidora Record
Danemarca: Chr. Erichsens Forlag
Turcia: Altin Kitaplar
Iugoslavia: Iugoslavija Publishers
(ediție sârbo-croată)
Suedia: Esselte Info AB
Grecia: Edition Cactus
Polonia: Panstwowy Instytut Wydawniczy

ALVIN TOFFLER
THE THIRD WAVE
Bantam Books, Inc, 1981
Prefață

Spuneam în cartea de *Dialoguri despre viitor*¹, între ai cărei interlocutori se afla și Alvin Toffler, că autorul *Șocului viitorului* personal nu are nimic șocant în el și cred că este adevărat. Cu totul altfel stau lucrurile cu ceea ce scrie. Cărțile sale sunt interesante, incitante, chiar și șocante. Afirmția este valabilă și pentru ultima sa lucrare *Al treilea val*. Editată în peste un milion și jumătate de exemplare în Statele Unite ale Americii, tradusă în 16 țări, 2 seriale pentru televiziunea canadiană și cea japoneză pe marginea cărții, aceasta spune totul.

Imensa audiență, talentul și ingeniozitatea să nu trebuie să ne facă însă să privim cartea fără nici o rezervă. Însuși autorul declară spre sfârșitul cărții sale: „Nu am încredere în oamenii care își închipuie că dispun deja de răspunsuri într-un moment când noi abia încercăm să formulăm niște întrebări” (p. 562). Cred că această afirmație s-ar potrivi foarte bine ca motto al cărții. Cum am putea avea încredere în oamenii care au doar certitudini? Poate exista oare o cale mai fecundă de a tinde spre adevăr decât îndoiala? Și mai ales într-un context că cel actual caracterizat prin schimbări foarte dinamice. Câte și ce adevăruri absolute pot supraviețui într-o lume în care schimbarea s-a accelerat teribil și în care relativizarea și incertitudinea au crescut prea mult?

În mod evident și sesizabil pentru fiecare dintre noi, schimbarea a devenit o dominantă a civilizației actuale. Este adevărat că schimbarea a existat întotdeauna. Ea reprezintă în fond forma de existență a naturii, a vieții, a materiei. Atunci de ce o resimțim mai acut acum? De ce sîntem mai preocupați de schimbare în prezent? Ce este nou în situația actuală? Poate accelerarea ritmului și amploarea sa o fac mai preocupantă și mai derutantă, Toffler însuși vorbește în cartea sa despre comprimarea inimaginabilă a timpului. „E ca și cum — spune el — întreaga viață activă a unui individ, să zicem de 80 000 de ore de muncă, cîte 2 000 de ore anual, timp de 40 de ani — ar putea fi comprimată în numai 4,8 minute”.

În ce lume trăim? Ce lume construim? Încotro mergem? Vom suferi un „șoc al viitorului” sau chiar îl resimțim de pe acum? Ce va reprezenta el? Vom asista la o schimbare de civilizație? Oare nu am putea vorbi și despre un „șoc al prezentului”?

Trăim în mod vizibil într-o lume stresantă. Din multe puncte de vedere ea a devenit chiar șocantă. Tabloul lumii contemporane, cu părțile sale pozitive și negative, ne este cunoscut în linii generale. Dar cum am putea să-l înțelegem și mai ales cum poate fi el acceptat?

În secolul în care omul a acumulat cunoștințele științifice și mijloacele tehnologice care l-au lansat în cosmos, pe pămînt aproape un miliard de oameni continuă să trăiască în conul de umbră al neștiinței de carte. Am investigat cu succes macro și microcosmosul nostru. Am descoperit secretul norilor galactici, al celulei genetice și antimateriei, dar pe zone largi ale Terrei continuă să moară, pradă bolilor și lipsei de asistență sanitară, sute de

---

¹ Ioniță Olteanu, *Dialoguri despre viitor*, Editura Politică, București, 1982.

milioane de oameni. Cheltuim aproape 600 miliarde de dolari pe an într-o ruinoasă cursă a înarmărilor. Am reușit să înzestrăm pe fiecare locuitor al globului cu peste 100 de tone de nitrotoluen, în timp ce sute de milioane de oameni continuă să moară de foame.

Am citit undeva cum un copil japonez de 8 ani, dintr-o suburbie a Hiroshimei, nota în jurnalul său în septembrie 1945 că „La 6 august către ora opt și un sfert dimineața soarele a explodat și acesta a fost sfârșitul lumii...” De atunci mă tot întreb: oare vom lăsa soarele să moară?

Sateliții, perfecționarea tehnicii fotografice, creșterea vitezei de deplasare în spațiu, mass media și multe alte elemente ale civilizației contemporane ne permit să sesizăm și să înțelegem mai bine adevăratele limite ale planetei Pământ. Am moștenit un glob, nu prea mare și destul de fragil, pe care trebuie să-l îngrijim. De fapt, mica Terră nu reprezintă numai o zestre, ci suportul vieții noastre. Cineva spunea minunat: „Pământul nu l-am moștenit de la părinți, ci îl avem împrumutat de la copiii noștri”. Și atunci ce lume construim? Ce lume le lăsăm?

Viitorul, cum am afirmat adesea, a devenit nu numai *preocupant*, ci și *presant*. Sîntem presați de evenimente, de schimbări care se petrec cu repeziciune, de realități explozibile.

Viața fiecăruia dintre noi, viața cotidiană se schimbă continuu. Omul trebuie să se obișnuiască să economisească energia, apa, alimentele, să-și gospodărească mai bine avutul, să-și adapteze aspirațiile la noile posibilități. Este necesar să ne modificăm unele deprinderi, obiceiuri, dar poate în primul rînd se cere revizuit modul în care privim și mai ales înțelegem lucrurile.

Anii '80 au adus cu ei noi provocări, resimțite inclusiv de „omul de pe stradă”. Se manifestă la nivel planetar o criză energetică acută. O perturbatoare criză economico-financiară și-a extins permanent „unda de șoc”. Segmente largi ale globului sînt afectate de o descurajantă criză alimentară. În multe părți ale lumii aglomerările urbane, cu tot cortegiul de probleme grave și greu solubile, au devenit extrem de preocupante. Mizeria rurală și o degradantă sărăcie bîntuie zone întregi ale globului. Violența și terorismul, drogurile și creșterea criminalității, un tineret debusolat fac ca o anumită lume să devină tot mai agresivă și mai neprimitoare. Dezechilibre ale mediului natural, lacuri și rîuri „moarte”, păduri devastate, un aer tot mai poluat, ploi acide fac ambianța de viață tot mai ostilă.

La încheierea celui de-al doilea război mondial, cei ce doreau să fie arhitecții unei lumi mai bune înscrisau printre dezideratele acesteia nevoia de a elibera omenirea de războaie, de mizerie și foamete. Din păcate s-a realizat foarte puțin pe această cale. Continuăm să trăim sub spectrul războiului și chiar al distrugerii speciei umane. Sute de milioane de oameni se zbat și astăzi într-o cruntă mizerie, sute de milioane din semenii noștri suferă de foame. Din nou avem datoria să ne punem întrebarea: ce lume construim?

Prăpastia dintre cei bogați și cei săraci a continuat să se adâncească. În anii '60, când s-a pus pentru prima oară problema susținerii unei dezvoltări mai accelerate a țărilor mai puțin dezvoltate, pentru a micșora decalajele existente, domnea un oarecare optimism. „Deceniile dezvoltării”, prin însăși conștientizarea omenirii asupra necesității reducerii treptate a decalajelor, ca și prin obiectivele lor, au creat o speranță. După două decenii, la începutul anilor '80, s-a instaurat un pesimism tot mai persistent. Specialiștii au început să se întrebe unde s-a greșit și din ce cauză?

De ce au fost încetinite atât de mult creșterea economică și dezvoltarea, care cu două decenii în urmă dădeau motive de optimism? „Omul de pe stradă” se întreabă și el de ce este astăzi este confruntat cu tot mai multe dificultăți și care sunt perspectivele? S-au scris în ultimul deceniu zeci de mii de pagini, prin care se încerca o analiză mai în profunzime a cauzelor situației actuale și o evaluare a perspectivelor.

Apariția problemelor globale a creat un nou tip de tensiuni, resimțite tot mai intens la nivel planetar. Ne aflăm evident într-o epocă de căutări, de clarificări. A crescut conștiința omenirii asupra pericolelor care ne pîndesc. Au fost lansate numeroase proiecte internaționale de cercetare, au fost organizate mari programe și s-au mobilizat energii și resurse însemnate pentru a identifica problemele, cauzele lor și a putea avansa unele soluții. Numeroase din rapoartele întocmite, care s-au bucurat de o largă răspîndire – între care aș menționa pe cele ale lui Mesarovic-Pestel, Tinbergen, Malița-Botkin-Elmandjra, raportul Bariloche (publicate și în limba română de Editura politică) și mai recent cel al Comisiei Brandt și Global 2000, pentru a nu aminti decît pe cele mai cunoscute – atrag atenția asupra numeroaselor pericole care confruntă omenirea.

Nu este locul aici să discutăm calitatea și aportul lor. Un lucru se impune însă cu toată evidența: omenirea nu va putea continua să evolueze pe vechile coordonate. S-au acumulat în lume la ora actuală atât de multe probleme de o gravitate extremă, care au făcut ca tot mai multe țări, tot mai multe guverne să devină conștiente de necesitatea unor schimbări radicale.

Înseși pacea și existența civilizației umane sunt continuu amenințate. Președintele României arăta cu o foarte clară intuiție politică și un dezvoltat simț de responsabilitate pentru soarta omenirii că „Situația internațională este însă deosebit de complexă și contradictorie. Criză economică – îndeosebi cea energetică, a petrolului –, accentuarea crizei politico-sociale a lumii capitaliste determină, în zilele noastre, o ascutire fără precedent a contradicțiilor sociale, intensificarea activității de consolidare și reîmpărțire a sferelor de influență, continuarea vechii politici imperialiste de forță și dictat, de încălcare a libertății și independenței popoarelor...

În aceste condiții apar mai necesare ca oricînd unirea și conlucrarea tot mai strînsă a popoarelor, a forțelor înaintate pentru oprirea agravării situației

internaționale, pentru reluarea și continuarea politicii de destindere, colaborare, independență și pace, pentru soluționarea tuturor problemelor pe cale pașnică, a tratativelor”².

Cuvîntul criză a revenit în ultimul deceniu tot mai insistent în discuție. Cel mai des cel de criză economică, de criză financiar-monetară, energetică, de resurse sau de criză alimentară. Dar și cel de criză a valorilor, de criză culturală, tehnologică și în ultimul timp și cel de criză a civilizației. Complexitatea fenomenelor devine tot mai pregnantă. Apare totodată din ce în ce mai limpede că diferitele crize sunt legate între ele prin multiple interdependențe și că ele au la bază crize structurale mai profunde, mai greu vizibile cu „ochiul liber”. Multiplele crize, economică, financiară, energetică, alimentară etc, par a fi numai „vîrfurile icebergului”. Este de presupus că acestea sunt cauzate de puternici, curenți de adîncime”. Cu cîtva timp în urmă se vorbea de crize economice, de structură, de valori, dar cel mai adesea abordate sectorial. Viziunile ultimilor ani au început să fie însă mai complexe, mai cuprinzătoare și chiar mai coerente.

Dacă într-adevăr există „curenți de adîncime” care acționează pentru schimbări profunde, de amploare, ar fi o mare greșeală să ne oprim numai la fața vizibilă a icebergului. Adesea și în trecut s-a considerat că o criză reprezintă doar un eșec temporar al evoluției, că trece, că ne va afecta puțin și apoi vom reveni la starea „normală”. Nu rareori s-a considerat că schimbarea nici nu ne privește. Dar astăzi, într-o lume mică, a unor interdependențe crescînde, asemenea judecăți s-au dovedit adesea efemere sau chiar periculoase. Chiar în timpul celui de-al doilea război mondial, cînd un timp Statele Unite au considerat că acesta nu le privește, părerea s-a dovedit iluzorie. Și astăzi la fel. Cînd considerăm că un război în Asia, în Orientul Mijlociu sau în orice altă parte a globului nu ne privește este doar o evadare temporară de la responsabilitatea comună pentru soarta acestei planete fragile.

Schimbările sunt uneori violente creînd pericole reale. Este suficient să privim prăbușirea colonialismului, escaladarea continuă a cursei înarmărilor, lupta pentru reîmpărțirea lumii, criza energetică sau amplificarea fără precedent a șomajului în țările capitaliste dezvoltate, pentru a avea o imagine a presiunilor la care este supusă omenirea. Privim adesea schimbarea și n-o înțelegem. De cele mai multe ori, așa cum constată și Toffler, avem de a face cu zeci sau chiar sute de curenți de schimbare aflați în interacțiuni cauzale și nu rareori aceștia se adună în confluenți mai mari, în fluvii tumultuoase.

Viteza de schimbare, inclusiv a schimbărilor sociale, s-a accelerat și ea, ceea ce a determinat o comprimare a timpilor de reacție. Lipsiți de posibilitatea înțelegerii naturii și esenței schimbării, ca și de instrumente adecvate de

---

² Nicolae Ceaușescu, *România pe drumul construirii societății socialiste multilateral dezvoltate*, Editura politică, București, 1982, vol. 22, p. 202.

cunoaștere și stăpânire a complexității, uneori se manifestă și o frică față de transformări sau chiar rezistența față de ele, ceea ce le face mai dificile și mai costisitoare. Se resimte acut nevoia unor noi instrumente de bord”. Cum s-a spus adesea, a nu dispune de aceste instrumente în condițiile actuale este ca și cum am încerca să pilotăm un avion cu reacție cu aparatura de bord a unui avion clasic.

Nici o centralizare excesivă a deciziilor nu mai este posibilă când timpii de reacție au devenit atât de contrași, și elementele implicate atât de numeroase. Referindu-se la luarea deciziilor la Casa Albă, Toffler arată că nu a fost timp ca fiecare decizie să fie chibzuită pînă la capăt. „Casă Albă – spune el – este într-adevăr atât de presată cu adoptarea deciziilor în toate chestiunile, de la poluarea atmosferei, costurile de spitalizare și energia nucleară, pînă la interzicerea jucăriilor periculoase, încît un consilier prezidențial îmi mărturisea odată: «Aici suferim cu toții de șocul viitorului» „ (p. 555). De fapt tot el arată că toate departamentele gem sub o povară decizională din ce în ce mai mare, în care fiecare trebuie să adopte zilnic o mulțime de decizii, sub presiunea enormă a schimbărilor rapide.

Cum să înțelegem esența, natura și direcțiile schimbării? Aceasta presupune evident și înțelegerea interdependențelor, a conexiunilor și a complexității, a întregului. Nu vom putea înțelege întregul fără a-i cunoaște în profunzime părțile sale componente, dar nici nu vom putea cunoaște părțile sale componente fără a înțelege întregul. Aceste procese vor presupune probabil un permanent du-te-vino, de la analiză la sinteză, de la particular la general, de la sisteme la subsisteme și invers, de la structuri la valori și concepte, de la anatomia sistemelor la fiziologia lor, de la părți la întreg și invers, ca și ample dialoguri între discipline și numeroase iterații succesive.

Ne aflăm în fața unui salt revoluționar în procesele de cunoaștere. Adîncirea specializării, viziunea „tunel” a specialistului, care a ajuns „să știe tot mai multe lucruri, despre tot mai puțin” a ridicat adesea pereți impermeabili între diferitele domenii ale cunoașterii. Concentrarea pe domenii tot mai înguste, pe lîngă marile beneficii evidente pe care le-a adus omenirii, a creat și numeroase bariere în sesizarea unor conexiuni, a interdependențelor și în înțelegerea întregului. În mod paradoxal, dar adesea odată cu progresul cunoștințelor noastre specializate, sporește ignoranța noastră privind globalitatea lumii.

Gîndirea raționalistă, rectilinie, carteziană, a legăturilor biunivoce de tip cauză-efect a condus și ea la apariția unor handicapuri în înțelegerea interdependențelor și a complexității. Sesizarea de către Jean Piaget – unul din cei mai mari specialiști din domeniul epistemologiei – a „valorii etalon” și a „erorii etalonului” în procesele de cunoaștere pune limpede în evidență handicapul esențial al abordărilor sectoriale și nevoia de a reface traseul invers, de la detaliu spre ansamblu.

În realitate rareori găsim fenomene de tip determinist clasic, bazate pe relația simplă, cauză-efect. De regulă există un șir de cauze și de efecte care se intercondiționează reciproc. Afirmatia că întotdeauna o cauză dă naștere la aceleași efecte nu ține seama de context. Aceasta reprezintă mai degrabă un caz particular decât cazul general. Existența unui șir de cauze și efecte interdependente fac ca și contextul să se afle permanent în mișcare. Starea de echilibru a unui sistem este și ea mai curînd un caz particular. Starea de dezechilibru dinamic, în căutarea echilibrului, este mai degrabă starea de fapt.

Uneori este suficient să ne schimbăm punctul din care observăm realitatea sau optică pentru a sesiza lucruri noi, nesesizabile înainte. Același fapt sau proces observat va fi sesizat în mod diferit de un fizician, de un matematician, de un economist sau de un filozof. De exemplu, chiar omul poate fi privit ca ființă fizică, biologică sau socială. El poate fi privit ca homo faber sau sapiens, ca homo oeconomicus sau poetă. Dar privindu-l în fiecare din aceste ipostaze nu putem să-i percepem unitatea ființei sale. Or, în realitate, el nu există și nu acționează decât ca un tot și într-un context social-economic specific, care și el la rîndul său se află în continuă schimbare.

Fără a sesiza interdependențele și a înțelege complexitatea nu vom putea realiza progresele așteptate de la cunoașterea științifică. Am plătit și continuăm să plătim un tribut foarte ridicat abordărilor parțiale, simplificărilor excesive. Soluțiile adoptate în cazul abordărilor sectoriale s-au dovedit, adesea, paleative, contradictorii sau chiar incompatibile. Înțelegerea complexității presupune admiterea paradoxurilor, existența contradictoriului, posibilitatea existenței unor paradigme diferite.

Schimbarea unor paradigme sau principii axiale ne poate face să vedem realitățile cu ochi complet diferiți. Exemplul citat de astrofizicianul Carl Sagan mi se pare deosebit de elocvent în acest sens. El afirmă că am optat pentru calculul zecimal pentru că ne tragem dintr-un pește devonian, care avea cîte cinci oscioare la fiecare aripioară. Avînd cîte cinci falange la fiecare mînă, la care recurgeam atunci cînd socoteam cîte ceva, am optat pentru aritmetica bazată pe numărul zece. Dacă peștele devonian ar fi avut 4 sau 6 oscioare la fiecare aripioară, ni s-ar fi părut firesc să avem cîte 4 sau 6 degete la fiecare mînă și să construim o matematică bazată pe numărul 8 sau 12. Tot așa am putea admite și posibilitatea schimbării altor paradigme cu care ne-am obișnuit să operăm.

Contribuțiile materialismului dialectic privind contradicțiile, lupta contrariilor, acumulările cantitative și saltul calitativ, dialectica necesitate și împlinire puse în noul context al cunoștințelor aduse de teoria sistemelor, a informației, de teoriile lui Ilya Prigogine, laureat al Premiului Nobel, constituie „premisele revoluționare” ale noilor procese de cunoaștere. Ele ne furnizează acum elementele esențiale pentru posibilitatea de a revizui modelele noastre de gîndire, pentru a elabora noi principii axiale și noi paradigme, care să ne

ajute să înțelegem și să stăpânim complexitatea. În cercetările sale epistemologice, sociologul francez Edgar Morin avansează și el ideea posibilității unei noi raționalități care ar putea revoluționa gândirea. Poate cea mai revoluționară schimbare este tocmai modificarea sistemului de gândire, de la cea liniară, carteziană – a legăturilor biunivoce cauză-efect – la cea holistică – a sesizării interdependențelor multiple și contradictorii – bazată pe concepte de sistem, de proces, feed-back și pe dihotomii de tipul continuitate-discontinuitate, echilibru-dezechilibru, necesitate și împlinire.

În acest nou context nu vom fi prea surprinși că fapte aparent complet izolate sunt foarte strâns legate între ele. Pentru a înțelege ce se întâmplă în jurul nostru, pentru a înțelege esența, natura și direcțiile schimbării trebuie să încercăm să integrăm și să sintetizăm în mod coerent fapte, evenimente, realități și cunoștințe fără nici o legătură aparentă între ele. Această încercare constituie cu siguranță meritul principal al lucrării *Al treilea val* a lui Alvin Toffler.

De ce „al treilea val”? Ce vrea acest autor, „șocant” de la cititori? În introducerea cărții sale el spune despre *Al treilea val* că „este o lucrare de sinteză amplă. Ea descrie vechea civilizație în care mulți dintre noi au crescut și prezintă o imagine cuprinzătoare, întocmită cu grijă, a noii civilizații care irumpe în mijlocul nostru”.

Deci omenirea se află în zorii unei noi civilizații, afirmă el. În viziunea sa, după primul val din istoria civilizației umane, al civilizației agricole, care a durat aproximativ 10 000 de ani (din jurul anului 8000 î. e. n. până în jurul anului 1700 e. n.) a urmat al doilea, cel al civilizației industriale, care a durat circa 300 de ani, de la revoluția industrială din Anglia până în zilele noastre, când au apărut semnele unui nou val, al treilea. „Această nouă civilizație – spune autorul – este atât de revoluționară încât sfidează toate presupunerile noastre anterioare. Vechile moduri de gândire, vechile formule, dogme și ideologii, oricât de îndrăgite sau de folositoare au fost în trecut, nu mai corespund realităților. Lumea care se naște rapid din ciocnirea noilor valori și tehnici, noilor raporturi geopolitice, noilor stiluri de viață și moduri de comunicare, reclamă idei și analogii, clasificări cu totul noi. Nu putem îngheșa lumea embrionară de mâine în spațiile tihnite de ieri. Nici atitudinile sau stările de spirit convenționale nu mai sunt potrivite”. Aceasta este marea încercare a lui Alvin Toffler.

Nu-mi propun să susțin sau să combat punct cu punct „construcția” sau ipotezele autorului. Cititorul va putea singur să discearnă asupra a ceea ce i se pare plauzibil sau nu în ideile și judecățile cărții. O precizare sunt totuși tentat să fac. Se pare că semnele care ne îndreptățesc să afirmăm că civilizația umană se găsește într-un moment specific al istoriei sale s-au înmulțit în ultimul timp. Ne aflăm într-un moment de tranziție, de mari transformări, ce au loc pe multiple planuri, de la cel economic – al energiei prin care poate fi susținută dezvoltarea în continuare, al materiilor prime și al tehnologiilor cu

care lucrăm – pînă la cel social, al modului de organizare a societăților, al valorilor pe care le promovează, al tipurilor de producții, de consum, al stilului de viață. Modelul cultural și valoric al industrialismului de tip capitalist prezintă semne evidente de epuizare, fapt recunoscut de tot mai mulți oameni de bună credință. Ar fi profund greșit, chiar periculos, dacă avalanșa unor semnale vizibile, unele chiar șocante, ar fi interpretate doar ca elemente conjuncturale, pasagere.

Willis Harman, președintele Institutului de cunoaștere științifică din San Francisco, observă că invadarea globului de către expansiunea culturii industrialismului capitalist a încetat. Astăzi sunt tot mai puține țări dispuse să adopte modelul capitalist occidental. Lumea anilor '70 cunoaște un nou cuvînt și anume al „dezvoltărilor alternative”. Herman Kahn, cunoscut apologet al societății capitaliste de consum, constată și el că dezvoltarea capitalistă nu va putea continua pe aceleași coordonate. El consideră că în prezent asistăm la „marea tranziție” de la civilizația industrială la cea post-industrială. Există dealtfel în Occident o întreagă pleiadă de autori, în frunte cu Daniel Bell, care vorbesc de societatea post-industrială. Toffler vorbește despre „al treilea val”. Despre dispariția civilizației industriale și apariția unei alte civilizații.

Înșiși specialiștii în studiile viitorului au considerat întotdeauna asemenea elaborate ca discutabile. Ele constituie mai mult ipoteze de lucru, teme de reflecție, decît „construcții” finite. Oricărei asemenea „construcții” îi pot fi găsite puncte forte și slabe și aceste judecăți sunt și ele adesea relative. Ele depind în mod fundamental și de punctul din care sunt privite. „Construcției” lui Toffler i se pot găsi numeroase virtuți și tot la fel de multe elemente discutabile. Nu credem că o asemenea lucrare, de proporții, ar putea fi analizată corespunzător în cadrul unei prefețe. Chiar dacă nu ne putem propune o analiză detaliată a „construcției” lui Toffler, cititorul român trebuie să fie avertizat asupra unui punct esențial, și anume, alegerea opticii prin care privește considerațiile autorului. Analizele, ideile și concluziile sale pornesc de fapt de la investigarea realităților industrialismului occidental, de tip capitalist. Încercările de a „înghesui” toate realitățile sub „pălăria” mare a „valorilor” trebuie privite cu circumspecție, nuanțat. Utilizarea insuficient de riguroasă a unor termeni cu care operează – cum sunt, de exemplu, cei de „schimbare revoluționară”, „raporturi sociale”, „relații și structuri sociale”, „sistem de producție”, „ordine socială” sau chiar de „civilizație” etc. – nu trebuie să-1 facă pe cititor „prizonierul” unor confuzii ideologice.

În ciuda unor încercări nemărturisite ale autorului de „îndepărtare” de ideologii și de prezentare a civilizației celui „de-al treilea val” ca și cum s-ar situa „deasupra” sau „dincolo” de ideologii, autorul constată în mod clar, explicit, eșecul industrialismului occidental de tip capitalist. Deși el analizează și pune în evidență elementele crizei de sistem care a cuprins societatea occidentală, el nu vrea să recunoască explicit cauzele crizei în natura social-

economică a sistemului. Mai mult, criticînd realitățile lumii industriale occidentale el recurge uneori la a pune semnul egal între realitățile existente în țările capitaliste și în cele socialiste.

Studiile asupra viitorului, inclusiv cele care iau forma unor modele aproape exclusiv formalizate matematic, nu sunt lipsite de ideologie, de valori. Aceste studii nu sunt și nici nu pot fi inițiate „în vitro”, într-un vid politic, social-economic și cultural-valoric. Dimpotrivă, tot ceea ce ele conțin ca elemente constitutive sunt desprinse dintr-un context real sau imaginar, fiind dependente de anumite realități sau interese, de anumite poziții, idei preconcepute sau modalități și posibilități de percepere a realităților.

Chiar și atunci cînd aceste elaborate se feresc să trateze în mod explicit aspectele politice sau sociale implicate ele nu sunt „libere” de valori, de ideologie. Dimpotrivă, însăși intenția de a încerca să le eludeze pune în lumină o anumită poziție sau anumite intenții ale autorilor. În realitate, problemele creșterii economice sau ale dezvoltării nu pot fi despărțite de contextul lor social, politic, cultural, valoric și mai ales ideologic. Obiectivitatea și valoarea științifică a analizei, a diagnozei și prognozei nu poate fi realizată în absența aspectelor sociale, politice sau ideologice.

Chiar și modelele pornesc în mod explicit sau implicit de la o ideologie încorporînd anumite premise, experiențe, viziuni, valori „etalon” etc. Observarea științifică a oricărui fenomen este marcată de amprenta teoretică, culturală, ideologică a autorului. Ceea ce vedem depinde de ceea ce privim și de ceea ce ne-am așteptat să vedem, spunea un om de știință american. Iar un analist mexican arăta că teoria pe care se sprijină cercetătorul corespunde poziției sale politice.

Însuși obiectul studiului, aria problemelor investigate, poziția față de sistem și structurile sale, obiectivele politice, ierarhizarea priorităților, valorile și conceptele implicate etc. indică natura, ideologia și scopurile urmărite de diferitele studii asupra viitorului.

În mod evident există în cartea lui Toffler judecăți, reflecții, afirmații ce pot fi acceptate integral, altele doar parțial, cu anumite amendamente, iar altele respinse. Dealtfel, ținînd seama de imperfecțiunile instrumentarului epistemologic pe care îl avem la dispoziție, încercarea unor sinteze vaste, ca și cea întreprinsă de specialistul american, constituie un demers plin de riscuri. Nu cred însă că acest fapt ar trebui să ne dezarmeze. În nici un caz nu cred că ar trebui să așteptăm perfecționarea instrumentarului și a metodologiilor de investigație pentru a avea curajul lansării unor noi ipoteze și judecăți. De fapt, am simțămîntul că aceste încercări pot să ne ajute să avansăm în procesul cunoașterii. Ele pot să ne aducă anumite beneficii chiar și atunci cînd sunt negate în întregime.

În fond, să nu uităm că însuși Toffler afirma că nu are încredere în oamenii care își închipuie că dispun de răspunsuri într-un moment cînd abia

încercăm să formulăm întrebări. O asemenea aserțiune, care spuneam că ar trebui să constituie „motto-ul” cărții de față, poate pune sub semnul întrebării întreaga „construcție” a ctitorului ideii despre nouă civilizație. Dar nu și cartea. Chiar dacă construcția sa prezintă numeroase elemente discutabile, cartea rămîne ca un valoros compendiu de idei, de probleme puse în discuție și teme majore de reflecție.

Să nu scăpăm din vedere că uneori este mai important să sesizezi o problemă, să pui corect o întrebare, să încerci să definești corect o problemă, decît să-i atașezi soluții pripite sau sentențioase. Uneori matematica, în speță econometria sau cercetările operaționale, au fost dezavuate pentru că nu au reușit să rezolve în mod corespunzător probleme economice practice. Dar rareori s-a recunoscut că eșecul s-a datorat și faptului că economiștii n-au reușit întotdeauna să formuleze corect sau complet problemele. Nu puțini cercetători se angajează adesea în eforturi sterile încercînd să „rezolve” false probleme, formulînd inadecvat întrebările sau definind incorect problemele. Și atunci ce se poate aștepta de la soluții? Alvin Toffler ajunge și el la concluzia că de obicei este mai importantă o întrebare potrivită decît răspunsul la o întrebare nepotrivită.

Valoarea lucrării sale nu constă numai, sau mai exact spus nu în primul rînd, în modul concret în care își imaginează autorul „valul trei”. Ci poate tocmai în diversitatea problemelor sesizate, discutate și avansate ca *teme de reflecție*. Că ne aflăm într-o perioadă de schimbări profunde ne dăm seama intuitiv cu toții. Care este exact natura și esența lor, fluxul și configurația lor rămîne încă de discutat. Putem să fim de acord, total sau parțial, putem respinge, în parte sau integral, aceste elaborate, dar nu cred că trebuie să le ignorăm. Cred mai degrabă că într-o perioadă de schimbări profunde și rapide se cere să avem conștiința trează, să stăm cu „degetul pe puls”, să știm tot ce se întîmplă în jurul nostru și cum pot fi interpretate modificările. Aceasta înseamnă totodată o ascuțire a spiritului critic, a rigorii judecăților și o conștiință mai acută a prezentului și viitorului. De altfel și Toffler declară: „Chiar dacă civilizația celui de «al doilea val» se clatină și nu mai este viabilă, aceasta nu înseamnă că civilizația celui de «al treilea val», așa cum am zugrăvit-o aici, va prinde chip cu necesitate” (p. 488).

Suntem încă în perioada marilor întrebări în care răspunsurile nu pot fi decît provizorii și parțiale. Aceasta nu înseamnă să încetăm să le căutăm. Rene Maheu, fost vreme îndelungată directorul general al Organizației Națiunilor Unite pentru Educație, Știință și Cultură (UNESCO), spunea și el că nimeni nu înțelege toate și nimeni nu înțelege bine, dar cine renunță să înțeleagă va fi dus de valuri ca o epavă³. Acest simțămînt devine cu atît mai acut în cazul încercării unor sinteze cum este *Al treilea val*. Autorul *Șocului viitorului*

---

³ ? Citat după Costin Murgescu, *Japonia în economia mondială*. Editura științifică și enciclopedică, București, 1982.

recunoaște și el că nu putem avea cunoștințe complete și că nici o metaforă nu este totală. Dar cum arată tot el, citîndu-1 pe criticul George Steiner, „a pune întrebări cuprinzătoare înseamnă a risca să înțelegi lucrurile greșit. A nu le pune deloc înseamnă a încorseta înțelegerea”. În această lumină cred că trebuie privită și cartea de față.

Alvin Toffler este în mod neîndoios un scriitor interesant, imaginativ. El are în același timp un ascuțit spirit speculativ. Altfel poate nici nu ar reuși să fie atît de incitant. Dar din această zonă provin și principalele capcane, principalele pericole. Parcurgîndu-i cartea, cititorul va observa numeroase elemente care pot să i se pară artificiale sau cel puțin discutabile. *Al treilea val*, spune autorul însuși, „nu este o previziune obiectivă și nu se pretinde o demonstrație științifică”. Dar ea nu se vrea nici o utopie. El preferă s-o numească o „practopie”. Prin aceasta Toffler crede în apariția unei lumi pe care nu o consideră nici cea mai rea din toate lumile posibile, dar pe care o vede realizabilă și totodată preferabilă celei de care ne despărțim. De care lume ne despărțim? Există oare o lume unică? Oare nu este absolut evident că trăim într-o lume extrem de diversificată?

Este de apreciat la un autor ca Alvin Toffler forța sa de analiză, puterea și curajul abordării unor probleme noi, imaginația să fecundă, spiritul său creativ, bazat cel mai adesea pe fapte, pe realități, pe ample investigații. Este concludent în acest sens că el caută multe din semnele viitorului în fapte, în schimbări, care se manifestă deja de pe acum, în mod mai pregnant sau incipient. Poate și acest lucru face parte din „punctele forte” ale lucrării sale.

Spuneam că nu mi se pare locul potrivit pentru a încerca o discuție asupra calității „construcției” sale. Totuși cîteva elemente mă obligă să-1 avertizez pe cititor asupra lor. Alvin Toffler, ca un observator atent al realităților, este un foarte bun cunoscător al societății capitaliste contemporane și îndeosebi al celei americane. El descrie cu precizie și obiectivitate creșterea industrialismului și a exploatării capitaliste al „celui de-al doilea val” și „transformarea furtului pe scară relativ mică, într-o afacere de mare anvergură, care a schimbat «micul» imperialism în «mare» imperialism” (v. p. 131 și urm.). „Valul al doilea” nu putea, așa cum consideră autorul, să se afirme fără cotropire, exploatare, resurse ieftine și fără crearea unei piețe mondiale integrate.

Sunt descrise magistral natura, esența și semnificațiile procesului de edificare a pieței capitaliste internaționale, „marketizarea” lumii, de către civilizația „celui de-al doilea val” (p. 386 – 387), felul cum timp de 300 de ani a avut loc această expansiune a capitalismului (p. 139 – 140), asuprirea prin violență și decimare ce a însoțit edificarea imperiului colonial (p. 139), ca și lupta dintre marile puteri pentru reîmpărțirea lumii (p. 140). Mă simt tentat aici să evoc un pasaj al autorului de maximă concentrare: „După cum darvinismul social a dat o explicație rațională capitalismului – spune el – această aroganță

culturală a îndreptăţit imperialismul. Ordinea industrială în dezvoltare avea nevoie de resurse ieftine şi şi-a creat o justificare morală pentru a le obţine la preţuri reduse, chiar dacă ştergea de pe faţa pământului societăţi agricole sau așa-zis primitive. Ideea evoluţiei sociale a furnizat temeuri intelectuale şi morale pentru a trata popoarele neindustriale drept inferioare – deci inapte să supravieţuiască” (p. 146).

Cu aceeaşi obiectivitate şi ascutit spirit de observaţie descrie autorul cum au început strategii financiare americani, încă din 1941, să lucreze la planul de reintegrare postbelică a economiei mondiale, care să favorizeze S.U.A. El prezintă, cu competenţa cunoscătorului, esenţa şi rolul destinat la timpul său Conferinţei de la Bretton Woods, Fondului Monetar Internaţional şi Băncii Mondiale (p. 142).

Alvin Toffler cunoaşte şi pune în evidenţă racilele exploatării capitaliste sau cauzele reale ale şomajului, care, în opinia sa, nu constau în lenea sau eşecurile individuale, ci în repartiţia inechitabilă a averii şi opţiunile de investiţii (p. 280). Observaţiei sale pătrunzătoare nu-i scapă substratul tendenţios al darwiniştilor din ştiinţele sociale, care „au susţinut că principiul selecţiei naturale acţionează şi în societate şi că, în virtutea acestui fapt, indivizii cei mai bogaţi şi mai puternici sunt cei mai apti şi mai merituosi” (p. 145). El descrie cu o multitudine de date şi fapte concludente forţa dezagregatoare a violenţei în lumea occidentală, a atentatelor teroriste, a recrudescenţei luptei antidemocratice şi „fascismului” (p. 535 – 541), ceea ce îi justifică afirmaţia că „în aer pluteşte parcă o duhoare greţoasă. Este duhoarea civilizaţiei muribunde a celui de «al doilea val» „ (p. 494). Totodată, el resimte gravitatea înstrăinării individului, nevoia sa de comunitate de structură şi de sens (p. 494 şi urm.). Autorul pune în evidenţă, cu o observaţie extrem de subtilă, cum singurătatea, lipsa de structură şi sentimentul lipsei de sens al vieţii, ce însoţesc declinul civilizaţiei industriale, explică o serie de fenomene derutante ale epocii noastre şi în primul rând uimitoarea proliferare a sectelor (p. 505 şi urm.).

Alături de satisfacţiile pe care şi le pot provoca parcurgerea acestei cărţi pentru temele de reflecţie pe care le furnizează, apar şi nedumeriri sau insatisfacţii prilejuite de unele afirmaţii, idei sau puncte de vedere. Ca cititor poţi să-ţi manifesti o oarecare insatisfacţie privind modul în care este concepută civilizaţia, redusă la tehnosferă, sociosferă, infosferă şi forţele de putere. Ceea ce poate fi considerat deopotrivă prea simplificat şi incomplet. Se poate discuta despre convenţionalismul ce există în acest mod de abordare. Se poate discuta de asemenea despre gradul de adecvare sau inadecvare a conceptului central al cărţii, a instrumentului principal de investigaţie, acela de „val”; dacă el reprezintă într-adevăr un instrument potrivit de cercetare. Poate fi dezbătută nevoia de a clarifica legăturile ce există între val, civilizaţie şi orînduire socială, între bază şi suprastructură sau între civilizaţie, cultură şi valori.

Deși esențiale, nu aceste lucruri mi se par totuși cele mai flagrante. Ele pot fi discutabile în cazul oricărui elaborat de asemenea proporții. Fiecare autor poate aborda analiza acestor probleme din puncte de vedere foarte diferite, cu mai mult sau mai puțin succes. Și este dreptul fiecărui cercetător să-și aleagă instrumentele, metodologia și concepțiile cu care operează, asumându-și riscurile succesului sau insuccesului demersului său. Faptul că uneori Toffler încearcă să pună semnul egal între unele procese și fenomene ce se manifestă în capitalism și în socialism este nu numai o simplificare inadmisibilă pentru orice analiză cât de cât științifică – rupînd faptele din context sau recurgînd cel mai adesea la simple afirmații – ci poate fi calificat ca o atitudine din care dispăre obiectivitatea științifică.

Civilizația secolului al XX-lea și translația spre cea a secolului al XXI-lea prezintă unele semne comune ce pot fi regăsite, în forme mai apropiate sau mai deosebite, în diferite societăți. Dar cititorul va fi surprins, nu fără temei, de modul în care Alvin Toffler abordează în unele cazuri aceste probleme. Nu rareori, criticînd elementele de civilizație ale „celui de-al doilea val” specifice capitalismului, autorul le transferă automat și socialismului, nu pe baza unei analize specifice, ci a unei simple afirmații de genul „acesta este valabil și pentru socialism”. Sigur că în fiecare orînduire sau tip de civilizație pot fi găsite și elemente sau aspecte criticabile, dar aceasta necesită întotdeauna o analiză la obiect și nu recurgerea la afirmații prin similitudine.

Socialismul, cu toate experiențele sale pozitive și negative, cu toate împlinirile și neîmplinirile sale este în esență sa altceva decît capitalismul. Prin esență sa umanistă, prin valorile social-umane pe care le promovează, prin principiile de egalitate și echitate care stau la baza „construcției” societății socialiste, ca și prin țelul său suprem – ridicarea bunăstării tuturor membrilor colectivității – socialismul este superior capitalismului. El reprezintă o etapă nouă, superioară pe scara progresului social. Nimeni nu afirmă că socialismul nu este perfectibil, că n-ar mai avea probleme de rezolvat. Ceea ce facem zi de zi în eforturile noastre de a ne dezvolta multilateral, de a ajunge la o societate mai bună, de a îmbunătăți continuu mecanismul economic, instituțiile sociale etc, cu succesele și insuccesele inerente unei opere de asemenea proporții, este tocmai recunoașterea necesității perfecționării permanente, pe care o impune chiar viața.

Vorbind de sistemul de valori al „celui de-al doilea val”, Alvin Toffler observă că acesta se află în criză. Este descris cum însuși sistemul rolurilor, care asigură coeziunea civilizației industriale (n. ns. capitaliste) este în criză. El remarcă cum înșiși muncitorii reclamă tot mai insistent participarea la conducere. „Această fisurare – afirmă autorul – la scara întregii societăți, a sistemului de roluri pe care s-a clădit industrialismul are implicații mult mai revoluționare decît protestele politice fățișe și marșurile pe baza cărora publicității apreciază schimbarea” (p. 174). Descriind diferitele caracteristici ale

crizei actuale Toffler spune că „spre deosebire de crizele din trecut ea aduce cu sine inflație și șomaj în același timp, nu succesiv”. Unde? În ce societate? Și autorul afirmă: „În plus, ea nu este numai o criză a capitalismului, ci se răsfrânge și asupra țărilor socialiste industrializate. Este vorba, într-un cuvânt, de criza generală a civilizației industriale în ansamblu” (p. 304).

După părerea noastră, este vorba de fapt de „criza generală a capitalismului contemporan”. Au fost scrise zeci și chiar sute de cărți, cuprinzând analize profunde și serioase, inclusiv de către numeroși oameni de știință occidentali, nemarxiști și chiar antimarxiști, care au demonstrat elementele crizei generale a capitalismului contemporan. În același timp nu este vorba de a nega anumite influențe ale crizei mondiale care se manifestă și în țările socialiste. Este adevărat că și țările socialiste sunt confruntate cu o serie de probleme dificile ce decurg din criza energetică, din nevoia de a restructura anumite ramuri industriale, tehnici sau tehnologii de producție, de a elimina influențele negative ale impactului ecologic al proceselor de industrializare și dezvoltare, în general, de a elimina unele contradicții provenite din unele disproporții, de a perfecționa continuu mecanismele economice, sociale, instituționale etc. A pune semnul egal între formele de manifestare a crizei în capitalism și în socialism mi se pare o abordare nu numai prea simplificatoare, dar și evident neștiințifică.

Este greu de înțeles la un autor ca Toffler, care posedă un spirit de observație extrem de ascuțit și a cărui experiență nu poate fi înșelată în nici un caz de aparențe, faptul că recurge la o tratare la suprafață a acestor aspecte. Indiferent dacă vorbește despre natura și esența statului burghez sau socialist (p. 117), a întreprinderilor capitaliste sau socialiste (p. 68) sau despre alte aspecte, el pune semnul egal între aceste probleme în capitalism și socialism, spunând că toate aparțin „celui de-al doilea val” și deci sunt sortite eșecului. El pune semnul egal și între „instrumentele naționale de gestiune economică”, cele socialiste – între „planificarea centrală în țările socialiste” – și cele capitaliste – „băncile centrale și politicile monetare și fiscale naționale” – apreciind că nici unul din aceste instrumente nu mai dă astăzi randament (p. 352). Și așa mai departe...

Nimeni nu-i neagă lui Toffler dreptul de a critica societatea capitalistă și nici nu i se poate nega dreptul de a face observații critice cu privire la societatea socialistă. O facem adesea chiar noi. Dar nu mi se pare suficient ca atunci când critică procese, fenomene sau o stare de fapt existentă în societatea industrială capitalistă, adesea doar să afirme că lucrurile sunt valabile și pentru societatea industrială socialistă. Aceste aspecte se cer analizate separat de fiecare dată și demonstrată valabilitatea concluziei. Simplă afirmație nu poate ține locul de argumente.

Nu trăim într-o lume uniformă. Dimpotrivă, omenirea este caracterizată astăzi, poate mai pregnant decât în trecut, prin diversitate. Nu trăim nici într-o

lume bipolară, ci într-un univers economic, tehnologic, social, ideologic, cultural, etnic etc. extrem de divers. Nu trăim nici numai într-o civilizație industrială capitalistă și socialistă. Există încă numeroase tipuri de civilizație, culturi diferite, societăți aflate în diferite stadii de dezvoltare economică, asistăm la o proliferare a „alternativelor de dezvoltare”. Cuvântul dominant nu este uniformitatea, ci mai degrabă diversitatea.

Împărțirea lumii în socialism și capitalism este în fond ea însăși o simplificare. Realitatea zilelor noastre este infinit mai nuanțată. Există țări capitaliste care se deosebesc între ele din multiple puncte de vedere – ca nivel de dezvoltare economică, ca sistem de organizare și politici economice, ca sisteme instituționale, ca tradiții culturale, ca ideologii și interese, ca religii, ca stil de viață etc, etc. Și există țări socialiste care și ele, în pofida caracteristicilor comune de esență, se deosebesc prin numeroase particularități. Aceasta fără să mai vorbim de existența unei multitudini de țări aflate în curs de dezvoltare situate în Europa, Africa, Asia sau America Latină și care se deosebesc și ele foarte mult între ele.

Cititorul avizat, exigent, va ști să se ferească de unele capcane, de judecăți prea simplificatoare, eronate, cum va ști să recunoască și justetea și acuitatea unor observații pertinente ale autorului privind existența unor elemente de civilizație comună, a unor probleme globale sau elemente de criză care afectează întreaga planetă. Nu rareori marile sinteze au fost pîndite de pericolul unor simplificări excesive, al tiparelor, al judecăților prea puțin nuanțate, al valorilor polarizante, al aprecierilor biunivoce, da-nu, bun-rău, alb-negru. Și viața nu s-a lăsat niciodată încorsetată atît de mult, fără să se răzbune.

Nici Toffler nu s-a putut sustrage complet unor asemenea pericole. Împotriva avertismentelor repetate pe care le adresează el însuși cititorului, spunîndu-i că nu trebuie să preia fiecare afirmație ad literam, fără un dram de îndoială, există în cartea sa numeroase afirmații și aprecieri fără echivoc. Să ne referim, de pildă, la conceptul central al cărții sale, acela de „val”. Autorul afirmă că „Odată ce ne dăm seama că s-a pornit o luptă aprigă între cei care vor să mențină industrialismul și cei care vor să-l înlocuiască (n. ns. cine sunt aceia?) suntem în posesia *cheii* (subl. ns.) care ne va permite să înțelegem lumea. Dar, ceea ce este și mai important, fie că elaborăm politica unei țări, fie că stabilim strategia unei firme economice, fie că hotărîm obiectivele vieții noastre personale, suntem în posesia unui nou *instrument cu care să schimbăm lumea*” (subl. ns.) (p. 55). Este în mod evident esențial să înțelegem sensul, natura și esența schimbărilor, pentru a putea să ne facem opțiunile și alegerile, dar de aici și pînă la a considera că putem intra în posesia unor instrumente cu caracter de panaceu universal există o mare distanță. Deși bun cunoscător al realităților lumii contemporane, el se lasă uneori furat de afirmații mult prea echivoce, cum ar fi și aceea că „săracii și bogații deopotrivă

stau acum aliniați la start, gata să pornească într-o nouă cursă spre viitor, izbitor diferită de ceea ce am văzut pînă acum” (p. 472). Ce cursă poate fi angajată între doi parteneri de întrecere atît de inegali „din start”?

Deși această prefața nu se dorește a fi un „studiu” introductiv care să analizeze sistematic toate ideile, afirmațiile și fundamentele elaboratului lui Toffler, există numeroase teze ale autorului care nu pot fi acceptate, pentru că ele nu corespund realităților. De exemplu, nu poate fi acceptat modul în care sunt abordate perspectivele statului-națiune, ale suveranității naționale. Este cunoscută sensibilitatea națiunilor și îndeosebi a celor mici și mijlocii, a tinerelor state recent eliberate de sub colonialism față de acest subiect. În România există un profund atașament față de conceptul de suveranitate națională și o conștiință vie privind rolul important ce revine statului național în asigurarea progresului economico-social al colectivităților naționale și al umanității în general în etapa actuală.

Cum remarcă tovarășul Nicolae Ceaușescu, „Pornind de la concepția materialist-dialectică și istorică privitoare la rolul națiunii în societate – deci și în societatea socialistă – de la faptul că pentru o perioadă lungă de timp, inclusiv în comunism, națiunea va continua să aibă un rol important în progresul societății, în conlucrarea cu alte națiuni, avem obligația să facem totul pentru dezvoltarea însușirilor noi ale națiunii noastre, pentru omogenizarea și întărirea unității ei, ca factor fundamental al victoriei socialismului și comunismului în România”.

Fiind el însuși prizonierul propriilor instrumente de cercetare – în termenii prea globali și prea puțin nuanțați ai „valurilor” de civilizație – adesea Toffler face abstracție, în analizele sale, de realitățile evidente. Astfel și cînd vorbește de rolul și locul statului-națiune și perspectivele sale el nu pleacă de la o analiză specifică bazată pe realitățile existente în țările capitaliste, în cele socialiste sau ale „lumii a treia”. Uneori afirmațiile sale privind perspectivele rolului și locului statului-națiune sunt fundamentate mai degrabă pe „dorința” autorului de a crea o „construcție” coerentă celui „de-al treilea val” decît pe o cercetare a realităților. Alteori constatările sale se bazează pe fapte, pe realități din țările capitaliste. Dealtfel, el spune la un moment dat că „guvernele naționale din Washington, Londra sau Paris continuă, în general vorbind, să impună unor colectivități tot mai divergente și mai segmentate orientări uniforme, standardizate, concepute pentru o societate de masă” (p. 430).

Într-un asemenea context, cititorul va ști singur să analizeze afirmațiile cuprinse în carte cu privire la perspectivele statului-națiune și a suveranității naționale. Totodată el va ști să accepte, să respingă sau să nuanțeze unele considerații ale autorului pe marginea unor transformări viitoare în unele domenii ale vieții sociale cum sunt și cele privind perspectivele familiei ca nucleu de bază al societății.

Lui nu-i va fi greu să-și dea seama de faptul că evoluțiile vor fi deosebite în diferite societăți în funcție de specificul acestora, de valori, de tradiții culturale etc, etc.

De cele mai multe ori afirmațiile autorului sunt ele însele nuanțate. De altfel, încă din introducere el atrage atenția cititorului că atunci când afirmă că ceva se „va” întâmpla aceasta trebuie luată cu rezerva incertitudinii (p. 38). Și cum spuneam, el însuși afirmă la un moment dat că civilizația celui de „al treilea val” nu va prinde chip cu necesitate așa cum a zugrăvit-o autorul în cartea sa (p. 488).

Oricum ar putea fi privită sau judecată această carte, acceptând-o sau respingând-o, ea se recomandă ca o lectură menită să incite la reflecții. Putem fi de acord sau nu cu modul în care sunt puse sau tratate unele probleme, dar nu se poate să nu recunoaștem acuitatea multora dintre ele, mai ales a celor ce se referă la civilizația capitalismului industrial.

Publicarea acestei cărți în limba română se înscrie în poziția principială a partidului nostru față de prezentarea largă a mișcării contemporane de idei, a schimbului de informații, pentru stimularea proceselor de analiză, reflecție și creație. Așa cum arăta președintele României „Mai mult ca oricând, omenirea are nevoie de gândire creatoare, de oameni care să judece, să reflecteze, să-și exprime părerea despre noile procese sociale... Numai din confruntarea ideilor se poate cristaliza adevărul... „

Această carte oferă fără îndoială un teren fertil de confruntări. Cititorul avizat va putea să hotărască singur ce idei din ea pot fi reținute și care se cer respinse.

Al treilea val oferă o adevărată panoplie – chiar dacă incompletă – de probleme majore ale perioadei agitate pe care o parcurge omenirea în prezent și numeroase aspecte cu care vom fi confrunțați în anii ce vin. Însăși metafora de „val”, critica civilizației industriale actuale – a standardizării, specializării, sincronizării, concentrării, maximizării și centralizării excesive – sesizarea impactului social al unor schimbări ce vor interveni în planul tehnologiilor, al proceselor de producție, în viața de familie sau în societate, sesizarea tipurilor de nevoi ale omului modern, a nevoii de sens și participare, a calității relațiilor sociale, ca și dezbaterea unor schimbări esențiale pe care autorul le întrevade în conceptele de timp, spațiu, cauzalitate, necesitate și întâmplare sau în alte elemente de civilizație, fac să ne aflăm în fața unei cărți incitante.

Alvin Toffler, așa cum am mai spus, este un observator atent al realităților – nu obiectivist, lipsit de orice ideologie, așa cum vrea să pară uneori – cu un simț ascuțit al realităților și o capacitate remarcabilă de a identifica și descifra probleme ale lumii contemporane. Înzestrat cu o mare putere de sinteză, descrierile sale sunt ca niște mari fresce, pline de lumini și umbre, uneori de tente suprarealiste, dar întotdeauna bogate în imaginație. Observația sa rafinată, uneori plină de umor, pleacă cel mai adesea de la viață,

de la fapte cotidiene, unele aparent nelegate între ele dar concludente, comunicînd perfect cu „omul de pe stradă”. Aceasta nu-l împiedică să folosească însă și metafora și prin puterea sa de creație să apeleze la noi concepte, noi noțiuni, să sintetizeze și să deschidă noi piste de investigație. Cititorul român, sensibil întotdeauna la ceea ce se întîmplă în jurul său, se va simți cu siguranță provocat la reflecție.

Ioniță Olteanu

Lui Heidi

Ale cărei argumente convingătoare m-au ajutat în a mă decide să scriu *Al treilea Val*. Critica ei viguroasă, tenace la adresa ideilor mele și profesionalismul ei ca editor sunt reflectate în fiecare pagină.

Contribuția ei la această carte o depășește cu mult pe cea pe care o aștepți de la o colegă, o tovarășă de idei, o prietenă, o iubită sau o soție.

Introducere

Într-o epocă în care teroriștii se joacă de-a moartea cu ostaticii, în care cursurile valutare fluctuează în mijlocul zvonurilor despre un al treilea război mondial, în care ambasadele izbucnesc în flăcări, iar trupele de comando se echipează în multe țări, privim îngroziți la ultimele știri. Prețul aurului – acest barometru sensibil al fricii – doboară toate recordurile. Băncile tremură. Inflația scapă oricărui control. Iar guvernele lumii sunt fie paralizate, fie incapabile.

În fața acestor realități, un cor compact de Casandre umple aerul cu un cîntec fatidic. Proverbialul om obișnuit spune că lumea „a înnebunit”, în timp ce specialistul indică toate tendințele care duc spre catastrofă.

Cartea de față oferă un punct de vedere cu totul diferit.

Ea susține că lumea nu s-a smintit și că, de fapt, sub larma unor evenimente aparent lipsite de sens se află o structură neașteptată și dătătoare de speranță. Prezenta carte se ocupă de această structură și de această speranță.

Al Treilea Val este destinat celor care cred că, departe de a se sfîrși, povestea omului abia a început.

O maree puternică s-a abătut asupra unei mari părți din lumea de azi, creînd o ambianță nouă, adesea bizară, în care oamenii muncesc, se distrează, se căsătoresc, cresc copii sau ies la pensie. În acest context uluitor, oamenii de afaceri înnoată împotriva unor curenți economici dezordonați, politicienii își văd popularitatea crescînd vertiginos și prăbușindu-se, universitățile, spitalele și alte instituții luptă cu desperare împotriva inflației. Sistemele de valori se

fisurează și se prăbușesc, iar bărcile de salvare pe care le reprezintă familia, biserica și statul sunt azvîrlite nebunește încioace și încolo.

Văzînd aceste schimbări violente, le putem considera dovezi izolate de instabilitate, dezintegrare și dezastru. Dacă ne dăm însă înapoi pentru a le privi de la distanță, ne apar o seamă de aspecte care altfel treceau neobservate.

În primul rînd, multe din schimbările actuale nu sunt independente unele de altele. Și nici nu sunt întîmplătoare. De exemplu, destrămarea familiei nucleare, criza energetică mondială, răspîndirea sectelor și a televiziunii prin cablu, introducerea programului de muncă glisant și a unor noi forme de venituri suplimentare, apariția mișcărilor separatiste din Quebec pînă în Corsica pot părea evenimente izolate. Exact inversul este însă adevărat. Acestea și multe alte evenimente și tendințe, aparent nelegate între ele, sunt conexate. Ele sunt, de fapt, elemente ale unui fenomen mult mai vast: moartea industrialismului și nașterea unei noi civilizații.

Atîta timp cît le considerăm schimbări izolate și nu înțelegem semnificația lor mai amplă, nu putem concepe soluții coerente și eficace. Ca indivizi, deciziile noastre personale nu au nici o țintă sau se autoanulează. Ca guverne, ne poticnim de crize și elaborăm programe de necesitate, înaintînd cu pas nesigur spre viitor, fără planuri, fără speranțe, fără vreo viziune.

În lipsa unui cadru sistematic în care să putem înțelege ciocnirea de forțe din lumea contemporană, suntem asemenea echipajului unei nave prinse într-o furtună care încearcă să navigheze printre recife periculoase fără busolă sau hartă. Într-o cultură de specializări excesive care se opun una alteia, înecate în date fragmentare și analize minuțioase, sinteza nu este numai necesară, ea este crucială.

Din acest motiv *Al Treilea Val* este o lucrare de sinteză amplă. Ea descrie vechea civilizație în care mulți dintre noi am crescut și prezintă o imagine cuprinzătoare, întocmită cu grijă, a noii civilizații care irumpe în mijlocul nostru.

Această nouă civilizație este atît de revoluționară încît sfidează toate presupunerile noastre anterioare. Vechile moduri de gîndire, vechile formule, dogme și ideologii, oricît de îndrăgite sau de folositoare vor fi fost ele în trecut, nu mai corespund realităților. Lumea care se naște rapid din ciocnirea noilor valori și tehnici, noilor raporturi geopolitice, noilor stiluri de viață și moduri de comunicare, reclamă idei și analogii, clasificări și noțiuni cu totul noi. Nu putem înghesui lumea embrionară de mîine în spațiile tihnite de ieri. Nici atitudinile sau stările de spirit convenționale nu mai sunt potrivite.

Astfel, pe măsură ce descrierea acestei bizare civilizații noi se va desfășura în paginile ce urmează, vom găsi motive să înfruntăm pesimismul la modă și atît de răspîndit astăzi. Disperarea – molipsitoare și îngăduitoare cu sine însăși – domină cultura de un deceniu sau mai mult. *Al Treilea Val* ajunge la concluzia că disperarea este nu numai un păcat (cum a spus cîndva C.P. Snow, mi se pare), ci că ea este și lipsită de temei.

Nu îmi fac iluzii că Pollyanna⁴. Aproape că nu mai este necesar să intrăm în detalii privind pericolele reale cu care suntem confrunțați – de la distrugerea nucleară și dezastrul ecologic la fanatismul rasial sau violența regională. Eu însumi am scris despre aceste pericole în trecut și voi reveni, fără îndoială, la ele. Războiul, crahul economic, catastrofa tehnică de mari proporții – oricare din ele ar putea modifica istoria viitoare în mod funest.

Totuși, când cercetăm numeroasele raporturi noi în curs de formare – între sistemele energetice în schimbare și noile forme ale vieții de familie, sau între metodele de fabricație avansate și mișcarea de autoajutorare, pentru a menționa numai câteva – descoperim brusc că multe din condițiile care produc astăzi cele mai mari pericole sunt cele care deschid posibilități noi și fascinante.

Al Treilea Val ne arată aceste posibilități noi. Cartea susține că, în plină distrugere și descompunere, putem găsi astăzi dovezi grăitoare de naștere și viață. Ea arată limpede și, după părerea mea, indiscutabil că – cu inteligență și un dram de noroc – civilizația în curs de apariție poate fi făcută mai sănătoasă, mai rațională și demnă de a fi menținută, mai bună și mai democratică decât oricare alta cunoscută pînă acum.

Dacă principalul argument al acestei cărți este corect, avem motive puternice să fim optimiști pe termen lung, chiar dacă anii de tranziție imediat următori vor fi probabil furtunoși și plini de crize.

În ultimii ani, pe când lucram la *Al Treilea Val*, am fost deseori întrebat, cu ocazia unor prelegeri, prin ce se deosebește această carte de lucrarea mea anterioară *Șocul viitorului*.

Autorul și cititorul nu văd niciodată exact aceleași lucruri într-o carte. Eu consider că *Al Treilea Val* se deosebește radical de *Șocul viitorului* atît ca formă, cît și ca idee principală. Mai întii, ea cuprinde un interval de timp mult mai lung – atît trecut, cît și viitor. Este mai descriptivă. Arhitectura ei este diferită. (Cititorul receptiv va observa că structura ei reflectă metafora centrală – ciocnirea valurilor.)

În esență, diferențele sunt și mai marcate. Deși reclama anumite schimbări, *Șocul viitorului* releva prețul pe care trebuie să-1 plătească pentru schimbare fiecare individ și societatea. *Al Treilea Val* notează dificultățile pe care le ridică adaptatea, dar subliniază prețul tot atît de mare pe care-1 vom plăti dacă anumite lucruri nu vor fi modificate destul de repede.

În plus, în prima lucrare am scris despre „sosirea prematură a viitorului”, dar nu am încercat să schițez societatea născîndă a viitorului în mod cuprinzător și sistematic. Cartea este axată pe procesele schimbării, nu pe direcțiile ei.

---

⁴ Eroina romanierei americane Eleanor H. Porter (1868 – 1920) care manifestă un optimism constant și de nezdrunat. – *Nota trad.*

În volumul de față, obiectivul este inversat. Mă concentrez mai puțin asupra accelerării ca atare și mai mult asupra destinațiilor către care ne poartă schimbarea. Astfel, una din lucrări tratează despre proces, iar cealaltă despre structură. Din aceste motive cele două lucrări sunt menite să se îmbine, nu ca un început și o continuare, ci ca părțile complementare ale unui tot mult mai vast. Fiecare este cu totul diferită. Însă fiecare aruncă lumină asupra celeilalte.

În încercarea de a face o sinteză atât de amplă, au fost necesare simplificări, generalizări și comprimări. (Altfel ar fi fost imposibil de cuprins o arie atât de mare într-un singur volum.) Ca urmare unii istorici nu vor fi de acord cu faptul că această carte împarte civilizația în numai trei faze – faza agricolă a Primului Val, faza industrială a celui de Al Doilea Val și faza celui de Al Treilea Val care începe acum.

Este ușor de arătat că civilizația agricolă a constat din culturi foarte diferite și că industrialismul însuși a trecut de obicei prin multe stadii succesive de dezvoltare. Trecutul (și viitorul) poate fi desigur tăiat în 12, 37 sau 157 de bucăți. Procedînd însă astfel, nu am mai distinge diviziunile principale în multitudinea de subdiviziuni. Ori am avea nevoie de o bibliotecă întreagă, în loc de o singură carte, spre a cuprinde aceeași arie. Pentru scopurile noastre, împărțirile mai simple, deși mai grosolane, sunt mai utile.

Amploarea acestui volum m-a obligat să folosesc și alte procedee simplificatoare. Astfel, ocazional personific civilizația însăși, afirmînd că civilizația Primului Val sau a celui de Al Doilea Val „a făcut” un lucru sau altul. Știu desigur, după cum știu și cititorii, că civilizațiile nu creează nimic; oamenii sunt cei care acționează. Atribuind însă un fapt sau altul unei civilizații, economisești din cînd în cînd timp și efort.

La fel, cititorii avizați își dau seama că nimeni – fie el istoric, viitorolog, planificator, astrolog ori evanghelist – nu „cunoaște” și nici nu poate „cunoaște” viitorul. Cînd spun că ceva se „va” întîmpla, presupun că cititorul va ține cont de incertitudine. Dacă aș fi procedat altfel, aș fi încărcat lucrarea cu o mulțime de rezerve inutile și de necitit. În plus, oricît de multe date computerizate ar folosi, previziunile din domeniul social nu sunt niciodată științifice și desprinse de o judecată de valoare. *Al Treilea Val* nu este o previziune obiectivă și nu se pretinde o demonstrație științifică.

Spunînd aceasta, nu sugerez însă că ideile din carte sunt fanteziste sau nesistematice. De fapt, după cum se va constata repede, lucrarea se bazează pe foarte multe dovezi, pe ceea ce s-ar putea numi un model semisistematic al civilizației și al raporturilor noastre cu ea.

Ea descrie civilizația industrială pe cale de dispariție drept o „tehnosferă”, o „socioferă”, o „infosferă” și o „sferă a puterii”, după care arată cum fiecare din acestea suferă schimbări revoluționare în lumea contemporană. Încearcă să prezinte relațiile reciproce dintre aceste

componente, ca și cu „biosfera” și „psihosferă” – acea alcătuire de raporturi psihologice și personale prin care schimbările din lumea exterioară afectează viețile noastre intime.

Al Treilea Val consideră că o civilizație folosește de asemenea anumite procese și principii și își creează propria ei „supraideologie”, pentru a explica realitatea și a-și justifica existența.

Dacă înțelegem interrelațiile dintre aceste componente, procese și principii, precum și modul în care se transformă reciproc, inițiind puternice curente de schimbare, avem o viziune mult mai clară a uriașului val de schimbare care ne izbește astăzi viețile.

Marea metaforă a acestei lucrări, care ar trebui să fie deja evidentă, sunt valurile de schimbare care se ciocnesc. Imaginea nu este originală. În *The Civilizing Process*, Norbert Elias se referă la „un val de integrare progresivă de-a lungul câtorva secole”. În 1837, un scriitor a descris colonizarea Vestului american drept un proces care s-a produs în „valuri” succesive – mai întâi pionierii, apoi fermierii, apoi oamenii de afaceri, „al treilea val” de migrație. În 1893, Frederick Jackson Turner a citat și folosit aceeași analogie în lucrarea sa clasică *The Significance of the Frontier in American History*. Așadar, nu metafora valului este nouă, ci aplicarea ei la transformarea civilizației de astăzi.

Această aplicare se dovedește extrem de fructuoasă. Ideea valului nu este numai un instrument de organizare a unor mase mari de informații foarte diferite. Ea ne permite și să privim sub tumultuoasa suprafață a schimbării. Când aplicăm metafora valului, ni se clarifică multe lucruri care păreau confuze. Fapte familiare ne apar adesea într-o lumină cu totul nouă.

De cum am început să gîndesc în funcție de valuri de schimbare care se ciocnesc și se suprapun, provocînd conflicte și tensiuni în jurul nostru, mi s-a modificat însăși concepția despre schimbare. În orice domeniu, de la învățămînt și sănătate la tehnică, de la viața personală la politică, am putut distinge acele inovații care sunt doar superficiale, ori numai niște prelungiri ale trecutului industrial, de cele care sunt cu adevărat revoluționare.

Dar pînă și cea mai grăitoare metaforă nu ne poate reda decît un adevăr parțial. Nici o metaforă nu ne spune întreaga poveste, privită pe toate fețele, astfel că nici o viziune a prezentului, și cu atît mai puțin una a viitorului, nu poate fi completă sau definitivă. La sfîrșitul adolescenței și în prima tinerețe – cu mai bine de un sfert de secol în urmă – credeam, ca mulți alți tineri, că am toate răspunsurile. Curînd am aflat că „răspunsurile” mele erau parțiale, unilaterale și învechite. Ceea ce este mai important, am ajuns să-mi dau seama că întrebarea potrivită este de obicei mai importantă decît răspunsul potrivit la o întrebare nepotrivită.

Sper că *Al Treilea Val* dă răspunsuri și în același timp pune multe întrebări noi.

Recunoașterea faptului că nu putem avea cunoștințe complete, că nici o metaforă nu este totală, are un caracter umanist. Ea contracarează fanatismul. Dă chiar și adversarilor posibilitatea de a cunoaște adevărul parțial, iar ție însuși îți permite să greșești. Această posibilitate survine îndeosebi în cazul unei sinteze de proporții mari. Așa cum scrie însă criticul George Steiner, „A pune întrebări cuprinzătoare înseamnă a risca să înțelegi lucrurile greșit. A nu le pune deloc înseamnă a încorseta înțelegerea”.

Într-o epocă de schimbări explozive – când viețile personale sunt sfîșiate, ordinea socială existentă se prăbușește, iar un nou și fantastic mod de viață se arată la orizont – a pune cea mai cuprinzătoare întrebare despre viitorul nostru nu este doar o chestiune de curiozitate intelectuală. Este o chestiune de supraviețuire.

Fie că ne dăm seama, fie că nu ne dăm, cei mai mulți dintre noi am și început să ne opunem noii civilizații – sau să o creăm. Sper că *Al Treilea Val* ne va ajuta pe fiecare din noi să alegem.

O ciocnire de valuri

1. Supralupta

O nouă civilizație este pe cale de apariție în viețile noastre și peste tot oameni orbi încearcă s-o oprească. Această civilizație nouă aduce cu sine noi tipuri de familie, alte stiluri de muncă, de iubire și de viață, o nouă economie, noi conflicte politice și, dincolo de toate acestea, o conștiință modificată. Elemente ale acestei civilizații noi există de pe acum. Milioane de oameni își acordă viețile cu ritmurile de mîine. Alții, îngroziți de viitor, preferă fuga disperată și zadarnică în trecut și încearcă să restabilească lumea muribundă care le-a dat naștere.

Zorile acestei noi civilizații sunt cel mai exploziv fenomen din cursul vieților noastre.

Sunt fenomenul principal – cheia pentru înțelegerea anilor imediat următori. Un fenomen tot atît de profund ca Primul Val de schimbare declanșat acum zece mii de ani de inventarea agriculturii ori ca Al Doilea Val de schimbare inițiat de revoluția industrială și care a zguduit pămîntul. Noi suntem copiii următoarei transformări – Al Treilea Val.

Bîjbîim după cuvinte pentru a descrie întreaga forță și amplitudine a acestei schimbări extraordinare. Se vorbește despre o iminentă epocă spațială,

o epocă a informaticii, o epocă a electronicii sau despre satul global. Zbigniew Brzezinski ne-a spus că ne așteaptă „epoca tehnetrică”. Sociologul Daniel Bell descrie formarea unei „societați postindustriale”. Viitorologii marxiști vorbesc despre R. S. T. – „revoluția științifică-tehnică”. Eu însumi am scris mult despre apariția unei „societați supraindustriale”. Dar toți acești termeni, inclusiv al meu, sunt nepotrivți.

Referindu-se la un singur factor, unele din aceste denumiri ne restrâng înțelegerea în loc să o lărgască. Altele sunt statice, subînțelegând că o nouă societate se poate instala lin, fără conflicte sau tensiuni, în viețile noastre. Nici unul din acești termeni nu transmite ceva din forța, amploarea și dinamismul schimbărilor care se năpustesc asupra noastră, ori ale presiunilor și conflictelor pe care le declanșează aceste schimbări.

În fața omenirii stă un salt cuantic înainte. În fața ei stă cea mai mare răsturnare socială și cea mai profundă restructurare creatoare din toate timpurile. Fără să ne dăm perfect seama, suntem angajați în construirea din temelii a unei remarcabile civilizații noi. Aceasta este semnificația celui de Al Treilea Val.

Specia umană a trecut pînă acum prin două mari valuri de schimbare. Fiecare din ele a anihilat în mare măsură culturile și civilizațiile anterioare și le-a înlocuit cu moduri de viață inimaginabile pentru premergători. Primul Val de schimbare – revoluția agricolă – a avut nevoie de mii de ani pentru a se potoli. Al Doilea Val – ascensiunea civilizației industriale – a durat doar trei sute de ani. Astăzi istoria este și mai grăbită, astfel că, foarte probabil, Al Treilea Val va trece prin istorie și se va împlini în cîteva decenii. Noi, cei aflați pe planetă în momentul acesta exploziv, vom simți din plin șocul celui de Al Treilea Val în cursul vieții noastre.

Dezmembrîndu-ne familiile, cutremurîndu-ne economia, paralizîndu-ne orînduirile politice, năruindu-ne valorile, Al Treilea Val afectează pe fiecare din noi. El sfidează toate vechile raporturi de forță, privilegiile și prerogativele actualelor elite, care sunt periclitate, și constituie fundalul pe care se vor duce mîine luptele decisive pentru putere.

Această civilizație născîndă contrazice în mare parte vechea civilizație industrială tradițională. Ea este deopotrivă foarte tehnică și antiindustrială.

Al Treilea Val aduce cu sine un mod de viață cu adevărat nou, bazat pe surse de energie regenerabile și diversificate, pe metode de producție care fac ca majoritatea liniilor de asamblare din industrie să fie învechite, pe familii de tip nou, nenucleare, pe o instituție nouă care ar putea fi numită „casă electronică” și pe școli și corporații radical modificate, caracteristice viitorului. Civilizația pe cale de apariție scrie un nou cod de comportament pentru noi și ne duce dincolo de standardizare, sincronizare și centralizare, dincolo de concentrarea energiei, banilor și puterii.

Dat fiind că sfidează vechiul, noua civilizație va răsturna birocrațiile, va da naștere unor economii semiautonome într-o lume postimperialistă. Ea reclamă forme de guvernământ mai simple, mai eficace și totuși mai democratice decât oricare regim cunoscut astăzi. Este o civilizație cu propria ei concepție despre lume, propriul ei mod de a trata timpul, spațiul, logica și cauzalitatea.

După cum vom vedea, mai presus de orice, civilizația celui de Al Treilea Val începe să vindece ruptura istorică dintre producător și consumator, dând naștere viitoarei economii de „prosum”. Din acest motiv, printre multe altele, ar putea – dacă o vom ajuta în mod inteligent – să devină prima civilizație cu adevărat umană din istoria cunoscută.

Premisa revoluționară

Două imagini aparent opuse despre viitor predomină astăzi în imaginația marelui public. În măsura în care se ostenesc să gândească la viitor, majoritatea oamenilor presupun că lumea pe care o cunosc va dura la infinit. Le vine greu să-și închipuie un mod de viață cu adevărat diferit pentru ei înșiși și cu atât mai mult, o civilizație complet nouă. Evident, recunosc că lucrurile se schimbă. Dar presupun că schimbările de astăzi vor trece oarecum pe lângă ei și nimic nu va zdruncina cadrul economic și structura politică cu care sunt obișnuiți. Încrezători, se așteaptă ca viitorul să continue prezentul.

Această gândire rectilinie se prezintă în diverse ambalaje. Pe un plan apare ca o presupunere neverificată și care se află în spatele deciziilor luate de oamenii de afaceri, profesori, părinți și politicieni. Pe un plan mai subtil, este îmbrăcată în statistici, date computerizate și jargonul prognosticienilor. Oricum, lumea de mâine pe care ne-o înfățișează nu este altceva decât „încă un rînd” din industrialismul celui de Al Doilea Val scris cu litere și mai mari și răspîndit pe o suprafață și mai întinsă a planetei.

Evenimente recente au zdruncinat serios această imagine încrezătoare despre viitor. După ce o criză după alta a făcut zgomot în buletinele de știri, după ce prețurile petrolului au crescut vertiginos și inflația nu a mai putut fi ținută în frâu, după ce terorismul s-a întins și guvernele s-au arătat incapabile să-1 oprească, s-a răspîndit o viziune mai sumbră. Astfel, se pare că foarte mulți oameni – hrăniți mereu cu știri proaste, filme despre calamități, relatări apocaliptice și scenarii înfiorătoare întocmite de prestigioase echipe de cercetare – au ajuns la concluzia că societatea contemporană nu poate fi proiectată în viitor deoarece nu există nici un viitor. După ei, pînă la Armagedon⁵ mai sunt doar cîteva minute. Pămîntul aleargă spre cataclismul final.

---

⁵ Locul unde, după „Apocalipsa lui Ioan”, va avea loc bătălia decisivă dintre bine și rău. –

La prima vedere, aceste două viziuni despre viitor par foarte diferite. Totuși-ambele au efecte psihologice și politice asemănătoare. Căci amîndouă duc la paralizia imaginației și voinței.

Dacă societatea viitorului este doar o versiune mărită, de cinerama, a celei actuale, *nu trebuie* să ne pregătim decît foarte puțin pentru ea. Pe de altă parte, dacă societatea actuală este sortită autodistrugerii în cursul vieții noastre, *nu putem* face nimic pentru a preveni acest deznodămînt. Pe scurt, amîndouă aceste puncte de vedere asupra viitorului generează individualism și pasivitate. Ambele ne reduc la inactivitate.

Totuși, căutînd să înțelegem ce se întîmpla cu noi, nu suntem limitați la această opțiune simplistă între Armaghedon și „încă un rînd”. Există multe alte moduri constructive și edificatoare de a gîndi viitorul – moduri care ne pregătesc pentru viitor și, ceea ce este și mai important, ne ajută să schimbăm prezentul.

Cartea de față se bazează pe ceea ce eu numesc „premise revoluționară”. Aceasta presupune că, deși deceniile următoare vor fi probabil pline de prefaceri, agitație, poate chiar de violență larg răspîdită, nu ne vom autodistrage complet. Presupune că schimbările care ne zdruncină acum nu sunt haotice sau aleatorii, ci că, de fapt, formează o structură bine definită și clar vizibilă. Mai presupune că aceste schimbări sunt cumulative – că ele înseamnă o uriașă transformare a modului nostru de viață, de muncă, de distracție și de gîndire și că un viitor armonios și de dorit este posibil. Pe scurt, cele ce urmează pornesc de la premisa că ceea ce se întîmpla astăzi este cu adevărat o revoluție globală, un salt cuantic în istorie.

Cu alte cuvinte, această carte pornește de la presupunerea că suntem ultima generație a unei civilizații vechi și prima generație a uneia noi și că mare parte din confuzia, angoasa și dezorientarea noastră personală poate fi atribuită direct conflictului din interiorul nostru și din instituțiile noastre politice, dintre civilizația muribundă a celui de Al Doilea Val și civilizația născîndă a celui de Al Treilea Val, care se năpustește să-și ocupe locul.

Cînd înțelegem, în sfîrșit, acest lucru, multe evenimente aparent lipsite de sens devin brusc inteligibile. Schemele după care se produc schimbările încep să ne apară clar. Acțiunea pentru supraviețuire devine din nou posibilă și plauzibilă. Pe scurt, premisa revoluționară ne liberează intelectul și voința.

Creasta valului

Nu este însă suficient să spunem că schimbările care ne stau în față vor fi revoluționare. Pentru a le putea stăpîni sau dirija, ne trebuie un nou mod de a le identifica și analiza, fără de care suntem iremediabil pierduți.

O abordare nouă și viguroasă ar putea fi numită analiza „frontului de val” social. Ea privește istoria ca o succesiune de valuri de schimbare și se întreabă

unde ne poartă creasta fiecăruia. Ne îndreaptă atenția nu atât asupra continuităților din istorie (deși acestea sunt importante), cât asupra discontinuităților – inovațiile și întreruperile. Identifică schemele de bază ale schimbării pe măsură ce apar, pentru ca să le putem influența.

Pornind de la ideea foarte simplă că apariția agriculturii a fost prima cotitură în dezvoltarea socială a omului și că revoluția industrială a constituit al doilea moment crucial, abordarea de mai sus nu le consideră fenomene distincte, produse cîndva, ci valuri de schimbare care s-au deplasat cu o anumită viteză.

Înainte Primului Val de schimbare, majoritatea oamenilor trăiau în grupuri mici, adesea migratoare, și își agoniseau hrana culegînd, pescuind, vînînd și urmînd turmele de rumegătoare. La un moment dat, aproximativ cu zece milenii în urmă, a început revoluția agricolă, care a înaintat încet pe glob, presărînd sate, așezări, terenuri cultivate și un nou mod de viață.

Primul Val de schimbare nu se epuizase încă la sfîrșitul secolului al XVII-lea, cînd a izbucnit revoluția industrială în Europa, declanșînd Al Doilea mare Val de schimbare pe planeta noastră. Noul proces – industrializarea – a început să se deplaseze mult mai repede peste națiuni și continente. Două procese de schimbare separate și distincte se desfășurau astfel pe pămînt simultan, cu viteze diferite.

Astăzi Primul Val s-a potolit. Doar cîteva populații tribale puțin numeroase din America de Sud sau Papua-Noua Guinee, de exemplu, nu practică agricultură. Dar forța acestui uriaș Prim Val este de fapt consumată.

Între timp, Al Doilea Val, care a revoluționat viața în Europa, America de Nord și alte părți ale globului în cîteva secole, continuă să avanseze. Multe țări, pînă acum esențialmente agricole, se luptă să construiască oțelării, uzine de automobile, filaturi și țesătorii, căi ferate și fabrici de produse alimentare. Impulsul industrializării se simte încă. Al Doilea Val nu și-a epuizat toată forța.

În timp ce acest proces continuă, s-a pornit însă un altul, și mai important. Cînd marea industrialismului și-a atins punctul culminant în deceniile de după al doilea război mondial, un Al Treilea Val, puțin cunoscut, a început să se înalțe pe pămînt, transformînd tot ce atingea.

Multe țări resimt deci simultan impactul a două sau chiar trei valuri de schimbare complet diferite, deplasînduse toate cu viteze diferite și împinse fiind de o forță de grad diferit.

Pentru scopurile acestei cărți vom considera că Primul Val a început prin anul 8000 î.e.n. și că a dominat pămîntul fără nici un rival pînă prin anii 1650 – 1750 e.n. După aceea Primul Val și-a pierdut din avînt pe măsură ce se întetea Al Doilea Val. Civilizația industrială, produsul celui de Al Doilea Val, a dominat la rîndul ei planetă pînă cînd și ea a ajuns la apogeu. Această cotitură istorică s-a produs în Statele Unite în deceniul care a început aproximativ în anul 1955 – deceniul în care, pentru prima oară, funcționarii și lucrătorii din servicii au

depășit numeric pe muncitori. Același deceniu a văzut introducerea masivă a calculatorului electronic, avioanele cu reacție pentru pasageri, pilula anticoncepțională și multe alte inovații cu efecte imense. Exact în acel deceniu a început să-și adune forțele, în Statele Unite, Al Treilea Val. De atunci el a ajuns – la date puțin diferite – în majoritatea celorlalte țări industriale, ca Marea Britanie, Franța, Suedia, Germania, Uniunea Sovietică și Japonia. Astăzi, toate țările cu o tehnică avansată se clatină în urma ciocnirii celui de Al Treilea Val de economiile și instituțiile învechite și ruginite ale celui de Al Doilea Val.

Înțelegerea acestui fenomen ne lămurește multe din conflictele politice și sociale din jurul nostru.

Valurile viitoare

Ori de câte ori un singur val de schimbare predomină într-o societate dată, direcțiile dezvoltării viitoare se deslușesc relativ ușor. Scriitori, artiști, ziariști și alte persoane descoperă „valul viitorului”. Astfel, în Europa secolului al XIX-lea, mulți gânditori, oameni de afaceri, politicieni și cetățeni de rînd aveau o imagine clară, în esență corectă, despre viitor. Ei au simțit că istoria se îndrepta spre triumful final al industrialismului asupra agriculturii premecanizate și au prevăzut destul de exact multe din schimbările pe care avea să le aducă Al Doilea Val: tehnologii mai puternice, orașe mai mari, transporturi mai rapide, învățămîntul de masă etc.

Această claritate a viziunii a avut efecte politice directe. Partidele și mișcările politice s-au putut orienta în raport cu viitorul. Cercurile agricole preindustriale au organizat o acțiune de ariergardă împotriva industrialismului care le leza interesele, împotriva „marilor companii”, împotriva „liderilor sindicali”, împotriva „orașelor păcătoase”. Muncitorii și patronii s-au zbatut să pună mîna pe principalele pîrghii ale societății industriale în curs de apariție. Minoritățile etnice și rasiale, care-și defineau drepturile în funcție de rolul lor mai important în lumea industrială, au cerut acces la locuri de muncă, dreptul de organizare, locuințe în orașe, salarii mai bune, învățămînt de masă gratuit ș. a.

Această viziune industrială asupra viitorului a avut de asemenea efecte psihologice importante. S-a întîmplat ca oamenii să nu fie de acord; ei s-au angajat în conflicte acerbe, uneori chiar sîngeroase. Depresiunile și perioadele de prosperitate le-au dezorganizat viețile. Totuși, în general, imaginea comună despre un viitor industrial le-a definit opțiunile, i-a permis fiecăruia să știe nu numai cine și ce era, ci și ce urma probabil să devină. Ea a asigurat un anumit grad de stabilitate, precum și sentimentul propriei personalități, chiar în vîltoarea unei profunde schimbări sociale.

În schimb, cînd se abat peste o societate două sau mai multe valuri de schimbare uriașe și nici unul din ele nu se dovedește încă dominant. Imaginea

viitorului este fisurată. Devine extrem de greu de deslușit sensul schimbărilor și conflictelor care survin. Ciocnirea valurilor creează un ocean furios, plin de curenți opuse. Bulboane și vârtejuri, care ascund marea istorică mai importantă din adâncuri.

Astăzi, în Statele Unite – ca și în multe alte țări – ciocnirea dintre Al Doilea Val și Al Treilea Val dă naștere la tensiuni sociale, conflicte periculoase și tendințe politice noi și ciudate, care nu mai țin cont de împărțirile obișnuite în clase, rase, sexe sau partide. Această ciocnire provoacă haos în terminologia politică tradițională și face foarte dificilă separarea progresiștilor de reacționari, a prietenilor de dușmani. Vechile polarizări și coaliții se destramă. În ciuda neînțelegerilor dintre ei, patronii și sindicatele se unesc împotriva specialiștilor în studiul mediului înconjurător. Negrii și evreii, cândva uniți în lupta împotriva discriminării, devin adversari.

În multe țări, clasa muncitoare, care favoriza prin tradiție politicile „progresiste”, ca redistribuirea venitului, se situează acum frecvent pe poziții „reacționare” față de drepturile femeilor, codul familiei, imigrare, impozite sau regionalism. Deseori, „stînga” tradițională este în favoarea centralizării, foarte naționalistă și antiambientală.

În același timp vedem politicieni, de la Valéry Giscard d'Estaing la Jimmy Carter sau Jerry Brown, îmbrățișînd atitudini „conservatoare” în economie și „liberale” în artă, morală sexuală, drepturile femeilor sau controlul ecologic. Nu este de mirare că oamenii sunt năuciți și că nu mai fac nici un efort pentru a înțelege propriul lor univers.

Între timp, mijloacele de informare relatează despre nenumărate inovații, revirimente, întâmplări bizare, asasinate, răpiri, lansări în spațiul cosmic, căderi de guverne, raiduri ale unităților de comando și scandaluri, toate aparent fără nici o legătură între ele.

Aparenta incoerență a vieții politice se reflectă în dezintegrarea personalității. Psihoterapeuții și îndrumătorii spirituali o duc minunat; oamenii rătăcesc fără țință printre terapii rivale, de la „primal scream” la „est”. Ei se lasă antrenați în secte religioase și societăți oculte sau, la cealaltă extremă, cad într-un individualism patologic, convinși fiind că realitatea este absurdă, dementă sau lipsită de sens. Poate că în accepțiunea largă, cosmică, viața este întradevăr absurdă. Dar aceasta nu dovedește că nu există o configurație a evenimentelor actuale. Există în fapt o anumită ordine ascunsă, distinctă, care poate fi detectată de îndată ce învățăm să deosebim schimbările aduse de Al Treilea Val de cele asociate cu Al Doilea Val în descreștere.

Cunoașterea conflictelor cărora le dau naștere aceste valuri când se ciocnesc ne furnizează nu numai o imagine mai clară a viitorului posibil, ci și o radiografie a forțelor politice și sociale care acționează asupra noastră. De asemenea, ea ne permite să distingem propriul nostru rol în istorie. Căci fiecare din noi, oricît de neimportant ar părea, este o fărîmă vie de istorie.

Contracurenții creați de valurile de schimbare se reflectă în munca noastră, în viața de familie, în atitudinile sexelor și morala personală. Ei se manifestă în stilurile de viață și în comportamentul votanților. Deoarece, fie că suntem conștienți, fie că nu suntem, în viețile noastre personale și în actele noastre politice, noi, cei din țările bogate, suntem în esență oameni ai celui de Al Doilea Val, devotați menținerii ordinii pe cale de dispariție; oameni ai celui de Al Treilea Val, care construiesc un viitor radical diferit; sau o combinație confuză și autoneutralizantă a primelor două tipuri.

Aur și asasini

Conflictul dintre grupările celor două valuri este, de fapt, principala tensiune politică din societatea noastră de azi. Orice ar declara partidele politice și candidații lor în alegeri, ele își dispută doar maximul de avantaje pe care le mai pot stoarce din rămășițele sistemului industrial în declin. Cu alte cuvinte, ele se ceartă pentru proverbialele șezlonguri de pe puntea unui „Titanic” care se scufundă.

După cum vom vedea, problemă politică fundamentală nu este cine conduce în ultimele zile ale societății industriale, ci cine modelează nouă civilizație, în ascensiune rapidă, care o va înlocui pe cea actuală. În timp ce conflicte politice mărunte ne epuizează energiile și atenția, în adâncuri se dă o bătălie mult mai importantă. De o parte se află partizanii trecutului industrial; de cealaltă, milioanele de oameni, ale căror rînduri se îngroașă, care recunosc că cele mai acute probleme ale lumii – alimentația, energia, controlul armamentelor, populația, sărăcia, resursele, ecologia, climă, problemele vîrstnicilor, prăbușirea comunității urbane, necesitatea unei munci productive și generatoare de satisfacție – nu mai pot fi soluționate în cadrul sistemului industrial.

Acest conflict este „supralupta” de mîine.

Confruntarea dintre cercurile conducătoare aparținînd celui de Al Doilea Val și oamenii celui de Al Treilea Val trece ca un curent electric prin viața politică a fiecărei națiuni. Chiar și în țările neindustrializate ale lumii, sosirea celui de Al Treilea Val a impus modificarea vechilor linii de luptă. Războiul pe care-l poartă mai de mult proprietarii agricoli, adesea feudali, împotriva elitelor care promovează industrializarea, capătă o nouă dimensiune în lumina iminentei învechiri a industrialismului. Acum, cînd își face apariția civilizația celui de Al Treilea Val, industrializarea rapidă duce la eliberarea de neocolonialism și sărăcie sau nu face decît să asigure o dependență definitivă?

Numai pe acest fundal larg putem începe să înțelegem ce se petrece, să stabilim prioritățile, să elaborăm strategii raționale pentru a putea dirija schimbarea din viețile noastre.

Pe cînd scriu aceste rînduri, ziarele informează pe prima pagină despre isteria și ostaticii din Iran, asasinate în Coreea de Sud, speculații febrile la bursa aurului, fricțiuni între negri și evrei în Statele Unite, creșteri masive în cheltuielile militare ale Germaniei de Vest, arderi de cruci⁶ în Long Island, o uriașă erupție de țiței în Golful Mexic, cea mai mare manifestație antinucleară din istorie și lupta dintre națiunile bogate și cele sărace pentru controlul asupra frecvențelor radio. Valuri de redeșteptare religioasă mătură Libia, Siria și Statele Unite; fanatici neofasciști „se laudă” cu un asasinat politic la Paris, iar General Motors anunță o reușită în tehnologia necesară pentru automobilele electrice. Asemenea știri disparate se cer integrate și sintetizate.

Odată ce ne dăm seama că s-a pornit o luptă aprigă între cei care vor să mențină industrialismul și cei care vor să-l înlocuiască, suntem în posesia cheii care ne va permite să înțelegem lumea. Dar, ceea ce este și mai important, fie că elaborăm politica unei țări, fie că stabilim strategia unei firme economice, fie că hotărîm obiectivele vieții noastre personale, suntem în posesia unui nou instrument cu care să schimbăm lumea.

Pentru a folosi acest instrument, trebuie însă să putem deosebi clar schimbările care prelungesc vechea civilizație industrială de cele care facilitează instalarea noii civilizații. Pe scurt, trebuie să înțelegem atît vechiul cît și noul, sistemul industrial al celui de Al Doilea Val, în care s-au născut atît de mulți dintre noi, și civilizația celui de Al Treilea Val, în care vom trăi noi și copiii noștri.

În capitolele care urmează, revenim la primele două valuri de schimbare, privindu-le mai amănunțit, înainte de a examina pe al treilea. Vom vedea că civilizația celui de Al Doilea Val nu a fost un talmeș-balmeș întîmplător, ci un *sistem*, ale cărui componente au interacționat în moduri mai mult sau mai puțin previzibile, și că structurile de bază ale vieții industriale au fost aceleași în toate țările, indiferent de moștenirea culturală sau de sistemul politic. Aceasta este civilizația pe care „reacționarii” de astăzi – atît cei de „stînga”, cît și cei de „dreapta” – se luptă să o mențină. Și aceasta este lumea amenințată de Al Treilea Val din istorie, care aduce cu sine o transformare a civilizației.

Al Doilea Val

2. Arhitectura civilizației

Acum trei sute de ani, cu o aproximție de jumătate de secol, s-a auzit o explozie ale cărei unde de șoc au străbătut pămîntul, distrugînd societățile

---

⁶ Ritual al Ku-Klux-Klan-ului. – *Nota trad.*

vechi și creînd o civilizație pe de-a-ntregul nouă. Evident, această explozie a fost revoluția industrială. Iar uriașa forță dezlănțuită asupra lumii – Al Doilea Val – s-a ciocnit cu toate instituțiile trecutului și a schimbat modul de viață a milioane de oameni.

În decursul lungilor milenii în care a domnit fără rival civilizația Primului Val, populația planetei ar fi putut fi împărțită în două categorii – „primitivă” și „civilizată”. Popoarele așa-numite primitive, care trăiau în cete mici și triburi și își agoniseau hrana culegînd, vînînd și pescuind, erau cele pe care revoluția agricolă le ocolise.

Lumea „civilizată” era acea parte a planetei pe care majoritatea oamenilor lucrau pămîntul. Oriunde apărea agricultura, se instala civilizația. Din China și India pînă în Benin și Mexic, în Grecia și Imperiul roman, civilizațiile s-au ridicat și s-au prăbușit, s-au luptat și s-au contopit într-un amestec permanent și variat.

În spatele deosebirilor dintre ele se aflau însă asemănări fundamentale. În toate, pămîntul constituia baza economiei, vieții, culturii, structurii familiei și politicii. În toate, viața era organizată în jurul satului. În toate, predomina o diviziune simplă a muncii și au apărut cîteva caste și clase bine delimitate: aristocrația, preoții, războinicii, iloții, sclavii sau șerbii. În toate, puterea era riguros autoritară. În toate, nașterea hotăra poziția fiecăruia în viață. Și în toate, economia era descentralizată, astfel că fiecare comunitate producea aproape tot ce-i făcea trebuință.

Au existat excepții – nimic nu este simplu în istorie. Au existat civilizații comerciale ai căror navigatori au traversat mările și regate puternic centralizate organizate în jurul unor uriașe sisteme de irigație. Dar, dincolo de asemenea diferențe, suntem îndreptățiți să considerăm toate aceste civilizații aparent distincte drept cazuri particulare ale unui singur fenomen: civilizația agricolă – civilizația răspîndită de Primul Val.

În timpul dominației ei, au apărut ocazional semne indicînd ce avea să urmeze. În Grecia și Roma antică au existat fabrici embrionare cu producție de masă. În anul 400 î. e. n. s-a extras țitei pe una din insulele grecești, iar în anul 100 e. n. în Birmania. Birocrații vaste au înflorit în Babilon și Egipt. Mari metropole urbane au crescut în Asia și America de Sud. Existau bani și schimburi. Drumuri comerciale străbăteau în toate direcțiile deșerturile, oceanele și munții, din China pînă la Calais. Existau corporații și națiuni în stare incipientă. În vechea Alexandrie a existat chiar un uimitor premurgător al mașinii cu abur.

Totuși, nicăieri nu exista nimic care să poată fi numit, chiar cu aproximație, civilizație industrială. Aceste licăriri ale viitorului, ca să spunem așa, nu erau decît bizarerii ale istoriei, răspîndite în diverse locuri și perioade. Ele nu au fost și nici nu ar fi putut fi adunate într-un sistem coerent. Așadar, pînă în 1650 – 1750 putem vorbi de lumea Primului Val. Cu toate enclavele de

primitivism și aluziile la viitorul industrial, civilizația agricolă domina planeta și părea merită s-o stăpânească pe veci.

Aceasta era lumea în care a izbucnit revoluția industrială, declanșând Al Doilea Val și creînd o contracivilizație stranie, puternică, debordînd de energie. Industrialismul a fost mai mult decît coșuri de fabrică și linii de asamblare. A fost un sistem social multilateral și bogat, care a influențat fiecare aspect al vieții omenești și a atacat fiecare trăsătură a trecutului pe care-l reprezenta Primul Val. A dat naștere marii uzine Willow Run de lîngă Detroit, dar a introdus de asemenea tractorul pe cîmp, mașina de scris în birouri și frigiderul în bucătărie. A creat ziarul și cinematograful, metroul și avionul DC-3. Ne-a dat cubismul și muzica dodecafonică. Ne-a dat clădirile în stil Bauhaus și scaunele în stil Barcelona, greva brațelor încrucișate, drajeurile de vitamine și o viață mai lungă. A universalizat ceasul de mîină și urna de vot. Ceea ce este și mai important, a legat toate aceste lucruri între ele – le-a asamblat ca pe o mașină – pentru a forma sistemul social cel mai puternic, coerent și răspîndit pe care l-a cunoscut vreodată lumea: civilizația celui de Al Doilea Val.

Soluția violentă

Pe măsură ce traversa diversele societăți, Al Doilea Val declanșa o bătălie sîngeroasă și prelungită între apărătorii trecutului agricol și partizanii viitorului industrial. Forțele celor două valuri s-au ciocnit frontal, împingînd la o parte, adesea decimînd, populațiile „primitive” întîlnite în calea lor.

În Statele Unite, această ciocnire a început odată cu sosirea europenilor, hotărîți să împămîntenească civilizația agricolă a Primului Val. Mareea agricolă albă a înaintat năvalnic spre vest, depozitîndu-i pe indieni și așezînd ferme și sate agricole tot mai departe spre Pacific.

Dar imediat după fermieri au sosit primii industriași, agenți ai viitorului pe care-l aducea Al Doilea Val. În Noua Anglie și în statele New York, New Jersey și Pennsylvania, au început să răsară fabrici și orașe. La mijlocul secolului al XIX-lea, nord-estul avea un sector industrial care se dezvoltă rapid și producea arme de foc, ceasuri, unelte agricole, textile, mașini de cusut și alte bunuri, în timp ce restul continentului continua să fie condus de proprietari funciari. Tensiunile economice și sociale dintre forțele Primului și ale celui de Al Doilea Val au crescut în intensitate pînă în 1861, cînd au izbucnit în conflict armat.

Războiul civil nu a avut drept cauză unică, cum au crezut mulți, problemă morală a sclaviei sau chestiuni economice mărunte ca taxele vamale. La originea lui a stat o problemă de proporții mult mai mari: cine va conduce noul și bogatul continent – fermierii sau industriașii, forțele Primului Val sau ale celui de Al Doilea Val? Viitoarea societate americană va fi eminamente agricolă sau industrială? Zarurile au fost aruncate cînd au cîștigat armatele nordiste. Industrializarea Statelor Unite era asigurată. De atunci agricultura a bătut în

retragere și industria a progresat în economie, în politică, în viața socială și culturală. Primul Val se retrăgea pe măsură cel Al Doilea Val se năpustea înainte.

Aceeași ciocnire de civilizații s-a produs și în alte locuri. În Japonia, restaurația Meiji, începută în 1868, a repetat într-o formă specific japoneză lupta dintre trecutul agricol și viitorul industrial. Abolirea feudalismului în 1876, revolta clanului Satsuma în 1877, adoptarea unei constituții după modelul apusean în 1889, au fost toate urmări ale coliziunii dintre cele două valuri în Japonia – pași pe calea spre manifestarea Japoniei ca o putere industrială de prima mărime.

Într-o țară după alta a izbucnit aceeași luptă între adepții celor două valuri, ducând la criză și frământări politice, greve, revolte, lovituri de stat și războaie. Pe la mijlocul secolului al XX-lea însă, forțele Primului Val au fost învinse și civilizația celui de Al Doilea Val s-a înstăpînit pe pământ.

O zonă industrială înconjoară azi globul între paralelele 25 și 65 din emisfera nordică. În America de Nord, circa 250 milioane de oameni au un mod de viață industrial. În Europa de vest, din Scandinavia pînă în Italia, un alt sfert de miliard trăiește în plin industrialism. Spre răsărit găsim încă un sfert de miliard de oameni care trăiesc în societăți industriale. În fine, ajungem la regiunea industrială asiatică, care cuprinde Japonia, Hong-Kong, Singapore, Taiwan, Australia, Noua Zeelandă și porțiuni din Coreea de Sud și China continentală și iarăși un sfert de miliard de oameni în condiții industriale. În total, civilizația industrială include aproximativ un miliard de oameni – un sfert din populația globului⁷.

În ciuda unor imense deosebiri de limbă, cultură, istorie și politică – atît de profunde încît sunt cauza unor războaie – toate aceste societăți ale celui de Al Doilea Val au trăsături comune. Într-adevăr, sub binecunoscutele diferențe, se află un fundament ascuns de similitudine.

Și pentru a înțelege valurile de schimbare care se ciocnesc în prezent, trebuie să putem desluși limpede structurile paralele ale tuturor națiunilor industriale – cadrul ascuns al civilizației celui de Al Doilea Val. Căci tocmai acest cadru industrial este zguduit acum.

Bateriile vii

---

⁷ Pentru scopurile aceste cărți, voi îngloba în sistemul industrial mondial din jurul anului 1979 America de Nord, Scandinavia, Marea Britanie și Irlanda, Europa de vest și de est (excepțînd Portugalia, Spania, Albania, Grecia și Bulgaria), Uniunea Sovietică, Japonia, Taiwan, Hong Kong, Singapore, Australia și Noua Zeelandă. Evident, există și alte zone a căror includere ar putea fi discutată – ca și centre industriale din țări eminentemente neindustrializate: Monterrey și Mexico City în Mexic, Bombay în India și multe altele.

Premisă oricărei civilizații, veche sau nouă, este energia. Societățile din Primul Val se aprovizionau cu energie de la „baterii vii” – forța musculară umană și animală – și de la soare, vînt și apă. Pădurile erau tăiate pentru gătit și încălzit. Roțile hidraulice, unele folosind forța mareelor, întorceau pietrele de moară. Mori de vînt scîrțîiau pe cîmp. Animalele trăgeau plugul. Se apreciază că pe vremea Revoluției Franceze, Europa își obținea energia de la circa 14 milioane de cai și 24 milioane de boi. Toate societățile din Primul Val exploatau deci surse de energie regenerabile. Natura reușea pînă la urmă să refacă pădurile tăiate, vîntul care umfla velele, rîurile care puneau în mișcare roțile cu zături. Chiar animalele și oamenii erau „sclavi energetici”.

În schimb, toate societățile din Al Doilea Val au început să se aprovizioneze cu energie din cărbuni, gaze naturale și țiței – din combustibili fosili neregenerabili. Această transformare revoluționară, care s-a produs după ce Newcomen a inventat, în 1712, o mașină cu abur aplicabilă în practică, însemna că pentru prima oară o civilizație consuma din capitalul naturii în loc să trăiască doar din dobînzile pe care le dădea acest capital.

Această aprovizionare din rezervele de energie ale pămîntului i-a oferit civilizației industriale o subvenție secretă, accelerînd enorm creșterea economică. Și de atunci pînă în zilele noastre, oriunde a trecut Al Doilea Val, națiunile au clădit structuri tehnice și economice impresionante, deoarece au presupus că vor dispune la infinit de combustibili fosili ieftini. Atît în societățile industriale capitaliste, cît și în cele socialiste, în Apus și în Răsărit, s-a produs aceeași trecere – de la energia dispersată la cea concentrată, de la resursele regenerabile la cele neregenerabile, de la numeroase și variate surse de energie și combustibil la numai cîteva. Combustibilii fosili au constituit baza energetică a societăților din Al Doilea Val.

Matca tehnică

Paralel cu saltul într-un sistem energetic nou s-a produs un uriaș progres tehnic. Societățile Primului Val se bazaseră pe ceea ce, acum două mii de ani, Vitruviu numea „invenții necesare”. Dar primele vinciuri și pene, catapulte, teascuri de struguri, pîrghii și palane erau folosite îndeosebi pentru a amplifica forța musculară umană și animală.

Al Doilea Val a împins tehnica pînă la un nivel complet nou. El a produs o mulțime de mașini electromecanice gigantice, piese în mișcare, benzi, furtunuri, rulmenți și bolțuri, care clămpăneau și zăngăneau tot timpul. Iar aceste mașini noi au făcut mai mult decît să sporească forța musculară brută. Civilizația industrială i-a dat tehnicii organe de simț, creînd mașini care pot auzi, vedea și pipăi cu mai multă finețe și precizie decît oamenii. Ea i-a dat tehnicii o matcă, căci a inventat mașini menite să dea naștere la nesfîrșit unor noi mașini – respectiv mașinile-unelte. Mai important, a adunat mașinile sub

același acoperiș, în sisteme interconectate, pentru a crea fabrici și, în final, linia de asamblare din fabrică.

Pe această bază tehnică au apărut o mulțime de industrii care i-au conferit civilizației celui de Al Doilea Val semnul distinctiv. La început au fost cărbunele, textilele și căile ferate, apoi oțelul, construcția de automobile, aluminiul, produsele chimice și aparatele. S-au înălțat mari orașe industriale: Lille și Manchester pentru textile, Detroit pentru automobile, Essen și – ulterior – Magnitogorsk pentru oțel și multe altele.

Din aceste centre industriale s-au revărsat milioane peste milioane de produse identice – cămăși, încălțăminte, automobile, ceasuri, jucării, săpun, șampon, aparate de fotografiat, mitraliere și motoare electrice. Alimentată de noul sistem energetic, tehnica nouă a deschis ușa producției de serie.

Pagoda stacojie

Producția de serie nu avea însă nici un rost în lipsa unor schimbări în sistemul de desfacere. În societățile din Primul Val, bunurile erau de obicei confecționate prin metode artizanale. Produsele erau create unul câte unul la cererea clientului. În mare, același lucru se întâmpla și cu desfacerea.

Este adevărat că negustorii înființaseră companii comerciale mari și complexe în fisurile tot mai largi ale vechiului sistem feudal din Apus. Aceste companii au deschis drumuri comerciale în jurul lumii, organizând convoaie de vase și caravane de cămile. Ele vindeau sticlă, hîrtie, mătase, nucșoară, ceai, vin și lină, indigo și papură.

Dar majoritatea acestor produse ajungeau la consumatori prin intermediul unor mici magazine sau pe spinarea și în căruțele negustorilor ambulanți, care circulau în mediul rural. Comunicațiile mizerabile și transportul primitiv limitau drastic piața. Micile prăvălii și vînzătorii ambulanți nu puteau oferi decît o gamă minimă de produse și deseori un articol sau altul le lipsea timp de luni sau chiar ani în șir.

Al Doilea Val a provocat în acest sistem de desfacere greoi și suprasolicitat schimbări care, în felul lor, au fost tot atît de radicale ca progresele mai bine cunoscute din producție. Căile ferate, șoselele și canalele au deschis accesul spre interiorul țărilor și, odată cu industrialismul, au apărut și „palatele comerțului” – primele magazine universale. S-au creat rețele complexe de misiți, negustori cu ridicată, agenți comerciali și reprezentanți ai fabricanților. În 1871, George Huntington Hartford, al cărui magazin universal, primul de acest fel, din New York era vopsit în roșu aprins și avea o cabină de forma unei pagode chinezești pentru casier, a făcut pentru desfacere ceea ce avea să facă ulterior Henry Ford pentru fabrică. Creînd primul sistem mamut de magazine din lume – Marea companie atlantică și pacifică a ceaiului – el a inițiat un stadiu complet nou în desfacere.

Desfacerea către fiecare cumpărător în parte a cedat locul desfacerii și comercializării în masă, care a devenit o componentă tot atât de familiară și esențială a tuturor societăților industriale ca mașina însăși.

Așadar, dacă privim toate aceste schimbări laolaltă, constatăm transformarea a ceea ce am putea numi „tehnosfera”. Toate societățile – primitive, agricole și industriale – folosesc energie, produc obiecte, desfac produse. În toate societățile, sistemul energetic, sistemul de producție și sistemul de desfacere sunt părțile componente, legate între ele, ale unui sistem mai mare. Acest sistem este tehnosfera și el are o formă caracteristică în fiecare stadiu de dezvoltare a societății.

Cînd cel de Al Doilea Val s-a rostogolit pe planeta noastră, tehnosfera agricolă a fost înlocuită cu o tehnosferă industrială: energiile neregenerabile au fost introduse direct într-un sistem de producție în masă, care, la rîndul lui, a revărsat bunuri într-un sistem de desfacere în masă foarte evoluat.

Familia raționalizată

Tehnosfera celui de Al Doilea Val avea nevoie de o sociosferă tot atât de revoluționară în care să se instaleze. Ea reclama forme de organizare socială cu totul noi.

Înainte de revoluția industrială, de exemplu. Forma familiei varia de la un loc la altul. Dar peste tot unde se înscăunase agricultura, oamenii trăiau în familii mari, cuprinzînd mai multe generații, cu unchi, mătuși, rude prin alianță, bunici sau veri locuind sub același acoperiș, muncind toți laolaltă ca o unitate de producție economică – de la „familia comunitară” din India la „zadruga” din Balcani și la „familia lărgită” din Europa de vest. Iar familia era imobilă – înrădăcinată în sol.

Cînd Al Doilea Val a început să avanseze peste societățile Primului Val, familiile au simțit tensiunea schimbării. În fiecare familie, coliziunea fronturilor de val s-a manifestat sub formă de conflicte, atacuri asupra autorității patriarhale, raporturi modificate între părinți și copii, concepții noi despre ceea ce se cuvine. Cînd producția economică s-a deplasat de pe cîmp în fabrică, familia nu a mai lucrat laolaltă ca o unitate. Pentru a elibera pe muncitori în vederea lucrului în fabrică, funcțiile-cheie ale familiei au fost atribuite unor instituții noi, specializate. Instruirea copiilor a fost încredințată școlilor. Îngrijirea bătrînilor a revenit azilurilor pentru săraci, căminelor pentru bătrîni sau căminelor-spital. Mai presus de orice, noua societate cerea mobilitate. Ea avea nevoie de muncitori care să se deplaseze după locurile de muncă.

Împovărată cu rude în vîrstă, bolnavi, infirmi și un mare număr de copii, familia lărgită nu era cîtuși de puțin mobilă. În consecință, structura familiei a început să se modifice, treptat și cu greu. Sfîșiate de migrația spre oraș, lovite

de furtuni economice, familiile s-au descotorosit de rudele nedorite, s-au micșorat, au devenit mai mobile și mai adaptate cerințelor noii tehnosfere.

Așa-numita familie nucleară – tată, mamă și câțiva copii, fără rude care să le complice viața – a devenit tipul „modern” obișnuit, acceptat din punct de vedere social, în toate societățile industriale, capitaliste ori socialiste. Chiar în Japonia, unde cultul strămoșilor făcea că bătrînii să dețină un rol extrem de important, familia mare, strîns unită, cuprinzînd mai multe generații, a început să se descompună pe măsură ce înainta Al Doilea Val. Au apărut din ce în ce mai multe unități nucleare. Pe scurt, familia nucleară a devenit o trăsătură specifică a tuturor societăților aparținînd celui de Al Doilea Val, care le deosebește de societățile Primului Val tot atît de categoric ca uzinele siderurgice, combustibilii fosili sau lanțurile de magazine.

Programa analitică ascunsă

Odată cu transferarea muncii de pe ogoare și din gospodărie, a devenit de asemenea necesară pregătirea copiilor pentru viața în fabrică. Primii proprietari de mine, manufacturi și fabrici de la începutul industrializării Angliei au descoperit, după cum scria Andrew Ure în 1835, că era „aproape imposibil să transformi indivizi trecuți de vîrsta pubertății, deprinși cu activități rurale sau cu diverse meserii, în muncitori industriali utili”. O adaptare prealabilă a tinerilor la sistemul industrial ar fi simplificat enorm problemele ridicate ulterior de disciplina industrială. Rezultatul a fost o altă structură fundamentală a tuturor societăților celui de Al Doilea Val: învățămîntul de masă.

Realizat după modelul fabricii, învățămîntul de masă predă citirea, scrierea și aritmetică, noțiuni de istorie și alte materii. Aceasta era „programa analitică fățișă”. Dincolo de ea se afla însă o „programă analitică ascunsă” sau invizibilă, care era, de fapt, cea esențială. Cuprindea – și cuprinde încă în majoritatea țărilor industriale – trei cursuri: unul de punctualitate, unul de supunere și unul de muncă repetitivă, mecanică. Activitatea industrială cerea muncitori care să se prezinte la oră fixă, îndeosebi cei care lucrau la linii de asamblare. Cerea muncitori care să primească ordine, fără să le discute, de la o ierarhie conducătoare. Și mai cerea bărbați și femei gata să muncească asemenea sclavilor la mașini sau în birouri, efectuînd operații care se repetau în mod abrutizant.

Așadar, începînd de la mijlocul secolului al XIX-lea, pe măsură ce Al Doilea Val atinge diversele țări, se constată o implacabilă înaintare a învățămîntului: copiii încep școala la vîrste din ce în ce mai mici, anul școlar se prelungește mereu (în Statele Unite s-a lungit cu 35 la sută între 1878 și 1956), iar numărul anilor de învățămînt obligatoriu crește în mod irezistibil.

Învățămîntul de masă a fost fără îndoială un pas înainte spre umanizare. După cum declară în 1829 un grup de mecanici și muncitori din New York:

„Alături de viață și libertate, considerăm învățămîntul cea mai mare binecuvîntare acordată omenirii”. Cu toate acestea, școlile din Al Doilea Val au format generații întregi de tineri astfel ca ei să devină o forță de muncă înregimentată și maleabilă, așa cum o cereau tehnologia electromecanică și linia de asamblare.

Considerate împreună, familia nucleară și școala de tip fabrică sunt părți ale unui unic sistem integrat, menit să pregătească tineretul pentru rolurile sale în societatea industrială. Și în această privință, societățile celui de Al Doilea Val, capitaliste ori comuniste, din nord sau din sud, au fost toate identice.

Ființe nemuritoare

În toate societățile celui de Al Doilea Val a apărut o a treia instituție care a extins controlul social al primelor două. Este vorba de invenția denumită societate anonimă⁸. Pînă atunci întreprinderea tipică fusese proprietatea unei singure persoane, a unei familii sau a unor asociați. Existau și societăți anonime, dar ele erau extrem de rare.

După părerea lui Arthur Dewing, istoric al întreprinderilor economice, nici pe vremea revoluției americane „nu ar fi putut cineva ajunge la concluzia” că societatea anonimă avea să devină principala formă organizatorică, mai curînd decît asociația sau proprietatea individuală. În anul 1800 nu existau decît 335 asemenea societăți în Statele Unite, majoritatea destinate unor activități cvasipublice, cum ar fi construcția de canale și administrarea barierelor pe drumurile unde se percepeau taxe.

Ascensiunea producției de masă a schimbat situația. Tehnologiile celui de Al Doilea Val necesitau capitaluri uriașe – mai mari decît cele de care putea dispune un singur om sau un mic grup. Atîta timp cît proprietarii sau asociații își riscau întreaga avere personală la fiecare investiție, ei au ezitat să-și dea toți banii pentru afaceri de mari proporții sau nesigure. Spre a-i încuraja, s-a introdus noțiunea de răspundere limitată. Dacă dădea faliment o societate anonimă, acționarul pierdea doar suma investită. Această inovație a deschis porțile investițiilor. În plus, societatea anonimă era tratată de tribunale ca o „ființă nemuritoare” – deoarece putea supraviețui fondatorilor ei. Aceasta însemna că putea face planuri pe termen foarte lung și întreprinde acțiuni mult mai vaste decît înainte.

În 1901 a apărut pe scenă prima societate cu un capital de un miliard de dolari – United States Steel, o concentrare de mijloace inimaginabilă în perioadele anterioare. În 1919 existau o jumătate de duzină de asemenea giganti. Marile corporații au devenit o trăsătură intrinsecă a vieții economice din toate țările industriale, inclusiv cele socialiste și comuniste, unde forma

---

⁸ Societate pe acțiuni sau corporație (îndeosebi la americani). – *Nota trad.*

diferă, însă substanța (în ce privește organizarea) a rămas aproape aceeași. Familia nucleară, școala de tip fabrică și corporația uriașă au devenit instituțiile sociale definitorii ale societăților din Al Doilea Val.

În toată lumea celui de Al Doilea Val – în Japonia ca și în Elveția, Marea Britanie, Polonia, Statele Unite și Uniunea Sovietică – cei mai mulți oameni urmează aceeași traiectorie în viață: sunt crescuți într-o familie nucleară, trec în masă prin școli de tip fabrică și apoi intră într-o mare corporație particulară sau publică. O instituție-cheie a celui de Al Doilea Val domină fiecare etapă din viață.

Fabrica de muzică

În jurul acestor trei instituții centrale au apărut nenumărate altele. Ministere, cluburi sportive, biserici, camere de comerț, syndicate, organizații profesionale, partide politice, biblioteci, asociații etnice, grupuri de distracții și mii ca ele au țîșnit în urma celui de Al Doilea Val, creînd o complicată ecologie organizatorică, în care fiecare grup servește, coordonează sau contrabalansează un altul.

La prima vedere, varietatea acestor grupuri sugerează o situație aleatorie sau haosul. Dar o privire mai atentă descoperă un model ascuns. Pe rînd, în fiecare țară, inovatorii sociali, care consideră fabrica cel mai avansat și eficient factor de producție, au căutat să-i introducă principiile și în alte instituții. Școlile, spitalele, închisorile, birocrațiile guvernamentale și alte instituții au căpătat astfel multe din caracterele specifice ale fabricii – diviziunea muncii, structura ierarhică și impersonalitatea rece.

Pînă și în artă găsim unele din principiile fabricii. În loc de a lucra pentru un protector, cum se obișnuia în cursul lungii domnii a civilizației agricole, muzicienii, artiștii, compozitorii și scriitorii au ajuns să fie tot mai mult la cheremul pieței. Din ce în ce mai frecvent au creat „produse” pentru consumatori anonimi. Și pe măsură ce se producea această trecere în fiecare țară a celui de Al Doilea Val, se modifica însăși structura creației artistice,

Muzica constituie un exemplu grăitor. După sosirea celui de Al Doilea Val, au început să apară săli de concert la Londra, Viena, Paris și în alte orașe. Odată cu ele au apărut casa de bilete și impresarul – omul de afaceri care finanțează manifestarea și apoi vinde bilete consumatorilor de cultură.

Natural, cu cît vindea mai multe bilete, cu atît încasa mai mulți bani. În consecință, a fost mărit numărul locurilor. Dar, la rîndul lor, sălile de concert mai mari reclamau sunete mai puternice – muzică ce putea fi auzită bine pînă în ultimul rînd. Rezultatul a fost trecerea de la muzica de cameră la piesele simfonice.

În prestigioasa sa lucrare *History of Musical Instruments*, Curt Sachs spune: „Trecerea de la o cultură aristocratică la una democratică în secolul al

XIX-lea a înlocuit saloanele mici cu săli de concert din ce în ce mai uriașe, care cereau un volum mai mare”. Dat fiind că nu exista încă nici o tehnologie cu care să se realizeze aceasta, s-au adăugat tot mai multe instrumente și mai mulți interpreți pentru a produce volumul necesar. Rezultatul a fost orchestra simfonică modernă. Pentru această instituție industrială au compus Beethoven, Mendelssohn, Schubert și Brahms minunatele lor simfonii.

Chiar structura internă a orchestrei reflecta anumite trăsături ale fabricii. La început orchestra simfonică nu avea dirijor ori conducerea era preluată pe rând de interpreți. Mai târziu, interpreții, asemenea lucrătorilor din fabrici sau din birouri, au fost împărțiți în secții (grupuri de instrumente), fiecare contribuind la producția globală (muzica), fiecare coordonată de sus de un director (dirijorul) sau chiar, în cele din urmă, de un șef de paie aflat mai jos în ierarhia conducerii (prim-violonistul sau prim-interpretul unui alt grup de instrumente). Instituția își vindea produsul pe o piață de masă – adăugând eventual și discuri de patefon la producția sa. Se născuse fabrica de muzică.

Istoricul orchestrei este doar o ilustrare a modului în care s-a format sociosferă celui de Al Doilea Val, cu cele trei instituții centrale și mii de organizații diferite, toate adaptate nevoilor și stilului tehnosferei industriale. Dar o civilizație este mai mult decât o tehnosferă și sociosferă respectivă. Toate civilizațiile au nevoie și de o „infosferă” pentru producerea și difuzarea informației. Și în acest domeniu Al Doilea Val a introdus schimbări remarcabile.

Furtuna de hîrtie

Din timpurile primitive pînă astăzi, toate comunitățile umane s-au bazat pe comunicarea de la om la om. Erau însă necesare și modalități de trimitere a mesajelor în timp și spațiu. Se spune că perșii antici înălțaseră turnuri sau „posturi de chemare” în vârful cărora puneau bărbați cu voci puternice pentru a transmite mesajele strigînd de la un turn la următorul. Romanii aveau un vast serviciu de curieri numit *cursus publicus*. Între 1305 și începutul secolului al XIX-lea, „House of Taxis” a administrat un serviciu de curieri călări în toată Europa. În 1628 avea 20 000 de curieri. Îmbrăcați în uniforme albastre și argintii, aceștia străbăteau continentul în lung și în lat ducînd mesaje între prinți și generali, negustori și cămătari,

În timpul civilizației Primului Val toate aceste mijloace erau rezervate exclusiv celor bogați și puternici. Oamenii de rând nu aveau acces la ele. După cum afirmă istoricul Laurin Zilliacus, pînă și „încercările de a trimite scrisori prin alte mijloace erau privite cu suspiciune ori... interzise” de către autorități. Pe scurt, în timp ce schimbul de informații de la om la om era permis tuturor, toate sistemele mai noi folosite pentru difuzarea informațiilor dincolo de granițele familiei sau ale satului erau în fond închise și folosite pentru a asigura conducerea socială sau politică. În fapt, ele erau arme ale elitei.

Deplasându-se de la o țară la alta, Al Doilea Val a distrus acest monopol al comunicațiilor. Aceasta nu s-a întâmplat pentru că cei bogați și puternici au devenit dintr-o dată altruști, ci pentru că tehnica celui de Al Doilea Val și producția industrială de masă aveau nevoie de mișcări masive de informații, ceea ce nu mai puteau realiza vechile mijloace.

Informațiile necesare producției economice în societățile primitive și din Primul Val sunt relativ simple și de obicei pot fi obținute de la cineva aflat la îndemână. Ele sunt comunicate în general prin viu grai sau prin gesturi. În schimb, economiile celui de Al Doilea Val aveau nevoie de o coordonare strictă a muncii efectuate în multe locuri. Era necesar să se producă și să se difuzeze cu grijă nu numai materii prime, ci și mari cantități de informații.

De aceea, pe măsură ce creștea Al Doilea Val, fiecare țară s-a grăbit să-și creeze un serviciu poștal. Poșta a fost o invenție tot atât de ingenioasă și de folositoare din punct de vedere social ca și mașina de egrenat bumbac și roata de tors și, fapt uitat astăzi, ea a trezit un entuziasm înflăcărat. Oratorul american Edward Everett declară: „Sunt nevoit să consider poșta, alături de creștinism, ca mîna dreaptă a civilizației noastre moderne”.

Poșta a fost prima cale de comunicații larg deschisă din era industrială. Pe la 1837 Poșta britanică transporta mesaje nu numai pentru elită, ci aproximativ 88 milioane de efecte poștale pe an – o avalanșă de comunicații pentru vremea aceea. În 1960, cînd era industrială a ajuns la apogeu și cînd a început să se înalțe Al Doilea Val, cifra se ridicase la 10 miliarde. În același an, Poșta Statelor Unite a predat 355 efecte poștale particulare pe cap de locuitor⁹.

Creșterea impetuoasă a mesajelor poștale odată cu revoluția industrială sugerează doar volumul real al informațiilor care au început să curgă în urma celui de Al Doilea Val. Un număr și mai mare de mesaje s-a revărsat prin ceea ce am putea numi „sistemele micropoștale” din marile întreprinderi și instituții. Referatele sunt scrisori care nu ajung niciodată în căile de comunicație publice. În 1955, cînd Al Doilea Val a atins apogeul în Statele Unite, Comisia Hoover a cercetat arhivele a trei mari firme. Ea a descoperit 34 000, 56 000 și, respectiv, 64 000 documente și referate pe salariat de pe statul de plată!

Dar necesitățile crescînde de informații ale societăților industriale nu puteau fi satisfăcute numai în scris. În secolul al XIX-lea au fost deci inventate telefonul și telegraful, pentru a transmite partea lor din numărul tot mai mare de informații. Prin 1960 americanii purtau circa 256 milioane de convorbiri telefonice pe zi – peste 93 miliarde pe an – și chiar cele mai avansate sisteme și rețele telefonice din lume erau deseori supraîncărcate.

---

⁹ Cantitatea de poștă constituie un indice instantaneu și adecvat al nivelului de industrializare tradițională al fiecărei țări. Pentru societățile celui de Al Doilea Val, media din 1960 a fost 141 efecte poștale pe persoană. În schimb, în societățile din Primul Val, nivelul a fost doar de o zecime – 12 pe persoană și an în Malaysia și Ghana, patru pe an în Columbia.

Toate acestea erau în esență sisteme de transmitere a mesajelor de la un trimițător către un primitor. Dar o societate care-și dezvoltă producția de masă și consumul de masă avea nevoie și de modalități de a expedia mesaje în masă – comunicații de la un trimițător către mulți primitori simultan. Spre deosebire de patronul preindustrial, care se putea duce personal acasă la fiecare din cei câțiva salariați ai săi, dacă aceasta era necesar, patronul industrial nu putea comunica de la om la om cu miile de muncitori pe care-i avea. Și cu atât mai puțin putea comunica comerciantul sau vânzătorul în masă cu fiecare client în parte. Societatea celui de Al Doilea Val avea nevoie de mijloace puternice pentru a transmite, ieftin, rapid și sigur, același mesaj la multe persoane deodată și nu este surprinzător faptul că ea le-a inventat. Poșta putea transmite același mesaj la milioane de oameni, însă nu putea face aceasta repede. Telefoanele puteau transporta mesajele repede, însă nu către milioane de oameni dintr-o dată. Golul a fost umplut de către mijloacele de informare în masă.

Făcînd parte din viața de fiecare zi în toate țările industriale, ziarul și revista cu tiraje de masă sunt socotite un lucru de la sine înțeles. Dar extinderea acestor publicații la nivel național reflectă dezvoltarea convergentă a multor tehnologii industriale și forme sociale noi. Jean-Louis Servan-Schreiber scrie că ele au devenit posibile atunci cînd s-au întrunit următoarele elemente: „trenuri care să transporte publicațiile în aceeași zi în toate colțurile unei țări [de dimensiuni europene], rotative capabile să scoată în cîteva ore zeci de milioane de exemplare, o rețea de telegraf și telefoane... îndeosebi un public care știa să citească grație învățămîntului obligatoriu și industriei care trebuiau să-și desfacă produsele în masă”.

În mijloacele de informare în masă, de la ziare și radio la filme și televiziune, găsim încă o materializare a principiilor fundamentale ale fabricii. Toate imprimă mesaje identice pe milioane de creiere, după cum fabrica ștanțează produse identice pentru a fi folosite în milioane de gospodării. „Fapte” standardizate, produse în masă, echivalente ale produselor standardizate, fabricate în masă, pleacă din cîteva fabrici de imagini către milioane de consumatori. Fără acest amplu și puternic sistem de transmitere a informațiilor, civilizația industrială nu s-ar fi putut forma și nu ar fi putut funcționa bine. Astfel s-a născut, în toate societățile industriale, capitaliste ori socialiste, o complicată infosferă – mijloace de comunicații prin care pot fi difuzate mesaje individuale și de masă cu aceeași eficacitate cu care sunt desfăcute bunurile sau materiile prime. Această infosferă se împletește cu tehnosfera și sociosferă și le servește, contribuind la integrarea producției economice cu comportamentul individual.

Fiecare din aceste sfere a îndeplinit o funcție-cheie în sistemul mai vast și nu ar fi putut exista în lipsa celorlalte. Tehnosfera a produs și a distribuit avere; sociosferă, cu miile ei de organizații interconexate, a atribuit roluri indivizilor

din sistem. Iar infosferă a difuzat informațiile necesare pentru ca întregul sistem să funcționeze. Împreună, ele au constituit arhitectura de bază a societății.

Vedem deci aici, schematic, structurile comune țărilor din Al Doilea Val – indiferent de deosebiri de cultură și climă, indiferent de moștenirea lor etnică și religioasă, indiferent de faptul că se numesc capitaliste ori comuniste. Aceste structuri paralele, tot atât de esențiale în Uniunea Sovietică și Ungaria ca în R.F. Germania, Franța sau Canada, stabilesc limitele în cadrul cărora se exprimă deosebirile politice, sociale și culturale. Peste tot ele au apărut numai după lupte politice, culturale și economice aprige între cei care încercau să mențină structurile mai vechi ale Primului Val și cei care-și dădeau seama că numai o nouă civilizație putea rezolva dureroasele probleme ale celei vechi.

Al Doilea Val a adus cu sine o fantastică creștere a speranțelor omenești. Bărbați și femei au cutezat pentru prima oară să creadă că sărăcia, foametea, boala și tirania vor putea fi abolite. Scriitori și filozofi utopici, de la abatele Morelly și Robert Owen la Saint-Simon, Fourier, Proudhon, Louis Blanc, Edward Bellamy și mulți alții, au văzut în civilizația industrială născândă posibilitatea de a introduce pacea și armonia, locuri de muncă pentru toți, egalitatea de avere și șanse, sfârșitul privilegiilor bazate pe naștere, sfârșitul acelor condiții care păruseră imuabile sau veșnice în timpul sutelor de mii de ani de viață primitivă și milenii de civilizație agricolă.

Dacă civilizația industrială nu ni se pare astăzi nici pe departe utopică – dacă în realitate ea se arată a fi oprimentă, searbădă, precară din punct de vedere ecologic, înclinată spre război și represivă din punct de vedere psihologic – trebuie să înțelegem de ce este așa. Vom putea răspunde la această întrebare numai dacă vom examina până uriașă care a despiciat spiritul celui de Al Doilea Val în două părți care se războiesc între ele.

3. Pana invizibilă

Ca o reacție nucleară în lanț, Al Doilea Val a separat în mod brutal două aspecte ale vieților noastre care pînă atunci constituiseră mereu un tot. Făcînd aceasta, el a bătut o uriașă pană invizibilă în economia noastră, în psihicul nostru și chiar în conștiința de sex.

La un nivel, revoluția industrială a creat un sistem social minunat integrat, cu tehnologiile lui specifice, cu propriile lui instituții sociale și canale de informație – toate strîns conectate între ele. La un alt nivel însă, a sfîșiat unitatea subiacentă a societății, creînd un mod de viață plin de tensiune economică, conflict social și neliniște psihică. Numai dacă înțelegem cum a modelat această pană invizibilă viețile noastre în decursul erei celui de Al

Doilea Val putem aprecia efectul real al celui de Al Treilea Val, care începe să ne remodeleze acum.

Cele două jumătăți ale vieții umane pe care le-a separat Al Doilea Val sunt producția și consumul. Suntem obișnuiți, de exemplu, să ne considerăm producători și consumatori. Nu a fost întotdeauna așa. Pînă la revoluția industrială, cea mai mare parte din hrana, bunurile și serviciile produse de specia umană era consumată de producătorii înșiși, de familiile lor sau de o mică elită care reușea să smulgă surplusul pentru propria ei folosință.

Aproape în toate societățile agricole, marea majoritate a oamenilor erau țărani care trăiau în colectivități mici și semiizolate. Aveau un regim alimentar de subzistență: cultivau doar atît cît să se mențină în viață și să-și mulțumească stăpînii. Neavînd mijloace de păstrare a alimentelor un timp mai îndelungat, neavînd drumurile necesare pentru a-și duce produsele la tîrg și știind că orice surplus de produse avea toate șansele să fie confiscat de proprietarul de sclavi sau seniorul feudal, ei nu aveau nici stimulente pentru a îmbunătăți tehnică sau a crește producția.

Comerț exista, desigur. Știm că negustori intrepizi transportau bunuri mii de kilometri pe spinarea cămilelor, în căruțe sau corăbii. Știm că au apărut orașe dependente de hrană venită de la țară. Cînd au debarcat în Mexic, în 1519, spaniolii au fost uimiți cînd au văzut la Tlatelolco mii de oameni cumpărînd și vînzînd bijuterii, metale prețioase, sclavi și sandale, pînza, ciocolată, funii, piei, curcani, zarzavaturi, iepuri, cîini și vase de pămînt de nenumărate feluri. *Buletinul Fugger*, conținînd rapoarte particulare întocmite pentru bancherii germani în secolele al XVI-lea și al XVII-lea, dă o imagine colorată a amploarei comerțului pe vremea aceea. O scrisoare din Cochin, în India, descrie amănunțit încercările prin care trece un negustor european sosit cu cinci corăbii pentru a cumpăra piper pe care să-l transporte în Europa. „Un magazin de piper este o afacere bună – spune el – dar care cere mult zel și perseverență”. Același negustor transporta de asemenea cuișoare, nucșoară, făină, scorțișoară și diverse medicamente pentru piața europeană.

Totuși, acest comerț reprezenta doar un grăunte în istorie comparat cu amploarea producției destinate folosirii imediate de către sclavi agricoli sau șerbi. După Fernand Braudel, ale cărui cercetări istorice asupra perioadei respective sunt neîntrecute, chiar în secolul al XVI-lea toată regiunea mediteraneană – din Franța și Spania la un capăt pînă în Turcia la celălalt – avea o populație de 60 – 70 milioane de oameni, din care 90 la sută trăiau din munca cîmpului, producînd doar o mică cantitate de bunuri pentru comerț. Braudel scrie că „60 la sută sau poate 70 la sută din producția totală a bazinului mediteranean nu ajungea în economia de piață”. Și dacă aceasta era situația în zona Mediteranei, ce trebuie să presupunem despre Europa de nord unde, din cauza solului pietros și iernilor lungi și reci, țăranilor le era și mai greu să extragă un surplus din pămînt?

Vom înțelege mai ușor Al Treilea Val dacă vom considera că, înainte de revoluția industrială, economia Primului Val consta din două sectoare. În sectorul A, oamenii produceau pentru propria lor folosință. În sectorul B, produceau pentru schimb sau comerț. Sectorul A era foarte mare, iar sectorul B foarte mic. Deci, pentru majoritatea oamenilor, producția și consumul erau îmbinate într-o singură funcție dătătoare de viață. Această unitate era atât de perfectă încât grecii, romanii și europenii evului mediu nu făceau nici o deosebire între cele două. Ei nu aveau nici măcar un cuvânt care să desemneze consumatorul. În toată epoca Primului Val, numai o mică fracțiune a populației trăia de pe urma pieței; majoritatea oamenilor trăiau predominant în afara ei. În cuvintele istoricului R. H. Tawney, „tranzacțiile pe bani erau o periferie a lumii bazate pe economia naturală”.

Al Doilea Val a modificat brutal lucrurile. În locul unor comunități și indivizi practic independenți din punct de vedere economic, a creat pentru prima oară în istorie o situație în care majoritatea covârșitoare a alimentelor, bunurilor și serviciilor era destinată vânzării, trocului sau schimbului. El a eliminat practic bunurile produse pentru consumul personal – pentru folosința celui care le produsese și a familiei sale – și a creat o civilizație în care nimeni, nici măcar agricultorul, nu mai era independent din acest punct de vedere. Fiecare om a ajuns aproape complet dependent de alimentele, bunurile sau serviciile furnizate de un altul.

În rezumat, industrialismul a rupt unitatea dintre producție și consum și a separat producătorul de consumator. Economia unitară a Primului Val s-a transformat în economia scindată a celui de Al Doilea Val.

Semnificația pieței

Această clivare a avut urmări extrem de importante. Chiar în zilele noastre abia le întrezărim sensul. În primul rând piața – cândva un fenomen minor și periferic – s-a deplasat în chiar miezul vieții. Economia a devenit o „economie de piață”. Și aceasta s-a întâmplat *deopotrivă* în economiile industriale capitaliste și în cele socialiste.

Economiștii occidentali sunt înclinați să considere piața drept o realitate pur capitalistă și folosesc deseori termenul ca și cum ar fi sinonim cu „economia de profit”. Totuși, după cum știm din istorie, schimbul – deci o piață – a apărut înaintea profitului și independent de acesta. Căci piața propriu-zisă nu este altceva decât o rețea de schimb, un tablou de comandă, ca să zicem așa, prin intermediul căruia bunurile ori serviciile, asemenea mesajelor, sunt dirijate către destinațiile adecvate. Ea nu este inerentă capitalismului. Un astfel de panou de comandă este tot atât de esențial pentru o societate industrială socialistă ca și pentru industrialismul orientat spre profit¹⁰.

---

¹⁰ Piața ca tablou de comandă trebuie să existe indiferent dacă se face comerț prin troc

În rezumat, peste tot unde a ajuns Al Doilea Val și unde scopul producției s-a deplasat de la folosință la schimb, a devenit necesar un mecanism prin care să se efectueze schimbul. A fost necesară o piață. Dar piața nu era pasivă. Karl Polanyi, istoric al vieții economice, spune că piața, care în societățile vechi era subordonată Țelurilor sociale sau religioase-culturale, a ajuns să determine obiectivele societăților industriale. Majoritatea oamenilor au fost absorbiți în sistemul monetar. Valorile comerciale au ocupat poziția centrală, creșterea economică (apreciată după dimensiunile pieței) a devenit obiectivul principal al statelor, capitaliste ori socialiste.

Căci piața este o instituție care crește și se autoîntărește. Prima diviziune a muncii stimulase în primul rînd comerțul. Acum, însăși existența unei piețe sau unui tablou de comandă a favorizat o nouă diviziune a muncii și a făcut să crească enorm productivitatea. Se pornise un proces care se amplifică de la sine.

Această amplificare masivă a pieței a contribuit la cea mai rapidă ridicare a nivelului de viață care a avut vreodată loc în lume.

În politică însă, statele celui de Al Doilea Val s-au văzut afectate în măsură crescîndă de un conflict de tip nou, născut în urma separării consumului de producție. Accentul pus pe lupta de clasă a mascat sistematic conflictul mai profund apărut între cererile producătorilor (muncitori și directori), care vor salarii, beneficii și venituri suplimentare mai mari, și contracererea consumatorilor (cuprinzînd tot categoriile de mai sus) de a se menține prețuri scăzute. Acesta este pivotul pe care se balansează politica economică.

Dezvoltarea mișcării consumatorilor în Statele Unite, nesfîrșitele dezbateri din Marea Britanie cu privire la prețuri și politica veniturilor sunt aspecte ale conflictului profund care se naște în fiecare societate, capitalistă ori socialistă, în urma sciziunii dintre producție și consum.

---

sau pe bani. Ea trebuie să existe fie că se obține un profit, fie că nu se obține, fie că prețurile urmează ofertă și cererea, fie că sunt fixate de stat, dacă sistemul este planificat sau nu, indiferent de proprietatea particulară sau socială asupra mijloacelor de producție. Ea trebuie să existe chiar într-o economie ipotetică cu firme industriale care se autoconduc și în care muncitorii își stabilesc singuri salarii destul de mari pentru a elimina profitul ca o categorie aparte.

Atît de mult se trece cu vederea acest fapt, atît de îndeaproape este identificată piața cu numai una din numeroasele ei variante (modelul proprietății particulare, bazată pe profit, în care prețurile reflectă cererea și oferta), încît în vocabularul obișnuit al științei economice nici nu există un cuvînt care să exprime multiplicitatea formelor ei.

În aceste pagini, termenul de „piață” este folosit în sensul său generic complet, mai curînd decît în cel restrictiv obișnuit. Lăsînd însă deoparte semantica, rămînem cu realitatea fundamentală: oriunde producătorul și consumatorul sunt separați, este necesar un mecanism care să medieze între ei. Oricare ar fi forma sa, acest mecanism este cel pe care eu îl numesc piața.

Nu numai politica, ci și cultură a fost fasonată de această disociere, care a produs civilizația cea mai mercantilă, mai acaparatoare, mai calculată și mai axată pe bani din toată istoria. Nu este nevoie să fii marxist pentru a recunoaște adevărul celebrei acuzații din *Manifestul Partidului Comunist* după care nouă societate, nu a lăsat altă legătură între om și om decât interesul gol, decât neîndurătoarea «plată în bani peșin». Raporturile personale, legăturile de familie, dragostea, prietenia, relațiile dintre vecini și comunități, toate au fost influențate sau alterate de interesul personal de ordin economic.

Marx a identificat corect această dezumanizare a legăturilor interpersonale, dar a greșit atribuind-o capitalismului. Desigur, el a scris pe vremea când singura societate pe care o putea studia era de tip capitalist.

Preocuparea obsedantă pentru bani, bunuri și obiecte nu este o reflectare a capitalismului, ci a industrialismului. Este reflectarea rolului principal pe care-l joacă piața în *toate* societățile în care producția este despărțită de consum, în care fiecare obține cele necesare traiului de pe piață și nu prin propria-i capacitate productivă.

Însăși necesitatea unei piețe, a unui tablou de comandă, care să facă legătura între consumator și producător, să dirijeze bunurile de la producător la consumator, îi pune inevitabil pe cei care controlează piața în situația de a deține o putere excesivă – indiferent de frazeologia pe care o folosesc pentru a-și justifica această putere.

Divorțul dintre producție și consum, care a devenit trăsătura definitorie a tuturor societăților industriale din Al Doilea Val, ne-a afectat chiar spiritul și ideile despre personalitate. Comportamentul a ajuns să fie considerat o serie de tranzacții. În locul societății bazate pe prietenie, înrudire sau loialitate tribală ori feudală a apărut în urma celui de Al Doilea Val o civilizație bazată pe raporturi contractuale, reale sau subînțelese. Chiar soții și soțiile vorbesc acum despre contracte matrimoniale.

Separarea celor două roluri – de producător și de consumator – a creat în același timp o personalitate dublă. Același om care (în calitate de producător) a fost învățat de familie, de școală și de superiorul ierarhic să amâne răsplata, să fie disciplinat, stăpînit, reținut, ascultător, să se simtă membrul unei echipe, a fost concomitent învățat (în calitate de consumator) să caute răsplata imediată, să fie hedonist mai curînd decât calculat, să renunțe la disciplină, să urmărească plăcerea individualistă – pe scurt, să fie un cu totul alt tip de om. Îndeosebi în Occident, toată puterea de foc a reclamei a fost ținută asupra consumatorului, îndemnîndu-l să împrumute, să cumpere fără să se gîndească – „Fă-ți cheful acum, plătește mai târziu” – și, procedînd astfel, să facă un act patriotic, căci menține roțile economiei în mișcare.

Disocierea sexelor

În fine, aceeași pană uriașă care a separat producătorul de consumator în societățile celui de Al Doilea Val a scindat și munca în două tipuri. Aceasta a avut un efect imens asupra vieții de familie, rolurilor sexelor și vieții noastre spirituale.

Unul din stereotipurile obișnuite în societatea industrială în legătură cu sexele este că bărbații sunt „obiectivi”, iar femeile „subiective”. Dacă există un sîmbure de adevăr în această definiție, el nu se află probabil într-o realitate biologică prestabilită, ci în efectele psihologice ale penei invizibile.

În societățile din Primul Val, cea mai mare parte a muncii era efectuată pe cîmp sau în gospodărie. Întreaga familie trudea laolaltă ca o unitate economică, iar majoritatea producției era destinată consumului în cadrul satului sau al gospodăriei. Viața productivă și viața casnică se întrepătrundeau. Și, fiindcă fiecare sat era în mare măsură independent din punct de vedere economic, succesele țăranilor dintr-o localitate nu depindeau de ce se întîmpla în alta. Chiar în cadrul unității de producție, majoritatea muncitorilor îndeplineau diverse sarcini, schimbîndu-și rolurile după cum o cereau anotimpurile, vreo boală sau propria dorință. În epoca preindustrială, diviziunea muncii era foarte primitivă. În consecință, munca în societățile agricole ale Primului Val se caracteriza printr-un grad redus de interdependență.

Abătîndu-se peste Marea Britanie, Franța, Germania și alte țări, Al Doilea Val a deplasat munca de pe cîmp și din gospodărie în fabrică și a introdus un grad de interdependență mult mai ridicat. Activitatea productivă cerea acum un efort colectiv, diviziunea muncii, coordonare, integrarea multor abilități diferite. Reușita ei depindea de colaborarea, bine organizată, a mii de oameni răspîndiți în diverse locuri, dintre care unii nu se vedeau niciodată. Nelivrarea produselor necesare unei fabrici de automobile de către o mare uzină siderurgică sau o fabrică de sticlă putea, în anumite condiții, să aibă urmări asupra întregii ramuri industriale ori asupra economiei regiunii respective.

Ciocnirea dintre munca cu un grad scăzut de interdependență și cea cu un grad ridicat a provocat conflicte serioase cu privire la rolul, responsabilitățile și remunerarea muncitorilor. Primii proprietari de fabrici, de pildă, se plîngeau că muncitorii sunt iresponsabili – că nu se sinchisesc de eficiența fabricii, că se duc la pescuit cînd e mai multă nevoie de ei, că se țin de distracții sau se prezintă beți la muncă. În realitate, majoritatea muncitorilor industriali de atunci erau oameni de la țară obișnuiți cu o interdependență redusă și ei nu erau conștienți de rolul care le revenea în procesul de producție general ori de eșecurile, întreruperile și proastă funcționare provocate de „iresponsabilitatea” lor, sau aveau o idee prea vagă despre ele. În plus, pentru că cei mai mulți dintre ei primeau salarii de mizerie, nu aveau nici un stimulent pentru a se simți cointeresați.

În ciocnirea dintre aceste două sisteme de lucru se părea că noile forme de muncă vor triumfa. Producția s-a transferat tot mai mult în fabrici și birouri.

Mediul rural s-a golit de populație. Milioane de muncitori au devenit o parte integrantă a unor rețele cu un grad ridicat de interdependență. Forma de muncă introdusă de Al Doilea Val a eclipsat formă veche, înapoiată, caracteristică Primului Val.

Dar victoria interdependenței asupra independenței economice nu a fost niciodată completă. A rămas un loc în care vechea formă de muncă s-a menținut. Acest loc este familia.

Fiecare familie a continuat să fie o unitate descentralizată, angajată în reproducerea biologică, creșterea copiilor și transmiterea moștenirii culturale. Dacă o familie nu se reproduce, își crește prost copiii și nu-i pregătește pentru viața în sistemul de muncă, eșecurile ei nu periclitează neapărat îndeplinirea acestor sarcini de către familia vecină. Cu alte cuvinte, munca în propriul cămin a rămas o activitate cu un grad scăzut de interdependență.

Ca întotdeauna, femeia casnică a continuat să îndeplinească o serie de funcții economice de importanță crucială. Ea „producea”, însă producea pentru sectorul A – pentru uzul propriei familii, nu pentru piață.

În timp ce soțul se ducea să presteze o muncă direct productivă, soția rămânea în general acasă pentru a îndeplini o muncă indirect productivă din punct de vedere economic. Bărbatul a preluat responsabilitatea pentru forma de muncă mai avansată din punct de vedere istoric, pe când femeia a rămas s-o efectueze pe cea mai veche, mai înapoiată. Am putea spune că el s-a îndreptat spre viitor, pe când ea a rămas în trecut.

Această diviziune a provocat o fisură în personalitate și viața interioară. Caracterul public sau colectiv al fabricii și biroului, nevoia de coordonare și integrare au pus accentul pe analiza obiectivă și pe raporturi obiective. Bărbații, pregătiți din copilărie pentru rolul lor din atelier, unde urmau să trăiască într-o lume a interdependențelor, au fost stimulați să devină „obiectivi”. Femeile, pregătite de la naștere pentru reproducere, creșterea copiilor și treburile casnice, și-au dus în mare măsură munca izolate din punct de vedere social, au fost învățate să fie „subiective” – și deseori considerate incapabile de gândire rațională și analitică, presupusă a se potrivi cu obiectivitatea.

Nu este surprinzător că femeile care au ieșit din izolarea relativă a căminului, pentru a se angaja în producția interdependentă, au fost frecvent acuzate că s-au defeminizat, că au devenit reci, dure și... obiective.

Pe deasupra, diferențele dintre sexe și stereotipurile cu privire la rolul sexelor s-au accentuat și datorită greșitei identificări a bărbaților cu producția și a femeilor cu consumul, cu toate că și bărbații consumă, iar femeile produc. În rezumat, deși femeile au fost oprimăte mult timp înainte ca Al Doilea Val să se reverse pe pământ, „lupta dintre sexe”, așa cum se întâlnește în timpurile moderne, poate fi atribuită în mare măsură conflictului dintre două stiluri de

muncă și, dincolo de aceasta, disocierii producției de consum. Economia scindată a adâncit și disocierea sexelor.

Așadar, pînă acum am văzut că, după ce s-a înfipt pana invizibilă care a despărțit producătorul de consumator, au urmat o serie de schimbări profunde: s-a format și s-a extins piața, devenită necesară pentru a face legătura între producător și consumator, s-au născut conflicte politice și sociale noi, s-au definit roluri noi pentru cele două sexe. Separarea a presupus însă mult mai mult. A însemnat de asemenea că societățile din Al Doilea Val trebuie să funcționeze în mod similar – că ele trebuie să îndeplinească anumite cerințe fundamentale. Nu importă dacă scopul producției este sau nu este profitul, dacă „mijloacele de producție” sunt proprietate publică sau particulară, dacă piața este „liberă” sau „planificată”, dacă argumentația este capitalistă ori socialistă.

Atîta timp cît producția este destinată schimbului, nu folosirii, atîta timp cît ea trebuie să se scurgă prin intermediul panoului de comandă economică, adică al pieței, trebuie respectate anumite principii ale celui de Al Doilea Val.

După ce aflăm aceste principii, ne apare dinamica tuturor societăților industriale. În plus, putem anticipa modul de gîndire al oamenilor din Al Doilea Val. Căci aceste principii constituie regulile fundamentale, codul de comportament al civilizației create de Al Doilea Val.

4. Descifrarea codului

Fiecare civilizație are un cod secret – o serie de reguli sau principii care se reîntîlnesc în toate activitățile ei ca un model care se repetă. Cînd industrialismul s-a răspîndit pe planetă, a devenit vizibil modelul său ascuns și nemaîntîlnit. El se compune din șase principii, legate între ele, care programează comportamentul a milioane de oameni. Izvorînd în mod natural din separarea producției și consumului, aceste principii au afectat fiecare aspect al vieții, de la comportamentul sexual și sporturi la muncă și război.

Conflictul acut existent astăzi în școli, în lumea afacerilor și în cercurile conducătoare este axat în mare parte pe aceste șase principii, căci oamenii celui de Al Doilea Val le aplică și le apără instinctiv, pe cînd oamenii celui de Al Treilea Val le sfidează și le atacă. Dar să nu anticipăm.

Standardizarea

Cel mai cunoscut din principiile celui de Al Doilea Val este standardizarea. Toată lumea știe că societățile industriale produc milioane de produse identice. Însă puțini oameni au observat că, atunci cînd piața a devenit importantă, am

făcut mai mult decît să standardizăm sticlele de coca-cola, becurile electrice și transmisia automobilelor. Am aplicat același principiu multor altor lucruri. Unul din primii oameni care au înțeles importanța acestei idei a fost Theodore Vail care, la sfîrșitul secolului trecut, a transformat într-un gigant compania *American Telephone and Telegram*¹¹.

Lucrînd ca funcționar de poștă la căile ferate pe la sfîrșitul anilor '60 ai secolului trecut, Vail a observat că două scrisori nu ajungeau la destinație în mod necesar pe aceeași rută. Saci cu corespondență călătoreau înapoi și încolo, deseori săptămîni sau luni, înainte de a sosi la destinație. Vail a introdus ideea dirijării. Standardizate – toate scrisorile pentru aceeași localitate luau aceeași rută – și a contribuit la revoluționarea serviciului poștal. Ulterior, cînd a înființat AT&T, a trecut la instalarea unui aparat telefonic identic în fiecare casă americană.

Vail a standardizat nu numai aparatul telefonic și toate componentele lui, ci și metodele de lucru și administrația AT&T. Într-un anunț din 1908 el a justificat încorporarea unor mici societăți de telefoane, pledînd pentru „un centru al standardizării” care să asigure economii în „construcția de echipament, linii și conductori, ca și în metodele de exploatare și activitatea juridică”, fără a mai pomeni „un sistem uniform de exploatare și contabilizare”. Vail și-a dat seama că, pentru a reuși în mediul creat de Al Doilea Val, „software” – adică procedeele și munca administrativă – trebuia să fie standardizat împreună cu echipamentul.

Vail a fost doar unul din marii standardizatori care au modelat societatea industrială. Un altul a fost Frederick Winslow Taylor, un mecanic devenit cruciat, care considera că munca poate fi făcută științific standardizînd fazele care reveneau fiecărui muncitor. În primele decenii ale secolului nostru, Taylor a hotărît că există un mod optim (standard) de a face fiecare operație, o sculă optimă (standard) pentru a o efectua și un timp prescris (standard) în care să fie executată.

Înarmat cu această filozofie, el a devenit autoritatea mondială supremă în materie de management. Pe vremea lui și ulterior a fost comparat cu Freud, Marx și Franklin. Patronii capital iști, dornici să stoarcă ultima picătură de productivitate din muncitori, nu au fost singurii admiratori ai taylorismului, cu specialiștii în eficiență, planurile de muncă în acord și normatorii săi.

În societățile din Al Doilea Val, metodele de angajare ca și munca au fost progresiv standardizate. Teste standardizate au fost folosite pentru a descoperi și elimina salariații presupuși nepotrivii, mai cu seamă din administrația de stat. Scara de salarizare a fost standardizată în cîte o întregă ramură industrială, împreună cu veniturile suplimentare, orele de masă, concediile și procedeele de rezolvare a revendicărilor. În vederea pregătirii tineretului

---

¹¹ A nu se confunda cu firma multinațională ITT, *International Telephone & Telegraph Corporation*.

pentru piața locurilor de muncă, pedagogii au elaborat programe analitice standardizate. Binet și Terman au conceput teste de inteligență standardizate. Principiile de repartizare pe clase în școli, metodele de admitere și regulile de atestare a calificării au fost standardizate. Testul cu alegeri multiple a intrat în drepturile sale.

Între timp mijloacele de informare în masă difuzau materiale care favorizau uniformizarea, astfel că milioane de oameni citeau aceleași reclame, aceleași știri, aceleași nuvele. Împreună cu influența comunicațiilor de masă, desconsiderarea limbilor minorităților de către guvernele centrale a dus practic la dispariția dialectelor regionale și locale și chiar a unor limbi, ca, de pildă, galeza și alsaciana. Americană, engleză, franceză și rusă „standard” au înlocuit limbile „nestandard”. Diversele regiuni ale țărilor au început să semene, căci stații de benzină, panouri de afișare și case identice au răsărit peste tot. Principiul standardizării pătrundea în toate sectoarele vieții cotidiene.

La un nivel mai profund, civilizația industrială avea nevoie de greutate și măsuri standardizate. Nu întâmplător unul din primele acte ale Revoluției Franceze, care a deschis epoca industrialismului în Franța, a fost o încercare de a înlocui „ghiveciul” de unități de măsură, obișnuite în Europa preindustrială, cu sistemul metric și cu un nou calendar. Al Doilea Val a răspândit măsurile unice într-o mare parte a lumii.

În afară de aceasta, dacă producția de masă necesita standardizarea mașinilor, produselor și proceselor, piața în expansiune reclama o standardizare corespunzătoare a banilor și chiar a prețurilor. În cursul istoriei, banii fuseseră emiși atât de bănci și persoane particulare, cât și de regi. Monede bătute de particulari mai circulau și în secolul al XIX-lea în unele regiuni ale Statelor Unite, iar în Canada această practică a dăinuit pînă în 1935. Națiunile în curs de industrializare au suprimat însă treptat toate monedele neoficiale și au reușit să impună o singură monedă standard.

Pînă în secolul al XIX-lea cumpărătorii și vînzătorii din țările industriale obișnuiau să se tocmească pentru fiecare obiect, după vechea tradiție a bazarelor din Cairo. În 1825, a sosit la New York un tînăr imigrant din Irlanda de Nord, pe nume A. T. Stewart, care a deschis un magazin de galanterie și i-a șocat atât pe clienți cât și pe rivali introducînd un preț fix pentru fiecare articol. Politica prețului unic – standardizarea prețurilor – l-a ajutat pe Stewart să devină unul din magnații comerțului la acea vreme și a îndepărtat unul din principalele obstacole care mai stăteau în calea dezvoltării desfacerii de masă.

Indiferent de dezacordurile dintre ei, gînditorii progresiști din Al Doilea Val împărtășeau convingerea că standardizarea este eficientă. În consecință, aplicînd neabătut principiul standardizării, Al Doilea Val a egalizat diferențele la multe niveluri.

Un al doilea mare principiu a predominat în toate societățile celui de Al Doilea Val: specializarea. Cu cât elimina diversitatea din limbă, din timpul liber și din stilul de viață, cu atât mai multă nevoie avea Al Doilea Val de diversitate în sfera muncii. Accelerînd diviziunea muncii, Al Doilea Val a înlocuit țăranul bun la toate cu specialistul îngust dar pretențios și cu muncitorul care repetă mereu aceeași operație, după modelul lui Taylor.

Încă în 1720, un raport britanic despre „Avantajele comerțului cu Indiile de Răsărit” susținea că specializarea poate duce la efectuarea unor munci cu „un consum mai mic de timp și de efort fizic”. În 1776, Adam Smith își începea lucrarea *Avuția națiunilor* cu afirmația răsunătoare că „cea mai mare perfecționare a forțelor productive ale muncii... par [e] a fi efectele diviziunii muncii”.

Într-un pasaj devenit clasic, Smith descrie fabricarea unui ac. Un singur muncitor de tip vechi, care efectuează singur toate operațiile necesare, scrie el, poate face doar cîteva ace într-o zi – cel mult 20 și eventual nici măcar unul singur. În contrast cu aceasta, Smith relatează vizita pe care o făcuse într-o „manufactură” unde cele 18 operații diferite necesare fabricării unui ac erau executate de 10 muncitori specializați, fiecare din ei efectuînd doar una sau cîteva. Împreună, ei puteau produce mai bine de 48 000 de ace pe zi – peste 4 800 pe muncitor.

În secolul al XIX-lea, pe măsură ce muncă s-a transferat în fabrică, povestea acului s-a repetat pe scară din ce în ce mai mare. Iar prețul plătit de oameni pentru specializare a crescut în mod corespunzător. Criticii industrialismului 1-au acuzat pe motiv că munca repetitivă cu un grad înalt de specializare dezumanizează treptat muncitorul.

Cînd Henry Ford a început să fabrice automobilul său „Model T” în 1908, nu erau necesare 18, ci 7 882 operații diferite pentru a produce un exemplar. În autobiografia sa, Ford consemnează că din aceste 7 882 munci specializate, 949 necesitau „bărbați voinici, apți și perfect integri din punct de vedere fizic”, 3 338 cereau bărbați cu o forță fizică „obișnuită”, iar majoritatea celorlalte puteau fi executate de „femei și copii mai mari”. Și continuă indiferent: „Am constatat că 670 pot fi îndeplinite de bărbați fără picioare, 2 637 de bărbați cu un singur picior, 2 de bărbați ciungi de ambele brațe, 715 de bărbați ciungi de un braț și 10 de orbi”. Pe scurt, muncă specializată nu necesită un om întreg, ci numai o parte dintr-un om. Niciodată nu s-a adus o dovadă mai grăitoare că supra-specializarea poate abrutiza.

Dar o practică pe care criticii o atribuiau capitalismului a devenit și o trăsătură intrinsecă a socialismului. Pentru că specializarea riguroasă a muncii, comună tuturor societăților din Al Doilea Val, își are originea în separarea producției de consum, U.R.S.S., Polonia, R.D.G. sau Ungaria nu-și pot exploata azi fabricile fără o specializare complexă, la fel cu Japonia sau Statele Unite –

unde Departamentul Muncii a publicat în 1977 o listă cuprinzând 20 000 de ocupații diferite.

În plus, atât în țările industriale capitaliste, cât și în cele socialiste, specializarea a fost însoțită de o creștere a profesionalizării. Ori de câte ori s-a ivit posibilitatea pentru un grup de specialiști să monopolizeze cunoștințe ezoterice și să țină nou-veniții în afara domeniului lor, au apărut profesiuni. Pe măsură ce înainta Al Doilea Val, piața s-a interpus între posesorul de cunoștințe de specialitate și client, separându-i net în producător și consumator. Astfel, în societățile celui de Al Doilea Val, sănătatea a ajuns să fie considerată drept un produs furnizat de un medic și de o birocrăție care livrează sănătate, mai curînd decît drept rezultatul unei autoasistențe (producție în vederea folosirii) inteligente a pacientului însuși. Instrucția este „produsă” de profesor în școală și „consumată” de elev.

Tot felul de categorii profesionale, de la bibliotecari la vînzători, au început să reclame dreptul de a se numi profesioniști și puterea de a stabili standarde, prețuri și condiții de admitere în specialitățile lor. După părerea lui Michael Pertschuk, președintele Comisiei Federale pentru Comerț a Statelor Unite, astăzi „cultura noastră este dominată de profesioniști care ne numesc «clienți» și ne spun care sunt «nevoile» noastre”.

Sincronizarea

Adîncindu-se, sciziunea dintre producție și consum a făcut de asemenea necesară o schimbare a modului în care oamenii celui de Al Doilea Val tratau timpul. Într-un sistem dependent de piață, indiferent dacă aceasta este liberă sau planificată, timpul este echivalent cu bani. Mașinile costisitoare nu pot fi lăsate să stea, iar ele au ritmurile lor de funcționare. Aceasta a fost originea celui de-al treilea principiu al civilizației industriale: sincronizarea.

Chiar în cele mai vechi societăți, munca trebuia să fie organizată cu grijă în timp. Războinicii trebuiau să acționeze la unison pentru a-și prinde prada. Pescarii trebuiau să-și coordoneze eforturile cînd lopătau sau cînd scoteau năvoadele. Cu mulți ani în urmă, George Thomson a demonstrat cum reflectau diversele strigăte de muncă cerințele acesteia. Pentru vîslași timpul era marcat de un sunet bisilabic simplu de felul O-op! A doua silabă indica momentul de efort maxim, pe cînd prima reprezenta timpul de pregătire. Trasul unei bărci la mal, remarcă el, era o muncă mai grea decît vîslitul, așa că momentele de efort se întind pe intervale mai lungi” și observăm, ca de pildă în strigătul irlandezilor *Ho-li-ho-hup!*, o pregătire mai lungă pentru efortul final.

Pînă cînd Al Doilea Val a adus mașinile și a făcut să tacă strigătele muncitorilor, sincronizarea eforturilor era de cele mai multe ori organică sau naturală. Ea decurgea din ritmul anotimpurilor, din procese biologice, din

rotația pământului sau din bătăile inimii. În schimb, societățile din Al Doilea Val s-au mișcat în ritmul mașinii.

Cînd producția industrială s-a răspîndit, costul ridicat al mașinilor și strînsă interdependență a muncii au făcut necesară o sincronizare mult mai precisă. Dacă un grup de muncitori dintr-o uzină nu-și îndeplinea sarcinile la timp, alți muncitori, care lucrau în urma celor dintîi, întîrziuau și mai mult. Punctualitatea, care nu fusese niciodată prea importantă în comunitățile agricole, a devenit astfel o necesitate socială și ceasurile de tot felul au început să se înmulțească vertiginos. În ultimul deceniu al secolului al XVIII-lea erau în curs de a deveni un lucru obișnuit în Marea Britanie. În cuvintele istoricului britanic E. P. Thompson, răspîndirea lor s-a produs „exact în momentul în care revoluția industrială cerea o mai bună sincronizare a muncii”.

Nu a fost o coincidență faptul că în culturile industriale copiii învățau ceasul de mici. Elevii erau condiționați să sosească la școală cînd sună clopoțelul, astfel că ulterior să se prezinte negreșit la fabrică sau la birou cînd suna sirena. Muncile au fost cronometrate și divizate în faze succesive, măsurate în fracțiuni de secundă. „De la nouă la cinci” a devenit cadrul temporal a milioane de muncitori.

Dar nu numai viața profesională a fost sincronizată. În toate societățile celui de Al Doilea Val, indiferent de considerente economice sau politice, viața socială a fost și ea reglată de ceas și adaptată cerințelor mașinii. Anumite ore au fost rezervate drept timp liber. Vacanțe, concedii sau pauze de cafea cu aceeași durată au fost intercalate în programul de lucru.

Copiii începeau și încheiau anul școlar la aceleași date. Spitalele trezeau bolnavii simultan pentru micul dejun. Sistemele de transport se poticneau la orele de vîrf. Posturile de radio au introdus programe distractive în anumite intervale de timp – orele de seară, de pildă. Fiecare sector economic avea propriile sale ore și perioade de vîrf, sincronizate cu cele ale furnizorilor și difuzorilor săi. Au apărut specialiști în sincronizare – de la normatorii și pontatorii din fabrici la agenții de circulație și la tehnicienii care se ocupă cu studiul timpului de muncă.

Pe de altă parte, unii oameni au rămas pe dinafara noului sistem de timp industrial. Și aici au apărut iarăși deosebiri între sexe. Cei angrenați în munca introdusă de Al Doilea Val – îndeosebi bărbați – au fost cei mai condiționați de ceas.

Soții din Al Doilea Val se plîngeau mereu că soțiile lor îi lăsau să aștepte, că ele nu respectau timpul, că le trebuia o eternitate ca să se îmbrace, că întîrziuau întotdeauna la întîlniri. Femeile, îndeplinind mai cu seamă activități gospodărești lipsite de interdependență, munceau în ritmuri mai puțin mecanice. Din motive similare, populația urbană era înclinată să privească de sus oamenii de la țară, socotindu-i lenți și neserioși. „Nu se prezintă la timp! Nu știi niciodată dacă vor apărea la întîlnire”. Asemenea nemulțumiri pot fi

atribuite direct diferenței dintre munca din Al Doilea Val, bazată pe o interdependență crescută, și munca din Primul Val, care se desfășura pe câmp și în gospodărie.

Cînd Al Doilea Val a ajuns dominant, chiar și cele mai intime acte de viață au fost cuprinse în sistemul industrial de reglementare a ritmurilor. Familiile din Statele Unite și Uniunea Sovietică, din Singapore și Suedia, din Franța și Danemarca, Germania și Japonia, au ajuns să se scoale deodată, să ia mesele la aceeași oră, să facă naveta, să muncească, să se întoarcă acasă, să se culce, să doarmă și chiar să facă dragoste la unison, deoarece, pe lîngă standardizare și specializare, întreaga civilizație aplică principiul sincronizării.

Concentrarea

Ascensiunea pieței a dat naștere unei alte reguli a civilizației celui de Al Doilea Val – principiul concentrării.

Societățile din Primul Val foloseau surse de energie larg răspîndite. Societățile celui de Al Doilea Val au devenit aproape complet dependente de zăcăminte foarte concentrate de combustibili fosili.

Dar Al Doilea Val nu a concentrat doar energia. El a concentrat de asemenea populația, golind mediul rural de oameni și reasezîndu-i pe aceștia în uriașe centre urbane. El a concentrat pînă și munca. Pe cînd în societățile din Primul Val munca se desfășura peste tot – acasă, în sat, pe câmp –, în societățile din Al Doilea Val o mare parte din muncă se execută în fabrici, unde se adună mii de muncitori sub un singur acoperiș.

Nu numai energia și munca au fost supuse concentrării. În revista britanică de științe sociale *New Society*, Stan Cohen relevă că, cu foarte mici excepții, înainte de industrialism „săracii erau ținuți acasă la părinți sau la rude, delincvenții erau amendați, biciuiți sau izgoniți dintr-o așezare în alta, nebunii trăiau în familiile lor sau erau întreținuți de comunitate, dacă erau săraci”. Așadar, toate aceste categorii erau răspîndite în întreaga comunitate.

Industrialismul a revoluționat această situație. Începutul secolului al XIX-lea a fost de altfel numit epoca marilor încarcerări – în care delincvenții au fost ridicați și concentrați în închisori, bolnavii mintali au fost strînși și concentrați în „aziluri de nebuni”, iar copiii au fost adunați și concentrați în școli, alături de muncitorii care fuseseră concentrați în fabrici.

S-a concentrat de asemenea capitalul, astfel că civilizația celui de Al Doilea Val a dat naștere marii societăți anonime și, dincolo de aceasta, trustului sau monopolului. Pe la mijlocul anilor '60 ai secolului nostru, cele trei mari companii de autovehicole din Statele Unite produceau 94 la sută din toate automobilele americane. În Germania, patru mari companii – Volkswagen, Daimler-Benz, Opel (GM) și Ford-Werke – furnizau laolaltă 91 la sută din producție. În Franța, Renault, Citroen, Simca și Peugeot fabricau practic 100 la

sută din producție, iar în Italia, Fiat singură construia 90 la sută din toate automobilele.

În mod asemănător, în Statele Unite 80 la sută sau mai mult din producția de aluminiu, bere, țigări și alimente pentru micul dejun erau fabricate de patru sau cinci firme din domeniul respectiv. În Germania, 92 la sută din panourile prefabricate și din vopsele, 98 la sută din filmele foto, 91 la sută din mașinile de cusut industriale erau produse de patru sau un număr mai mic de companii din categoria respectivă. Lista industriilor puternic concentrate poate continua.

Directorii socialiști erau și ei convinși de „eficiența” concentrării producției. Mulți ideologi marxiști din țările capitaliste au salutat concentrarea crescândă a industriei în țările capitaliste ca o etapă necesară pe calea spre concentrarea totală a industriei sub auspiciile statului. Lenin vorbea despre „transformarea *tuturor* cetățenilor în muncitori și salariați ai *unui* «sindicat» unic uriaș – întregul stat”. O jumătate de secol mai târziu, economistul sovietic N. Leliuhina putea raporta în *Voprosî ekonomiki* că „U.R.S.S. posedă cea mai concentrată industrie din lume”.

În energie, populație, muncă, învățământ și organizare economică, principiul concentrării este adânc înrădăcinat în civilizația celui de Al Doilea Val.

Maximizarea

Scindarea producției și consumului a provocat, în toate societățile celui de Al Doilea Val, o problemă de „macrofilie” obsesivă – un fel de pasiune, asemănătoare cu a texanilor, pentru mărime și creștere. Dacă este adevărat că serii mari de produse duc la scăderea costului unitar, atunci, prin analogie, o creștere a dimensiunilor trebuie să ducă la economii în alte activități. „Mare” a ajuns sinonim cu „eficient”, iar maximizarea a devenit al cincilea principiu fundamental.

Orașe și țări au ajuns să se laude că posedă cel mai înalt zgârie-nori, cel mai mare baraj, cel mai întins teren de minigolf din lume. În plus, dimensiunile mari fiind rezultatul creșterii, majoritatea guvernelor țărilor industriale, societăților anonime și altor organizații au urmărit frenetic idealul creșterii.

Muncitorii și directorii de la firma japoneză Matsushita Electric obișnuiau să cânte zilnic în cor:

... Făcînd totul pentru a promova producția,
Expediind produsele noastre pe glob,
Incontinuu și la infinit.
Ca apa care țîșnește dintr-o fîntînă.
Crește, industrie, crește, crește!
Armonie și sinceritate!

Matsushita Electric!

În 1960, cînd Statele Unite încheiau stadiul industrialismului tradițional și începeau să simtă primele efecte ale celui de Al Treilea Val de schimbare, în fiecare din primele 50 de companii industriale lucrau în medie 80 000 de muncitori. General Motors avea 595 000 de salariați, iar într-o singură firmă de servicii publice – AT&T înființată de Vail – munceau 736 000 de femei și bărbați. Media de persoane pe familie fiind 3, 3 în acel an, înseamnă că mult peste 2 000 000 de oameni trăiau din salariile plătite numai de această firmă – adică un număr egal cu jumătate din toată populația țării în momentul în care Hamilton și Washington o adunau într-o națiune. (De atunci AT&T a ajuns la dimensiuni și mai gargantuești. În 1970 avea 956 000 de angajați – după ce adăugase la personalul său 136 000 de salariați într-o singură perioadă de 12 luni.)

AT&T este un caz aparte, iar americanii au, desigur, o predilecție specială pentru grandoare. Totuși, macrofilia nu este monopolul americanilor. În Franța anului 1963, 38 la sută din forța de muncă era concentrată în 1 400 de firme – doar 0, 25 la sută din totalul acestora. Guvernele Germaniei, Marii Britanii și altor țări impulsiau comasarea în vederea creării unor companii și mai mari, crezînd că dimensiunile crescînde le vor folosi în competiția cu giganții americani.

Această maximizare a dimensiunilor nu a fost doar o urmare a maximizării profitului. Marx asociase „dimensiunile crescînde ale întreprinderilor industriale” cu „o mai mare dezvoltare a forțelor lor materiale”. La rîndul său, Lenin susținea că „marile întreprinderi, trusturile și syndicatele au dus tehnica producției de masă pînă la cel mai înalt grad de dezvoltare”. Primul lucru pe care l-a făcut Lenin după revoluția sovietică a fost să concentreze viața economică a Rusiei într-un număr cît mai mic de unități cît mai mari cu putință. Stalin a insistat și mai mult asupra dimensiunilor foarte mari și a construit importante obiective noi – complexul siderurgic de la Magnitogorsk, un altul la Zaporozstal, uzina de cupru Balhaș și uzinele de tractoare de la Harkov și Stalingrad.

Dr. Leon M. Herman scrie: „De altfel, în diverse părți ale U.R.S.S., politicienii locali s-au angajat într-o cursă de atragere a «celor mai mari construcții din lume»,.. În 1938 partidul comunist a prevenit împotriva „gigantomaniei”.

Această încredere în mărime ca atare își are obîrșia în ideile înguste despre natura „eficienței”, caracteristice celui de Al Doilea Val. Dar macrofilia industrialismului nu s-a limitat la uzine. Ea s-a reflectat în îmbinarea multor date diferite pentru a crea un instrument statistic numit „produsul național brut”, care măsoară „mărimea” unei economii adunînd valoarea bunurilor și serviciilor produse în acea economie. Instrumentul economiștilor din Al Doilea

Val are multe neajunsuri. Din punct de vedere al PNB nu contează dacă producția este sub formă de alimente, instrucție publică și servicii medicale, sau sub formă de muniții. Angajarea unei echipe pentru a construi o casă ori pentru a dărâma una se adaugă la PNB, chiar dacă o activitate mărește fondul de locuințe, iar cealaltă îl reduce. De asemenea, pentru că măsoară numai activitatea pieței sau schimburile, PNB lasă complet pe dinafară un întreg sector vital al economiei bazat pe producția neplătită – creșterea copiilor și treburile gospodărești, de exemplu.

În ciuda acestor lipsuri, în toată lumea guvernele celui de Al Doilea Val s-au angajat orbește într-o cursă pentru a mări PNB cu orice preț, maximizând „creșterea” chiar cu riscul unui dezastru ecologic și social. Principiul macrofiliei s-a înrădăcinat atât de profund în mentalitatea industrială, încât nimic altceva nu părea mai rezonabil. Maximizarea s-a alăturat standardizării, specializării și celorlalte reguli fundamentale ale industrialismului.

Centralizarea

În sfârșit, toate națiunile industriale au transformat centralizarea într-o artă. Biserica și mulți conducători din Primul Val au știut foarte bine cum să centralizeze puterea, dar ei au avut de-a face cu societăți mult mai puțin complexe și au fost niște simpli amatori în comparație cu bărbații și femeile care au centralizat societățile industriale de la nivelul inferior în sus.

Toate societățile complexe au nevoie de un amalgam de operații centralizate și descentralizate. Însă trecerea de la economia esențialmente descentralizată a Primului Val, în care fiecare localitate era în mare măsură responsabilă de producerea celor necesare traiului, la economiile naționale integrate ale celui de Al Doilea Val a dus la metode complet noi de centralizare a puterii. Aceste metode au intrat în acțiune la nivelul fiecărei companii, al ramurilor industriale și al întregii economii.

Primele căi ferate ne oferă un exemplu clasic. Comparate cu alte întreprinderi, ele erau giganții din acea epocă. În 1850 numai 41 de fabrici din Statele Unite aveau un capital de 250 000 dolari sau mai mare. În schimb, Căile Ferate Centrale din New York posedau un capital de 30 milioane dolari încă în 1860. Pentru a administra o asemenea întreprindere, erau necesare metode noi de conducere.

Ca și directorii programului spațial din vremurile noastre, directorii căilor ferate s-au văzut nevoiți să inventeze metode noi. Ei au unificat tehnologiile, costul biletelor și orarele. Au sincronizat operațiile pe sute de mile. Au creat ocupații și sectoare noi, specializate. Au concentrat capital, energie și oameni. S-au luptat să maximizeze dimensiunile rețelelor. Și pentru a realiza toate acestea, au creat forme organizatorice noi, bazate pe centralizarea informației și conducerii.

Personalul a fost împărțit în „de exploatare” și „de conducere”. Au fost inițiate rapoarte zilnice, care furnizau date despre mișcările vagoanelor, frahaturi, avarii, încărcături rătăcite, reparații, locomotivă-mile etc. Toate aceste informații erau transmise în sus, de la o verigă la alta, pînă ajungeau la directorul general, care lua hotărîri și dădea ordine.

După cum a arătat Alfred D. Chandler jr., care se ocupă de istoria întreprinderilor economice, căile ferate au devenit curînd un model pentru alte organizații mari, iar conducerea centralizată a început să fie considerată un instrument avansat și complex în toate țările celui de Al Doilea Val.

Și în politică, Al Doilea Val a stimulat centralizarea. În Statele Unite această tendință este ilustrată chiar spre sfîrșitul anilor '80 ai secolului al XVIII-lea de luptă pentru înlocuirea acordului cu privire la înființarea confederației, lax și descentralizator, cu o constituție care să asigure o centralizare mai accentuată. În general, cercurile rurale aparținînd Primului Val se opuneau concentrării puterii în mîinile guvernului național, pe cînd cercurile comerciale din Al Doilea Val, conduse de Hamilton, susțineau, în *The Federalist* și alte publicații, că un guvern central puternic era esențial nu numai din rațiuni de politică externă și militare, ci și în vederea creșterii economice.

Constituția care a rezultat în 1787 a fost un compromis ingenios. Pentru că forțele Primului Val erau încă puternice, constituția a atribuit importante prerogative statelor, mai curînd decît guvernului central. De asemenea, pentru a evita o autoritate centrală excesivă, a cerut separarea puterilor legislativă, executivă și judecătorească. Dar constituția conținea și exprimări „elastice”, care au permis în cele din urmă guvernului federal să-și extindă considerabil raza de acțiune.

Pentru că industrializarea împingea sistemul politic spre o centralizare mai accentuată, guvernul de la Washington a preluat un număr crescînd de prerogative și responsabilități și a monopolizat tot mai mult luarea hotărîrilor. În același timp, în cadrul guvernului federal, puterea a trecut din mîinile Congresului și tribunalelor în mîinile puterii executive, cea care manifesta tendințele cele mai centralizatoare. Pe vremea lui Nixon, istoricul Arthur Schlesinger (el însuși cîndva un înflăcărat adept al centralismului) ataca „președinția imperială”.

Presiunile în vederea centralizării politice au fost și mai puternice în afara Statelor Unite. O scurtă privire asupra Suediei, Japoniei, Marii Britanii sau Franței este suficientă pentru ca, prin comparație, sistemul din Statele Unite să pară descentralizat. Jean-Francois Revel, autorul cărții *Sans Marx ou Jésus*, evidențiază aceasta atunci cînd descrie cum reacționează guvernele la protestul politic: „Cînd o manifestație este interzisă în Franța, nu există nici o îndoială asupra originii interdicției. Dacă e vorba de o manifestație politică importantă, dispoziția vine de la guvern – spune el. În Statele Unite însă, prima întrebare pe care și-o pune fiecare cînd este interzisă o demonstrație e «de

cine?»” Revel arată că de obicei măsura este luată de o autoritate locală care acționează în mod autonom.

Evident, centralizarea politică se întâlnește și în țările industriale marxiste. În 1850, Marx a cerut o „centralizare decisivă a puterii în mâinile statului”. Engels, la fel cu Hamilton înaintea lui, a atacat confederațiile descentralizate ca fiind „un uriaș pas înapoi”.

Centralizarea treptată a unei economii cândva descentralizate a fost favorizată de o invenție crucială, a cărei denumire este revelatoare pentru scopul ei: banca centrală.

În 1694, în chiar zorii epocii industriale, pe când Newcomen se zbătea încă cu mașina cu abur, William Paterson a organizat Banca Angliei – care a devenit un model pentru instituții centrale similare din toate țările celui de Al Doilea Val. Nici o țară nu și-a încheiat etapa celui de Al Doilea Val fără a-și construi propriul echivalent al acestui mecanism destinat controlului central asupra banilor și creditelor.

Banca lui Paterson a vândut rente de stat, a emis monedă acoperită de guvern, iar mai târziu a început să reglementeze împrumuturile altor bănci. În cele din urmă a preluat funcția primordială pe care o au toate băncile centrale astăzi: controlul central asupra resurselor financiare. În 1800 a fost înființată Banque de France cu aceleași atribuții. Ea a fost urmată de Reichsbank, creată în 1875.

În Statele Unite, ciocnirea dintre forțele Primului Val și celui de Al Doilea Val a dat naștere, curînd după adoptarea constituției, unei controverse majore privind sistemul bancar central. Hamilton, cel mai strălucit promotor al politicii adecvate celui de Al Doilea Val, era în favoarea unei bănci naționale de tipul celei din Anglia. Sudul și Vestul, legate încă de agricultură, i s-au opus. Totuși, cu ajutorul Nord-Estului în curs de industrializare, el a reușit să impună legislația prin care se crea Banca Statelor Unite – premergătoarea Sistemului Federal de Rezerve din zilele noastre.

Folosite de guverne pentru a reglementa nivelul și ritmul activității pieței, băncile centrale au introdus în economiile capitaliste – pe ușa din dos, ca să zicem așa – un oarecare grad de planificare neoficială pe termen scurt. Banii curgeau prin fiecare arteră a societăților din Al Doilea Val, capitaliste ori socialiste. Avînd nevoie de o stație centrală de pompare a banilor, ambele tipuri de societate și-au creat-o. Banca centrală și guvernul centralizat mergeau mîna în mîna. Centralizarea a fost un alt principiu dominant al civilizației celui de Al Doilea Val.

Vedem deci o serie de șase principii directoare, un „program” care a acționat, în măsură mai mare sau mai mică, în toate țările din Al Doilea Val. Această jumătate de duzină de principii – standardizarea, specializarea,

sincronizarea, concentrarea, maximizarea și centralizarea – au fost aplicate atît în flancul capitalist, cît și în cel socialist al societății industriale, pentru că ele au izvorît inevitabil din separarea producătorului de consumator și din rolul crescînd al pieței.

La rîndul lor, aceste principii, care se întăresc reciproc, au dus în mod implacabil la apariția birocrăției. Ele au produs unele din cele mai vaste, mai rigide și mai puternice instituții birocratice cunoscute vreodată în lume, lăsîndu-1 pe individ să răătăcească într-un univers de megainstituții amenințătoare, de felul celui imaginat de Kafka. Dacă astăzi ne simțim apăsați și copleșiți de ele, putem afla originea problemelor noastre în codul secret care a programat civilizația celui de Al Doilea Val.

Cele șase principii care formau codul și-au pus amprenta pe civilizația celui de Al Doilea Val. Astăzi, după cum vom vedea îndată, fiecare din aceste principii fundamentale este atacat de forțele celui de Al Treilea Val.

Sunt atacate și elitele celui de Al Doilea Val care continuă să aplice aceste principii – în afaceri, în activitatea bancară, în relațiile de muncă, în guvern, în învățămînt, în mijloacele de informare. Căci ascensiunea unei noi civilizații contestă toate cercurile conducătoare din cea veche.

În răsturnările din viitorul apropiat, elitele tuturor societăților industriale – atît de obișnuite să stabilească ele regulile – vor avea, după toate probabilitățile, soarta seniorilor feudali din trecut. Unele vor fi ocolite. Unele vor fi detronate. Unele vor deveni neputincioase sau vor ajunge în situația aristocrației sărăcite. Altele – cele mai inteligente și cu cea mai mare capacitate de adaptare – se vor transforma și vor conduce civilizația celui de Al Treilea Val.

Pentru a înțelege cine va conduce mîine, cînd Al Treilea Val va fi dominant, trebuie să știm mai întîi exact cine conduce astăzi.

5. Tehnicienii puterii

Întrebarea „Cine conduce?” este caracteristică celui de Al Doilea Val. Pînă la revoluția industrială ea nu prea avea rost. Indiferent dacă erau conduși de regi sau șamani, de războinici, zei ai soarelui sau sfinți, oamenii nu aveau decît rareori îndoieli cu privire la cine le sunt stăpîinii. Ridicîndu-și ochii de pe ogor, țăranul zdrențăros vedea palatul sau mînăstirea profilîndu-se în toată splendoarea sa la orizont. El nu avea nevoie de un politolog sau mare ziarist pentru a rezolva ghicitoarea puterii. Toată lumea știa cine conduce.

Peste tot unde s-a abătut Al Doilea Val, a apărut însă un nou tip de putere, difuză și impersonală. Cei aflați la putere au devenit anonimii „ei”. Cine erau „ei”?

Integratorii

După cum am văzut, industrialismul a fragmentat societatea în mii de părți care se întrepătrund – fabrici, biserici, școli, syndicate, închisori, spitale și multe altele. El a frânt linia autorității între biserică, stat și individ. A împărțit cunoașterea în discipline specializate. A divizat munca în fragmente. A descompus familia în unități mai mici. Făcînd acestea, a distrus viața și cultura de comunitate.

Cineva trebuia să adune din nou lucrurile laolaltă într-o formă diferită.

Această necesitate a dat naștere multor specialiști noi, a căror principală sarcină era integrarea. Intitulîndu-se cadre de conducere sau administratori, comisari, coordonatori, președinți, vicepreședinți, birocrați sau directori, ei au apărut în toate sectoarele economice, în toate guvernele și la toate nivelurile societății. Și s-au dovedit indispensabili. Erau integratorii.

Aceștia au definit rolurile și au repartizat locurile de muncă. Au hotărît cine ce remunerație să primească. Au întocmit planuri, au stabilit criterii și au dat ori au refuzat recomandări. Au legat între ele producția, desfacerea, transportul și comunicațiile. Au stabilit legile de interacțiune a întreprinderilor și instituțiilor. Pe scurt, au asamblat piesele care compun societatea. Fără ei, sistemul celui de Al Doilea Val nu ar fi putut funcționa.

La mijlocul secolului al XIX-lea, Marx credea că posesorii uneltelor și tehnologiei – ai „mijloacelor de producție” – sunt cei ce conduc societatea. El a susținut că, din cauza interdependenței muncii, muncitorii pot dezorganiza producția și pune mîna pe uneltele patronilor. Iar cînd vor intra în posesia uneltelor, vor conduce societatea.

Dar tocmai datorită interdependenței, a crescut neconținut influența unui nou grup – cei care orchestrau sau integrau sistemul.

În sectorul economic, primii integratori au fost proprietarii de fabrici, întreprinzătorii, posesorii de filaturi și fabricanții de articole de fier. De regulă, proprietarul împreună cu cîțiva colaboratori puteau coordona munca unui mare număr de „salariați” necalificați și integra firma în sfera mai largă a economiei.

Dat fiind că pe vremea aceea proprietarul și integratorul erau una și aceeași persoană, nu este de mirare că Marx i-a confundat și a pus atît de tare accentul pe proprietate. Producția devenind însă mai complexă și diviziunea muncii mai specializată, sectorul economic a cunoscut o incredibilă proliferare a cadrelor de conducere și experților, care s-au interpus între patron și muncitori. Lucrările de birou s-au înmulțit ca ciupercile. Curînd, în firmele mai mari, nimeni, nici măcar proprietarul sau cel mai mare acționar, n-a mai putut avea nici măcar o vagă idee despre modul lor de funcționare. Deciziile proprietarului au ajuns să fie modelate și în final controlate de specialiștii angajați pentru a coordona sistemul. Astfel s-a născut o nouă elită

conducătoare, a cărei putere nu se mai baza pe proprietate, ci mai curînd pe controlul asupra procesului de integrare.

Pe măsură ce directorul avea mai multă putere, acționarul devenea mai puțin important. Pe măsură ce firmele se măreau, familiile posesoare le vindeau unor grupuri tot mai mari de acționari, dintre care puțini știau ceva despre exploatarea întreprinderii. Acționarii au fost nevoiți să se bazeze din ce în ce mai mult pe directori angajați nu numai pentru conducerea activității curente a firmei, ci și pentru stabilirea obiectivelor și strategiilor pe termen lung. Consiliile de administrație, care teoretic îi reprezentau pe proprietari, erau și ele tot mai rupte de activitățile pe care se presupunea că le conduc și mai prost informate asupra lor. Astfel, investițiile particulare au ajuns să fie făcute nu de persoane, ci indirect de instituții ca fondul de pensii, casele de ajutor reciproc și serviciile de credite ale băncilor. Adevărații „proprietari” ai industriei erau îndepărtați tot mai mult de la conducere.

Nouă putere a integratorilor a fost poate cel mai clar exprimată de W. Michael Blumenthal, fostul ministru de finanțe al Statelor Unite. Înainte de a intra în guvern, Blumenthal conducea Societatea Bendix. Întrebat odată dacă nu ar vrea să fie cîndva proprietarul societății, Blumenthal a răspuns: „Autoritatea este cea care contează, nu proprietatea. Și asta este ceea ce am ca director general. Săptămîna viitoare va avea loc o adunare a acționarilor, iar eu am 97 la sută din voturi. *Posed* doar 8 000 de acțiuni. Pentru mine autoritatea este importantă... Să am controlul asupra acestui uriaș animal și să-l folosesc în mod constructiv, asta este ceea ce vreau, mai curînd decît să fac lucruri stupide pe care mi le-ar cere alții să le fac”.

Astfel politica firmelor a ajuns să fie elaborată în măsură crescîndă de directori angajați sau de agenți financiari care plasau banii altor persoane, dar în nici un caz de proprietarii înșiși și cu atît mai puțin de muncitori. Integratorii și-au preluat rolul.

Deci integratorii au luat frînele conducerii. Pentru că elementele sistemului nu ar fi putut acționa laolaltă fără ei. „Mașina” nu ar fi funcționat.

Motorul integrator

Integrarea unei singure întreprinderi ori chiar a unei ramuri industriale nu era decît o mică parte din ceea ce trebuia făcut. După cum am văzut, societatea industrială modernă și-a creat o mulțime de organizații, de la sindicate și asociații comerciale la biserici, școli, clinici medicale și grupuri de distracții, care trebuiau toate să funcționeze într-un cadru de reguli previzibile. Era nevoie de norme. În primul rînd, era necesară o armonizare a infosferei, sociosferei și tehnosferei.

Din această necesitate stringentă de integrare a civilizației celui de Al Doilea Val a rezultat cel mai mare coordonator – motorul integrator al

sistemului: guvernul numeros. Foamea de integrare a sistemului explică ascensiunea continuă a guvernelor numeroase în toate societățile celui de Al Doilea Val. Mereu s-au ridicat politicieni demagogi care au cerut guverne mai mici. Dar, odată instalați în funcții, aceiași conducători lărgeau guvernul, în loc să-l restrângă. Această contradicție între declarații și realitate devine inteligibilă în momentul în care ne dăm seama că scopul suprem al guvernelor din Al Doilea Val este să realizeze și să mențină civilizația industrială. În fața acestui angajament, dispar toate neînțelegerile mărunte. Partidele și politicienii se pot certa pe alte probleme, dar asupra acesteia există un acord tacit. Iar un guvern numeros făcea parte din programul lor nemărturisit, indiferent de cele ce spuneau, pentru că în societățile industriale guvernul este cel care îndeplinește sarcini integratoare esențiale.

În cuvintele comentatorului politic Clayton Fritchey, guvernul federal al Statelor Unite nu a încetat nici o clipă să crească, chiar sub trei recente administrații republicane, „pentru simplul motiv că nici chiar Houdini nu l-ar putea demonta fără urmări grave și nocive”.

Adepții pieței libere au susținut că guvernele stînjenesc activitatea economică. Dar, dacă industrializarea ar fi fost lăsată exclusiv în seama întreprinderii particulare, ea s-ar fi realizat mult mai încet – dacă s-ar fi realizat. Guvernele au accelerat dezvoltarea căilor ferate, au construit porturi, drumuri, canale și autostrăzi. Au organizat serviciile poștale și au construit ori reglementat sisteme telegrafice, telefonice, de radio și televiziune. Au elaborat coduri comerciale și au normat piețele. Au exercitat presiuni, prin intermediul politicii externe, și au aplicat taxe vamale pentru a ajuta industria. Au gonit țărani de pe cîmp, transformîndu-i în mînă de lucru industrială. Au subvenționat tehnologia energetică și pe cea avansată, deseori în cadrul cheltuielilor militare. La o mie de niveluri, guvernele și-au asumat sarcinile integratoare pe care alții nu puteau, sau nu voiau, să le îndeplinească.

Căci guvernul a fost marele accelerator. Datorită puterii sale coercitive și veniturilor fiscale, putea face lucruri în care întreprinderea particulară nu-și putea permite să se lanseze. Guvernele au fost în măsură să „încălzească” procesul de industrializare, intervenind și umplînd golurile care apăreau în sistem – înainte ca aceasta să devină posibil sau rentabil pentru firmele particulare. Guvernele au putut realiza „integrarea anticipativă”.

Înființînd sisteme școlare de masă, guvernele nu numai că au contribuit la formarea tinerilor pentru rolurile pe care urmau să le aibă în forța de muncă industrială (în fapt, subvenționînd astfel industria), dar în același timp au promovat răspîndirea familiei nucleare. Eliberînd familia de povara educației copiilor și de alte funcții tradiționale, guvernele au grăbit adaptarea structurii familiei la nevoile sistemului de fabrică. Prin urmare, la multe niveluri diferite, guvernele au orchestrat complexitatea civilizației celui de Al Doilea Val.

Nu este surprinzător că, pe măsură ce integrarea a devenit mai importantă, s-au modificat atât esența guvernării cât și modul de guvernare. Președinții și prim-miniștrii, de exemplu, au ajuns să se considere în primul rând administratori, mai curînd decît conducători sociali și politici creatori. Prin personalitatea și comportamentul lor au devenit aproape interșanjabili cu conducătorii marilor companii și întreprinderi productive.

Piramidele puterii

Tehnicienii puterii s-au organizat ei înșiși într-o ierarhie de elite și subelite. Fiecare industrie și sector al guvernului a dat curînd naștere propriilor sale cadre de conducere, puternicii „Ei”.

Sportul... religia... învățămîntul... fiecare avea propria-i piramidă a puterii. A apărut o conducere a științei, o conducere a apărării, o conducere culturală. În civilizația celui de Al Doilea Val, puterea s-a împărțit între zeci, sute și chiar mii de asemenea elite specializate.

La rîndul lor, aceste elite specializate au fost integrate de elitele generaliste, ai căror membri sunt răspîndiți în toate specialitățile. Vedem deci că în națiunile celui de Al Doilea Val există grupuri specializate de integratori, birocrați sau directori, ei înșiși integrați de către integratorii generaliști.

Supraelitele

În fine, la un nivel și mai înalt, integrarea a fost impusă de către „supraelitele” care alocă fondurile de investiții. În finanțe sau industrie, în Pentagon sau în organele de planificare, cei care hotărăsc principalele investiții din societatea industrială stabilesc limitele în cadrul cărora integratorii înșiși sunt nevoiți să opereze. Dacă s-a hotărît o investiție realmente importantă, aceasta limitează opțiunile viitoare. În cazul unei penurii de resurse, nu se pot demonta pur și simplu convertizoare Bessemer, instalații de cracare sau linii de asamblare înainte de amortizarea costului lor. Prin urmare, odată instalate, aceste mijloace fixe stabilesc parametrii activității viitorilor directori și integratori. Grupurile de factori de decizie anonimi, care manevrează pîrghiile investițiilor, au constituit supraelitele din toate societățile industriale.

S-a format, așadar, o arhitectură similară a elitelor în toate societățile celui de Al Doilea Val. Iar această ierarhie ascunsă a puterii a renăscut – cu variații locale – după fiecare criză sau răsturnare politică. Numele, lozincile, insignele și candidații partidelor s-au schimbat, revoluțiile au venit și au trecut. Au apărut figuri noi la birourile masive de mahon. Dar arhitectura de bază a puterii a rămas.

Acum, cînd Al Treilea Val de schimbare a început să se izbească de fortăreața puterii conducătoare, apar primele fisuri trecătoare în sistemul

puterii. Cererile de participare la conducere și la procesul decizional, de introducere a controlului muncitorilor, consumatorilor și cetățenilor, de instaurare a unei democrații care să anticipeze viitorul cresc în toate țările. În majoritatea industriilor avansate, apar modalități noi de organizare, mai puțin ierarhice și mai mult ad-hocratice. Se intensifică presiunile în vederea descentralizării puterii. Iar directorii depind din ce în ce mai mult de informațiile primite de jos. În consecință, elitele însele devin mai puțin permanente și mai nesigure. Toate acestea nu sunt decât primele semnale de alarmă – indicii ale răsturnării care va să vie în sistemul politic.

Al Treilea Val, care a și început să zdruncine aceste structuri industriale, deschide perspective fantastice de reînnoire socială și politică. În anii imediat următori, uimitoare instituții noi vor înlocui structurile integratoare învechite, sufocante și nefuncționale.

Înainte de a examina aceste posibilități, trebuie să aprofundăm analiza sistemului pe cale de dispariție. Trebuie să radiografiem sistemul nostru politic învechit, pentru a vedea cum s-a potrivit în cadrul civilizației celui de Al Doilea Val, cum a servit ordinea industrială și elitele ei. Numai atunci vom putea înțelege de ce nu mai este adecvat și suportabil.

6. Planul ascuns

Nimic nu este mai derutant pentru un francez decât spectacolul unei campanii prezidențiale americane: înghițitul de *hot-dogs*, manifestările exuberante de prietenie și sărutatul copiilor, refuzul modest de a intra în competiție, alegerile preliminare, convențiile, urmate de demența colectării de fonduri, vizitele fulger în diverse localități, discursurile, reclamele de la televiziune – toate în numele democrației. În schimb, americanilor le vine greu să înțeleagă modul în care francezii își aleg conducătorii. Și mai puțin înțeleg sobrele alegeri britanice, alegerile deschise tuturor, cu două ducii de partide, din Olanda, sistemul preferențial de vot din Australia, sau manevrele de culise și negocierile dintre facțiuni în Japonia. Toate aceste sisteme politice par teribil de diferite unele de altele.

În materie de politică, nu există măcar două țări industriale care să semene.

Totuși, dacă ne debarasăm de ideile noastre mărginite, descoperim brusc că sub deosebirile superficiale se află o serie de asemănări marcate. De fapt, este aproape ca și cum sistemele politice ale țărilor din Al Doilea Val ar fi construite după același plan ascuns.

Cînd revoluționarii celui de Al Doilea Val au reușit să răstoarne elitele Primului Val în Franța, Statele Unite, Rusia, Japonia și alte țări, ei au fost confrunțați cu necesitatea de a elabora constituții, de a înființa guverne noi și

de a crea, practic din nimic, instituții politice noi. În febra creației, au dezbătut idei noi, structuri noi. Peste tot s-au certat în legătură cu natura reprezentării. Cine să reprezinte pe cine? Reprezentanții să voteze după cum le spune poporul, ori să se ghideze după propria lor judecată? Durata mandatului să fie lungă sau scurtă? Ce rol să joace partidele?

Din aceste conflicte și dezbateri s-a născut o nouă arhitectură politică în fiecare țară. Un examen atent al acestor structuri arată că ele sunt clădite pe o combinație de premise moștenite din Primul Val și de idei mai noi introduse de era industrială.

Nu a fost ușor pentru creatorii sistemelor politice din Al Doilea Val să-și imagineze, după milenii de agricultură, o economie bazată pe capital, muncă, energie și materii prime, nu pe pământ. Pământul se aflase totdeauna în chiar centrul vieții. Nu este deci surprinzător că geografia este adânc împlîntată în toate sistemele electorale. Senatorii și membrii Congresului american – la fel cu omologii lor din Marea Britanie și multe alte țări industriale – continuă să fie aleși nu ca reprezentanți ai unei clase sociale ori ai unor categorii rezultate din împărțirea pe profesii, naționalități, sexe ori stil de viață, ci ca reprezentanți ai locuitorilor unui anumit teritoriu: o zonă geografică.

Imobilitatea fiind specifică oamenilor din Primul Val, era normal că arhitecții sistemelor politice din era industrială să presupună că oamenii își vor petrece toată viața în aceeași localitate. De unde larga răspîndire, chiar în zilele noastre, a condiției ca alegătorul să voteze acolo unde își are domiciliul.

În Primul Val ritmul vieții era lent. Comunicațiile erau atît de primitive încît putea dura o săptămînă pînă cînd un mesaj al Congresului continental din Philadelphia ajungea la New York. Treceau săptămîni sau luni pînă cînd interiorul țării lua cunoștință de un discurs al lui George Washington. Chiar în 1865, Londra a aflat abia după 12 zile că Lincoln fusese asasinat. În baza presupunerii tacite că lucrurile se desfășoară încet, forurile reprezentative, precum Congresul american sau Parlamentul britanic, erau considerate „deliberative” – adică dispunînd de timp și luîndu-și răgazul să se gîndească bine la probleme.

În Primul Val, majoritatea oamenilor erau analfabeți și ignoranți. Se presupunea deci în cercurile cele mai largi că reprezentanții, în special dacă provin din clasele cultivate, vor lua cu siguranță decizii mai inteligente decît masa alegătorilor.

Însă pe cînd încastrau în instituțiile noastre politice aceste idei specifice Primului Val, revoluționarii celui de Al Doilea Val priveau și spre viitor. Așa se face că arhitectura creată de ei reflectă și unele noțiuni tehnice moderne pe vremea lor.

Oamenii de afaceri, intelectualii și revoluționarii de la începutul epocii industriale au fost realmente hipnotizați de mecanică. Ei erau fascinați de mașinile cu abur, de ceasornice, de războaiele de țesut, de pompe și pistoane și au construit nenumărate analogii cu tehnicile mecanice simple de pe vremea lor. Nu întâmplător Benjamin Franklin și Thomas Jefferson, de exemplu, au fost atât oameni de știință și inventatori, cât și revoluționari politici.

Ei au crescut în efervescența culturală creată de marile descoperiri ale lui Newton. Acesta studiasse bolta cerească și ajunsese la concluzia că întregul univers este un uriaș mecanism de ceasornic care funcționează cu precizie mecanică. Medicul și filozoful francez La Mettrie a declarat în 1784 că omul însuși este o mașină. Mai târziu, Adam Smith a aplicat comparația cu mașina și în economia politică, susținând că economia este un sistem, iar sistemele „seamănă în multe privințe cu mașinile”.

Descriind dezbaterele care au dus la Constituția Statelor Unite, James Madison vorbea despre necesitatea de a „remodela sistemul”, de a modifica „structura” puterii politice și de a selecta funcționarii de stat prin „filtrări succesive”. Constituția însăși era plină de „piedici și greutate” ca mecanismul unui ceasornic uriaș. Jefferson vorbea despre „mecanismul guvernării”.

Gîndirea politică americană a continuat să răsune de zgomotul volanților, lanțurilor, angrenajelor, opritoarelor și greutateților. Astfel, Martin van Buren a inventat „mașinăria politică” și în cele din urmă orașul New York a avut mașinăria lui Tweed, statul Tennessee, mașinăria lui Crump, iar New Jersey, pe cea a lui Hague¹². Mai multe generații de politicieni americani pînă la cele de azi au elaborat „planuri de execuție” politice, „au proiectat alegeri”, au trecut „cu compresorul” legi prin Congres și adunările legislative ale statelor. În Anglia secolului al XIX-lea, lordul Cromer și-a imaginat un guvern imperial care să „asigure funcționarea armonioasă a diverselor piese ale mașinii”.

Această mentalitate mecanică nu a fost produsul capitalismului. Lenin, de pildă, a spus că statul nu este „altceva decît o mașină folosită de capitaliști pentru a-i oprima pe muncitori”. Troțki a vorbit despre „toate roțile și șuruburile mecanismului social burghez” și a continuat descriind funcția unui partid revoluționar în termeni împrumutați tot din mecanică. Numindu-l un „aparat” puternic, el a subliniat: „ca oricare mecanism, prin el însuși acesta este static... mișcarea maselor trebuie... să învingă inerția... Astfel, forța vie a aburului trebuie să învingă inerția mașinii înainte de a putea pune volantul în mișcare”.

Saturați cu acest mod de gîndire și crezînd aproape orbește în puterea și eficiența mașinilor, ctitorii revoluționari ai societăților din Al Doilea Val, capitaliști ori socialiști, au inventat instituții politice care aveau multe caracteristici ale mașinilor de la începutul erei industriale.

---

¹² Aceste „mașinării” au fost de fapt grupuri de politicieni care au deținut la un moment dat supremația prin mijloace nu întotdeauna cinstite. – *Nota trad.*

Trusa reprezentării

Structurile pe care aceștia le-au fasonat, și montat s-au întemeiat pe noțiunea elementară de reprezentare. În fiecare țară ei au folosit anumite elemente standard. Aceste componente proveneau din ceea ce s-ar putea numi, doar pe jumătate în glumă, trusa universală a reprezentării.

Componentele respective sunt:

1. Cetățeni cu drept de vot
2. Partide care adună voturi
3. Candidați care, câștigând voturi, se transformă imediat în „reprezentanți” ai alegătorilor
4. Foruri legislative (parlamente, diete, congrese, Bundestag-uri sau adunări) în care, votînd, reprezentanții fabrică legi
5. Conducători (președinți, prim-miniștri, secretari de partid), care introduc materii prime în mașina de fabricat legi, sub formă de politici, și apoi aplică legile produse.

Voturile erau „atomii” acestui mecanism newtonian. Ele erau adunate de partide care serveau drept „colectorul” sistemului. Partidele strîngeau voturile provenite din multe surse și le introduceau în mașina de adunat electorală, care le amesteca proporțional cu forța sau compoziția partidelor, producînd „voința poporului” – combustibilul de bază presupus a alimenta mecanismul guvernării.

Piese din trusă au fost îmbinate și folosite în diverse feluri în diversele locuri. În unele locuri, toți cei ce depășiseră vîrsta de 21 ani puteau vota; în altele, numai bărbații albi aveau acest drept; într-o țară, întregul proces nu a fost decît fațada în dosul căreia conducea un dictator; în alta, conducătorii aleși au avut efectiv o putere considerabilă. Aici existau două partide, dincolo o mulțime, și altundeva numai un singur partid. Cu toate acestea, schema istorică este limpede. Oricum ar fi modificate sau aranjate piesele, aceeași trusă a servit la construirea mașinăriei politice oficiale a tuturor națiunilor industriale.

După cum fabrica a ajuns să simbolizeze întreaga tehnosferă industrială, tot astfel puterea reprezentativă (oricît de denaturată ar fi ea) a devenit semnul distinctiv al unei națiuni „avansate”. Într-adevăr, în urma presiunilor exercitate de colonizatori sau prin imitație oarbă, chiar multe națiuni neindustriale s-au grăbit să instaleze aceleași mecanisme oficiale și au folosit aceeași trusă universală.

Fabrica globală de legi

„Mașinile democrației” nu au rămas la nivelul național. În S.U.A. ele au fost instalate de asemenea la nivel statal, provincial și local pînă la consiliile orășenești și sătești. Numai în Statele Unite există astăzi circa 500 000 funcționari publici aleși și 25 869 unități guvernamentale locale în zonele metropolitane, fiecare cu propriile sale alegeri, organe reprezentative și procedură electorală.

Mii de asemenea mașini se învîrtesc scîrțîind în regiunile nemetropolitane și zeci de mii în toată lumea. În cantoanele elvețiene și departamentele franceze, în comitatele britanice și provinciile din Canada, la Singapore și Haifa, Osaka și Oslo, se prezintă candidați care se transformă ca prin minune în „reprezentanți”. Putem spune fără exagerare că peste 100 000 de asemenea mașini produc acum legi, decrete, regulamente și norme numai în țările celui de Al Doilea Val¹³.

Teoretic, după cum fiecare om și fiecare vot constituia o unitate atomică distinctă, fiecare unitate politică – națională, provincială și locală – era de asemenea considerată atomică și individuală. Fiecare avea propria ei jurisdicție, definită cu grijă, prerogativele, drepturile și îndatoririle ei. Unitățile erau legate între ele într-o ordine ierarhică, de la vîrf spre bază, de la autoritatea națională la cea statală, regională sau locală. Dar, pe măsură ce industrialismul s-a maturizat și integrarea economiei s-a accentuat, hotărîrile luate de fiecare din aceste unități politice au ajuns să producă efecte dincolo de jurisdicția ei, fapt care a determinat alte organe politice să riposteze.

O hotărîre luată de dietă japoneză cu privire la industria textilă din țara respectivă a putut influența folosirea forței de muncă în Carolina de Nord și serviciile de asistență socială din Chicago. Votarea de către Congres a limitării importurilor de automobile poate atrage după sine un plus de muncă pentru forurile conducătoare locale din Nagoya sau Torino. Așadar, pe cînd în trecut politicienii puteau lua o hotărîre fără a modifica condițiile din afara jurisdicției lor, în prezent aceasta devine tot mai puțin posibil.

Pe la mijlocul secolului al XX-lea, zeci de mii de organisme politice aparent suverane și independente de pe tot globul erau legate unele de altele prin circuite economice, prin posibilitățile crescînde de călătorie, migrare și comunicații, astfel că se activau și se stimulau reciproc în permanență.

Miile de mecanisme reprezentative construite din elementele trusei electorale au ajuns astfel să formeze o singură supramașinărie invizibilă: o

---

¹³ În afara organelor puterii de stat, în industrialism toate partidele politice, de la extrema dreaptă la extrema stîngă, au întreprins automat acțiunile tradiționale de alegere a conducătorilor lor prin vot. Chiar întrecerile pentru funcțiile de conducere de la nivelul circumscripției electorale ori celulei locale reclamă o formă oarecare de alegeri, măcar pentru a ratifica opțiunile făcute mai sus. Și în multe țări, ritualul alegerilor a devenit parte integrantă din viața multor altor organizații, de la sindicate și biserici la detașamentele de copii. Votarea este specifică modului de viață industrial.

fabrică de legi de dimensiuni globale. Ne rămîne acum să vedem cum, și de către cine, sunt acționate pîrghiile și roțile de comandă ale acestui sistem global.

Ritualul liniștirii

Născut din visurile liberatoare ale revoluționarilor celui de Al Doilea Val, guvernămîntul reprezentativ a constituit un uimitor progres față de formele de guvernămînt anterioare, în felul său un triumf tehnic mai remarcabil decît mașina cu abur sau aeroplanul.

Guvernul reprezentativ a asigurat succesiunea lină în absența unei dinastii ereditare. A deschis canale de reacție inversă între vîrful și baza societății. A creat o arenă în care disputele dintre diverse grupuri puteau fi soluționate pe cale pașnică.

Legat de criteriul majorității și de ideea „omul și votul”, guvernul reprezentativ i-a ajutat pe cei săraci și slabi să obțină avantaje de la tehnicienii puterii care comandau motoarele integratoare ale societății. Pentru aceste motive, răspîndirea lui a fost, în mare, o realizare epocală în istorie, cu efecte civilizatoare.

Totuși, chiar de la început, guvernul reprezentativ nu și-a ținut nici pe departe promisiunea. Oricîtă imaginație am avea, nu putem spune că el s-a aflat vreodată sub controlul poporului, oricare ar fi definiția dată acestuia. În nici una din țările industriale guvernul reprezentativ nu a modificat efectiv structura subiacentă a puterii – subelitele, elitele și supraelitele. Departe de a slăbi controlul elitelor conducătoare, mecanismul reprezentării a devenit unul din principalele mijloace de integrare cu ajutorul cărora acestea s-au menținut la putere.

Astfel, indiferent cine ieșea învingător, alegerile au îndeplinit o importantă funcție culturală pentru elite. În măsura în care oricine avea dreptul la vot, alegerile au alimentat iluzia egalității. Votarea era un ritual de liniștire în masă, dînd cetățenilor impresia că opțiunile se făceau sistematic, cu regularitate mecanică, deci, implicit, în mod rațional. Alegerile i-au asigurat în mod simbolic pe cetățeni că ei conduc – că, teoretic cel puțin, își pot „dezalege” conducătorii din moment ce și-i aleg. Atît în țările capitaliste, cît și în cele socialiste, această liniștire rituală s-a dovedit deseori mai importantă decît rezultatul propriu-zis al alegerilor.

Elitele integratoare au programat mașina politică altfel în diversele țări, reglementînd numărul partidelor sau manipulînd eligibilitatea. Cu toate acestea, ritualul electoral – farsă, după părerea unora – a fost folosit peste tot. Alegerile sunt supapa de siguranță pentru protestele venite de jos.

În plus, cu toate eforturile reformatoarelor democratici și radicalilor, elitele integratoare și-au păstrat controlul efectiv și permanent asupra sistemelor de

guvernare reprezentativă. S-au emis multe teorii pentru a explica de ce s-a întâmplat astfel. Dar majoritatea acestor teorii nu țin cont de caracterul mecanic al sistemului.

Dacă vom privi sistemele politice din Al Doilea Val cu ochii unui inginer, nu ai unui politolog, vom fi izbiți de un fapt esențial care trece de obicei neobservat.

În industrie, inginerii obișnuiesc să împartă mașinile în două categorii fundamental diferite: cele care funcționează intermitent, cunoscute drept mașini de „prelucrare în loturi”, și cele care funcționează fără întrerupere, numite „cu flux continuu”. Un exemplu din prima categorie este banală presă de forjare în matrițe. Muncitorul aduce un lot de plăcuțe metalice și le introduce, câte una sau mai multe dintr-odată, în mașină, care le matrițează în formele dorite. Când lotul s-a isprăvit, mașina se oprește pînă la sosirea unui alt lot. Un exemplu din a doua categorie este rafinăria de petrol care, odată ce a fost pusă în funcțiune, nu se mai oprește. Țițeiul curge prin coloane, țevi și rezervoare 24 de ore din 24.

Dacă privim la fabrica globală de legi, cu votarea intermitentă, avem în față o mașină clasică de prelucrare în loturi. Publicul poate alege între candidați la anumite date, după care „mașina democrației” este oprită.

Comparați această mașină cu fluxul continuu de influență pornit de la grupurile de interese economice, de la grupurile care exercită presiuni în viața politică și de la traficantii de putere. Numeroși delegați ai societăților anonime, ai agențiilor și departamentelor guvernamentale și ai ministerelor depun mărturie în fața comitetelor, sunt membri ai unor comisii speciale, iau parte la aceleași recepții și banchete, toastează unul pentru celălalt, cu cocteiluri la Washington și cu vodcă la Moscova, transmit informații și influență încoace și încolo, înrîurind astfel neîncetat procesul decizional.

În rezumat, elitele au creat o puternică mașină cu flux continuu care să funcționeze alături de mașina democratică de prelucrare în loturi (și deseori în scopuri opuse). Numai dacă vedem aceste două mașini una lîngă alta, putem înțelege cum s-a exercitat realmente puterea în fabrica globală de legi.

Atîta timp cît au jucat jocul reprezentării, cetățenii au avut, în cel mai bun caz, doar ocazii intermitente, la alegeri, de a-și transmite aprobarea sau dezaprobarea pentru guvern și acțiunile acestuia. În schimb, tehnicienii puterii au influențat permanent aceste acțiuni.

În fine, chiar în principiul reprezentării s-a introdus un instrument și mai puternic de control social. Însăși alegerea unor oameni pentru a-i reprezenta pe alții a creat noi membri ai elitei.

Cînd muncitorii, de exemplu, au început să lupte pentru dreptul de a organiza sindicate, ei au fost hărțuiți, judecați pentru conspirație, urmăriți de spionii companiei ori bătuți de poliție și echipe de mardeiași. Ei nu făceau parte

din sistem, în care nu erau reprezentați ori erau reprezentați în mod necorespunzător.

După înființare, sindicatele au dat naștere unui nou grup de integratori – liderii sindicali – ai cărui membri, în loc să-i reprezinte pur și simplu pe muncitori, au mediat între aceștia și elitele din economie și din conducerea politică. În ciuda afirmațiilor lor, un George Meany și alții ca el din întreaga lume au devenit membri de bază ai elitelor integratoare.

Teoretic, necesitatea de a candida în alegerile următoare garantează că reprezentanții vor rămâne cinstiți și vor continua să susțină interesele cetățenilor pe care-i reprezintă. Aceasta nu a împiedicat însă nicăieri absorbirea reprezentanților în arhitectura puterii. Distanța dintre reprezentanți și cetățenii pe care-i reprezintă a crescut peste tot.

Forma de guvernământ reprezentativ – democrația, cum am fost învățați să o numim – a fost, pe scurt, o tehnologie industrială de asigurare a inegalității. Ea era pseudoreprezentativă.

Făcînd o succintă retrospectivă, vedem o civilizație întemeiată în mare măsură pe combustibilii fosili, producția industrială, familia nucleară, societatea anonimă, învățămîntul de masă și mijloacele de informare în masă, toate bazate pe o separare din ce în ce mai pronunțată a producției de consum – și toate conduse de o serie de elite, avînd sarcina de a integra sistemul.

În acest sistem, guvernul reprezentativ era echivalentul politic al fabricii. Într-adevăr, el *era* o fabrică de produs hotărîri integratoare colective. Ca majoritatea fabricilor, era condus de sus. Și tot ca majoritatea fabricilor, este astăzi din ce în ce mai învechit, victimă a înaintării celui de Al Treilea Val.

7. Frenezia națiunilor

Abaco este o insulă. Are 6 500 de locuitori și face parte din arhipelagul Bahama, care se află în largul coastei Floridei. Acum cîțiva ani, un grup de oameni de afaceri americani, negustori de arme, ideologi ai liberei inițiative, un agent de spionaj de culoare și un membru al Camerei Lorzilor din Marea Britanie au hotărît că sosise vremea ca Abaco să se declare independentă.

Planul lor era să preia insula și să o desprindă de guvernul bahamez, promițînd fiecărui locuitor autohton un acru de pămînt gratuit după revoluție. (În urma acestei împărțiri ar fi rămas un sfert de milion de acri pentru a fi folosiți de constructorii de proprietăți imobiliare și de rentierii care lansaseră planul.) Scopul final era înființarea unui stat utopic în Abaco, unde să nu se plătească impozite și unde să se poată retrage oamenii de afaceri bogați care se temeau de apocalipsul socialist.

Din nenorocire pentru libera inițiativă, locuitorii insulei Abaco s-au dovedit prea puțin doritori să-și scuture lanțurile, așa că plănuita națiune nouă s-a născut moartă.

Totuși, într-o lume în care mișcările naționaliste luptă pentru putere și în care circa 152 de state sunt membre ale O.N.U., asemenea parodii servesc unui scop folositor.

Puteau cei 6 500 de locuitori ai insulei Abaco, fie că erau finanțați de oameni de afaceri excentrici, fie că nu erau, constitui o națiune? Dacă Singapore cu 2,3 milioane de locuitori este o națiune, de ce să nu fie o națiune și orașul New York care are 8 milioane de locuitori? Dacă Brooklyn ar avea bombardiere cu reacție, ar fi el o națiune? Deși sună absurd, asemenea întrebări vor căpăta o nouă semnificație acum când Al Treilea Val se izbește de înseși temeliile civilizației celui de Al Doilea Val. Căci una din aceste temelii a fost și este încă statul național. Înainte de a pătrunde dincolo de retorică nebuloasă din jurul problemei naționalismului, nu vom putea descoperi semnificația știrilor zilnice și nu vom putea înțelege conflictul dintre civilizațiile Primului Val și celui de Al Doilea Val acum când Al Treilea Val le lovește pe amândouă.

Schimbînd caii

Înainte ca Al Doilea Val să se rostogolească peste Europa, în cea mai mare parte a lumii nu se constituiseră încă națiuni, ci exista un caleidoscop de triburi, clanuri, ducate, principate, regate și alte formațiuni mai mult sau mai puțin locale. „Regii și principii – scrie politologul S. E. Finer – dețineau puterea pe bucățele și în stropi”. Frontierele nu erau trasate cu strictețe, iar drepturile guvernamentale erau neclare. Autoritatea statală nu era încă standardizată. Într-un sat, ne spune profesorul Finer, ea se limita la dreptul de a lua uim de la o moară de vînt, în altul la adunarea dărilor de la țărani și iarăși în altul la numirea unui stareț. O persoană care poseda avere în cîteva regiuni diferite datora eventual supunere mai multor stăpînitori. Pînă și cel mai mare împărat domnea de fapt peste un mozaic de mici comunități, fiecare cu guvernarea ei locală. Conducerea politică nu era încă uniformă. Voltaire a rezumat situația: călătorind prin Europa, s-a plîns el, a trebuit să schimbe legile de tot atîtea ori de cîte ori schimbase caii.

Această butadă conține mai mult adevăr decît s-ar zice în primul moment. Necesitatea de a schimba des caii reflecta nivelul scăzut al transportului și comunicațiilor, care, la rîndul lui, reducea distanța pînă la care își putea impune efectiv controlul chiar cel mai puternic monarh. Cu cît creștea distanța față de capitală, cu atît slăbea autoritatea statală.

Fără integrare politică nu se putea însă realiza integrarea economică. Tehnologiile noi și costisitoare aduse de Al Doilea Val nu puteau fi amortizate

decît dacă erau folosite la producerea de bunuri pentru piețe mai mari decît cele locale. Dar cum să cumpere și să vîndă negustorii pe un teritoriu vast dacă, de îndată ce ieșeau din colectivitatea lor, intrau într-un labirint de taxe, impozite, norme de muncă și monede diferite? Pentru că noile tehnologii să fie rentabile, era necesar ca economiile locale să se contopească într-o singură economie națională. Acesta înseamnă o diviziune a muncii la nivel național și o piață națională de mărfuri și capital. Iar premisa acestora era unificarea politică națională.

În cîteva cuvinte, era necesară o formațiune politică specifică celui de Al Doile Val, care să poată face față creșterii unităților economice create de acest val.

Nu este surprinzător faptul că, atunci cînd societățile din Al Doilea Val au început să-și creeze economii naționale, s-a evidențiat o transformare fundamentală în conștiința oamenilor. Producția locală, pe scară mică, din societățile Primului Val dăduse naștere unui soi de oameni cu preocupări foarte mărginite; pe cei mai mulți îi interesa exclusiv satul și regiunea lor. Doar o mînă de oameni — cîtiva nobili și clerici, negustori din diverse locuri și o categorie socială periferică de artiști, învățați și mercenari — aveau preocupări mai vaste.

Al Doilea Val a înmulțit rapid numărul oamenilor cu interese în lumea largă. Datorită tehnologiilor bazate pe abur și cărbune, și mai apoi introducerea electricității, un fabricant de haine din Frankfurt, unul de ceasuri din Geneva, ori unul de țesături din Manchester a putut produce mult mai multă marfă decît absorbea piața locală. De asemenea, el a avut nevoie de materii prime aduse de departe. Muncitorul de fabrică a început să fie și el afectat de fenomenele financiare care se produceau la mii de kilometri, căci locurile de muncă depindeau de piețe îndepărtate.

Așadar, puțin cîte puțin, orizontul spiritual s-a lărgit. Noile mijloace de informare în masă au mărit cantitatea de știri și imagini din locurile îndepărtate. Sub impactul acestor schimbări a scăzut patriotismul local și s-a trezit conștiința națională.

Începînd cu revoluția americană și cu cea franceză și continuînd de-a lungul secolului al XIX-lea, frenezia naționalistă a cuprins zonele în curs de industrializare din întreaga lume. Cele 350 de stătulețe germane, care erau neînsemnate, diferite și se certau între ele, trebuiau să fie adunate într-o singură piață națională — *das Vaterland*. Italia — fragmentată și condusă de casa de Savoia, de Vatican, de Habsburgii din Austria și de Bourbonii din Spania — trebuia să fie unită. Ungurii, sîrbii, croații, francezii și alte popoare și-au găsit afinități cu cei de un neam cu ei. Poeții cîntau spiritul național. Istoricii descopereau literatură, folclor și eroi de mult uitați. Compozitorii scriau imnuri națiunii. Și toate acestea s-au întîmplat exact în momentul în care le cerea industrializarea.

Dacă înțelegem nevoia industrială de integrare, ni se clarifică semnificația statului național. Națiunile nu sînt „unități spirituale”, cum le-a numit Spengler, ori „comunități intelectuale”, ori „suflete sociale”. O națiune nu este nici „o bogată moștenire de amintiri”, după expresia lui Renan, nici „o imagine comună a viitorului, cum susținea Ortega.

Ceea ce numim națiune modernă este un fenomen specific celui de Al Doilea Val: o autoritate politică unică și integrată, suprapusă unei economii unice și integrate sau contopite cu ea. O colecție dispartă de economii locale independente, puțin legate între ele, nu poate da naștere unei națiuni și nici nu dă. Dar nici un sistem politic extrem de unitar nu este o națiune modernă dacă e așezat deasupra unui conglomerat de economii locale. Sudarea unui sistem politic unitar cu o economie unificată a dat națiunea modernă.

Mișcările naționaliste declanșate de revoluția industrială în Statele Unite, Franța, Germania și restul Europei pot fi socotite eforturi de a aduce integrarea politică la nivelul crescînd al integrării economice care a însoțit Al Doilea Val. Iar aceste eforturi, nu poezia sau influențele mistice, au fost cele care au dus la împărțirea lumii în unități naționale distincte.

Balonul de aur

Căutînd să-și extindă piața și autoritatea politică, fiecare guvern s-a lovit de niște limite exterioare — deosebiri de limbă, bariere culturale, sociale, geografice și strategice. Transportul, comunicațiile și resursele de energie disponibile, productivitatea tehnicii, toate limitau teritoriul care putea fi efectiv condus de o singură structură politică. De asemenea, complexitatea procedurilor contabile, reglementările bugetare și tehnicile de conducere limitau și ele raza integrării politice.

În cadrul acestor limite, elitele integratoare — corporațiile și guvernele — s-au luptat pentru expansiune. Cu cît era mai vast teritoriul pe care-l controlau și cu cît era mai întinsă aria pieței economice, cu atît mai mult creșteau bogăția și puterea lor. Împingîndu-și la maximum frontierele politice și economice, fiecare națiune s-a lovit nu numai de aceste limite inerente, ci și de națiunile rivale.

Pentru a depăși aceste îngrădiri, elitele integratoare au folosit tehnica avansată. Ele s-au angajat, de exemplu, în „curșa spațială” a secolului al XIX-lea: construcția de căi ferate.

În septembrie 1825 a fost inaugurată o linie ferată care lega Stockton de Darlington în Marea Britanie. În mai 1835, pe continent, Bruxelles a fost legat de Malines. În luna septembrie a aceluiași an a fost construită linia Nürnberg-Fürth în Bavaria. A urmat linia Paris-St. Germain. Departamentul Tarn a fost legat de Petersburg în aprilie 1838. În următoarele trei decenii sau mai mult, muncitorii feroviari au „prins” o regiune de altă.

Istoricul francez Charles Morazé ne explică: „Țările care erau aproape unificate în 1830 au fost consolidate de apariția căii ferate... cele încă nepregătite au văzut noi benzi de oțel... încercuindu-le... Era ca și cum fiecare națiune se grăbea să-și proclame dreptul la existență înainte de construirea căilor ferate, așa încât să fie recunoscute ca națiuni de către sistemul de transport care a fixat granițele politice ale Europei timp de peste un secol”.

În Statele Unite, guvernul a concesionat terenuri vaste companiilor particulare de căi ferate, animat, după cum scrie istoricul Bruce Mazlish, de „convingerea că drumurile transcontinentale vor asigura o uniune mai strânsă între coasta Atlanticului și a Pacificului”. Fixarea bulonului de aur care a marcat încheierea construcției primei căi ferate transcontinentale a deschis o piață cu adevărat națională — integrată la nivel continental. În același timp a extins controlul real, deosebit de cel nominal, exercitat de guvernul național. Washington își putea acum deplasa rapid trupele pe continent, pentru a-și impune autoritatea.

Ceea ce s-a constatat, deci, într-o țară după alta, a fost ascensiunea noii și puternicei entități care este națiunea. Harta lumii a ajuns astfel să fie împărțită într-o serie de pete roșii, roz, portocalii, galbene sau verzi, bine conturate și care nu se suprapuneau, iar sistemul de state naționale a devenit una din structurile de bază ale civilizației celui de Al Doilea Val.

Dedesubtul națiunii se afla binecunoscutul imperativ al industrialismului: tendința de integrare.

Aceasta nu s-a oprit însă la granițele fiecărui stat național. În ciuda puterii ei, civilizația industrială trebuia să fie alimentată din afară. Ea nu putea supraviețui decât dacă integra restul lumii în sistemul monetar și dacă dirija acest sistem în propriul avantaj.

Cum a realizat aceasta este o întrebare crucială pentru înțelegerea lumii pe care o va crea Al Treilea Val.

8. Ofensiva imperialistă

Nici o civilizație nu se răspîndește fără luptă. Civilizația celui de Al Doilea Val a lansat curînd un atac masiv asupra lumii Primului Val, a ieșit victorioasă și a obligat milioane, iar mai apoi miliarde de oameni să se supună voinței ei. Evident, cu mult timp înainte de Al Doilea Val, începînd din secolul al XVI-lea, cîrmuitorii din Europa începuseră să-și creeze vaste imperii coloniale. Preoți și conchistadori spanioli, *trappeur-uri*¹⁴ francezi, aventurieri englezi, olandezi și portughezi sau italieni au împînzit globul, înrobînd sau decimînd populații întregi, declarîndu-se stăpîni pe teritorii imense și trimițînd tribut acasă, monarhilor lor.

Comparete însă cu ce avea să urmeze, acestea au fost acțiuni minore.

---

¹⁴ Vînători de animale cu blană pe care le prindeau în capcane. – *Nota trad-*

Comorile pe care le-au trimis acasă primii aventurieri și cuceritori erau de fapt o pradă personală. Ele au finanțat războaie și opulența personală – palate de iarnă, fast, huzur și o viață tihnită pentru curte. Dar ele au avut prea puțin de-a face cu economia autarhică încă a țării colonizatoare.

Aflați în mare măsură în afara sistemului monetar și a economiei de piață, șerbii, care-și scoteau cu greu cele necesare traiului din pământul ars de soare al Spaniei ori de pe landele cețoase din Anglia, nu aveau nimic ori mai nimic de exportat. Ei abia reușeau să cultive suficient pentru consumul local. Și nici nu depindeau de materii prime furate ori cumpărate în alte țări. Pentru ei viața mergea înainte, într-un fel sau altul. Roadele cuceririlor de peste mări îmbogățeau clasele conducătoare și orașele, nu masele de oameni obișnuiți care erau țărani. În acest sens imperialismul Primului Val era încă mărunț – neintegrat în economie. Al Doilea Val a transformat acest furt pe scară relativ mică într-o afacere de mare anvergură. El a transformat „micul” imperialism în „mare” imperialism.

Scopul acestui imperialism nou nu mai era să aducă acasă câteva care de aur sau smaragde, mirodenii și mătăsuri. Era un imperialism care a sfârșit prin a aduce acasă nenumărate vase pline cu nitrați, bumbac, ulei de palmier, cositor, cauciuc, bauxită și tungsten. Era un imperialism care a deschis mine de cupru în Congo și a instalat sonde de petrol în Arabia. Era un imperialism care absorbea materiile prime din colonii, le prelucra și foarte des trimitea produsele finite înapoi în colonii cu profituri imense. Pe scurt, acest imperialism nu mai era periferic, ci atât de integrat în structura economică de bază a statului industrial, încât locurile de muncă a milioane de muncitori obișnuiți au ajuns să depindă de el.

Și nu numai locurile de muncă. Pe lângă materii prime noi, Europa avea nevoie și de cantități crescînde de alimente. Cînd națiunile celui de Al Doilea Val au trecut la producția industrială, transferînd mîna de lucru din mediul rural în fabrici, ele au fost nevoite să importe mai multe alimente din străinătate – carne de vacă și de miel, cereale, cafea, ceai și zahăr din India, din China, din Africa, din Indiile Occidentale și din America Centrală.

Pe măsură ce producția de masă se dezvoltă, noile elite industriale aveau nevoie de piețe mai mari și de noi posibilități de investiție. În ultimele două decenii ale secolului al XIX-lea, oamenii de stat din Europa își proclamau fără jenă obiectivele. „Imperiul este comerț”, a afirmat politicianul britanic Joseph Chamberlain. Iar premierul francez Jules Ferry a fost și mai explicit: Franța are nevoie de „debușuri pentru industriile, exporturile și capitalurile noastre”, a declarat el. Zdruncinați de alternanța perioadelor de înflorire și de criză, confrunțați cu șomajul cronic, generații întregi de conducători europeni au fost obsedați de teama că șomajul va duce la revoluții armate în metropolă, dacă expansiunea colonială se va opri.

Dar „marele” imperialism nu a avut doar cauze economice. Au jucat un rol considerente strategice, fervoarea religioasă, idealismul și spiritul de aventură, după cum a jucat rasismul cu credința sa absolută în superioritatea albilor sau europenilor. Mulți au considerat cuceririle imperialiste drept o responsabilitate de ordin divin. Expresia lui Kipling, „sarcina omului alb”, rezumă zelul misionarilor europeni în răspîndirea creștinismului și „civilizației” – adică, evident, a civilizației celui de Al Doilea Val. Deoarece, oricît de rafinate și complexe ar fi fost ele, colonizatorii considerau civilizațiile Primului Val înapoiate și subdezvoltate. Îndeosebi dacă aveau pielea de culoare închisă, oamenii de la țară nu puteau fi decît copilăroși. Ei erau „vicleni și necinstiți”. Erau „proști”. Nu „apreciau viața”.

Adoptînd asemenea atitudini, forțele celui de Al Doilea Val au putut justifica mai ușor anihilarea celor care le stăteau în cale.

În *The Social History of the Machine Gun*, John Ellis relatează cum această nouă armă fantastic de ucigătoare, perfecționată în secolul al XIX-lea, a fost folosită la început sistematic împotriva populațiilor „băștinașe”, nu împotriva europenilor albi, deoarece era considerat nesportiv să ucizi cu ea un egal. Împușcarea coloniștilor era privită mai curînd ca o vînătoare decît ca un război, astfel că i se aplicau alte norme. „Să seceri zuluși, derviși sau tibetani – scrie Ellis – era mai mult un fel de «partidă de vînătoare» cam riscantă decît o adevărată operație militară”.

La Omdurman, situat pe Nil, vizavi de Khartoum, această tehnică superioară a fost folosită cu efecte nimicitoare în 1898, cînd luptătorii derviși conduși de Mahdi au fost înfrînți de soldați britanici înarmați cu șase mitraliere Maxim. Iată ce a scris un martor ocular: „A fost ultima dar cea mai măreață zi a mahdismului... Nu a fost o luptă, ci o execuție”. În această unică luptă au murit 28 de britanici, lăsînd pe cîmpul de bătaie 11 000 de derviși – 392 de coloniști pentru fiecare englez. Ellis spune: „S-a exemplificat din nou triumful spiritului britanic și superioritatea generală a omului alb”.

Cînd britanicii, francezii, germanii, danezii și alții s-au răspîndit în toată lumea, în spatele atitudinii rasiste și al justificărilor religioase și de altă natură se afla o singură realitate incontestabilă. Civilizația celui de Al Doilea Val nu putea trăi în izolare. Ea avea neapărat nevoie de mijloacele ascunse pe care le reprezentau resursele ieftine din afară. Mai presus de orice, avea nevoie de o singură piață mondială integrată, prin care să aspire aceste mijloace.

Pompe de benzină în grădină

Efortul de creare a acestei piețe mondiale integrate s-a întemeiat pe ideea, exprimată cei mai bine de David Ricardo, că diviziunea muncii trebuie aplicată deopotrivă națiunilor și muncitorilor industriali. Într-un pasaj clasic, Ricardo a subliniat că atît Anglia cît și Portugalia vor avea de cîștigat dacă cea

dintîi se va specializa în producția de textile, iar cea de-a doua în vinuri. Fiecare ar face ceea ce știe să facă cel mai bine. Astfel, atribuind roluri specializate diverselor națiuni, „diviziunea internațională a muncii” le va îmbogăți pe toate.

Părerea aceasta s-a întărit, pînă ce a devenit o dogmă în generațiile următoare, și mai predomină încă, deși implicațiile ei trec adesea neobservate. După cum diviziunea muncii a creat în orice economie o puternică nevoie de integrare, dînd astfel naștere unei elite integratoare, tot așa diviziunea internațională a muncii necesita integrare la scară mondială și a dat naștere unei elite mondiale – un mic grup de națiuni aparținînd celui de Al Doilea Val care, practic vorbind, au dominat pe rînd mari părți din restul lumii.

Succesul efortului de creare a unei singure piețe mondiale integrate poate fi apreciat prin fantastica dezvoltare a comerțului mondial după ce Al Doilea Val a trecut prin Europa. Se estimează că între 1750 și 1914 valoarea comerțului mondial a crescut de peste 50 de ori, de la 700 milioane dolari la aproape 40 miliarde dolari. Dacă Ricardo ar fi avut dreptate, avantajele acestui comerț global ar fi trebuit să se împartă mai mult sau mai puțin egal între toți. În realitate, părerea interesată că specializarea va fi de folos tuturor se baza pe iluzia unei competiții cinstite.

Ea presupunea folosirea cu maximum de eficiență a forței de muncă și a resurselor. Presupunea tranzacții neinfluențate de amenințarea cu forța politică și militară. Presupunea negocieri obiective între parteneri aproximativ egali. Pe scurt, teoria nu trecea nimic cu vederea – afară de realități.

În realitate, discuțiile dintre negustorii celui de Al Doilea Val și oamenii Primului Val cu privire la zahăr, cupru, cacao sau alte resurse erau frecvent complet anapoda. De o parte a mesei ședeau comercianți europeni sau americani pricepuți, sprijiniți de mari companii, vaste rețele bancare, tehnologii eficiente și guverne naționale puternice. De cealaltă parte se găsea un conducător local ori un șef de trib ai cărui supuși abia intraseră în sistemul monetar și a cărui economie se baza pe o agricultură primitivă sau pe mici meșteșuguri. De o parte ședeau reprezentanții unei civilizații străine în plin avînt, avansată din punct de vedere mecanic, convinsă de superioritatea ei și gata să folosească baionetele sau mitralierele pentru a și-o dovedi. De cealaltă stăteau reprezentanții unor mici principate sau triburi aflate în stadiul prenațional, înarmate cu săgeți și sulite.

Conducătorii sau întreprinzătorii locali erau deseori cumpărați de apuseni, care le ofereau mită sau avantaje personale pentru a exploata forța de muncă băștinașă, a suprima rezistența ori a rescrie legile locale în favoarea străinilor. După ce cucerea o colonie, puterea imperialistă stabilea frecvent prețuri preferențiale la materiile prime pentru propriii ei oameni de afaceri și înălța bariere rigide pentru a-i împiedica pe comercianții unor națiuni rivale să ofere prețuri mai mari.

Nu este de mirare că, în asemenea condiții, lumea industrială a reușit să obțină materii prime și surse de energie la prețuri mai mici decât pe o piață echitabilă.

În afară de aceasta, cumpărătorii beneficiau frecvent de prețuri reduse și ca urmare a ceea ce am putea numi „legea prețului inițial”. Multe materii prime necesare națiunilor din Al Doilea Val erau practic lipsite de valoare pentru populațiile din Primul Val în a căror posesie se aflau. Țăranii africani nu aveau nevoie de crom, iar șeicii arabi nu aveau ce face cu aurul negru din subsolul deșerturilor lor.

Acolo unde nu se făcuse anterior comerț cu o anumită marfă, prețul stabilit în cadrul primei tranzacții era de importanță crucială. Și deseori acest preț nu se bază atât pe factori economici, cum sunt costul, câștigul sau competiția, cât pe forța politică sau militară relativă. Stabilit de obicei în lipsa unei competiții active, orice preț i se părea acceptabil unui domnitor sau șef de trib care-și considera resursele locale lipsite de valoare și se afla în fața unui regiment de soldați înarmați cu mitraliere Gatling. Odată stabilit la un nivel redus, acest preț inițial făcea ca toate prețurile ulterioare să fie scăzute.

De îndată ce materia primă respectivă era transportată în țara industrializată și încorporată în produsul final, prețul inițial scăzut era, practic vorbind, înghețat¹⁵. În cele din urmă, pe măsură ce s-a stabilit un preț mondial pentru fiecare marfă, toate națiunile industriale au beneficiat de pe urma faptului că prețul inițial fusese fixat la un nivel scăzut, „acompetitiv”. Prin urmare, din multe motive, în ciuda vorbăriei imperialiste despre virtuțile liberei inițiative și comerțului liber, națiunile celui de Al Doilea Val au profitat enorm de pe urma „competiției imperfecte”, cum a fost numită eufemistic.

Lăsînd însă deoparte retorica și pe Ricardo, trebuie să spunem că națiunile nu au beneficiat în mod egal de avantajele dezvoltării comerțului. Acestea s-au scurs îndeosebi din lumea Primului Val spre lumea celui de Al Doilea Val.

Plantația de margarină

Pentru a facilita acest flux, puterile industriale s-au străduit să extindă și să integreze piața mondială. Comerțul depășind frontierele naționale, fiecare

---

¹⁵ De exemplu, compania A cumpăra o materie primă dintr-o colonie cu un dolar livra, după care o folosea pentru a fabrica un fleac care se vindea cu doi dolari bucata. Orice altă companie care ar fi încercat să pătrundă pe piața respectivă s-ar fi străduit să cumpere materia primă la prețul plătit de compania A sau chiar la unul mai scăzut. Dacă nu avea vreo inovație tehnică sau de altă natură, nu-și putea permite să plătească un preț semnificativ mai mare pentru materia primă și totuși să vîndă marfa la un preț competitiv. Astfel, chiar dacă fusese convenit sub amenințarea baionetelor, prețul *inițial* al materiei prime era baza tuturor negocierilor ulterioare.

piață națională a devenit o parte a unui ansamblu mai mare de piețe regionale sau continentale legate între ele și, în fine, o parte a unui singur sistem de schimb unificat, conceput de elitele integratoare care conduceau civilizația celui de Al Doilea Val. În jurul lumii s-a țesut o unică rețea de bani.

Tratînd restul lumii ca și cum ar fi fost pompa ei de benzină, grădina, mina, cariera sau rezerva ei de mînă de lucru ieftină, lumea celui de Al Doilea Val a provocat schimbări profunde în viața socială a populațiilor neindustriale de pe glob. Culturi care dăinuiseră mii de ani independente din punct de vedere economic, producîndu-și hrana necesară, au fost absorbite, vrînd-nevrînd, în sistemul comercial mondial și obligate să facă comerț ori să piară. Nivelul de viață al bolivienilor sau al malaiezieilor a ajuns să depindă de necesitățile unor economii industriale aflate de cealaltă parte a pămîntului, cînd au apărut mine de cositor și plantații de cauciuc pentru a hrăni lacomul stomac industrial.

Banalul produs alimentar care este margarina constituie un exemplu grăitor. La început margarina era produsă în Europa din materiale locale. Consumul ei a crescut însă atît de mult, încît materialele respective au devenit insuficiente. În 1907 cercetătorii au descoperit că se poate produce margarină din ulei de cocos și alți palmieri. Rezultatul acestei descoperiri europene a fost o răsturnare a modului de viață din Africa de Vest.

„În principalele regiuni din Africa de Vest – scrie Magnus Pyke, fost președinte al Institutului britanic de știință și tehnologie alimentară – unde uleiul de palmier era un produs tradițional, pămîntul era proprietatea întregii obști”. Obiceiuri și reguli locale complexe reglementau utilizarea palmierilor. Uneori, un bărbat care plantase un copac era singurul în drept să-i culeagă rodul tot restul vieții. În unele locuri, femeile aveau drepturi speciale. După părerea lui Pyke, oamenii de afaceri occidentali care au organizat „producția pe scară mare a uleiului de palmier pentru fabricarea margarinei ca aliment «convenabil» pentru cetățenii Europei și Americii industrializate au distrus sistemul social complex și fragil al africanilor neindustrializați”. S-au creat plantații uriașe în Congo Belgian, Nigeria, Camerun și Coasta de Aur. Occidentul s-a ales cu margarină, iar africanii au devenit semislavi pe plantații imense.

Cauciucul ne oferă un alt exemplu. La începutul secolului, cînd producția de automobile din Statele Unite a făcut să crească brusc cererea de cauciuc pentru camere și anvelope, negustorii, de conivență cu autoritățile locale, i-au transformat în sclavi pe indienii din Amazonia. Roger Casement, consulul britanic de la Rio de Janeiro, a informat că producția a 4 000 tone de cauciuc de Putumayo între 1900 și 1911 a provocat moartea a 30 000 de indieni.

Se poate susține că acestea au fost „excese” și că nu sunt caracteristice „marelui” imperialism. Desigur, puterile coloniale nu au fost în permanență crude sau rele. Pe alocuri au construit școli și o bază medicală rudimentară

pentru populațiile subjugate. Ele au îmbunătățit starea sanitară și aprovizionarea cu apă. Nu încapе îndoială că au ridicat nivelul de viață al unora.

Nu ar fi drept nici să idealizăm societățile precoloniale sau să atribuim sărăcia populațiilor neindustrializate actuale exclusiv imperialismului. Climă, corupția și tirania locală, ignoranța și xenofobia au contribuit toate la această sărăcie. Exista destulă mizerie și oprimare mult înainte de sosirea europenilor.

Totuși, odată scoase din situația de independență economică și obligate să producă pentru bani și schimb, odată încurajate sau forțate să-și reorganizeze structura socială în vederea mineritului, de exemplu, sau a cultivării plantațiilor, populațiile Primului Val au fost aruncate în starea de dependență economică pe o piață pe care practic nu o puteau influența. Conducătorii lor erau adesea mituiți, culturile lor erau ridiculizate, limbile lor interzise. De asemenea, puterile coloniale au sădit un profund sentiment de inferioritate psihologică în popoarele cucerite, care este și astăzi o piedică în calea dezvoltării lor economice și sociale.

În schimb, în lumea celui de Al Doilea Val, „marele” imperialism și-a onorat promisiunile. În cuvintele istoricului economiei William Woodruff: „Exploatarea acestor teritorii și comerțul crescând cu ele au dat familiei europene o bogăție nemaiîntâlnită pînă atunci”.

Adînc înfipt în însăși structura economiei celui de Al Doilea Val, satisfăcîndu-i nevoia feroce de resurse, imperialismul a acaparat planeta. În 1492, cînd Columb a pus piciorul în Lumea Nouă, europenii stăpîneau doar 9 la sută din glob. În 1801, dominau o treime. În 1880, două treimi. Iar în 1935, europenii controlau din punct de vedere politic 85 la sută din uscat și 70 la sută din populația pămîntului. La fel cu societatea celui de Al Doilea Val, lumea era împărțită în integratori și integrați.

Integrare în stil american

Nu toți integratorii erau însă egali. Națiunile celui de Al Doilea Val au purtat o luptă din ce în ce mai sîngeroasă pentru supremația asupra sistemului economic mondial în curs de formare. În primul război mondial, dominația engleză și cea franceză au fost sfidate de forța industrială germană ascendentă. Distrugerile provocate de război, cumplita perioadă de inflație și depresiune care i-a urmat, revoluția din Rusia, toate au zguduit piața industrială mondială.

Aceste tulburări au încetinit foarte mult ritmul de dezvoltare al comerțului mondial. Cu toate că un număr crescînd de țări era absorbit în sistemul comercial, volumul efectiv de mărfuri vîndute și cumpărate la nivel internațional a scăzut. Al doilea război mondial a întîrziat și mai mult lărgirea pieței mondiale integrate.

La sfârșitul celui de-al doilea război mondial, Europa occidentală era o ruină fumegândă. Germania fusese transformată într-un peisaj lunar. Uniunea Sovietică suferise pierderi umane și materiale indescriptibile. Industria Japoniei era distrusă. Din principalele puteri industriale, doar Statele Unite erau neatinse din punct de vedere economic. În 1946 – 1950 economia mondială era atât de dezorganizată încât comerțul internațional a înregistrat cel mai scăzut nivel de după 1913.

Pe de altă parte, însăși slăbiciunea puterilor europene care suferiseră de pe urma războiului a incitat pe rînd coloniile să ceară independența politică. Gandhi, Ho Și Min, Jomo Kenyatta și alți anticolonialiști și-au întezit campaniile pentru alungarea colonizatorilor.

Chiar înainte că tunurile să fi încetat focul, era deci clar că după război va fi necesar să se reconstruiască întreaga economie industrială mondială pe o bază nouă.

Pînă atunci Statele Unite jucaseră un rol limitat în marea campanie imperialistă. Împingîndu-și granița spre apus, decimasera pe americanii băștinași și-i încercuiseră în rezervații. În Mexic, Cuba și Porto Rico, ca și în Filipine, americanii imitaseră tactica imperialistă a britanicilor, francezilor și germanilor. În America Latină, în primele decenii ale secolului nostru, diplomația „dolarului”, promovată de Statele Unite, permisesse societății United Fruit și altor companii să asigure prețuri scăzute la zahăr, banane, cafea, cupru și alte mărfuri. Totuși, în comparație cu europenii, Statele Unite erau un partener de rangul doi în marea cruciada imperialistă.

În schimb, după al doilea război mondial, Statele Unite s-au aflat în situația de principală națiune creditoare din lume. Aveau cea mai avansată tehnică, cea mai stabilă structură politică și ocazia irezistibilă de a ocupa vidul de putere lăsat de concurenții lor ruinați după ce fuseseră obligați să se retragă din colonii.

Încă din 1941 strategii financiare americani începuseră să lucreze la un plan de reintegrare postbelică a economiei mondiale, care să favorizeze Statele Unite. La conferința din 1944, ținută la Bretton Woods, sub conducerea Statelor Unite, 44 de națiuni au căzut de acord să înființeze două instituții integratoare majore – Fondul Monetar Internațional și Banca Mondială.

Fondul Monetar Internațional a obligat țările membre să-și alinieze moneda după dolarul american sau după aur – majoritatea acestui metal fiind deținută de Statele Unite. (În 1948, 72 la sută din întreaga rezervă de aur a lumii se afla în posesia Statelor Unite.) Fondul Monetar Internațional a fixat astfel raporturile de bază între principalele monede ale lumii.

În același timp, Banca Mondială, înființată inițial pentru a acorda fonduri de reconstrucție postbelică națiunilor europene, a început să acorde treptat credite și țărilor neindustriale. Deseori aceste fonduri erau destinate construirii

de șosele, porturi și alte „infrastructuri”, pentru a ușura transportul materiilor prime și produselor agricole către națiunile din Al Doilea Val.

Curînd s-a adăugat sistemului o a treia componentă: Acordul General pentru Tarife și Comerț – GATT. Acest acord, inițiat tot de Statele Unite, a trecut la liberalizarea comerțului, ceea ce a făcut ca țările mai sărace și mai puțin avansate din punct de vedere tehnic să îndeplinească dificultăți în protejarea tinerelor lor industrii.

Cele trei instituții au fost legate între ele printr-o regulă care interzice Băncii Mondiale să acorde credite unei țări care refuză să adere la Fondul Monetar Internațional și să respecte GATT.

Din cauza acestui sistem, debitorii Statelor Unite nu și-au mai putut reduce obligațiile prin mișcări de valută și taxe vamale. S-a întărit competitivitatea industriei americane pe piețele lumii. Iar țările industriale, cu deosebire Statele Unite, au ajuns să influențeze puternic planificarea economică în numeroase țări din Primul Val, chiar după ce acestea își dobîndiseră independența politică.

Cele trei agenții interconexate au format o unică structură integratoare a comerțului mondial. Iar din 1944 pînă la începutul deceniului al optulea, Statele Unite au dominat acest sistem. În cadrul națiunilor, ele i-au integrat pe integratori.

9. Realismul industrial

Cînd și-a întins tentaculele peste planeta noastră, transformînd orice atîngea, civilizația celui de Al Doilea Val purta cu ea mai mult decît tehnica sau comerțul. Izbindu-se de civilizația Primului Val, Al Doilea Val a creat pentru milioane de oameni nu numai o nouă realitate, ci și un nou mod de a gîndi despre realitate.

Ciocnindu-se în o mie de puncte cu valorile, concepțiile, miturile și morală societății agricole, Al Doilea Val a adus cu el o redefinire a lui Dumnezeu... a dreptății... a dragostei... a puterii... a frumuseții. A trezit idei, atitudini și analogii noi. A subminat și înlocuit vechile păreri despre timp, spațiu, materie și cauzalitate. A apărut o concepție coerentă și puternică despre lume care nu numai că a explicat, dar a și justificat realitățile celui de Al Doilea Val. Această concepție despre lume a societății industriale nu are încă un nume. Cel mai bine i s-ar potrivi termenul de „realism industrial”.

Realismul industrial cuprinde ansamblul de idei și presupuneri cu care copiii industrialismului erau învățați să înțeleagă lumea lor. Este totalitatea premiselor folosite de civilizația celui de Al Doilea Val, de oamenii de știință, conducătorii firmelor, oamenii de stat, filozofii și propagandiștii ei.

S-au ridicat, desigur, voci potrivnice, care au contestat ideile dominante ale realismului industrial, dar aici nu ne preocupă curențele secundare, ci fluxul principal al gândirii celui de Al Doilea Val. La prima vedere parcă nici n-ar fi existat un flux principal. Pare mai curînd că au existat două puternice curențe ideologice opuse. La mijlocul secolului al XIX-lea, în fiecare națiune pe cale de industrializare se găseau o aripă de stînga și una de dreapta. Promotori ai individualismului și liberei inițiative și susținători ai colectivismului și socialismului.

Lupta dintre ideologii, limitată mai întîi la țările în curs de industrializare, s-a răspîndit curînd pe tot globul.

Principiul progresului

Concepția despre lume difuzată se baza pe trei păreri strîns împletite care făceau parte din realismul industrial – trei idei care legau toate națiunile celui de Al Doilea Val și le diferențiau de o mare parte din restul lumii.

Primul din aceste principii centrale se referea la natură. Deși se contraziceau violent cu privire la modul de împărțire a roadelor ei, socialiștii și capitaliștii aveau de fapt aceeași concepție despre natură. Atît pentru unii, cît și pentru ceilalți, natura era un obiect de exploatat.

Ideea că oamenii trebuie să stăpînească natura poate fi urmărită cel puțin pînă în Geneză. Cert este însă că, pînă la revoluția industrială, aceasta era părerea unei minorități. Majoritatea culturilor vechi puneau în schimb accentul pe acceptarea sărăciei și pe armonia dintre om și mediul natural înconjurător.

Aceste culturi nu au fost prea blînde cu natura. Ele au defrișat prin ardere, au suprapopulat pășunile și au doborît păduri întregi pentru a-și face rost de lemne de foc. Dar capacitatea lor distructivă era limitată. Ele nu au exercitat o influență puternică asupra pămîntului și nu au avut nevoie de o ideologie explicită pentru a justifica răul pe care-l provocau.

Odată cu civilizația celui de Al Doilea Val, industriașii capitaliști au stors resurse masive, eliminînd cantități mari de otrăvuri în atmosferă, despădurind regiuni întregi pentru profitul lor, fără a se gîndi prea mult la efectele secundare sau urmările pe termen lung. Ideea că natură este sortită să fie exploatată oferea o explicație rațională binevenită pentru miopie și egoism.

Marxiștii, la rîndul lor, nu și-au închipuit popoarele primitive trăind în armonie cu natura, ci angajate într-o luptă aprigă, pe viață și pe moarte, împotriva ei. Odată cu apariția societății împărțite în clase, susțin ei, lupta „omului împotriva naturii” s-a transformat, din nefericire, într-o luptă a „omului împotriva omului”. Realizarea societății comuniste fără clase îi va permite omenirii să revină la prima ei preocupare – lupta omului împotriva naturii.

Așadar, de ambele părți ale liniei de separare ideologică se găsea aceeași imagine a omenirii opuse naturii și dominînd-o. Această imagine a constituit o componentă esențială a realismului industrial.

O a doua idee, înrudită cu prima, a dus argumentația cu un pas mai departe. Oamenii nu numai că aveau natură în seama lor, ci erau și punctul culminant al unui lung proces de evoluție. Existau teorii mai vechi despre evoluție, însă Darwin a fost cel care, crescut fiind în cea mai avansată țară industrială a epocii, a furnizat temeiuri științifice acestei păreri la mijlocul secolului al XIX-lea. El a vorbit despre acțiunea oarbă a „selecției naturale” – un proces inevitabil care elimină fără cruțare formele de viață neputincioase și ineficiente. Speciile care supraviețuiesc sunt, prin definiție, cele mai apte.

Darwin s-a ocupat îndeosebi de evoluția biologică, dar ideile lui aveau nuanțe politice și sociale evidente, pe care alții le-au observat imediat. Astfel, darviniștii din științele sociale au susținut că principiul selecției naturale acționează și în societate și că, în virtutea acestui fapt, indivizii cei mai bogați și mai puternici sunt cei mai apti și cei mai merituoși.

Pînă la ideea că societăți întregi evoluează în conformitate cu aceleași legi ale selecției nu mai era decît un pas. După acest raționament, industrialismul era un stadiu evolutiv mai înalt decît culturile neindustriale din jurul lui. Pentru a spune lucrurilor pe nume, civilizația celui de Al Doilea Val era superioară tuturor celorlalte.

După cum darvinismul social a dat o explicație rațională capitalismului, această aroganță culturală a îndreptățit imperialismul. Ordinea industrială în dezvoltare avea nevoie de resurse ieftine și și-a creat o justificare morală pentru a le obține la prețuri reduse, chiar dacă ștergea de pe fața pămîntului societăți agricole sau așa-zise primitive. Ideea evoluției sociale a furnizat temeiuri intelectuale și morale pentru a trata popoarele neindustriale drept inferioare – deci inapte să supraviețuiască.

Darwin însuși a scris cu indiferență despre masacrarea băștinașilor din Tasmania și, într-o izbucnire de entuziasm genocid, a prezis că: „Într-o epocă viitoare... rasele umane civilizate vor extermina și înlocui aproape sigur rasele sălbatice din toată lumea”. Pionierii intelectuali ai civilizației celui de Al Doilea Val nu aveau nici o îndoială cu privire la cine merita să supraviețuiască.

Deși a criticat aspru capitalismul și imperialismul, Marx a împărtășit părerea că industrialismul este cea mai avansată formă a societății, stadiul în care vor ajunge inevitabil toate celelalte societăți pe rînd.

Căci a treia idee fundamentală a realismului industrial, care lega între ele natura și evoluția, a fost principiul progresului – convingerea că istoria înaintează ireversibil către o viață mai bună pentru omenire. Și această idee avusese numeroase precedente preindustriale. Însă numai odată cu înaintarea celui de Al Doilea Val a înflorit pe deplin noțiunea Progresului cu P mare.

Deodată, cînd Al Doilea Val pulsa deasupra Europei, o mie de voci au început să cînte în cor același imn de slavă. Leibniz, Turgot, Condorcet, Kant, Lessing, John Stuart Mill, Hegel, Marx, Darwin și nenumărați gînditori mai puțin importanți au găsit motive de optimism cosmic. Ei discutau întrebîndu-se dacă progresul este realmente inevitabil sau dacă specia umană trebuie să-i dea o mîină de ajutor; ce constituie o viață mai bună; dacă progresul poate continua la infinit și dacă va continua. Dar toți erau de acord cu noțiunea de progres.

Ateștii și teologii, studenții și profesorii, politicienii și oamenii de știință propovăduiau noua credință. Atît oamenii de afaceri, cît și comisarii poporului salutau fiecare fabrică, produs, cartier de locuințe, șosea ori baraj nou ca o dovadă a înaintării irezistibile de la rău la bine sau de la bine la mai bine. Poeții, dramaturgii și pictorii considerau progresul de la sine înțeles. Progresul îndreptățea degradarea naturii și cucerirea civilizațiilor „mai puțin avansate”.

Din nou aceeași idee se regăsea atît în lucrările lui Adam Smith cît și în cele ale lui Karl Marx. După cum remarcă Robert Heilbroner, „Smith credea în progres... În *Avuția națiunilor* progresul nu mai este un țel idealist al omenirii, ci... o destinație către care este mînată... un produs secundar al obiectivelor economice particulare”. Evident, pentru Marx, aceste obiective particulare nu produceau decît capitalism și sămînța propriei lor distrugerii. Dar fenomenul în sine se încadra în lungul curs al istoriei, care antrenează omenirea înainte spre socialism, comunism și ceva mai bun dincolo de acestea.

Așadar, în decursul civilizației celui de Al Doilea Val, trei noțiuni fundamentale – lupta cu natura, importanța evoluției și principiul progresului – au furnizat muniția folosită de agenții industrialismului pentru a-1 explica și justifica în întreaga lume.

Sub aceste convingeri se aflau idei și mai profunde despre realitate – o serie de păreri nemărturisite despre elementele fundamentale ale experienței umane. Fiecare om are de-a face cu aceste elemente și fiecare civilizație le descrie altfel. Fiecare civilizație trebuie să-și învețe copiii să se lupte cu timpul și spațiul. Ea trebuie să explice – prin mit, metaforă sau teorie științifică – cum funcționează natura. Și trebuie să lămurească cumva *de ce* se produc fenomenele așa cum se produc.

Maturizîndu-se, civilizația celui de Al Doilea Val a creat o imagine complet nouă a realității, bazată pe propriile ei păreri despre timp și spațiu, materie și cauză. Adunînd fragmente din trecut și îmbinîndu-le altfel, făcînd experiențe și probe empirice, a modificat radical concepția oamenilor despre lumea înconjurătoare și comportamentul lor în viața de toate zilele.

Programarea timpului

Într-un capitol anterior am văzut că răspîndirea industrialismului a depins de sincronizarea comportamentului uman cu ritmurile mașinii. Sincronizarea a fost unul din principiile diriguitoare ale civilizației celui de Al Doilea Val; peste tot oamenii industrialismului le-au dat străinilor impresia că sunt obsedați de timp, că se uită mereu nervos la ceas.

Dar, pentru a se ajunge la conștiința timpului și la sincronizare, a fost nevoie să se transforme ideile fundamentale pe care le aveau oamenii despre timp – imaginea mintală despre timp. A fost necesară o nouă „programare a timpului”.

Populațiile agricole, care trebuiau să știe cînd să semene și cînd să recolteze, au ajuns să măsoare intervalele lungi de timp cu o precizie remarcabilă. Dar, pentru că nu aveau nevoie de o sincronizare exactă a muncii umane, popoarele de țărani și-au creat rareori unități precise de măsurare a intervalelor scurte. Ei nu au împărțit timpul în unități fixe, cum sunt orele sau minutele, ci în intervale laxe, imprecise, reprezentînd durata efectuării unei munci familiare. Un țăran menționa eventual „timpul de muls vaca”. În Madagascar, o unitate de timp recunoscută era „cît fierbe orezul”; un moment era „cît se frige o lăcustă”. Englezii vorbeau despre „răstimpul unui Tatăl nostru” – timpul cît spui o rugăciune.

În mod similar, pentru că existau puține schimburi între o comunitate sau un sat și vecinii săi și pentru că munca nu cerea o împărțire uniformă, unitățile de timp variau de la un loc la altul și de la un anotimp la altul. Astfel, în evul mediu, în nordul Europei, de exemplu, ziua-lumină era împărțită în același număr de ore. Dar, pentru că intervalul dintre zori și amurg varia de la o zi la alta, o „oră” din decembrie era mai scurtă decît o „oră” din martie sau iunie.

În locul intervalelor vagi ca răstimpul unui Tatăl nostru, societățile industriale au avut nevoie de unități precise, cum sunt ora, minutul și secunda. Iar aceste unități trebuiau standardizate, pentru a fi interschimbabile de la un anotimp la altul sau de la o comunitate la alta.

Astăzi întreaga lume este împărțită exact în fusuri orare. Vorbim despre ora „oficială”. Piloții de pe tot globul! Se raportează la timpul „zulus” – adică ora după meridianul de la Greenwich. Printr-o convenție internațională, localitatea Greenwich din Anglia a devenit punctul de la care se măsoară toate diferențele de timp. Periodic și la unison, ca și cum ar fi mînate de o singură voință, milioane de oameni își dau ceasul înapoi sau înainte cu o oră și, orice ne-ar spune simțul nostru interior subiectiv cînd timpul se scurge încet ori, invers, cînd pare că zboară, o oră este acum una și aceeași oră standardizată și interschimbabilă.

Civilizația celui de Al Doilea Val nu numai că a împărțit timpul în bucăți exacte și uniforme, dar le-a și plasat pe o linie dreaptă care se întinde la infinit înapoi, în trecut, și înainte, în viitor. A făcut timpul liniar.

Într-adevăr, ideea ca timpul poate fi asemuit cu o linie este atât de adânc înrădăcinată în gândirea noastră, încât acelora dintre noi care am crescut în societăți din Al Doilea Val ne vine greu să ne închipuim o altă alternativă. Cu toate acestea, multe societăți preindustriale și chiar unele societăți aflate astăzi în Primul Val văd timpul ca un cerc, nu ca o linie dreaptă. De la mayași la budiști și hinduși, timpul a fost circular și repetitiv: istoria se repetă la infinit, iar viețile se reîncep, eventual, prin reîncarnare,

Ideea că timpul este ca un cerc uriaș se întâlnește în concepția hindusă despre *kalpas* care revin. Fiecare *kalpa* are patru miliarde de ani și reprezintă o singură zi a lui Brahma, începând cu o nouă creație, sfârșind cu dezintegrarea și reîncepând. Ideea timpului circular se întâlnește la Platon și Aristotel. Eudemus, unul din elevii celui din urmă, își închipuie că trăiește iarăși și iarăși același moment pe măsură ce ciclul se repetă. Regăsim aceeași noțiune la Pitagora. În *Time and Eastern Man*, Joseph Needham ne spune: „Pentru indo-eleni... timpul este ciclic și etern”. Iar în China, deși predomina ideea timpului liniar, după părerea lui Needham: „Timpul ciclic era cu siguranță la loc de cinste pentru primii filozofi speculativi taoiști”.

Cele două păreri despre timp au coexistat și în Europa în secolele premergătoare industrializării. „În tot evul mediu – scrie matematicianul G. J. Whitrow – conceptul de timp ciclic și cel de timp liniar au fost în conflict. Conceptul liniar era favorizat de clasa negustorilor și de apariția unei economii bazate pe bani. Atâta timp cât puterea fusese concentrată în posesiunea de pământ, se considera că există timp din belșug și el era asociat cu ciclul constant al cultivării solului”.

Acest vechi conflict s-a rezolvat când Al Doilea Val a crescut: timpul liniar a triumfat, devenind noțiunea dominantă în orice societate industrială, din răsărit sau din apus. Timpul a ajuns să fie conceput ca un drum care duce din trecutul îndepărtat prin prezent spre viitor și această concepție despre timp, străină miliardelor de oameni care au trăit înainte de civilizația industrială, a devenit baza oricărei planificări economice, științifice ori politice în conducerea IBM, la Agenția de Planificare Economică din Japonia, sau la Academia Sovietică.

Merită să remarcăm însă că timpul liniar a fost o premisă a concepției despre evoluție și progres din industrialism. Timpul liniar făcea ca evoluția și progresul să apară plauzibile. Căci, dacă timpul ar fi fost circular în loc să fie liniar, dacă evenimentele ar fi revenit de unde plecaseră în loc să se deplaseze într-un singur sens, istoria s-ar fi repetat, iar evoluția și progresul nu ar fi fost decât iluzii – umbre pe peretele timpului.

Sincronizare. Standardizare. Liniarizare. Aceste procese au influențat ideile fundamentale ale civilizației și au schimbat radical modul în care oamenii obișnuiți mînuiau timpul în viața lor. Și dacă timpul însuși s-a transformat,

trebuia reconsiderat și spațiul, pentru ca să se potrivească cu noul realism industrial.

Reambalarea spațiului

Mult înainte de zorile civilizației Primului Val când strămoșii noștri cei mai îndepărtați trăiau din vânătoare, urmărirea turmelor de cornute, pescuit sau cules, ei erau veșnic în mișcare. Mînați de foame, frig sau dezastre ecologice, urmînd vremea ori vînatul, ei au fost cei dintîi nomazi – călătorind cu puțin bagaj, evitînd să adune bunuri sau posesiuni împovărătoare și cutreierînd întinderi vaste. O ceată de 50 de bărbați, femei și copii putea avea nevoie de o suprafață de șase ori mai mare decît insula Manhattan pentru a se hrăni sau a putea parcurge în migrația sa literalmente sute de mile în fiecare an, în funcție de condiții. Ea ducea ceea ce geografil de astăzi numesc o viață „extinsă în spațiu”.

În opoziție cu aceasta, civilizația Primului Val a creat o rasă de „zgîrciți cu spațiul”. Când nomadismul a fost înlocuit de agricultură, căile de migrație au cedat locul cîmpurilor cultivate și așezărilor permanente. Agricultorul și familia să nu mai hoinăreau neîncetat pe o zonă întinsă, ci stăteau acasă, lucrîndu-și intensiv bucăți din spațiul uriaș – atît de mare încît individul nu era decît un pigmeu în el.

În perioada imediat premergătoare nașterii civilizației industriale, cîmpuri întinse înconjurau fiecare adunătură de bordeie țărănești. Exceptînd o mînă de negustori, învățați și ostași, majoritatea oamenilor își trăiau viața priponiți cu o funie foarte scurtă. În zori se duceau pe ogoare, în amurg se întorceau. Făceau o potecă pînă la biserică. Rareori călătoreau pînă în satul vecin, la șase sau șapte mile distanță. Evident, condițiile variau cu clima și relieful, dar, după părerea istoricului J. R. Hale, „Probabil că nu am fi prea departe de adevăr dacă am aprecia că cea mai lungă călătorie întreprinsă de majoritatea oamenilor în cursul vieții lor era de 15 mile în medie”. Agricultura, a produs o civilizație „limitată în spațiu”.

Furtuna industrială care s-a dezlănțuit deasupra Europei în secolul al XVIII-lea a creat din nou o cultură „extinsă în spațiu” – de data aceasta însă la scară aproape planetară. Mărfurile, oamenii și ideile erau transportate mii de mile și populații numeroase migrau în căutare de locuri de muncă. În loc să fie dispersată pe ogoare, producția era acum concentrată în orașe. Populații uriașe au înțesat cîteva centre supraaglomerate. Sate vechi s-au ofilit și au murit; au răsărit orașe industriale înfloritoare, înconjugate de coșuri de fum și de cuptoare.

Transformarea dramatică a peisajului necesita o coordonare mult mai complexă între oraș și sat. Astfel, în centrele urbane trebuiau să intre alimente, energie, oameni și materii prime, iar din ele ieșeau produse industriale, mode,

idei și decizii financiare. Cele două fluxuri erau integrate și coordonate atent în timp și spațiu. În interiorul orașelor era necesară o varietate mult mai mare de forme spațiale. În vechiul sistem agricol, principalele structuri erau biserica, castelul seniorului, câteva colibe nenorocite, uneori o cârciumă sau o mînăstire. Dată fiind complexitatea crescîndă a diviziunii muncii, civilizația celui de Al Doilea Val a avut nevoie de mult mai multe tipuri de spațiu specializat.

Din acest motiv, arhitecții s-au pomenit curînd creînd birouri, bănci, posturi de poliție, fabrici, gări de cale ferată, magazine universale, închisori, stații de pompieri, aziluri și teatre. Aceste numeroase tipuri de spațiu trebuiau îmbinate funcțional. Amplasarea fabricilor, drumurile dintre casă și magazine, raporturile dintre liniile de cale ferată și docuri ori autobazele de camioane, așezarea școlilor și spitalelor, conductelor de apă și gaze, centralelor și liniilor electrice, centralelor telefonice – toate trebuiau coordonate din punct de vedere spațial. Spațiul trebuia organizat tot atît de meticulos ca o fugă de Bach.

Această remarcabilă coordonare a spațiilor specializate – necesară pentru ca oamenii potriviți să ajungă la locurile potrivite în momentele potrivite – a fost corespondentul spațial fidel al sincronizării temporale. De fapt, a fost o sincronizare în spațiu. Căci *atît* timpul *cît* și spațiul trebuiau structurate cu mai multă grijă pentru ca societățile industriale să poată funcționa.

După cum trebuiau să dispună de unități de timp mai exacte și standardizate, tot astfel oamenii aveau nevoie de unități de spațiu mai precise și interschimbabile. Înainte de revoluția industrială, cînd timpul era încă împărțit în unități grosolane, ca răstimpul unui Tatăl Nostru, măsurile de spațiu erau și ele un miș-maș. În Anglia evului mediu, de pildă, un „*rood*” varia între 16^{1/2} și 24 picioare. În secolul al XVI-lea, cel mai bun sfat pentru a obține un *rood* era să alegi la întîmplare 16 bărbați la ieșirea din biserică, să-i așezi în șir, „cu piciorul stîng unul în spatele celui alt”, și să măsoari distanța rezultată. Se foloseau chiar termeni și mai vagi, precum „cale de o zi călare”, „cale de o oră pe jos” sau „o jumătate de oră în galop mic”.

Atîta laxitate nu mai putea fi tolerată cînd Al Doilea Val a început să modifice tiparele muncii și pînă invizibilă a creat o piață în continuă creștere. De exemplu, navigația exactă a crescut în importanță pe măsură ce s-a dezvoltat comerțul și guvernele au oferit premii uriașe celor care inventau metode mai bune de menținere a navelor comerciale pe drumul trasat. Și pe uscat s-au introdus măsurători tot mai amănunțite și unități mai precise.

Trebuia să se facă ordine în varietatea haotică, contradictorie și năucitoare de obiceiuri, legi și practici neguțătoarești locale din timpul civilizației celui de Al Doilea Val. Lipsa preciziei și a măsurătorilor standard dădea multă bătaie de cap fabricanților și comercianților, clasă aflată în ascensiune. Aceasta explică entuziasmul cu care, în zorii epocii industriale, revoluționarii francezi au trecut la standardizarea lungimii, prin adoptarea sistemului metric, și a

timpului, cu ajutorul unui calendar nou. Ei socoteau aceste probleme atât de importante, încît le-au plasat printre primele puncte luate în discuție de Convenția Națională cînd s-a întrunit prima oară pentru a declara instaurarea republicii.

Al Doilea Val de schimbare a mai adus cu sine o înmulțire și o precizare a frontierelor. Pînă în secolul al XVIII-lea granițele imperiilor au fost deseori neclare. Existența unor regiuni întinse nepopulate făcea precizia inutilă. Cînd a crescut populația, s-a dezvoltat comerțul și au început să se înalțe primele fabrici în Europa, multe țări au trecut la cartarea sistematică a granițelor lor. Punctele vamale au fost stabilite mai precis. Proprietățile colective locale și chiar cele particulare au fost delimitate mai exact, însemnate, împrejmuite și înregistrate. Hărțile au devenit mai amănunțite, cuprinzătoare și standardizate.

A apărut o nouă imagine a spațiului, care corespundea exact cu noua imagine despre timp. Pe măsură ce punctualitatea și programarea fixau mai multe limite și termene în timp, se iveau tot mai multe granițe care limitau spațiul. Pînă și liniarizarea timpului a avut un corespondent spațial.

În societățile preindustriale, călătoria în linie dreaptă, pe uscat ori pe mare, era o anomalie. Cărarea țaranului, drumul vacilor sau poteca indianului șerpuiau după relieful terenului. Mulți pereți erau înclinați, bombați ori formau unghiuri neregulate. Străzile orașelor medievale erau curbate, cotite, întortocheate.

Societățile din Al Doilea Val nu numai că au plasat navele pe cursuri în linie dreaptă, dar au și construit căi ferate ale căror șine strălucitoare se întindeau în linii drepte paralele pînă unde vedeai cu ochii. După cum remarcă planificatorul american Grady Clay, liniile de cale ferată (termenul însuși este o dovadă elocventă) au devenit axa în jurul căreia au luat ființă noile orașe, clădite pe modelul grătarului. Configurația grilei sau grătarului, care îmbină linii drepte în unghiuri de 90°, a conferit peisajului liniaritate și simetria caracteristică mașinii.

Privind un oraș, putem vedea și astăzi un talmeș-balmeș de străzi, piețe, cercuri și intersecții complicate în cartierele mai vechi. Acestea cedează frecvent locul unor rețele regulate în zonele construite ulterior, într-o epocă mai industrializată. Același lucru se poate spune despre regiuni și țări întregi.

Odată cu mecanizarea, pînă și terenurile agricole au început să arate ca un desen liniar. Arînd cu plugul tras de boi, agricultorii din epoca preindustrială tăiau brazde neregulate, ondulate. Dacă boii se puseseră în mișcare, țaranul nu voia să-i oprească și animalele deviau mult pînă la capătul brazdei, imprimînd pe sol un model în formă de S. Astăzi, oricine privește pe fereastra unui avion vede cîmpuri dreptunghiulare pe care urmele lăsate de plug parcă ar fi fost trasate cu rigla.

Combinația de linii drepte și unghiuri de 90° nu s-a proiectat numai pe sol și în rețeaua stradală, ci și în spațiile intime ale majorității bărbaților și femeilor

- camerele de locuit. Rareori se întâlnesc în arhitectura epocii industriale pereți curbați și unghiuri care nu sunt drepte. Camerele perfect dreptunghiulare au înlocuit încăperile de formă neregulată și clădirile înalte au ridicat linia dreaptă pe verticală spre cer, cu ferestre care formează un model liniar, de grilă, pe pereții fațadelor, ce privesc acum spre străzi drepte.

Modul în care concepem și trăim spațiul a trecut deci printr-un proces de liniarizare corespunzător liniarizării timpului. În toate societățile industriale, capitaliste ori socialiste, din apus ori din răsărit, specializarea spațiilor arhitecturale, harta amănunțită, folosirea unităților de măsură precise și uniforme și, mai presus de toate, linia au devenit constante culturale caracteristice noului realism industrial.

„Materialul” realității

Civilizația celui de Al Doilea Val nu numai că a construit imagini noi ale timpului și spațiului și le-a folosit pentru a modela comportamentul de toate zilele, ci a și dat răspunsuri specifice străvechii întrebări: din ce sunt făcute lucrurile? Încercînd să răspundă la această întrebare, orice cultură inventează mituri și metafore. Pentru unele, universul este un „tot” care se învîrtește. Oamenii sunt o parte a naturii, integrați în viețile strămoșilor și urmașilor lor, prinși atît de strîns în natură încît se împărtășesc din existența animalelor, copacilor, stîncilor și rîurilor. Mai mult decît atît, în multe societăți, individul se consideră drept o parte a unui organism mai mare – familia, clanul, tribul sau comunitatea –, nu ca o entitate separată, autonomă.

Alte societăți nu au subliniat integritatea sau unitatea universului, ci diviziunea sa. Pentru ele realitatea nu este un tot sudat, ci o structură compusă din multe părți separate.

Circa două mii de ani înainte de ascensiunea industrialismului, Democrit a lansat ideea, extraordinară pe atunci, că universul nu este un tot fără cusături, ci se compune din particule – individuale, indestructibile, ireductibile, invizibile și indivizibile. El a numit aceste particule *atomos*. Ideea unui univers construit din unități de materie ireductibile a reapărut mereu în secolele următoare. Curînd după Democrit, în *Mo Ching*¹⁶ din China, un „punct” este definit drept o linie tăiată în segmente atît de scurte încît nu mai pot fi subdivizate. Teoria atomului ori a unității ireductibile a fost emisă și în India la începutul erei noastre. În Roma antică, poetul Lucrețiu a expus filozofia atomistă. Totuși, această concepție despre materie a rămas minoritară, deseori ridiculizată sau ignorată.

---

¹⁶ „Cartea lui Mo”, respectiv Mozu, filozof chinez care a trăit în secolele V – IV î.e.n. – *Nota trad.*

Atomismul a devenit ideea dominantă abia în zorii epocii celui de Al Doilea Val, când mai multe influențe care se întrepătrundeau s-au unit pentru a revoluționa concepția noastră despre materie.

La mijlocul secolului al XVII-lea, un abate francez pe nume Pierre Gassendi, astronom și filozof la Colegiul regal din Paris, a început să susțină că materia trebuie să constea din *corpuscula* extrem de mici. Influențat de Lucrețiu, Gassendi a devenit un promotor atît de înfocat al concepției atomiste despre materie, încît ideile lui au traversat curînd Marea Mîneei, ajungînd la Robert Boyle, un tînar fizician care studia compresibilitatea gazelor. Boyle a transferat atomismul din teoria speculativă în laborator și a ajuns la concluzia că pînă și aerul se compune din particule minuscule. După șase ani de la moartea lui Gassendi, Boyle a publicat un tratat în care susținea că orice substanță – pămîntul, de exemplu – care poate fi descompusă în substanțe mai simple nu este și nu poate fi un element.

Între timp, Rene Descartes, un matematician educat de călugării iezuiți și pe care Gassendi îl criticase, a afirmat că realitatea nu poate fi înțeleasă decît dacă este desfăcută în bucățele din ce în ce mai mici. În cuvintele lui, este necesar „să se dividă fiecare din dificultățile cercetate în cît mai multe părți cu putință”. Așadar, cînd Al Doilea Val a început să se înalțe, atomismul filozofic și atomismul fizic înaintau unul lîngă altul.

Era vorba de un atac intenționat lansat asupra noțiunii de unitate – un atac în care s-au angajat în valuri succesive oameni de știință, matematicieni și filozofi care au trecut la descompunerea universului în fragmente și mai mici, cu rezultate pasionante. După ce Descartes și-a publicat *Discursul asupra metodei*, scrie microbiologul Rene Dubos, „s-au făcut imediat nenumărate descoperiri în urma aplicării lui în medicină”. În chimie și în alte domenii, asocierea teoriei atomiste cu metoda atomistă a lui Descartes a deschis calea unor realizări uimitoare. La mijlocul secolului al XVIII-lea, ideea că universul constă din părți și subpărți separabile și independente intrase în bagajul de cunoștințe tradiționale – ea aparținea realismului industrial pe cale de formare.

Orice civilizație nouă adună idei din trecut și le reconfigurează în moduri care o ajută să se înțeleagă pe ea însăși în raport cu restul lumii. Pentru o societate industrială aflată în germene – o societate care abia începe să se îndrepte spre producția în masă de mașini asamblate, constînd din componente separate – ideea unui univers asamblat, constînd tot din componente separate, era probabil indispensabilă.

Existau de asemenea rațiuni politice și sociale pentru acceptarea unui model atomist al realității. Cînd Al Doilea Val s-a izbit de instituțiile existente în Primul Val, a desprins pe oameni de familia lărgită, de atotputernica biserică, de monarhie. Capitalismul industrial avea nevoie de o explicație rațională a individualismului. Cînd vechea civilizație agricolă a decăzut, cînd comerțul s-a dezvoltat și orașele s-au înmulțit în cei o sută sau două sute de ani dinaintea

zorilor industrialismului, clasa negustorilor, care era în ascensiune și cerea libertatea de a face comerț, de a da bani cu împrumut și de a-și lărgi piețele, a creat o nouă concepție despre om – individul considerat drept un atom.

Astfel, individul nu mai era doar o anexă pasivă a tribului, castei sau clanului, ci o persoană autonomă și liberă. Fiecare persoană avea dreptul la proprietate, dreptul de a achiziționa bunuri, de a încheia tranzacții, de a prospera ori de a muri de foame în conformitate cu propriile sale eforturi, precum și dreptul corespunzător de a-și alege o religie și de a urmări fericirea personală. În rezumat, realismul industrial a dat naștere unei concepții în care individul seamănă extraordinar cu un atom, fiind ireductibil, indestructibil, particula fundamentală a societății.

Tema atomistă a apărut, după cum am văzut, chiar în politică, unde particula fundamentală era votul. Ea a pătruns în concepția noastră despre viața internațională, conform căreia aceasta constă din unități separate, impenetrabile și independente, numite națiuni. Nu numai materia fizică concretă, ci și materia politică și cea socială au fost concepute ca niște construcții de „cărămizi” – unități autonome sau atomi. Tema atomistă a ajuns să străbată ca un fir roșu toate domeniile vieții.

La rîndul ei, ideea că realitatea se compune din bucăți organizate dar separabile se potrivea perfect cu noile imagini despre timp și spațiu, de asemenea divizibile în unități din ce în ce mai mici, care pot fi definite. Întinzîndu-se și ajungînd să domine atît societățile „primitive” cît și civilizația Primului Val, civilizația celui de Al Doilea Val a răspîndit această concepție industrială, mereu mai încheagată și mai coerentă, despre indivizi, politică și societate.

Pentru a completa sistemul logic, mai lipsea însă o piesă.

Explicația absolută

O civilizație nu poate programa efectiv viețile decît dacă reușește să explice de ce se produc fenomenele – chiar dacă explicația pe care o dă conține nouă părți de mister și o parte de analiză. Îndeplinind imperativele culturii lor, oamenii trebuie să fie siguri că ceea ce fac va avea rezultate. Iar aceasta înseamnă un răspuns la eterna întrebare: de ce? Civilizația celui de Al Doilea Val a emis o teorie atît de puternică încît părea capabilă să explice orice.

O piatră cade pe oglinda unui iaz. Unde concentrice se propagă repede pe suprafața apei. De ce? Ce provoacă acest fenomen? După toate probabilitățile, copiii industrialismului vor spune: „pentru că cineva a aruncat piatra”.

Încercînd să răspundă la această întrebare în secolul al XII-lea sau al XIII-lea, un european cu știință de carte ar fi avut idei cu totul diferite de ale noastre. El s-ar fi referit probabil la Aristotel și ar fi căutat o cauză materială, o

cauză formală, o cauză eficientă și o cauză finală, dintre care nici una nu ar fi fost suficientă pentru a explica ceva. Un învățat chinez din evul mediu ar fi vorbit despre yin și yang și despre câmpul de forță al influențelor, în care se credea că se produc toate fenomenele.

Civilizația celui de Al Doilea Val a găsit răspunsul la misterele cauzalității în spectaculoasa descoperire a lui Newton: legea universală a gravitației. Pentru Newton, cauzele erau „forțele exercitate asupra corpurilor pentru a produce mișcare”. Exemplul clasic de cauză și efect newtoniene îl constituie bilele de biliard care se ciocnesc și apoi se îndepărtează una de cealaltă. Această noțiune de schimbare, care se concentra exclusiv asupra unor forțe exterioare măsurabile și ușor de identificat, a fost extrem de puternică, deoarece se potrivea perfect cu noile concepte de spațiu și timp liniar. Într-adevăr, cauzalitatea newtoniană sau mecanicistă, adoptată atunci când revoluția industrială s-a întins în Europa, a ambalat ermetic realismul industrial.

Dacă lumea constă din particule separate – bile de biliard miniaturale – atunci toate cauzele provin din interacțiunea acestor bile. O particulă ori un atom se izbește de altul. Primul este *cauza* mișcării următorului. Această mișcare este *efectul* mișcării primului atom. Nu există acțiune fără mișcare în spațiu și un atom nu poate fi decât într-un singur loc la un moment dat.

Un univers care părase complex, confuz, imprevizibil, aglomerat, misterios și dezordonat s-a limpezit brusc și s-a dovedit a fi ordonat. Orice fenomen, de la atomul din interiorul celulei umane la cea mai rece stea de pe firmamentul nocturn, putea fi înțeles: era materie în mișcare. Fiecare particulă o activa pe următoarea, forțînd-o să se miște într-un perpetuu dans al existenței. Ateistului această teorie îi furniza o explicație a vieții în care, după cum s-a exprimat ulterior Laplace, ipoteza unui Dumnezeu nu mai era necesară.

Pentru credincios, ea lăsa loc lui Dumnezeu, căci acesta putea fi considerat *primum movens* care folosea tacul pentru a pune bilele de biliard în mișcare, după care ieșea, poate, din joc.

Această metaforă a realității a fost ca o injecție de adrenalină intelectuală pentru cultura realismului industrial în curs de formare. Unul din filozofii radicali care au contribuit la crearea climatului Revoluției Franceze, baronul d'Holbach, exulta: „Universul, acest vast ansamblu a tot ce există, nu prezintă decât materie și mișcare: întregul nu ne oferă spre contemplare decât o imensă, o neîntreruptă succesiune de cauze și efecte”.

Totul este cuprins în această scurtă, triumfătoare afirmație: universul este o realitate *asamblată*, compusă din părți separate adunate într-un „ansamblu”. Materia nu poate fi înțeleasă decât în funcție de mișcare – adică mișcarea prin *spațiu*. Fenomenele se produc într-o succesiune (liniară), o defilare de fenomene care se deplasează pe linia *timpului*. Sentimentele umane, ca ura, egoismul sau dragostea, continuă d'Holbach, pot fi comparate

cu forțele fizice, ca respingerea, inerția sau tracțiunea, iar un stat politic înțelept le poate manevra pentru binele obștesc, după cum știința poate manevra lumea fizică spre binele general.

Tocmai din această imagine realist-industrială a universului, din ideile care zac în ea, derivă unele din cele mai puternice moduri de comportament politic, social și personal din zilele noastre. În străfundurile acestora zace presupunerea că nu numai cosmosul și natura, ci și societatea și indivizii se comportă în conformitate cu anumite legi stabilite și previzibile. Cei mai mari gânditori din Al Doilea Val au fost tocmai aceia care au susținut cum nu se poate mai logic și mai convingător legitatea universului.

Se părea că Newton descoperise legile care programează cerul. Darwin identificase legile care programează evoluția socială. Iar Freud scosese la lumină legile care programează psihicul. Alții – oameni de știință, ingineri, specialiști în științele sociale, psihologi – stăruiau în căutarea de legi suplimentare ori a unor legi diferite.

Civilizația celui de Al Doilea Val avea acum la dispoziție o teorie a cauzalității care părea miraculoasă ca forță și rază de aplicare. Mare parte din ceea ce păruse complex pînă atunci se putea explica cu ajutorul unor formule simple. Dar legile și regulile nu trebuiau acceptate numai pentru că fuseseră stabilite de Newton sau de Marx sau de altcineva. Ele erau supuse experimentării și probelor empirice. Puteau fi confirmate. Folosindu-le, am putut construi poduri, emite unde radio, prevedea și reconstitui transformările biologice; am putut manevra economia, organiza mișcări ori mecanisme politice și chiar – pretindeau ei – prevedea și modela comportamentul individual.

Nu mai era nevoie decît să se găsească variabila critică, pentru a explica orice fenomen. Putem realiza orice dacă vom găsi „bila de biliard” potrivită și dacă o vom lovi din unghiul cel mai nimerit.

Noua cauzalitate, împreună cu noile imagini ale timpului, spațiului și materiei, a eliberat mare parte din specia umană de tirania feteșurilor străvechi. Grație ei au devenit posibile succese extraordinare în știință și tehnică, miracole de concepție și realizare concretă. Ea a sfidat autoritarismul și a eliberat spiritul după milenii de închisoare.

Dar realismul industrial a creat și propria lui închisoare, o mentalitate industrială care disprețuiește sau ignoră ce nu poate cuantifica, care laudă frecvent rigoarea critică și pedepsește imaginația, care-i reduce pe oameni la unități protoplasmice simpliste, care caută o soluție inginerească oricărei probleme.

Realismul industrial nu a fost nici atît de neutru din punct de vedere moral pe cît a pretins că este. După cum am văzut, el a fost supraideologia militantă a civilizației celui de Al Doilea Val, izvorul, care se justifică singur, al tuturor ideologiilor de dreapta și de stînga caracteristice epocii industriale. Ca

orice cultură, civilizația celui de Al Doilea Val a produs filtre deformante, prin care indivizii au început să se privească pe ei înșiși și universul. Acest ansamblu de idei, imagini, postulate, precum și analogiile care decurgeau din ele, au format cel mai puternic sistem cultural cunoscut în istorie.

În sfârșit, realismul industrial, aspectul cultural al industrialismului, se potrivea cu societatea la a cărei construcție contribuise. El a ajutat la crearea societății marilor întreprinderi, a marilor orașe, a birocrățiilor centralizate și a pieței atotprezente, capitaliste și socialiste. El s-a armonizat perfect cu noile sisteme energetice, familiale, tehnice, economice, politice și de valori care, toate laolaltă, au format civilizația celui de Al Doilea Val.

Acum, când Al Treilea Val se înalță pe planeta noastră, toată această civilizație, împreună cu instituțiile, tehnologiile și cultura ei, se dezintegrează sub o avalanșă de schimbare. Trăim criza finală, insolubilă, a industrialismului. Și pe măsură ce epoca industrială trece în istorie, se naște o epocă nouă.

10. Final: marea fulger

Persistă un mister. Industrialismul a fost o maree fulger în istorie – abia trei secole pierdute în imensitatea timpului. Care a fost cauza revoluției industriale? Ce a pus în mișcare Al Doilea Val?

Multe curențe de schimbare s-au întâlnit într-o mare confluentă. Descoperirea Lumii Noi a impulsionat cultura și economia Europei în ajunul revoluției industriale. Creșterea demografică a stimulat migrația spre orașe. Epuizarea pădurilor britanice a dus la folosirea cărbunilor. La rîndul său, aceasta a împins galeriile de mină mereu mai adînc, pînă cînd vechile pompe acționate de cai nu au mai putut extrage apa din ele. Pentru a rezolva această problemă s-a perfecționat mașina cu abur, care a dus la un număr fantastic de posibilități tehnice noi. Răspîndirea treptată a ideilor realist-industriale a sfidat autoritatea politică și biserica. Știința de carte, îmbunătățirea drumurilor și transportului, toate s-au întâlnit în cele din urmă și au deschis porțile schimbării.

Orice căutare a cauzei revoluției industriale este sortită eșecului. Căci nu există o cauză unică ori principală. Tehnica singură nu este forța motrice a istoriei. După cum nu sunt nici ideile ori valorile. Și nici lupta de clasă. Istoria nu este nici simplă înregistrare a transformărilor ecologice, a tendințelor demografice ori a invențiilor din comunicații. Economia singură nu poate explica revoluția industrială și nici vreun alt eveniment istoric. Nu există o „variabilă independentă” de care să depindă toate celelalte variabile. Nu există decît variabile inter-conectate, de o complexitate fără margini.

Confrunțați cu acest labirint de influențe cauzale, incapabili să le urmărim măcar inter-acțiunile, tot ce putem face este să ne concentrăm asupra acelor care ne par mai semnificative pentru scopurile noastre, recunoscînd

denaturarea pe care o implică această opțiune. În acest spirit, este limpede că puține din numeroasele forțe care s-au unit pentru a constitui civilizația celui de Al Doilea Val au avut consecințe mai vizibile decât sciziunea crescîndă dintre producător și consumator și expansiunea acelei fantastice rețele de schimb pe care o numim acum piață, indiferent dacă forma ei este capitalistă ori socialistă.

Cu cît s-a despărțit mai mult producătorul de consumator – în timp, în spațiu și ca distanță socială și psihică – cu atît a crescut dominația pieței, cu uimitoarea ei complexitate, cu tot alaiul ei de valori, metafore implicite și supoziții ascunse, asupra realității sociale.

După cum am văzut, pana^{1/2}↔ invizibilă a dat naștere întregului sistem monetar modern, cu instituțiile bancare centrale, bursele, comerțul mondial, planificatorii birocrați, mentalitatea cantitativă și calculată, etica contractuală, înclinația materialistă, evaluarea minuțioasă a succesului, sistemele rigide de remunerare și puternicul aparat contabil, a cărui importanță culturală este subestimată de regulă. Din această separare a producătorului de consumator au rezultat multe din presiunile care au dus la standardizare, specializare, sincronizare și centralizare. Ea a fost cauza diferențierii rolurilor și a temperamentului celor două sexe. Oricum am aprecia numeroasele forțe care au lansat Al Doilea Val, fisiunea străvechiului atom producție ↔ consum ocupă cu siguranță un loc de frunte. Undele de șoc ale acestei fisiuni sunt încă vizibile și astăzi.

Civilizația celui de Al Doilea Val nu a schimbat doar tehnică, natura și cultura. Ea a modificat personalitatea, contribuind la crearea unui nou caracter social. Evident, femeile și copiii au modelat civilizația celui de Al Doilea Val și au fost modelați de ea. Fiind însă angrenați mai direct în matricea pieței și în noile moduri de muncă, bărbații au dobîndit caractere industriale mai pronunțate decât femeile. Sper că cititoarele îmi vor ierta folosirea termenului de bărbat industrial, în care sintetizez aceste noi caractere.

Bărbatul industrial s-a deosebit de toți predecesorii lui. El a stăpînit „sclavii energetici” care i-au amplificat enorm forțele lui reduse. Și-a petrecut mare parte din viață într-un mediu de tip fabrică, în contact cu mașini și întreprinderi pe lîngă care individul era un pigmeu. A învățat, aproape din copilărie, că supraviețuirea depinde de bani într-o măsură nemaîntîlnită pînă atunci. În general, a crescut într-o familie nucleară și a mers la o școală de tip fabrică. Și-a dobîndit imaginea despre lume de la mijloacele de informare în masă. A lucrat pentru o mare corporație ori o instituție publică, a fost membru al sindicatelor, bisericilor și altor organizații – dîndu-i fiecareia o bucată din eul său. S-a identificat din ce în ce mai puțin cu satul ori orașul său și din ce în ce mai mult cu națiunea. S-a considerat în opoziție cu natura, pe care o exploata zilnic prin munca sa. Totuși, în mod paradoxal, s-a grăbit să-și petreacă sfîrșitul de săptămîină în natură. (Într-adevăr, cu cît se purta mai crud cu ea, cu atît

devenea mai sentimental, slăvind-o în vorbe.) A învățat să se considere o parte integrantă din vaste sisteme economice, sociale și politice interdependente, ale căror margini dispăreau în complexități care depășeau înțelegerea sa.

În fața acestei realități, bărbatul industrial s-a revoltat fără succes. El s-a luptat să-și câștige existența. A învățat să respecte regulile societății, s-a adaptat la rolurile primite, deseori urîndu-le și simțindu-se victima sistemului care-i îmbunătățea nivelul de viață. A înțeles că timpul rectiliniar îl poartă neîndurător spre viitor, unde-l așteaptă mormîntul. Și pe cînd ceasul de la mîna îi puncta secunde, se apropia de moarte, știind că pămîntul și toți oamenii, inclusiv el, nu erau decît piesele unei mașini cosmice cu mișcări regulate și neîncetate.

Mediul înconjurător al bărbatului industrial ar fi fost în multe privințe de nerecunoscut pentru strămoșii lui. Chiar cele mai elementare semnale senzoriale erau diferite.

Al Doilea Val a modificat sunetele familiare, înlocuind cocoșul cu sirena fabricii și țîrîitul greierilor cu scrîșnetul cauciucurilor de automobil. A luminat noaptea, prelungind orele de veghe. A adus imagini vizuale pe care nici un ochi nu le văzuse pînă atunci – pămîntul fotografiat din cer, montaje suprarealiste în cinematograful local, ori forme biologice dezvăluite pentru prima oară de microscopie puternice. Mirosul de pămînt reavăn a cedat locul mirosului de benzină sau duhoarei fenolilor. Gustul cărnii și zarzavaturilor s-a modificat. Întregul peisaj perceptibil s-a transformat. Același lucru s-a întîmplat și cu corpul omenesc, care a atins pentru prima oară statura considerată astăzi normală; generații succesive au crescut mai înalte decît părinții lor. S-a schimbat de asemenea atitudinea față de trup. În *The Civilizing Progress*, Norbert Elias ne spune că, în timp ce pînă în secolul al XVI-lea în Germania și alte părți ale Europei „privești trupurile complet goale era ceva obișnuit”, goliciunea a început să fie considerată rușinoasă cînd s-a răspîndit Al Doilea Val. Comportamentul intim s-a schimbat odată cu introducerea unei îmbrăcămîni speciale pentru noapte. Mîncatul s-a tehnicizat odată cu răspîndirea furculițelor și altor instrumente specializate. De la o cultură în care era o plăcere să vezi pe masă un animal mort s-a trecut la una în care „orice semn care ar aminti că felul cu carne are de-a face cu uciderea unui animal trebuie neapărat evitat”.

Căsătoria a devenit mai mult decît o înlesnire economică. Războiul a fost amplificat și plasat pe linia de asamblare. Modificări în relațiile dintre părinți și copii, în posibilitățile de ascensiune socială, în toate aspectele raporturilor interumane au schimbat radical conștiința eului la milioane de oameni.

Confruntat cu atîtea schimbări, psihologice precum și economice, politice și sociale, creierul se sperie de o evaluare. Pe baza căror criterii putem judeca o întreagă civilizație? După nivelul de viață al maselor care au trăit în ea? După influența ei asupra celor care au trăit în afara perimetrului ei? După efectele ei

asupra biosferei? După perfecțiunea artei? După durata de viață mai lungă a oamenilor? După realizările științifice? După libertatea individuală?

În ciuda unor mari depresiuni economice și a unei îngrozitoare irosiri a vieții umane, în cadrul granițelor ei civilizația celui de Al Doilea Val a îmbunătățit în mod evident nivelul de viață materială al omului obișnuit. Descriind mizeria generală a clasei muncitoare din Marea Britanie în secolele al XVIII-lea și al XIX-lea, criticii industrialismului idealizează deseori trecutul din Primul Val. Ei prezintă acel trecut rural drept plin de căldură, obștească, stabil, organic, preferind valorile spirituale celor pur materiale. Dar cercetarea istorică demonstrează că aceste presupus minunate colectivități rurale erau de fapt cloace de subnutriție, boli, sărăcie, lipsă de adăpost și tiranie, că oamenii erau neajutorați în fața foamei, frigului și biciului seniorului și stăpînului lor.

S-a făcut caz de oribilele cartiere sărace care s-au înălțat în orașele mari sau în jurul lor, de alimentele denaturate, de apa infectată cu germeni, de azilurile pentru săraci și de viața sordidă. Totuși, deși au fost fără îndoială îngrozitoare, aceste condiții au reprezentat cu siguranță o îmbunătățire considerabilă față de condițiile pe care acei oameni le lăsaseră în urma lor. Autorul britanic John Vaizey observă: „Imaginea Angliei bucolice a țăranilor liberi este exagerată” și pentru mulți mutarea în cartierele sărace ale orașelor a reprezentat „în realitate o creștere substanțială a nivelului de trai, apreciată după durata vieții, îmbunătățirea condițiilor concrete de locuit și a cantității și varietății hranei”.

În ce privește sănătatea publică, este suficient să citim *The Age of Agony*, de Guy Williams, sau *Death, Disease and Famine in Pre-Industrial England*, de L. A. Clarkson, pentru a-i contrazice pe cei care ridică în slăvi civilizația Primului Val în detrimentul celei ce i-a urmat. Într-o recenzie a acestor volume, Christina Lerner afirmă: „Activitatea istoricilor societății și a demografilor a scos în evidență prezența covârșitoare a bolilor, suferinței și morții atît la țară cît și în orașele insalubre. Speranța de viață era redusă: circa 40 de ani în secolul al XVI-lea, scăzînd la circa 35 de ani în secolul al XVII-lea bîntuit de epidemii și puțin peste 40 de ani în secolul al XVIII-lea... Perechile căsătorite apucau doar rareori să trăiască ani mulți împreună... toți copiii erau amenințați”. Oricît de îndreptățit am fi să criticăm sistemele de sănătate publică actuale pentru că nu-și îndeplinesc sarcinile și sunt zguduite de crize, merită să ne amintim că, înainte de revoluția industrială, medicina oficială era mortală, căci pune accentul pe sîngerare și pe operații fără anestezie.

Principalele cauze de deces erau ciumă, tifosul, gripa, dizenteria, variola și tuberculoza. „Înțelepții remarcă frecvent – scrie Lerner sec – că nu am făcut decît să înlocuim aceste boli cu o altă serie de maladii mortale, dar acestea ne lasă să trăim nițel mai mult. Epidemiile preindustriale ucideau fără discriminare atît pe bătrîni, cît și pe tineri”.

Trecînd de la sănătate și economie la artă și ideologie, din punct de vedere spiritual a fost industrialismul, cu tot materialismul lui îngust, inferior societăților feudale care l-au precedat? A fost mentalitatea mecanicistă – sau realismul industrial – mai puțin receptivă la idei noi, chiar eretice, decît biserica medievală sau monarhiile din trecut? Oricît am detesta uriașele noastre birocratii, sunt ele mai rigide decît birocratiile chineze de acum cîteva secole sau ierarhia din Egiptul antic? În ce privește arta, sunt romanele, poeziile și picturile realizate în ultimii trei sute de ani în Occident mai puțin vii, profunde, revelatoare sau complexe decît lucrările din perioade mai vechi ori din alte părți ale lumii?

Există însă și o față întunecată. Civilizația celui de Al Doilea Val a făcut mult pentru a îmbunătăți condițiile de viață ale părinților noștri, dar în același timp a provocat consecințe exterioare violente – efecte secundare neprevăzute. Printre acestea se numără excesiva deteriorare, probabil ireparabilă, a fragilei biosfere. Din cauza atitudinii realist-industriale față de natură, populației în creștere, tehnicii oarbe și nevoii neconținute de expansiune, civilizația celui de Al Doilea Val a făcut mai multe ravagii în mediul înconjurător decît orice altă epocă premergătoare. Am citit despre baliga de cal care zăcea pe străzile orașelor pre-industriale (relatări menite de obicei să ne asigure că poluarea nu este o noutate). Știu că apele menajere se scurgeau pe străzile vechilor orașe. Totuși, societatea industrială a ridicat problema poluării ecologice și cea a folosirii resurselor la un nivel cu totul nou, făcînd imposibilă o comparație între prezent și trecut.

Niciodată pînă acum nu a creat vreo civilizație mijloacele necesare pentru a distruge literalmente o planetă, nu un oraș. Niciodată nu au fost amenințate cu otrăvirea oceane întregi, nu au dispărut peste noapte de pe pămînt specii întregi, din cauza lăcomiei și neatenției oamenilor; exploatările miniere la zi nu au desfigurat niciodată atît de tare fața pămîntului; aerosoli de lac pentru păr nu au epuizat stratul de ozon, iar poluarea termică nu a amenințat clima planetei.

Asemănătoare dar și mai complexă este problema imperialismului. Înrobirea indienilor pentru a exploata minele din America de Sud, introducerea plantațiilor în regiuni întinse din Africa și Asia, transformarea intenționată a economiilor națiunilor colonizate în vederea satisfacerii necesităților națiunilor industriale au lăsat suferințe, foame, boli și deculturalizare în urma lor. Rasismul emanat de civilizația celui de Al Doilea Val, integrarea forțată a economiilor mici, autarhice, în sistemul comercial mondial au lăsat răni deschise care nu au început încă să se vindece.

Totuși, am săvîrși din nou o greșeală dacă am înfrumuseța vechile economii de subzistență. Este îndoielnic că populațiile din regiunile neindustriale ale globului se află astăzi într-o situație mai proastă decît cu trei secole în urmă. În privința duratei vieții, aportului alimentar, mortalității

infantile, științei de carte, sute de milioane de oameni, din Sahel pînă în America Centrală, trec astăzi prin suferințe de nedescris. Cu toate acestea, le-am face un deserviciu dacă, în graba noastră de a judeca prezentul, am inventa un trecut romantic inexistent. Drumul spre viitor nu trece printr-o revenire la un trecut și mai nenorocit.

După cum nu există o singură cauză a civilizației celui de Al Doilea Val, tot astfel nu există o singură apreciere. Am încercat să prezint o imagine a civilizației celui de Al Doilea Val în care am inclus și defectele ei. Dacă par că o condamn pe de o parte și că o aprob pe de altă parte, aceasta se întâmplă deoarece judecățile simple sunt înșelătoare. Detest modul în care industrialismul a distrus popoarele primitive și pe cele din Primul Val. Nu pot uita că a transformat războiul într-o acțiune de masă, că a inventat lagărele de concentrare și a dezlănțuit atomul pentru a distruge Hiroshima. Mi-e rușine de aroganța lui culturală și de jafurile pe care le-a comis în restul lumii. Sunt revoltat de irosirea energiei, imaginației și spiritului uman în ghetourile noastre.

O ură oarbă față de epoca ta și de contemporanii tăi nu este cea mai bună bază pentru crearea viitorului. A fost industrialismul un coșmar în aer condiționat, un pămînt sterp, o oroare deplină? A fost lumea „unei singure viziuni”, după cum pretind dușmanii științei și tehnicii? A fost, fără îndoială. Dar a fost și mult mai mult decît toate astea. Ca și viața însăși, a fost o clipă dulce-amară în eternitate.

Oricum am aprecia prezentul în curs de dispariție, esențialul este să înțelegem că jocul industrial s-a terminat, că energia lui s-a consumat și că forța celui de Al Doilea Val scade peste tot unde se înalță următorul val de schimbare. Continuarea „normală” a civilizației industriale nu mai este posibilă din două motive.

În primul rînd, am ajuns la o cotitură în „lupta contra naturii”. Pur și simplu, biosfera nu mai poate suporta atacul industrial. În al doilea rînd, nu ne mai putem baza la infinit pe energia neregenerabilă, pînă acum principală sursă de alimentare a dezvoltării industriale.

Aceasta nu înseamnă sfîrșitul societății tehnice ori sfîrșitul energiei. Dar înseamnă că progresul tehnic viitor va trebui să țină cont de constrîngerile impuse de mediul înconjurător. Înseamnă, de asemenea, că pînă ce nu se vor înlocui vechile surse de energie, țările industriale vor suferi crize repetate, eventual violente, de sevraj și că luptă pentru introducerea unor noi forme de energie va accelera transformarea socială și politică.

Un lucru este limpede: s-a terminat cu energia ieftină – cel puțin pentru cîteva decenii. Civilizația celui de Al Doilea Val a pierdut una din cele două resurse de bază.

Concomitent i se retrage și cealaltă subvenție secretă: materiile prime ieftine. Confruntate cu sfîrșitul colonialismului și neoimperialismului, națiunile

avansate din punct de vedere tehnic vor căuta să obțină noi materiale de substituție și resurse în interior, cumpărând una de la alta și reducându-și treptat relațiile economice cu statele neindustriale, sau vor continua să cumpere de la țările neindustriale, însă în condiții complet noi. În ambele eventualități prețurile vor crește substanțial și, împreună cu baza energetică, se va transforma întreaga bază de resurse a civilizației.

Aceste presiuni venite din afara societății industriale se asociază cu presiunile dezintegratoare din interiorul sistemului. Dacă ne îndreptăm atenția asupra familiei din Statele Unite, asupra sistemului telefonic din Franța (astăzi inferior celui din unele republici ale bananelor¹⁷) sau asupra serviciului feroviar urban din Tokyo (care funcționează atât de prost, încât, în semn de protest, călătorii au luat cu asalt stațiile iar pe funcționari i-au ținut ostatici), constatăm același fenomen: oameni și sisteme pe punctul de a ceda sub tensiune.

Sistemele celui de Al Doilea Val se află în criză. Astfel, constatăm criză în sistemele de asistență socială. Criză în sistemele poștale. Criză în sistemele școlare. Criză în sistemele de asistență medicală. Criză în sistemele urbane. Criză în sistemul financiar internațional. Însuși statul național este în criză. Sistemul de valori al celui de Al Doilea Val este în criză.

Chiar și sistemul rolurilor, care asigură coeziunea civilizației industriale, este în criză. Dovada cea mai dramatică este lupta pentru redefinirea rolurilor celor două sexe. Mișcarea femeilor, cererile de legalizare a homosexualității, răspîndirea modei unisex demonstrează că rolurile atribuite în mod tradițional sexelor se estompează încontinuu. Se estompează de asemenea linia despărțitoare dintre rolurile profesionale. Atît personalul sanitar, cît și bolnavii își redefinesc rolurile față de medici. Polițiștii și profesorii își depășesc rolurile întreprinzînd greve ilegale. Nejuriști redefinesc rolul procurorului. Muncitorii reclamă tot mai insistent participarea la conducere, încălcînd astfel rolurile tradiționale ale directorilor. Această fisurare, la scara întregii societăți, a sistemului de roluri pe care s-a clădit industrialismul are implicații mult mai revoluționare decît protestele politice fățișe și marșurile pe baza cărora publicității apreciază schimbarea.

În fine, convergența presiunilor – pierderea resurselor esențiale, disfuncția principalelor sisteme vitale ale societății, dezagregarea structurii bazate pe roluri – produce o criză în cea mai fragilă structură primară: personalitatea omului. Prăbușirea civilizației celui de Al Doilea Val a provocat o epidemie de criză a personalității.

Milioane de oameni își caută astăzi disperați propria lor umbră, devorînd filme, piese de teatru, romane și cărți de autoajutorare, oricît de obscure ar fi ele, care le promit că-i vor ajuta să-și găsească identitatea absentă. După cum vom vedea, în Statele Unite criza personalității se manifestă prin semne bizare.

---

¹⁷ Orice țară latino-americană mică a cărei economie se bazează pe cultura unei singure plante și se află sub controlul capitalului străin. – *Nota trad.*

Victimele ei se aruncă în terapia de grup, în misticism sau în jocuri amoroase. Sunt avide de schimbare și în același timp se tem de ea. Doresc insistent să părăsească viața pe care o duc acum și să sară cumva într-una nouă – să devină ceea ce nu sunt. Vor să-și schimbe slujba, soția, rolul și responsabilitățile.

Chiar oameni de afaceri americani aparent maturi și împăcați cu sine nu sunt scutiți de această nemulțumire față de prezent. Într-o anchetă recentă, Asociația americană de management a găsit că 40 la sută din directorii de nivel mediu sunt nefericiți în slujbele lor și că peste o treime visează la o altă carieră, în care socotesc că ar fi mai fericiți. Unii acționează în conformitate cu această nemulțumire. Ei renunță la slujbă, devin fermieri sau schiori fanatici, caută un nou stil de viață, se reapucă de învățat sau, pur și simplu, gonesc unul după altul, din ce în ce mai repede, într-un cerc care se contractă, astfel că, în cele din urmă, se prăbușesc sub presiune.

Scotocind în ei înșiși după cauza nemulțumirii lor, sunt chinuiți de un sentiment de culpabilitate, care nu-și are rostul. Ei nu-și dau seama că ceea ce simt nu este decât reflexia subiectivă a unei crize obiective mult mai ample, că, de fapt, joacă neintenționat o dramă în cadrul unei alte drame.

Putem persista să considerăm fiecare din aceste crize drept un fenomen izolat. Putem ignora legătura dintre criza energetică și criza personalității, dintre tehnologiile noi și noile roluri ale sexelor, precum și alte interdependențe ascunse. Dar facem aceasta pe propriul nostru risc. Căci ceea ce se întâmplă este de amploare mult mai mare decât oricare din aceste crize. Dacă vom gândi în funcție de valuri succesive de schimbări interdependente, de ciocnirea acestor valuri, vom înțelege fenomenul esențial pentru generația noastră – anume că industrialismul este pe moarte – și vom putea începe să căutăm printre semnele de schimbare ceea ce este realmente nou, ceea ce nu mai este industrial. Vom putea descoperi Al Treilea Val.

Al Treilea Val de schimbare este cel care va modela restul vieții noastre. Dacă vrem să asigurăm o trecere lină de la vechea civilizație în curs de dispariție la nouă civilizație pe cale de a se naște, dacă vrem să ne păstrăm conștiința de sine și capacitatea de a ne conduce propria viață prin crizele tot mai acute care ne așteaptă, trebuie să putem detecta – și realiza – inovațiile celui de Al Treilea Val.

Căci dacă privim atent în jurul nostru, vedem încrucișându-se cu manifestările de eșec și prăbușire semne timpurii de creștere și un potențial nou.

Dacă ascultăm atent, auzim Al Treilea Val rostogolindu-se pe țărmuri nu prea îndepărtate.

Al Treilea Val

11. Noua sinteză

În ianuarie 1950, exact când începea a doua jumătate a secolului al XX-lea, un tânăr stîngaci de 22 de ani, cu o proaspătă diplomă universitară, călătorea într-un autocar, noaptea, spre ceea ce socotea el drept realitatea fundamentală a epocii noastre. Cu prietena alături și cu un geamantan de carton presat, plin cu cărți, sub scaun, urmărea, în zorile plumburii, fabricile din Vestul Mijlociu al Statelor Unite perindîndu-se la nesfîrșit dincolo de fereastra bătută de ploaie.

America era inima lumii. Regiunea din jurul Marilor Lacuri era inima industrială a Americii. Iar fabrica era miezul pulsant al acestei inimi a inimilor: oțelării, turnătorii de aluminiu, ateliere de unelte și matrițe, rafinării de petrol, uzine de automobile, mile întregi de construcții murdare, în care vibrau uriașe mașini de ștanțat, matrițat, găurit, îndoit, sudat, forjat și turnat metal. Fabrica era simbolul întregii ere industriale, și, pentru un tânăr care crescuse într-o familie mic-burgheză cu o situație relativ bună și apoi studiasese timp de patru ani pe Platon și T. S. Eliot, istoria artei și teorie sociologică abstractă, universul pe care-l reprezenta ea era tot atît de exotic ca Tașkentul sau Țara de Foc.

Am petrecut cinci ani în fabricile de acolo, nu ca funcționar ori referent la serviciul de personal, ci ca muncitor la linia de asamblare, montator, sudor, conducător de cărucior stivuitor cu furcă, operator la presa de perforat – stanțînd ventilatoare, reparînd mașinile dintr-o turnătorie, asamblînd desprăfuitoare uriașe pentru minele din Africa, finisînd metalul camioanelor ușoare pe măsură ce goneau, zăngănind și scrîșnind, pe banda de asamblare. Am învățat chiar la sursă cum se luptau muncitorii să-și cîștige existența în era industrială.

Am înghițit praful, transpirația și fumul din turnătorie. Țiuitul aburului, zăngănitul lanțurilor, vuietul morilor cu tăvălug mi-au spart urechile. Am simțit dogoarea oțelului incandescent. Scînteii de acetilenă mi-au lăsat urme de arsuri pe picioare. Am matrițat mii de piese pe tură, repetînd aceleași mișcări pînă cînd mintea și mușchii-mi țipau. Am urmărit directorii care-i țineau pe muncitori la locul lor, bărbați cu cămăși albe, ei înșiși urmăriți și hărțuiți de superiori. Am ajutat să tragem o femeie de 65 ani afară din mașina blestemată care tocmai îi tăiasse patru degete de la mînă și o aud încă strigînd: „Doamne Dumnezeule, n-am să mai pot munci!”

Fabrica. Trăiască fabrica! Astăzi, cînd se construiesc încă fabrici noi, civilizația care a făcut din fabrică o catedrală este pe moarte. Și undeva, chiar

În momentul ăsta, alți tineri, băieți și fete, călătoresc în noapte spre inima civilizației celui de Al Treilea Val. De acum încolo sarcina noastră va fi să ne alăturăm lor în căutarea viitorului.

Dacă i-am putea urma pînă la destinație, unde am ajunge? În stațiile de lansare care asvîrlă în spațiul extraterestru vehicule învelite în flăcări și fragmente de conștiință umană? În laboratoarele oceanografice? În familiile comunitare? În echipele care lucrează la crearea inteligenței artificiale? În secte religioase pasionate? Duc ei o viață simplă pentru că așa vor? Urcă în ierarhia instituțională? Dau arme teroriștilor? Unde se făurește viitorul?

Dacă am plănuî o astfel de expediție în viitor, cum ne-am întocmi hărțile? Este ușor să spui că viitorul începe în prezent. Dar în care prezent? Prezentul nostru este plin de paradoxuri. Copiii noștri sunt ultrarafinați în materie de droguri, sex ori călătorii spațiale; unii știu despre calculatoarele electronice mult mai mult decît părinții lor. Totuși, rezultatele testelor școlare sunt din ce în ce mai proaste. Procentajul divorțurilor crește, dar același lucru se întîmplă și cu indicele recăsătoriilor. Apar antifeministe exact în momentul în care femeile cîștiga drepturi cu care chiar și antifeministele sunt de acord. Homosexualii cer drepturi și se reped afară din bîrlogul lor, însă dau de Anita Bryant¹⁸ așteptîndu-i.

În toate țările celui de Al Doilea Val domnește o inflație insolubilă și totuși șomajul continuă să crească, contrazicînd toate teoriile clasice. În același timp, sfidînd logica cererii și ofertei, milioane de oameni cer nu numai slujbe, ci și o muncă creatoare, care să ducă la împlinire spirituală ori să implice responsabilități sociale. Contradicțiile economice se înmulțesc. În politică, partidele nu mai pot conta pe devotamentul membrilor lor tocmai în momentul în care probleme esențiale – cum este tehnica, de exemplu – sunt mai politizate decît oricînd. Concomitent, în zone întinse ale lumii, mișcările naționaliste se amplifică – exact cînd statul național este atacat tot mai puternic în numele globalismului sau conștiinței planetare.

Confrunțați cu asemenea contradicții, cum am putea privi *dincolo* de tendințe și contratendințe? Din nefericire, nimeni nu posedă un răspuns magic la această întrebare. În ciuda tuturor imprimatelor electronice, diagramelor închise, modelelor și matricelor matematice folosite de viitorologi, încercările de a arunca o privire în viitor – ori măcar de a înțelege prezentul – rămîn, așa cum era de așteptat, mai mult o artă decît o știință.

Cercetarea sistematică ne poate spune multe. Dar pînă la urmă trebuie să acceptăm – nu să respingem – paradoxul și contradicția, intuiția, imaginația și sinteză îndrăzneată (dar provizorie).

Prin urmare, sondînd viitorul în paginile ce urmează, nu ne vom limita la constatarea tendințelor majore. Oricît ar fi de greu, nu trebuie să ne lăsăm seduși de liniile drepte. Majoritatea oamenilor – inclusiv mulți viitorologi –

---

¹⁸ Cunoscută militantă americană împotriva homosexualității. – *Nota trad.*

concep viitorul ca o simplă prelungire a prezentului, uitînd că tendințele, oricît ar părea de puternice, nu se continuă pur și simplu în linie dreaptă. Ele ating vîrfuri în care explodează, dînd naștere la fenomene noi, îşi schimbă direcția. Se opresc și pornesc din nou. Faptul că un fenomen se produce acum ori se desfășoară de trei secole nu este o garanție că el va continua. În paginile următoare vom căuta tocmai acele contradicții, conflicte, cotituri și întreruperi care fac din viitor o permanentă surpriză.

Mai important, vom cerceta legăturile ascunse dintre fenomene care par neînrudite. Nu servește la nimic să prevedem viitorul semiconductorilor, al energiei sau al familiei (fie ea chiar familia noastră), dacă pornim de la premisa că tot restul va rămîne așa cum este. Căci nimic nu va rămîne neschimbat. Viitorul curge, el nu este înghețat. Se clădește ca urmare a deciziilor schimbătoare pe care le luăm zilnic și fiecare fenomen le influențează pe toate celelalte.

Civilizația celui de Al Doilea Val a pus cu putere accentul pe capacitatea noastră de a descompune problemele în elementele lor constitutive; nu ne-a răsplătit însă prea des pentru capacitatea de a recombina aceste elemente. Din punct de vedere cultural, majoritatea oamenilor se pricep mai bine la analiză decît la sinteză. Acesta este unul din motivele pentru care imaginile noastre despre viitor (și despre noi înșine în acel viitor) sunt atît de fragmentare, aleatorii și... greșite. Obligația noastră aici este să gîndim ca generaliști, nu ca specialiști.

Cred că ne aflăm acum în pragul unei noi epoci a sintezei. În toate domeniile intelectuale, de la științele exacte la sociologie, psihologie și știința economică – îndeosebi în aceasta din urmă – se va produce probabil o revenire la gîndirea cuprinzătoare, la teoria generală, la reasamblarea pieselor. Deoarece am început să ne dăm seama că, obsedați fiind de detaliul cuantificat și scos din context, de continua aprofundare a unor probleme din ce în ce mai mărunte, am ajuns să știm din ce în ce mai mult despre din ce în ce mai puțin.

În cele ce urmează vom căuta deci acele șuvoaie de schimbare care ne perturbă viețile, pentru a scoate la iveală legăturile ascunse dintre ele, nu numai pentru că fiecare din ele are importanța să, ci pentru că aceste șuvoaie se contopesc formînd torente de schimbare, mai late, mai adînci și mai iuți, care, la rîndul lor, se varsă în ceva și mai mare: Al Treilea Val.

Asemenea tînărului care la mijlocul secolului a plecat să găsească inima prezentului, pornim acum în căutarea viitorului. S-ar putea ca această căutare să fie cea mai importantă din viața noastră.

12. Vîrfurile

La 8 august 1960, un inginer chimist, pe nume Monroe Rathbone, născut în Virginia de Vest, a luat, în biroul său care domina piața Rockefeller din Manhattan, o hotărâre asupra căreia istoricii se vor opri poate cândva, socotind că simbolizează sfârșitul erei celui de Al Doilea Val.

În ziua aceea puțini s-au sesizat că Rathbone, director general al uriașei societăți Exxon, luase măsuri pentru reducerea taxelor pe care Exxon le plătea țărilor producătoare de petrol. Deși ignorată de presa occidentală, hotărârea sa a lovit ca un trăsnet guvernele acelor țări, deoarece practic toate veniturile lor proveneau din plățile făcute de companiile petroliere.

În zilele următoare, celelalte mari companii petroliere au urmat exemplul dat de Exxon. Iar 6 luni mai târziu, la 9 septembrie, s-au întrunit de urgență, în legendarul oraș Bagdad, delegații țărilor cel mai greu lovite. Încolțite, acestea s-au constituit într-un comitet al guvernelor exportatoare de petrol. Timp de 13 ani încheiați, activitatea acestui Comitet, și chiar denumirea sa, nu au fost menționate decât în paginile unor reviste ale industriei petroliere. Până în 1973, respectiv până când a izbucnit războiul egipteano-israelian și Organizația Țărilor Exportatoare de Petrol a ieșit brusc din umbră. Gîtuind aprovizionarea lumii cu țiței, aceasta a aruncat economia celui de Al Treilea Val într-un vârtej descendent.

Pe lîngă cvadruplarea veniturilor sale din petrol, OPEC a accelerat astfel o revoluție care fermenta deja în tehnosfera celui de Al Doilea Val.

Soarele și nu numai el

În larma asurzitoare creată de criza energetică ce a urmat, ni s-au prezentat atîtea planuri, propuneri, argumente și contraargumente, încît e greu de făcut o alegere înțeleaptă. Guvernele sunt tot atît de încurcate ca proverbialul om de rînd.

O modalitate de a ieși la lumină este să privim dincolo de diversele tehnologii și politici, la principiile lor. Dacă facem aceasta, descoperim că anumite propuneri sunt menite să mențină sau să extindă baza energetică a celui de Al Doilea Val, așa cum o cunoaștem, pe cînd altele se întemeiază pe principii noi. Rezultatul este o profundă clarificare a problemei energetice în totalitatea ei.

După cum am văzut mai înainte, baza energetică a celui de Al Doilea Val s-a întemeiat pe neregenerabilitate, s-a alimentat din zăcămintele

Extrem de concentrate și epuizabile, a folosit tehnologii foarte centralizate, costisitoare și a fost nediversificată, limitîndu-se la cîteva surse și metode. Acestea sunt principalele caracteristici ale bazei energetice la toate națiunile celui de Al Doilea Val și în decursul întregii ere industriale,

Dacă ținem cont de cele de mai sus și privim acum la diversele planuri și propuneri generate de criza petrolului, putem descoperi ușor care din ele nu

fac decît să prelungească vechea situație și care anunță ceva cu totul nou. Iar întrebarea esențială nu mai este dacă prețul petrolului trebuie să fie 40 de dolari barilul ori dacă trebuie să se construiască un reactor nuclear la Seabrook sau la Grohnde. Întrebarea este dacă orice bază energetică destinată societății industriale și fondată pe principiile celui de Al Doilea Val poate supraviețui. Iar răspunsul la această întrebare este ineluctabil.

În ultimii cincizeci de ani, petrolul și gazele naturale au furnizat două treimi din necesarul de energie al lumii. În prezent, majoritatea observatorilor, de la cei mai fanatici adepți ai conservării resurselor naturale la fostul șah al Iranului, de la entuziaștii energiei solare și șeicii saudiți la experții cu servietă diplomat și atitudini conservatoare ai multor guverne, sunt de acord că dependența de combustibilii fosili nu poate continua la infinit, oricît de multe zăcămintе de țiței s-ar descoperi.

Statisticile variază. Se duc discuții aprige cu privire la perioada de timp care a mai rămas pînă la prăbușirea finală. Prognoza este extrem de complexă și multe previziuni mai vechi apar simpliste acum. Un lucru este însă limpede: nimeni nu pompează gaze și petrol *înapoi* în pămînt, pentru a reface rezervele.

Indiferent dacă sfîrșitul va interveni sub forma unui gîlgîit final sau, mai probabil, sub forma unei succesiuni de penurii, care vor provoca o destabilizare uluitoare, supraabundențe temporare și penurii încă mai acute, era petrolului apune. O știu iranienii. O știu kuweitienii, nigerienii și venezuelenii. O știu arabii saudiți – și de aceea se grăbesc să clădească o economie bazată pe altceva decît pe veniturile din petrol. O știu companiile petroliere – și de aceea se luptă să-și diversifice producția, renunțînd la petrol. (Nu de mult, președintele unei companii petroliere mi-a spus la un dineu la Tokyo că, după părerea sa, uriașii petrolului vor deveni dinozauri industriali, așa cum au devenit căile ferate. Limită de timp pe care o fixa el pentru acest proces este uluitor de scurtă – ani, nu decenii.)

Totuși, discuția referitoare la epuizarea resurselor nu prea are rost. Deoarece în lumea actuală, prețul, nu rezervele, exercită influența cea mai directă și mai importantă. Iar în această privință, realitatea nu face decît să întărească aceeași concluzie.

În cîteva decenii, energia poate deveni din nou abundentă și ieftină ca urmare a unor realizări tehnice uimitoare sau a unor oscilații economice. Orice s-ar întîmpla însă, prețul relativ al petrolului va continua probabil să crească, deoarece suntem nevoiți să săpăm la adîncimi din ce în ce mai mari, să explorăm regiuni mai îndepărtate și să intrăm în competiție cu mai mulți cumpărători. Fără nici o legătură cu Organizația Țărilor Exportatoare de Petrol, în ultimii cinci ani s-a produs o cotitură istorică: în ciuda unor descoperiri masive ca cele din Mexic, în ciuda creșterii abrupte a prețurilor, rezervele reale, confirmate și exploatabile de țiței s-au redus, nu au crescut – inversînd o

tendință care persistase timp de decenii. O dovadă în plus, dacă mai este necesară, că era petrolului se apropie de sfârșit.

Între timp, cărbunele, care a furnizat aproape în întregime ultima treime din totalul mondial de energie, se găsește în cantități mari, cu toate că și el se va epuiza la un moment dat. Dar o extindere masivă a utilizării cărbunelui implică răspîndirea aerului poluat, un eventual pericol pentru clima terestră (din cauza creșterii bioxidului de carbon din atmosferă) și o devastare a pământului însuși. Chiar dacă aceste riscuri ar fi acceptate ca necesare în deceniile următoare, cărbunele nu poate fi introdus în rezervorul unui automobil și nici nu poate efectua multe din operațiile pe care le execută acum petrolul sau gazele. Instalațiile de gazeificare sau lichefiere a cărbunelui reclamă cantități uriașe de capital și apă (din care mare parte este necesară agriculturii) și sunt atît de ineficiente și costisitoare, încît nu pot fi considerate decît niște expediente scumpe, diversioniste și cu totul trecătoare.

În stadiul actual de dezvoltare, tehnologia nucleară ridică probleme și mai formidabile. Reactoarele convenționale se bazează pe uraniu, un alt combustibil epuizabil, și reclamă măsuri de siguranță extrem de costisitoare – fără certitudinea că riscurile vor fi efectiv eliminate. Nimeni nu a rezolvat în mod satisfăcător problema depozitării deșeurilor nucleare, iar costul centralelor nucleare este atît de ridicat, încît pînă acum au fost absolut necesare subvenții guvernamentale pentru ca energia atomică să fie cît de cît competitivă cu alte surse.

Reactoarele regeneratoare cu neutroni rapizi Reprezintă o categorie aparte. Deși sunt deseori prezentate publicului neavizat ca niște „perpetuum mobile”, deoarece plutoniul pe care-1 elimină poate fi folosit drept combustibil, și ele sunt în ultimă instanță dependente de rezervele mici și neregenerabile de uraniu existente în lume. În afara faptului că sunt foarte centralizate, incredibil de scumpe, capricioase și periculoase, ele măresc riscurile unui război nuclear și ale intrării materialului nuclear pe mîna teroriștilor.

Toate acestea nu înseamnă însă că vom fi aruncați înapoi în evul mediu, ori că progresul economic este imposibil în viitor. Dar înseamnă cu siguranță că am ajuns la capătul unei direcții de dezvoltare și că trebuie să pornim într-alta. Înseamnă că baza energetică a celui de Al Doilea Val nu mai poate fi menținută.

Într-adevăr, există încă un motiv, și mai puternic, pentru care lumea trebuie să treacă și va trece la o bază energetică cu totul nouă. Căci orice bază energetică, a unui sat ori a unei economii industriale, trebuie să fie adaptată nivelului tehnic al societății respective, naturii producției, repartiției piețelor și populației și multor altor factori.

Crearea bazei energetice a celui de Al Doilea Val s-a asociat cu înaintarea societății spre un stadiu cu totul nou de dezvoltare tehnică. Fără îndoială, combustibilii fosili au accelerat progresul tehnic, dar inversul este tot atît de

adevărat. Inventarea unei tehnici brutale, setoase de energie, în timpul erei industriale a stimulat exploatarea tot mai rapidă a combustibililor fosili. Dezvoltarea industriei de automobile, de exemplu, a provocat o expansiune atât de mare a industriei petroliere, încât la un moment dat această a fost practic o anexă a orașului Detroit. În cuvintele lui Donald E. Carr, fost director al cercetărilor la o companie petrolieră și autor al volumului *Energy and the Earth Machine*, industria petrolieră a devenit „sclava unui singur tip de motor cu ardere internă”.

Acum ne aflăm iarăși în pragul unui salt tehnic istoric, iar noul sistem de producție pe cale de apariție va necesita o restructurare radicală a întregii industrii energetice – chiar dacă OPEC și-ar strânge cortul și ar pleca pe nesimțite.

Faptul important care se trece cu vederea este acela că problema energiei nu se referă doar la cantitate, ci și la structură. Avem nevoie nu numai de o anumită *cantitate* de energie, ci și de energie livrată în forme variate, în locuri diferite (și care se schimbă), în diverse momente ale zilei, nopții și anului și pentru scopuri neînchipuite.

Aceasta, nu doar deciziile luate de OPEC în legătură cu prețurile, explică de ce lumea trebuie să caute alternative vechiului sistem energetic. Căutarea s-a accelerat și acum sunt dedicate acestei probleme vaste resurse de bani și imaginație. Rezultatul este că se studiază atent multe posibilități uimitoare. Dacă tranziția de la o bază energetică la următoarea va fi desigur întunecată de răsturnări economice și de altă natură, ea va prezenta însă și un aspect pozitiv. Niciodată în istorie nu s-a aplecat cu atîta pasiune un număr atît de mare de oameni asupra cercetării energetice și niciodată nu am avut în fața noastră atîtea posibilități noi și interesante. Evident, în momentul de față nu putem ști ce combinații de tehnologii se vor dovedi mai folositoare și în care scopuri, dar este cert că vom dispune de o uluitoare varietate de utilaje și combustibili, căci tot mai multe proiecte ieșite din comun vor deveni aplicabile din punct de vedere economic pe măsură ce va crește prețul petrolului.

Aceste proiecte merg de la bateriile fotovoltaice, care transformă lumina solară în electricitate (tehnologie cercetată în prezent de Texas Instruments, Solarex, Energy Conversion Devices și multe alte firme), la un plan sovietic de plasare în tropopauză a unor baloane purtătoare de generatoare eoliene, de la care electricitatea va fi transmisă pe pămînt prin cabluri. Orașul New York a încheiat cu o firmă particulară un contract pentru arderea deșeurilor menajere drept combustibil, iar Insulele Filipine își construiesc centrale pentru producerea electricității din deșeuri de nuci de cocos. Italia, Islanda și Noua Zeelandă produc deja electricitate din surse geotermice, valorificînd căldura pămîntului, iar o platformă plutitoare cîntărind 500 tone în largul insulei japoneze Honshu obține electricitate din forța valurilor. Instalații de încălzire solară răsar pe acoperișuri în toată lumea; Compania Edison din California de

Sud construiește un „turn energetic”, care va capta energia solară cu ajutorul unor oglinzi comandate de calculatoare, o va dirija asupra unui turn conținând un cazan cu abur și va produce electricitate pentru clienți permanenți. La Stuttgart, în R. F. G., un autobuz cu hidrogen, construit de Daimler-Benz, a circulat pe străzile orașului, iar inginerii de la Lockheed-California lucrează la un avion cu hidrogen. Sunt explorate atît de multe căi, încît nu pot fi menționate într-un spațiu restrîns.

Asocierea unor tehnologii noi de producere a electricității cu modalități noi de înmagazinare și transmitere a energiei deschide perspective și mai vaste. General Motors a anunțat realizarea unui acumulator nou, mai eficient, pentru automobilele electrice. Cercetători de la NASA au pus la punct un sistem de înmagazinare, denumit „Redox”, care, socotesc ei, va putea fi produs la o treime din costul acumulatorilor clasice, cu plumb și acid. Pentru un viitor ceva mai îndepărtat se studiază supraconductibilitatea și chiar – dincolo de marginile științei „respectabile” – undele tesla¹⁹ ca mijloace de transmitere a energiei cu pierderi minime.

Dacă majoritatea acestor tehnologii se află încă în stadiul inițial de dezvoltare și dacă multe se vor dovedi, desigur, inutilizabile, altele sunt în preajma aplicării pe scară comercială sau vor fi în această situație peste 10 – 20 de ani. De cea mai mare importanță este faptul, neglijat de obicei, că deseori marile progrese nu se datoresc unei singure tehnologii, ci alăturării sau combinării cîtorva, acțiuni în care imaginația joacă un mare rol. Astfel, pile fotovoltaice solare ar putea fi folosite pentru producerea electricității care, la rîndul ei, ar fi utilizată pentru a elibera din apă hidrogen cu care să se alimenteze automobilele. Astăzi ne aflăm încă în etapa premergătoare lansării, dar cînd vom începe să combinăm numeroasele tehnologii noi, numărul opțiunilor superioare va crește exponențial și vom accelera foarte puternic crearea bazei energetice a celui de Al Treilea Val.

Această bază nouă vă avea caracteristici foarte diferite de cele din Al Doilea Val. Mare parte din ea va proveni din surse inepuizabile, regenerabile. În loc să depindă de combustibili foarte concentrați, se va aproviziona dintr-o varietate de surse larg răspîndite. În loc să folosească într-o măsură atît de mare tehnologii puternic centralizate, va asocia producția centralizată cu cea descentralizată. Și în loc să se bazeze pe cîteva metode și surse, ceea ce este riscant, se va diversifica imens. Iar această diversitate va scădea risipa, deoarece ne va permite să adaptăm tipurile de energie produsă și calitatea ei la necesitățile din ce în ce mai variate.

Pe scurt, ni se conturează acum pentru prima oară o bază energetică care va funcționa pe principii aproape diametral opuse celor din ultimii trei sute

---

¹⁹ Fluxul magnetic. Denumirea de mai sus vine de la Nikola Tesla (1856 – 1943), om de știință american de origine iugoslavă. – *Nota trad.*

de ani. Este de asemenea clar că baza energetică a celui de Al Treilea Val nu se va realiza fără o luptă aprigă.

În războiul de idei și de bani care a și izbucnit în toate țările cu o tehnică înaltă, se pot distinge trei, nu numai doi, adversari. În primul rând, sunt cei legați prin interese economico-financiare de vechea bază energetică a celui de Al Doilea Val. Aceștia reclamă surse de energie și tehnologii clasice – cărbuni, petrol, gaze naturale, energie nucleară și diversele lor transformări. Se luptă de fapt pentru prelungirea „statu-quo”-ului din Al Doilea Val. Și, fiind bine instalate în companii petroliere, servicii publice, comisii nucleare, societăți miniere și sindicatele respective, forțele celui de Al Doilea Val par să dețină pozițiile conducătoare, inatacabile.

În schimb, cei care sunt în favoarea promovării bazei energetice a celui de Al Treilea Val – consumatori, specialiști în studiul mediului înconjurător, cercetători științifici și întreprinzători din industriile de vîrf, împreună cu aliații lor – par neuniți, lipsiți de mijloace financiare și deseori nepricepuți în politică. Propagandiștii celui de Al Doilea Val îi prezintă sistematic drept niște naivi, străini de realitățile economice și orbiți de tehnici fără valoare practică.

Mai regretabil însă este faptul că susținătorii celui de Al Treilea Val sunt confundați cu aripa zgomotoasă a ceea ce am putea numi forțele Primului Val – oameni care nu cer realizarea unui sistem energetic nou, mai inteligent, fundamentat științific și care să funcționeze, ci revenirea la trecutul preindustrial. În forma extremă, politica lor ar elimina cea mai mare parte a tehnicii, ar reduce mobilitatea demografică, ar face ca orașele să-și piardă vitalitatea și să moară și ar impune o cultură ascetică în numele conservării resurselor.

Comasînd aceste două grupuri, promotorii intereselor celui de Al Doilea Val, specialiștii în relațiile cu publicul și politicienii măresc confuzia opiniei publice și obligă forțele celui de Al Treilea Val să se mențină în defensivă.

Totuși, susținătorii politicilor primelor două valuri nu pot câștiga. Cei dintîi urmăresc o himeră, iar ceilalți încearcă să mențină o bază energetică ale cărei probleme sunt insolubile.

Costul mereu crescînd al combustibililor acționează puternic împotriva cercurilor care favorizează Al Doilea Val. Investițiile imense necesare pentru tehnologiile energetice acționează împotriva lor. Faptul că metodele caracteristice celui de Al Doilea Val reclamă cantități mari de energie primară pentru obținerea unor creșteri relativ mici de energie „netă” acționează împotriva lor. Problemele din ce în ce mai complicate pe care le ridică poluarea acționează împotriva lor. Pericolul nuclear acționează împotriva lor. Miile de oameni care nu se dau înlături, în numeroase țări, să se lupte cu poliția pentru a opri instalarea de reactoare nucleare, deschiderea de exploatare miniere la zi sau construirea de uzine electrice uriașe acționează împotriva lor. Nepotolita

sete de energie a lumii neindustriale și de prețuri mai mari pentru resursele sale acționează împotriva lor.

În rezumat, deși reactoarele nucleare sau instalațiile de gazeificare ori de lichefiere a cărbunelui și alte tehnologii pot *părea* avansate sau adecvate pentru viitor, deci progresiste, ele sunt, de fapt, artefacte ale celui de Al Doilea Val prins în propriile-i contradicții distrugătoare. Unele din ele pot fi expediente necesare un timp, dar sunt esențialmente retrograde. La fel, deși forțele celui de Al Doilea Val pot *părea* puternice și criticii lor din Al Treilea Val slabi, ar fi o nebunie să se mizeze prea mult pe trecut. Problema reală nu este dacă baza energetică a celui de Al Doilea Val va fi abolită și înlocuită cu una nouă, ci cînd de curînd se va produce aceasta. Căci lupta pentru energie este indisolubil legată de o altă schimbare tot atît de profundă: răsturnarea tehnicii celui de Al Doilea Val.

Uneltele viitorului

Cărbunii, căile ferate, textilele, oțelul, automobilele, cauciucul și construcția de mașini au fost industriile clasice ale celui de Al Doilea Val. Bazate pe principii electromecanice simple, ele foloseau cantități mari de energie, eliminau cantități uriașe de deșeuri și poluanți și se caracterizau prin cicluri de producție lungi, o slabă calificare a mîinii de lucru, muncă repetitivă, produse standardizate și o conducere puternic centralizată.

De pe la mijlocul anilor '50 a devenit tot mai vizibil că aceste industrii erau înapoiate și pe cale de dispariție în țările industriale. În Statele Unite, de exemplu, între 1965 și 1974, mîina de lucru a crescut cu 21 la sută, pe cînd locurile de muncă din industria textilă au crescut doar cu 6 la sută, iar cele din industria siderurgică au scăzut cu 10 la sută. O situație similară s-a constatat în Suedia, Cehoslovacia, Japonia și alte țări aparținînd celui de Al Doilea Val.

Pe măsură ce aceste industrii învechite au fost transferate în țările „în curs de dezvoltare”, unde mîina de lucru era mai ieftină și tehnica mai puțin avansată, influența lor socială a început să scadă și s-au ridicat o serie de industrii noi, dinamice, care le-au luat locul.

Noile industrii se deosebeau considerabil de predecesoarele lor în mai multe privințe: nu mai erau în special electromecanice și nu se mai bazau pe științele clasice din epoca celui de Al Doilea Val. Ele s-au născut din progresele rapide făcute într-o serie de discipline științifice aflate într-un stadiu rudimentar sau chiar inexistente cu 25 de ani mai înainte: electronica cuantică, teoria informației, biologia moleculară, oceanologia, nucleonică, ecologia și științele spațiale. Datorită lor, am putut depăși limitele de timp și spațiu mai grosolane din industria celui de Al Doilea Val, ajungînd să mînuim, după cum remarcă fizicianul sovietic B. G. Kuznețov, „spații foarte mici (cum este raza unui nucleu

atomic, respectiv 10^{-13} centimetri) și intervale de timp de ordinul a 10^{-23} secunde”.

Din aceste științe noi și din capacitatea noastră incomparabil mai mare de folosire a rezultatelor lor s-au născut noile industrii: calculatoarele electronice și prelucrarea datelor, construcțiile aerospațiale, produsele petrochimice complexe, semiconductorii, comunicațiile avansate și zeci de altele.

În Statele Unite, unde trecerea de la tehnologiile celui de Al Doilea Val la cele care anunță Al Treilea Val a început cel mai devreme – cam prin mijlocul deceniului al șaselea – vechi regiuni industriale ca Valea Merrimack din Noua Anglie au decăzut, în timp ce zone ca Autostrada 128 de lângă Boston sau „Valea Siliciului” din California au ieșit în prim plan, vilele de la marginea lor umplându-se cu specialiști în fizică solidelor, ingineria sistemelor, inteligența artificială și chimia polimerilor.

S-ar putea urmări transferul de locuri de muncă și bunăstare după transferul de tehnică. Astfel, statele din „Centura soarelui”, care au beneficiat de contracte militare importante, și-au construit o bază tehnică avansată, în timp ce regiuni industriale mai vechi din nord-est sau din jurul Marilor Lacuri au început să lîncezească și au ajuns în pragul falimentului. Criza prelungită a orașului New York a reflectat această răsturnare în tehnică. Același lucru se poate spune despre stagnarea Lorenei, centrul siderurgic al Franței și, la un alt nivel, despre eșecul socialismului britanic. După sfîrșitul celui de-al doilea război mondial, guvernul laburist a spus că va pune mîna pe „vîrfurile” industriei, ceea ce a și făcut. Dar industriile pe care le-a naționalizat au fost cărbunele, căile ferate și oțelul, adică tocmai cele ocolite de revoluția tehnică: vîrfurile trecutului.

Regiunile ori sectoarele economice bazate pe industriile celui de Al Treilea Val au înflorit; cele bazate pe industriile din Al Doilea Val au stagnat. Dar tranziția abia a început. În prezent, multe guverne caută să accelereze această schimbare structurală, atenuînd în același timp dificultățile tranziției. Planificatorii japonezi din Ministerul Industriei și Comerțului Internațional studiază tehnologii noi pentru viitoarele industrii ale serviciilor. Cancelarul Germaniei Federale Helmut Schmidt și consilierii săi vorbesc despre *Strukturpolitik* și contează pe Banca Europeană de Investiții pentru a abandona industriile tradiționale de producție în serie.

În prezent, patru grupuri de industrii înrudite sunt gata să se dezvolte și vor deveni probabil temelia industrială a celui de Al Treilea Val, antrenînd modificări de primă importanță ale potențialului economic și ale poziției sociale și politice.

Electronica și calculatoarele electronice constituie unul din aceste grupuri. Industria electronică, intrată relativ recent în arenă mondială, înregistrează vînzări anuale de peste 100 miliarde dolari și se prevede că va

ajunge la 325 sau chiar la 400 miliarde pe la finele anilor '80. Ea va fi atunci a patra industrie din lume ca mărime, după oțel, automobile și produsele chimice. Viteza cu care s-au răspândit calculatoarele este atât de binecunoscută încât nu mai e nevoie să insistăm asupra ei. Costul de fabricație a scăzut atât de mult, iar capacitatea lor a crescut atât de spectaculos încât, după revista *Computerworld*, „dacă industria de automobile ar fi realizat ce a realizat industria calculatoarelor în ultimii 30 de ani, un Rolls-Royce ar costa 2,50 dolari și ar consuma un galon la 2 000 000 mile”.

Minicalculatoare ieftine sunt acum pe punctul de a invada casele americanilor. În iunie 1979, aproximativ o sută de firme fabricau deja calculatoare casnice. Printre ele se aflau uriași ca Texas Instruments, iar lanțuri de magazine ca Sears și Montgomery Ward erau gata să adauge calculatoare la articolele lor de menaj. „În curînd – declară un comerciant de microcalculatoare din Dallas – fiecare locuință va avea un calculator, care va fi tot atât de obișnuit ca W.C.-ul”.

Conectate cu băncile, magazinele, autoritățile, casele vecinilor și locul de muncă, asemenea calculatoare sunt menite să transforme nu numai activitatea economică, de la producție la vânzarea cu amănuntul, ci și natura muncii și chiar structura familiei.

La fel cu industria calculatoarelor, de care este legată printr-un cordon ombilical, industria electronică a cunoscut și ea o dezvoltare explozivă. Consumatorii au fost inundați cu calculatoare de mînă, ceasuri cu diode și jocuri pe ecrane TV. Totuși, acestea nu ne dau decît o vagă idee despre ce va urma: sensori minusculi și ieftini care vor culege date despre vreme și sol în agricultură, instrumente medicale infinitesimale introduse în îmbrăcămintea obișnuită, pentru a supraveghea bătăile inimii sau gradul de stresare al purtătorului, acestea și o mulțime de alte aplicații ale electronicii se anunță pentru foarte curînd.

În plus, înaintarea către industriile celui de Al Treilea Val va fi puternic accelerată de criza energetică, în măsura în care multe din aceste industrii ne duc spre procese și produse care sunt extrem de modeste în materie de energie. Sistemele telefonice ale celui de Al Doilea Val, de exemplu, necesitau adevărate mine de cupru sub străzile orașelor – kilometri și kilometri de cabluri, conducte, relee și conexiuni. Suntem acum pe cale de a trece la sistemele de fibre optice, în care mesajele sunt transmise prin fibre conductoare de lumină de grosimea firului de păr. Implicațiile energetice ale acestei tranziții sunt amețitoare: fabricarea fibrei optice necesită aproximativ o miime din energia consumată pentru a extrage, topi și prelucra aceeași lungime de sîrmă de cupru. Din tona de cărbune necesară pentru a produce 90 mile de sîrmă de cupru se pot obține 80 000 mile de fibră!

Introducerea fizicii solidelor în electronică merge în aceeași direcție; fiecare pas înainte aduce componente care consumă cantități din ce în ce mai

mici de energie. La IBM, ultimele realizări în tehnologia L.S.I. (Large Scale Integration)²⁰ includ componente activate de numai 50 microwați.

Această trăsătură a revoluției electronice arată că una din cele mai eficiente strategii de conservare a energiei pentru economiile cu o tehnică înaltă și cu necesități mari de energie ar putea fi înlocuirea rapidă a industriilor tipice celui de Al Doilea Val, mari consumatoare de energie, cu industrii ale celui de Al Treilea Val, modeste în această privință.

În general, revista *Science* are dreptate când spune: „Se prea poate ca activitatea economică a țării să fie substanțial modificată” de explozia din electronică. „Într-adevăr, probabil că realitatea va depăși imaginația în ce privește ritmul de introducere a unor aplicații noi și adesea neașteptate din electronică”.

Explozia din electronică nu este însă decât un pas în direcția unei tehnosfere cu totul noi.

Mașini pe orbită

Cam același lucru se poate spune și despre expedițiile noastre în spațiul extraterestru și în adâncul oceanelor, domenii în care depășirea tehnologiilor clasice din Al Doilea Val este și mai izbitoare.

Industria spațială constituie un al doilea grup din tehnosfera pe cale de formare. În ciuda întîrzierilor, se prea poate ca în curînd cinci nave spațiale să transporte săptămînal mărfuri și călători între Pămînt și spațiul extraterestru. Efectul acestei realizări este încă subestimat de marele public, dar multe companii din Statele Unite și Europa consideră „domeniul înălțimilor” drept sursă următoarei revoluții în tehnica de vîrf și acționează în consecință.

Grumman și Boeing lucrează la sateliți și platforme spațiale pentru producerea de energie. După *Business Week*, alte „industrii încep abia acum să-și dea seama ce ar putea însemna stațiile orbitale pentru ele – uzine de fabricare și prelucrare a unor produse care merg de la semiconductori la medicamente... Multe materiale folosite în tehnica de vîrf necesită o manipulare delicată, controlată, iar forța gravitației poate constitui un impediment... În spațiu, nu există gravitație care să complice lucrurile, nu sunt necesare containere, iar mînuirea substanțelor toxice sau puternic reactive nu pune probleme. Există, în schimb, un stoc inepuizabil de vid, precum și temperaturi supraînalte și excesiv de joase”.

În consecință, „producția spațială” a devenit un subiect mult discutat printre oamenii de știință, inginerii și cadrele de conducere din tehnica de vîrf. McDonnell Douglas oferă firmelor farmaceutice o instalație care, montată într-o navetă spațială, va separa enzime rare din celulele umane. Fabricanți de sticlă studiază modalități de obținere în spațiu a materialelor pentru lasere și fibre

---

²⁰ Integrare pe scară mare – termen din microelectronică. – *Nota trad.*

optice. În comparație cu monocristalele semiconductoare produse în spațiu, exemplarele obținute pe Pământ par primitive. Urochinaza, o substanță care dizolvă cheagurile de sânge și este necesară bolnavilor de anumite boli sanguine, costă acum 2 500 dolari doza. După Jesco von Puttkamer, șeful studiilor de industrializare spațială de la NASA, fabricarea urochinazei în spațiu ar reduce costul ei la mai puțin de o cincime din cel actual.

Dar și mai importante sunt produsele complet noi, care nici nu pot fi obținute pe Pământ oricât s-ar cheltui pentru ele. TRW, o companie aerospațială și electronică, a identificat 400 de aliaje diferite care nu pot fi fabricate pe Pământ din cauza atracției gravitaționale. În același timp, General Electric a trecut la proiectarea unui cuptor spațial. Daimler-Benz și M.A.N. din R.F.Germania sunt preocupați de fabricarea rulmenților în spațiu, iar Agenția Spațială Europeană și diverse firme, printre care British Aircraft Corporation, proiectează utilaje și produse menite să valorifice spațiul din punct de vedere economic. *Business Week* scrie că „asemenea perspective nu sunt științifico-fantastice și un număr crescând de firme se ocupă de ele cu cea mai mare seriozitate”.

Tot atît de serioși și chiar mai zeloși sunt partizanii planului lansat de dr. Gerard O'Neill pentru crearea unor orașe spațiale. O'Neill, fizician la Princeton, duce o neobosită acțiune de informare a publicului cu privire la posibilitățile de construire a unor foarte mari comunități în spațiu – platforme sau insule cu o populație de mii de locuitori – și este susținut cu entuziasm de NASA, guvernatorul Californiei (stat a cărui economie depinde în mare măsură de acest domeniu de activitate) și, ceea ce este mai surprinzător, de un grup de foști hippies îndrăzneți, în frunte cu Stewart Brand, autorul lucrării *Whole Earth Catalog*.

Ideea lui O'Neill este construirea unui oraș în spațiu, bucată cu bucată, din materiale extrase de pe Lună sau alt corp ceresc. Un coleg de-al său, dr. Brian O'Leary, studiază posibilitățile de exploatare a asteroizilor Apollo și Amor. Conferințe organizate periodic la Princeton reunesc specialiști de la NASA, General Electric, agențiile pentru energie din S. U. A. și alte instituții interesate pentru un schimb de comunicări despre prelucrarea chimică a mineralelor de pe Lună și alte corpuri extraterestre și despre proiectarea și construirea unor habitate spațiale și sisteme ecologice închise.

Asocierea electronicii avansate cu un program spațial care depășește posibilitățile de producție terestră antrenează tehnosfera într-un stadiu nou, neîngrădit de considerentele celui de Al Doilea Val.

În adîncuri

Pătrunderea în adîncurile oceanelor este o imagine în oglindă a ieșirii în spațiul extraterestru și pune bazele celui de-al treilea grup de industrii care vor

constitui probabil un element major al noii tehnosfere. Primul Val de schimbare socială de importanță istorică s-a produs pe Pământ când strămoșii noștri au încetat să-și obțină hrana prin cules și vânătoare și au trecut la domesticirea animalelor și cultivarea solului. În prezent ne aflăm exact în același stadiu în relațiile noastre cu oceanul.

Într-o lume flămândă, oceanul poate contribui la rezolvarea problemei alimentației. Cultivat și exploatat corect, el ne oferă un stoc realmente inepuizabil de proteine, devenite stringent necesare. Pescuitul comercial practicat acum, care este puternic industrializat – nave-fabrică străbat mările în lung și în lat –, provoacă ravagii și amenință cu dispariția totală a multor forme de viață marină. În schimb, „acvacultura” – creșterea peștilor împreună cu recoltatul plantelor marine – practică inteligent ar putea reduce imens criza alimentară mondială fără să prejudicieze fragila biosferă de care depinde viața noastră a tuturor.

Între timp, extinderea forajului petrolifer în larg a eclipsat posibilitatea de a „crește ulei” în mare. Dr. Lawrence Raymond de la Battelle Memorial Institute a demonstrat că se pot produce alge cu un conținut ridicat de ulei și actualmente se fac eforturi pentru rentabilizarea procesului.

Oceanele oferă de asemenea o imensă gamă de minerale, de la cupru, zinc și cositor, la argint, aur, platină și, chiar mai important, fosfați, din care se pot produce îngrășăminte pentru agricultură de pe uscat. Companiile miniere privesc spre apele calde ale Mării Roșii care, conform estimațiilor, conțin rezerve de zinc, argint, cupru, plumb și aur în valoare totală de 3,4 miliarde de dolari. Circa 100 de firme, printre care se află și unele din cele mai mari din lume, se pregătesc să extragă de pe fundul mării nodulii de mangan de forma cartofilor. (Aceștia sunt o resursă care se reînnoiește, căci se formează în ritmul de 6 – 10 milioane tone pe într-o singură zonă bine identificată la sud de Hawaii.)

În prezent, patru consorții internaționale pregătesc începerea lucrărilor de exploatare oceanică pe la mijlocul acestui deceniu cu investiții de ordinul miliardelor de dolari. Unul din ele reunește 23 companii japoneze, grupul AMR din R.F. Germania și filiala din Statele Unite a firmei canadiene International Nickel. În al doilea s-au asociat Union Miniere din Belgia cu United States Steel și Sun Company. La a treia acțiune colaborează Noranda din Canada cu Mitsubishi din Japonia, Rio Tinto Zinc și Consolidated Gold Fields din Regatul Unit. În fine, Lockheed și grupul Royal Dutch Shell au constituit al patrulea consorțiu. Se așteaptă, spune *Financial Times* din Londra, ca aceste eforturi să „revoluționeze activitatea mondială de exploatare a mineralelor superioare”.

În afară de aceasta, firma de produse farmaceutice Hoffmann-La Roche prospectează pe tăcute mările în vederea unor noi medicamente ca, de exemplu, antifungice, antalgice, coagulante și mijloace de diagnostic.

Cînd aceste tehnologii vor fi puse la punct, vom asista probabil la construirea unor „sate acvatică” submarine sau semisubmarine și a unor fabrici plutitoare. Deoarece nu necesită cheltuieli pentru achiziționarea terenului (cel puțin în prezent) și își pot procura energie ieftină pe loc din surse oceanice (vînt, curenți termici sau marea), aceste construcții pot fi competitive cu cele de pe uscat.

Revista de specialitate *Marine Policy* conchide că „tehnologia platformelor plutitoare oceanice pare destul de ieftină și de simplă pentru a fi la îndemîna majorității țărilor lumii, ca și a numeroase firme și grupuri de cetățeni. În prezent pare probabil că primele orașe plutitoare vor fi construite de țările industriale aglomerate pentru a asigura locuințe populației... Societățile multinaționale le pot concepe drept capete de linie mobile pentru activitățile lor comerciale sau drept nave-fabrică. Companiile de produse alimentare pot construi orașe plutitoare pentru a efectua lucrări de acvacultură... Corporațiile care vor să scape de plata impozitelor sau aventurierii care caută noi stiluri de viață își pot construi orașe plutitoare pe care să le declare state noi. Orașele plutitoare pot obține recunoașterea diplomatică oficială... iar pentru minoritățile etnice pot deveni un mijloc de a-și câștiga independența”.

Progresul tehnic legat de construirea a mii de platforme de foraj marin, unele ancorate de fund, dar multe amplasate dinamic cu elice, balast și instalații de control al flotabilității, este foarte rapid și pune bazele orașului plutitor și a numeroase industrii noi aferente acestuia.

Motivele economice pentru ieșirea în larg se înmulțesc peste tot atît de repede, încît, după părerea economistului D. M. Leipziger, în prezent multe societăți importante, „asemenea coloniștilor din Vestul de altădată, stau aliniate așteptînd semnalul de pornire pentru a-și delimita mari suprafețe din fundul oceanului”. Aceasta explică și de ce țările neindustriale se luptă pentru ca resursele din oceane să fie declarate proprietate comună a speciei umane, nu numai a națiunilor bogate.

Dacă nu considerăm aceste fenomene independente unele de altele, ci legate între ele și potențîndu-se reciproc, fiecare realizare tehnică sau științifică accelerînd altele, devine limpede că nu mai avem de-a face cu nivelul tehnic pe care se bază Al Doilea Val. Mergem spre un sistem energetic complet nou și spre un sistem tehnic complet nou.

Totuși, aceste exemple sunt mărunte față de cutremurul tehnic care zguduie laboratoarele de biologie moleculară. Industria biologică va constitui al patrulea grup de industrii din economia de mîine și s-ar putea ca ea să aibă cea mai mare influență²¹.

---

²¹ În *Șocul viitorului* unde, cu mulți ani în urmă, am abordat pentru prima oară unele din aceste teme, am scris că pînă la urmă vom ajunge să „preproiectăm” corpul omenesc, să „creștem mașini”, să programăm chimic creierul, să facem copii exacte ale propriei noastre

Industria genelor

Avînd în vedere că datele din genetică se dublează la fiecare doi ani și că în mecanica genelor se lucrează febril, revista *New Scientist* scrie: „Ingineria genetică a trecut printr-o fază esențială de utilare; acum este gata să se apuce de treabă”. Lordul Ritchie-Calder, un remarcabil comentator științific, explică: „Exact așa cum am procedat cu materialele plastice și metalele, fabricăm în prezent materiale vii”.

Firme importante urmăresc deja aplicațiile practice ale noii biologii. Ele visează să bage enzime în automobile pentru a supraveghea gazele de eșapament și a transmite date despre poluare unui microprocesor care va regla apoi motorul. Vorbesc despre ceea ce ziarul *The New York Times* numește „microbi metalofagi care ar putea fi folosiți pentru a extrage prețioasele oligometale din apa oceanelor”. Au și cerut și obținut dreptul de a patentă forme de viață noi. Eli Lilly, Hoffmann-La Roche, G.D. Searle, Upjohn și Merck, ca să nu mai vorbim de General Electric, sunt toate angajate în această cursă.

Critici neliniștiți, printre care se numără mulți oameni de știință, sunt pe bună dreptate îngrijorați chiar de faptul că există o asemenea cursă. Ei invocă perspectiva unei „deversări de microbi”, nu de petrol, care ar putea răspîndi boli și decima populații întregi. Crearea și eliberarea accidentală de microbi patogeni este însă numai un motiv de teamă. Oameni de știință foarte serioși și respectabili vorbesc despre posibilități care depășesc orice imaginație.

Să creăm oameni cu un stomac de rumegătoare care să digere iarbă și fîn, ușurînd astfel problema alimentară, pentru că ne-am hrăni undeva mai jos pe lanțul alimentar? Să modificăm oamenii din punct de vedere biologic pentru a-i adapta la cerințele specifice muncii – creînd de exemplu piloți cu reacții mai rapide sau muncitori cu un sistem nervos proiectat pentru munca monotonă de la liniile de asamblare? Să eliminăm indivizii „inferiori” și să obținem o „suprarasă”? Să folosim clonarea pentru a realiza soldați care să se lupte pentru noi? Să recurgem la previziunea genetică pentru a elimina dinainte copiii „inapți”? Să creștem organe de rezervă astfel ca fiecare din noi să aibă „depuși în cont la bancă”, ca să zicem așa, rinichi, ficați sau plămîni?

Oricît de năstrușnice ar părea aceste idei, fiecare are susținători (și adversari) în lumea științifică, precum și aplicații practice uimitoare. După cum

---

ființe prin clonare și să creăm forme de viață complet noi și periculoase. „Cine va controla cercetările din acest domeniu?”, întrebam eu. „Cum vor fi aplicate noile descoperiri? Oare nu vom dezlănțui grozăvii față de care oamenii sunt complet nepregătiți?”

Unii cititori au socotit că previziunile mele sunt exagerate. Aceasta s-a întîmplat însă înainte de 1973 și de descoperirea ADN-ului recombinant. Astăzi, cînd revoluția biologică se desfășoară impetuos, aceleași întrebări pline de temeri sunt puse de cetățeni protestatari, de comitete ale Congresului și chiar de oameni de știință.

afirmă doi critici ai ingineriei genetice, Jeremy Rifkin și Ted Howard, în cartea lor *Who Should Play God?*: „Probabil că ingineria genetică va fi introdusă în America pe scară mare, așa cum au fost introduse liniile de asamblare, automobilele, vaccinurile, calculatoarele electronice și toate celelalte realizări. Ori de câte ori o nouă descoperire genetică va fi avantajoasă din punct de vedere comercial, se va declara că ea corespunde unei nevoi a consumatorilor... și se va crea o piață pentru noua tehnologie”. Aplicațiile posibile sunt nenumărate.

De pildă, noua biologie poate contribui la rezolvarea problemei energiei. Oamenii de știință studiază acum perspectiva utilizării unor bacterii capabile să transforme lumina soarelui în energie electrochimică. Ei vorbesc despre „baterii solare biologice”. Am putea crea forme de viață care să înlocuiască centralele nucleare? Dacă da, nu am înlocui pericolul unor emisiuni radioactive prin acela al unor degajări bioactive?

În domeniul sănătății publice, multe boli incurabile vor putea fi desigur vindecate sau preîntâmpinate, dar altele noi, poate mai grave, vor putea fi introduse din neatenție sau chiar intenționat. (Gîndiți-vă ce ar realiza o firmă dornică de câștig dacă ar crea și răspîndi pe ascuns o boală nouă al cărei tratament s-ar afla în mâinile ei. Chiar o boală ușoară, asemănătoare cu răceala, ar putea crea o piață de mari proporții pentru terapia adecvată, aflată sub control monopolist.)

După părerea președintelui firmei Cetus din California, pentru care lucrează mulți geneticieni de renume mondial, „biologia va deveni mai importantă decît chimia” în următorii 30 de ani. Iar o declarație programatică oficială dată la Moscova îndeamnă la „utilizarea mai largă a microorganismelor în economia națională... „

Biologia va reduce sau va elimina petrolul din producția de materiale plastice, îngrășăminte chimice, îmbrăcăminte, vopsele, insecticide și mii de alte produse. Va modifica considerabil prelucrarea lemnului, lînii și altor produse, naturale”. Fără îndoială, firme ca United States Steel, Fiat, Hitachi, ASEA sau IBM își vor organiza servicii de biologie pe măsură ce se va trece, în timp, de la fabricație la „biofabricație”, din care va rezulta o întreagă gamă de produse inimaginabile pînă acum. Theodore J. Gordon, conducătorul asociației „The Futures Group”, afirmă că: „În biologie, cînd ne vom pune pe treabă, va trebui să ne gîndim de pildă la... o «cămașă compatibilă cu țesuturile» ori o «saltea mamară», creată din același material ca sînii umani”.

Cu mult înainte, ingineria genetică va fi folosită în agricultură pentru a mări resursele alimentare ale lumii. Revoluția verde din anii '60, căreia i s-a făcut atîta publicitate, s-a dovedit a fi în mare măsură o cursă pentru agricultorii din lumea Primului Val, deoarece necesita cantități uriașe de îngrășăminte chimice obținute din petrol și care trebuiau achiziționate din străinătate. Viitoarea revoluție bio-agricolă este menită să reducă dependența

de îngrășămintele chimice. Ingineria genetică anunță culturi de mare randament, culturi care vor crește bine în sol nisipos sau sărăturat, culturi care vor respinge insectele dăunătoare. Ea caută de asemenea să creeze alimente și fibre cu totul noi, împreună cu metode conservatoare de energie, mai simple și mai ieftine, pentru depozitarea și prelucrarea alimentelor. Ca și cum ar vrea să contrabalanseze unele din înspăimântătoarele ei pericole, ingineria genetică ne oferă posibilitatea de a pune capăt foametei.

În fața acestor promisiuni strălucitoare este cazul să rămînem sceptici. Dacă însă vreunii din susținătorii agriculturii genetice au numai pe jumătate dreptate, efectul acesteia ar putea fi extraordinar, în ultimă instanță modificînd, printre altele, relațiile dintre țările sărace și cele bogate. Revoluția verde a adîncit, nu a diminuat, dependentă celor din țări de cele din a doua categorie. Revoluția bioagricolă ar putea acționa în sens invers.

Este prea devreme pentru a spune cu certitudine cum se va dezvolta biotehnica. Dar este prea tîrziu ca să ne întoarcem de unde am plecat. Nu putem ignora cunoștințele actuale. Ceea ce putem face este să controlăm aplicarea lor, astfel ca să prevenim exploatarea lor pripită, să le transnaționalizăm, să reducem la minimum rivalitatea dintre firme, națiuni și cercuri științifice în tot acest domeniu înainte de a fi prea tîrziu.

Un lucru este definitiv limpede: nu mai sîntem închiși în cadrul electromecanic, vechi de 300 de ani, al tehnicii caracteristice celui de Al Doilea Val și abia am început să zărim întreaga semnificație a acestui fapt istoric.

După cum Al Doilea Val a combinat cărbunele, oțelul, electricitatea și transportul feroviar pentru a produce autovehicule și o mie de alte bunuri care au transformat viața, adevăratul efect al noilor schimbări nu se va simți pînă nu vom intra în faza de asociere a noilor tehnologii – interconectînd calculatoarele, electronica, materialele noi din spațiu și din oceane cu genetica și toate acestea cu noua bază energetică. Laolaltă, aceste elemente vor declanșa un flux de inovații mai puternic decît toate cele pe care le-a văzut istoria omenirii. Construim o tehnosferă cu totul nouă pentru civilizația celui de Al Treilea Val.

Tehnorevoluții

Date fiind proporțiile fenomenului și importanța lui pentru viitorul evoluției înseși, este absolut necesar să începem să-1 dirijăm. O atitudine de distanțare și indiferență ar putea fi fatală pentru noi și copiii noștri. Căci forța, dimensiunile și viteza schimbării nu-și au perechea în istorie, iar în memoria noastră sunt încă vii catastrofa iminentă de la Three Mile Island, tragicele prăbușiri ale avioanelor DC-10, erupția de țitei atît de greu oprită din largul coastei Mexicului și multe alte nenorociri tehnice. În fața unor asemenea dezastre, este cazul să lăsăm crearea și asocierea tehnicilor mult mai puternice

de mîine în seama criteriilor mioape și egoiste folosite în era celui de Al Doilea Val?

Ori de cîte ori a fost vorba de tehnologii noi în ultimii 300 de ani, atît în țările capitaliste, cît și în cele socialiste, s-a pus o întrebare simplă: contribuie ele la cîștigul economic ori la forța militară? Acest dublu criteriu nu mai este valabil. Noile tehnologii vor trebui să treacă probe mult mai severe – ecologice și sociale, nu numai economice și strategice.

Dacă studiem lista catastrofelor tehnice din ultimii ani publicată sub titlul „Tehnică și șocul social” într-un raport către Fundația Națională de Științe a Statelor Unite, constatăm că majoritatea lor au fost produse de tehnologii caracteristice celui de Al Doilea Val. Motivul este evident: tehnologiile celui de al Treilea Val nu sunt încă aplicate pe scară mare. Multe se află abia în faza inițială. Totuși, încă de pe acum putem întrevădea pericolul smogu-lui electronic, poluării cu informații, luptelor din spațiul cosmic, pierderilor de gene, intervențiilor climatice și a ceea ce putem numi „tehnica de luptă ecologică” – provocarea cutremurelor, de pildă, prin declanșarea vibrațiilor de la distanță. Dincolo de acestea se află o mulțime de alte riscuri care vor surveni odată cu înaintarea spre o nouă bază tehnică.

În aceste condiții nu este surprinzător faptul că în ultimii ani s-a manifestat o rezistență masivă și aproape oarbă față de tehnica nouă. Și în perioada de debut a celui de Al Doilea Val au existat încercări de blocare a tehnicii noi. În 1663, muncitori londonezi au făcut bucați fierăstraiele mecanice care le amenințau mijloacele de trai. În 1676 țesătorii de panglici și-au distrus mașinile. În 1710 muncitori răsculați au protestat împotriva mașinilor de tricotat ciorapi care fuseseră introduse cu puțin timp înainte. Mai târziu, John Kay, inventatorul navetei mobile folosite în războaiele de țesut, și-a văzut casa distrusă de o mulțime furioasă și în cele din urmă a fugit din Anglia. Exemplul cel mai cunoscut s-a produs în 1811, cînd un grup de muncitori care și-au zis luddiți²² au distrus mașinile textile la care lucrau în Nottingham.

Această opoziție față de mașini s-a manifestat însă spontan și sporadic. După cum observă un istoric, multe cazuri „au fost mai curînd un mijloc de constrîngere a unui patron odios decît rezultatul dușmăniei față de mașina însăși”. Muncitoare și muncitori analfabeți, săraci, înfometați și desperați aveau impresia că mașina le amenință existența.

Revolta de astăzi împotriva tehnicii impetuoase este diferită. Ea cuprinde o armată, în continuă creștere, de oameni care nu sunt defel săraci ori fără știință de carte și nici neapărat împotriva tehnicii sau creșterii economice, dar care văd în avansul tehnic necontrolat o amenințare la adresa lor și a supraviețuirii generale.

---

²² După Ned Ludd, care a distrus două războaie de țesut aparținînd unui patron din Leicestershire, aproximativ în anul 1779. – *Nota trad.*

Printre ei se află fanatici care ar folosi desigur tactica luddiților, dacă ar avea ocazia. Nu e greu să ne închipuim bombardarea unui centru de calcul, a unui laborator de genetică ori a unui reactor nuclear în construcție. Chiar mai ușor ne putem imagina declanșarea, în urma unei catastrofe tehnice deosebit de cumplite, a unei „vânători de vrăjitoare” împotriva oamenilor de știință în halate albe „care poartă vina pentru cele întâmplate”. Politicieni demagogi ar putea deveni celebri în viitor prin anchetarea „celor zece de la Cambridge” sau a „celor șapte de la OakRidge”.

Totuși, în prezent, majoritatea revoltaților împotriva tehnicii nu sunt nici aruncători de bombe, nici luddiți. Printre ei se află mii de oameni cu studii științifice – ingineri atomiști, biochimiști, medici, igienisti și geneticieni, precum și milioane de cetățeni obișnuiți. De asemenea, spre deosebire de luddiți, ei sunt bine organizați și capabili să se exprime. Ei își publică propriile lor reviste de specialitate și propagandă. Întreprind acțiuni în justiție și întocmesc proiecte de legi, postează pichete, organizează marșuri și manifestații.

Această mișcare, deseori atacată ca reacționară, aparține în realitate celui de Al Treilea Val. Membrii ei sunt avangarda viitorului într-o luptă politică și economică tripartită, analogul din domeniul tehnicii al disputei cu privire la energie, pe care am descris-o mai înainte.

Și în acest caz găsim forțele celui de Al Doilea Val de o parte, adepții reîntoarcerii la Primul Val de cealaltă parte și forțele celui de Al Treilea Val luptându-se împotriva amândurora. Forțele celui de Al Doilea Val sunt reprezentate de cei care se declară în favoarea vechii concepții, neraționale, despre tehnică: „Dacă merge, s-o creăm. Dacă se vinde, s-o producem. Dacă ne face mai puternici, s-o construim”. Plini de idei învechite, realist-industriale, despre progres, mulți din acești susținători ai celui de Al Doilea Val sunt interesați din punct de vedere material în aplicarea iresponsabilă a tehnicii. Ei nu iau în considerare pericolele pe care le implică aceasta.

De cealaltă parte, găsim iarăși o categorie puțin numeroasă dar gălăgioasă de extremiști romantici ostili tuturor tehnologiilor în afara celor mai primitive din Primul Val. Ei sunt în favoarea unei reîntoarceri la meșteșugurile medievale și munca manuală. Aparținând în general burgheziei, vorbind de pe pozițiile bunăstării, rezistența lor față de progresul tehnic este tot atât de lipsită de discernământ ca și sprijinul acordat tehnicii de adepții celui de Al Doilea Val. Ei visează o reîntoarcere la o lume pe care cei mai mulți dintre noi – și cei mai mulți dintre ei – am găsi-o insuportabilă.

Aliniați împotriva acestor două extreme, în fiecare țară se află un număr crescând de cetățeni care constituie nucleul tehnorevoltei. Fără s-o știe, ei sunt agenții celui de Al Treilea Val. Ei nu pornesc de la tehnică, ci de la întrebări dificile referitoare la caracterul societății pe care o dorim în viitor. Ei recunosc că în prezent avem atât de multe posibilități tehnice, încât nu le putem finanța, dezvolta și aplica pe toate. În consecință, ei susțin că este necesar să se facă o

selecție mai atentă și să se aleagă tehnologiile care servesc obiective sociale și ecologice pe termen lung. În loc să lăsăm tehnică să ne stabilească obiectivele, spun ei, să asigurăm controlul social asupra principalelor direcții de progres tehnic.

Tehnorevoltații nu au formulat încă un program clar și cuprinzător. Dar dacă extrapolăm ideile din numeroasele lor manifeste, cereri, declarații și studii, putem descoperi câteva curențe de gândire care se constituie într-o nouă concepție despre tehnică – o politică pozitivă de dirijare a tranziției spre viitorul din Al Treilea Val.

Tehnorevoltații pornesc de la premisa că biosfera terestră este fragilă și că, odată cu puterea noilor tehnologii, crește și riscul de deteriorare ireversibilă a planetei noastre. Ei cer deci ca toate tehnologiile noi să fie examinate dinainte pentru a stabili eventualele lor efecte dăunătoare, ca cele periculoase să fie reproiectate sau oprite – pe scurt, ca tehnologiile de mâine să fie supuse unor constrângeri ecologice mai stricte decât au fost acelea din era celui de Al Doilea Val.

Tehnorevoltații susțin că sau dirijăm noi tehnologia, sau ne dirijează ea pe noi – și că „noi” nu mai poate include mica elită obișnuită compusă din oameni de știință, ingineri, politicieni și oameni de afaceri. Indiferent de meritele lor, campaniile antinucleare care au izbucnit în R.F. Germania, Franța, Suedia, Japonia și Statele Unite, lupta împotriva avionului supersonic Concorde sau cererile tot mai insistente de reglementare a cercetărilor genetice reflectă dorința arzătoare și larg răspândită de democratizare a cadrului în care se iau deciziile tehnologice.

Tehnorevoltații pretind că tehnică nu trebuie să fie de dimensiuni mari, costisitoare sau complexă pentru a fi „sofisticată”. Tehnologiile greoaie din Al Doilea Val par mai eficiente decât sunt în realitate, deoarece corporațiile și întreprinderile socialiste transferă întregii societăți cheltuielile imense pe care le implică îndepărtarea poluării, ajutorul pentru șomeri sau rezolvarea alienării cauzate de muncă. Dacă acestea sunt incluse în costul producției, multe mașini aparent eficiente se dovedesc a fi exact invers.

Tehnorevoltații se pronunță deci în favoarea realizării unei serii întregi de „tehnologii adecvate”, menite să furnizeze locuri de muncă bune, să evite poluarea, să protejeze mediul înconjurător și să producă pentru uzul personal sau local mai curînd decât pentru piețele naționale și cea mondială. Tehnorevolta a determinat, în toată lumea, mii de experiențe pe scară mică cu asemenea tehnologii în domenii care merg de la piscicultură și prelucrarea alimentelor la producerea de energie, reciclarea deșeurilor, construcții ieftine și transporturi simple.

Multe din aceste experiențe sunt naive și revin la un trecut mitic, dar altele sunt de interes practic. Unele iau materialele și instrumentele științifice cele mai recente și le combină în moduri complet noi cu tehnici vechi. Jean

Gimpel, de exemplu, care se ocupă de istoria tehnicii medievale, a construit modele elegante ale unor unelte simple ce s-ar putea dovedi folositoare în țări neindustriale. Unele din acestea asociază materiale noi cu metode vechi. Renașterea interesului pentru dirijabil constituie un alt exemplu. Este vorba de folosirea unei tehnologii care fusese lăsată deoparte și care beneficiază acum de țesături și materiale superioare, datorită cărora crește substanțial încărcătura utilă. Dirijabilele sunt inofensive din punct de vedere ecologic și pot fi folosite pentru a asigura un transport lent, dar ieftin și în condiții de securitate în regiuni lipsite de drumuri – ca Brazilia sau Nigeria. Experimentarea unor tehnologii adecvate sau alternative, îndeosebi în domeniul energetic, arată că unele tehnologii simple, de dimensiuni mici, pot fi tot atât de „sofisticate” ca tehnologiile complexe, de mari proporții, dacă se iau în considerare toate efectele secundare și dacă utilajul corespunde pe deplin scopului respectiv.

Tehnorevoltații sunt de asemenea neliniștiți de marele dezechilibru al științei și tehnicii pe suprafața planetei noastre: abia 3 la sută din oamenii de știință ai lumii se află în țări a căror populație reprezintă 75 la sută din populația întregului glob. Ei sunt de părere că trebuie acordată mai multă atenție nevoilor țărilor sărace și că resursele din spațiul cosmic și din oceane trebuie repartizate mai echitabil. Ei recunosc nu numai că oceanul planetar și cerul fac parte din moștenirea comună a rasei umane, ci și că tehnica avansată nu ar fi existat fără contribuțiile istorice ale multor popoare, de la indieni și arabi la chinezi.

În fine, ei susțin că, intrând în Al Treilea Val, trebuie să înaintăm pas cu pas de la sistemele de producție poluante, cu risipă de resurse, folosite în era celui de Al Doilea Val, la un sistem mai „metabolic”, care să elimine risipă și poluarea prin aceea că produsul și produsul secundar al fiecărei industrii devin materie primă pentru următoarea. Ținta lor este un sistem în care să nu se producă nici un „output” care să nu fie un „input” pentru un alt proces de producție. Pe lângă faptul că este mai eficient din punct de vedere al producției, un asemenea sistem reduce la minimum sau elimină chiar deteriorarea biosferei.

Considerat ca un tot, acest program al tehnorevoltațiilor constituie bază pentru umanizarea progresului tehnic.

Indiferent dacă-și dau seama de aceasta sau nu, tehnorevoltații sunt factori ai celui de Al Treilea Val. Ei nu vor dispărea, ci se vor înmulți în anii următori, deoarece fac parte integrantă din înaintarea noastră spre un nou stadiu de civilizație, în aceeași măsură ca zborurile spre Venus, uimitoarele calculatoare electronice, descoperirile biologice și explorarea adâncurilor mării.

Din conflictul lor cu visătorii care vor o întoarcere la Primul Val și cu susținătorii tehnicii „mai presus de orice”, ancorați în Al Doilea Val, se vor naște tehnologii raționale, pe măsura sistemului energetic nou, viabil, către

care ne îndreptăm. Racordarea tehnologiilor noi la această bază energetică nouă vă ridică întreaga civilizație la un nivel cu totul nou. La temelia ei vom găsi fuziunea industriilor sofisticate, bazate pe știință, aflate la „cotele înalte”, care vor funcționa în cadrul unor reglementări ecologice și sociale mult mai stricte, cu industriile, de asemenea sofisticate, de la „cotele joase”, care vor funcționa pe o scară mai mică, mai umană. Ambele se vor întemeia pe principii radical diferite de cele care au guvernat tehnosfera celui de Al Doilea Val. Împreună, aceste două niveluri ale industriei vor constitui „culmile” de mâine.

Dar acesta este numai un amănunt al unei imagini mult mai vaste. Căci în timp ce transformăm tehnosfera, revoluționăm de asemenea infosferă.

13. Demasificarea mijloacelor de informare

Agentul secret este una din metaforele dominante ale epocii noastre. Nici un alt personaj nu a cucerit în așa măsură imaginația contemporană. Sute de filme glorifică agentul 007 și pe temerarii săi frați din literatură. Televiziunea și romanele scot pe bandă rulantă imagini ale spionului îndrăzneț, romantic, amoral, superior (sau inferior) semenilor săi. Între timp guvernele cheltuiesc miliarde pentru spionaj.

Spionul nu este o noutate în istorie. Merită deci să ne întrebăm de ce tema spionajului a ajuns tocmai acum să domine imaginația publicului, aruncînd în umbră chiar detectivii particulari, polițiștii și cowboyi. Dacă ne punem această întrebare, observăm imediat o deosebire importantă între spion și ceilalți eroi intrați în cultură: pe cînd polițiștii și cowboyi se bazează doar pe pistoale și pe pumnii goi, spionul este echipat cu cea mai spectaculoasă tehnică de ultima oră – microfoane electronice, bănci de calculatoare, aparate de fotografiat în infraroșu, automobile care zboară sau înoată, elicoptere, submarine individuale, raze ucigătoare ș. a. m. d.

Există însă și un motiv mai profund al popularității spionului. Cowboyi, polițiștii, detectivii particulari, aventurierii și exploratorii – eroii tradiționali din literatură și filme – urmăresc totdeauna scopuri concrete: ei vor pămînt pentru vite, vor bani, vor să-1 prindă pe răufăcător sau să cîștige fata. Cu spionul lucrurile stau altfel.

Preocuparea principală a spionului sunt informațiile, iar informațiile au devenit probabil domeniul cel mai important și cu cea mai rapidă dezvoltare din lume. Spionul este un simbol viu al revoluției care se petrece acum în infosferă.

Un depozit de imagini

O bombă cu informații a explodat în mijlocul nostru, aruncând asupra noastră o ploaie de imagini și schimbând radical modul în care fiecare din noi percepe propriul său univers și acționează asupra lui. În trecerea de la infosfera din Al Doilea Val la cea din Al Treilea Val, ni se transformă și psihicul.

Fiecare din noi își creează în minte un model al realității – un depozit de imagini. Unele din acestea sunt vizuale, altele auditive și chiar tactile. Unele sunt numai „percepții” – frânturi de informații despre mediul înconjurător, cum este un petec de cer albastru văzut cu coada ochiului. Altele sunt „legături” care definesc relații ca, de pildă, cuvintele „mamă” și „copil”. Unele sunt simple, altele sunt complexe și conceptuale, precum ideea că „inflația este provocată de creșterea salariilor”. Din asemenea imagini se constituie viziunea noastră despre lume – situându-ne în timp, spațiu și rețeaua de raporturi personale din jurul nostru.

Aceste imagini nu se nasc din neant. Ele se formează, în moduri pe care nu le înțelegem, din semnalele sau informațiile care ne vin din mediul înconjurător. Și pentru că mediul este în plină schimbare – căci locurile de muncă, căminele, bisericile, școlile și cadrul politic sînt efectul celui de Al Treilea Val – se schimbă și marea de informații din jurul nostru.

Înainte de apariția mijloacelor de informare în masă, copilul din era Primului Val, care creștea într-un sat unde schimbarea era lentă, își crea propriul model al realității din imagini primite doar din cîteva surse – învățătorul, preotul, căpetenia sau reprezentantul puterii supreme și, mai presus de orice, familia. După cum remarcă psihologul și viitorologul Herbert Gerjuoy: „În casă nu exista televizor sau radio care să-i ofere copilului ocazia de a veni în contact cu mulți străini din categorii sociale diferite și chiar din țări diferite... Foarte puțini oameni vedeau vreodată un oraș străin... Rezultatul [era că] oamenii nu aveau decît puțini alți oameni pe care să-i imite sau după care să se modeleze. Opțiunile lor mai erau limitate și de faptul că oamenii după care se puteau modela cunoșteau, la rîndul lor, puțini alți oameni”. Gama imaginilor despre lume pe care și le crea un copil de la țară era deci extrem de îngustă.

În plus, mesajele pe care le primea erau redundante în cel puțin două sensuri: de obicei veneau sub forma limbajului vorbit curent, care în mod normal este plin de pauze și repetiții, și sub forma unor „șiruri” de idei repetate de diverși furnizori de informații. Copilul auzea aceleași interdicții la biserică și la școală. Acestea întăreau mesajele emise de familie și de stat. Consensul în cadrul comunității și presiuni puternice pentru asigurarea conformismului acționau de la naștere asupra copilului, îngustîndu-i și mai mult paleta de imagini acceptabile și comportamentul.

Al Doilea Val a înmulțit numărul canalelor prin intermediul cărora individul își crea imaginea despre realitate. Copilul nu mai primea informații numai din natură sau de la oameni, ci și din ziare și reviste, de la radio și, mai

târziu, de la televiziune. În general, biserica, statul, familia și școala au continuat să vorbească la unison, întărindu-se reciproc. Dar mijloacele de informare în masă au devenit un uriaș difuzor. Iar puterea lor a fost folosită pentru a depăși frontierele regionale, etnice, social-culturale și lingvistice și a standardiza imaginile care se scurgeau în fluviul mintal al societății.

Anumite imagini vizuale, de exemplu, au ajuns atât de larg răspândite în mase și au fost implantate în atâtea milioane de memorii individuale, încât s-au transformat în adevărate icoane. Astfel, imaginea lui Charlie Chaplin cu joben și baston sau a lui Hitler zbierând la Nurnberg, imaginea trupurilor stivuite ca lemnele la Buchenwald, a lui Churchill cu degetele răsfirate în V sau a lui Roosevelt cu pelerina neagră, a fustei lui Marilyn Monroe în bătaia vântului, a sute de stele ale ecranului și a mii de produse comerciale universal cunoscute – bucata de săpun Ivory în Statele Unite, ciocolata Morinaga în Japonia, sticla de Perrier în Franța – toate au ajuns elemente standard ale catalogului universal de imagini.

Imaginile create la centru și injectate în „mintea de masă” de către mijloacele de informare au contribuit la standardizarea cerută de sistemul de producție industrial.

Al Treilea Val modifică acum toate acestea în mod drastic. Pe măsură ce se accelerează, schimbarea din societate provoacă o accelerare corespunzătoare în noi. Primim informații noi și sîntem nevoiți să ne revizuim mereu catalogul de imagini într-un ritm tot mai ridicat. Imaginile mai vechi, bazate pe realitatea trecută, trebuie înlocuite, căci dacă nu le aducem la zi, acțiunile noastre se disociază de realitate, iar noi devenim treptat mai puțin competenți. Nu mai putem face față.

Această accelerare a prelucrării imaginilor în interiorul nostru înseamnă că imaginile devin tot mai trecătoare. Operele de artă efemere, instantaneele polaroid, copiile xerox și lucrările grafice de aruncat apar și dispar. Idei, credințe și atitudini pătrund în conștiință, sunt contestate, nesocotite și se pierd subit în neant. Teorii științifice și psihologice sunt răsturnate și înlocuite zilnic. Ideologiile se fisurează. Celebrități ne atrag scurt timp atenția. Devize politice și morale contradictorii ne asaltează.

Este greu de aflat semnificația acestei fantasmagorii, de înțeles exact cum se modifică procesul de producere a imaginilor. Căci, pe lângă faptul că accelerează fluxul de informații, Al Treilea Val transformă structurile profunde ale informației pe care se bazează acțiunile noastre cotidiene.

Mijloacele de informare demasificate

În cursul erei celui de Al Doilea Val, mijloacele de informare în masă au devenit din ce în ce mai puternice. Acum se produce o schimbare surprinzătoare. Odată cu năpustirea celui de Al Treilea Val, departe de a-și

extinde influența, mijloacele de informare sunt brusc nevoite s-o împartă. Sunt respinse pe mai multe fronturi concomitent de către ceea ce eu am numit „mijloacele de informare demasificate”.

Primul exemplu ni-l furnizează ziarele. Cele mai vechi mijloace de informare din Al Doilea Val își pierd cititorii. În 1973, ziarele din S. U. A. ajunseseră la un tiraj zilnic total de 63 milioane exemplare. Dar din 1973, în loc să-și mărească tirajul, au fost nevoite să-l reducă. În 1978 totalul scăzuse la 62 milioane, iar perspectivele de viitor erau proaste. A scăzut de asemenea procentul de americani care citesc zilnic un ziar, de la 69 la sută în 1972 la 62 la sută în 1977. Cel mai greu lovite au fost unele din cele mai importante ziare americane. La New York, între 1970 și 1976, principalele trei cotidiane au pierdut laolaltă 550 000 de cititori. După ce atinsese un vîrf în 1973, *Los Angeles Times* a rămas fără 80 000 de cititori pînă în 1976. Cele două mari ziare din Philadelphia au pierdut 150 000 de cititori, cele două din Cleveland 90 000, iar cele două din San Francisco peste 80 000. În timp ce apăreau numeroase ziare mai mărunte în multe părți ale țării, cotidiane americane de prima mărime precum *Cleveland News*, *Hartford Times*, *Detroit Times*, *Chicago Today* sau *Long Island Press* înregistrau eșecuri. Același lucru s-a întîmplat și în Marea Britanie, unde între 1965 și 1975, cotidienele naționale au pierdut 8 la sută din cititori.

Aceste pierderi nu s-au datorat exclusiv răspîndirii televiziunii. Toate ziarele de mare tiraj actuale trebuie să facă față unei competiții din ce în ce mai strînse cu un număr crescînd de săptămînale, bisăptămînale și așa-numite „shoppers”²³ care nu servesc piața de masă metropolitană, ci anumite zone și localități din cadrul acestora, conținînd reclame și știri mult mai localizate. Ajunse la saturație, cotidienele de mare tiraj din orașele mari se află într-o situație precară. Mijloacele de informare demasificate le urmăresc îndeaproape și sunt pe punctul de a le prinde din urmă²⁴.

Revistele de masă constituie al doilea exemplu. Începînd de prin 1955, aproape că nu a trecut an în care să nu dispară o revistă de prima mărime din Statele Unite. *Life*, *Look* și *Saturday Evening Post*, toate au murit, pentru a renaște ulterior sub forma unor publicații de mic tiraj, ca niște umbre a ceea ce fuseseră mai înainte.

---

²³ Prin analogie cu foile volante publicitare difuzate de magazinele locale. – *Nota trad.*

²⁴ Unii directori de ziare nu consideră ziarele mijloace de informare în masă deoarece multe din ele au un tiraj mic și sunt destinate unor colectivități puțin numeroase. Dar majoritatea ziarelor, cel puțin în Statele Unite, sunt pline de „materiale tip” – știri transmise de agențiile Associated Press și United Press International, benzi desenate, cuvinte încrucișate, ultima modă, articole de fond – care sunt în mare măsură aceleași în toate orașele. Pentru a se menține în competiția cu mijloacele de informare mai localizate, marile ziare își înmulțesc informațiile locale și adaugă o varietate de rubrici pe teme speciale. Cotidienele care vor supraviețui în anii '80 și '90 vor fi modificate drastic în urma segmentării publicului cititor.

Între 1970 și 1977, deși populația S. U. A. a crescut cu 14 milioane, tirajul total al celor 25 de reviste mai importante care se menținuseră a scăzut cu 4 milioane de exemplare.

În același timp s-a produs în Statele Unite o „explozie demografică” a minirevistelor – mii de reviste ilustrate noi destinate unor piețe mici, cu interese specifice, regionale sau chiar locale. Piloții și amatorii de aviație au acum literalmente zeci de periodice, publicate exclusiv pentru ei, din care să aleagă. Adolescenții, scufundătorii autonomi, pensionarii, atletele, colecționarii de aparate de fotografiat demodate, pasionații de tenis, schiorii și patinatorii pe scînduri cu rotile, fiecare categorie are acum propria ei presă. Revistele regionale, ca *New York*, *New West*, *D* la Dallas sau *Pittsburgher* se înmulțesc. Unele împart piața în sectoare și mai mici, în funcție de interesul regiunii respective și al unei anumite categorii sociale – de exemplu, pe lângă *Western Farmer*, a apărut și *Kentucky Business Ledger*.

Datorită noilor mașini de imprimat, destinate unui tiraj mic, – rapide și ieftine, fiecare organizație, colectivitate, cult sau cultuleț religios ori politic își poate permite să tipărească o publicație. Chiar grupuri mai mici scot periodice pe mașinile de copiat care au devenit omniprezente în birourile americane. Revista de masă și-a pierdut marea influență pe care a avut-o cîndva în viața națională. Revista demasificată – mini-revista – o înlocuiește rapid.

Dar impactul celui de Al Treilea Val asupra comunicațiilor nu se limitează la presa tipărită. Între 1950 și 1970, numărul posturilor de radio din Statele Unite s-a ridicat de la 2 336 la 5 359. Într-o perioadă în care creșterea populației a fost de numai 35 la sută, posturile de radio s-au înmulțit cu 129 la sută. Aceasta înseamnă că, în loc de un post la 65 000 de americani, există acum unul la 38 000 și mai înseamnă că ascultătorul obișnuit are de ales între mai multe programe. Masa ascultătorilor se împarte între mai multe posturi de emisie.

A crescut de asemenea enorm diversitatea ofertelor; posturile se adresează unor categorii de ascultători specializați, în locul masei nediferențiate de pînă acum. Posturile care transmit exclusiv știri sunt destinate adulților cu studii din clasele mijlocii. Posturile care emit muzică hard rock, soft rock, punk rock, country rock și folk rock sunt destinate cîte unei categorii de ascultători tineri. Posturile care difuzează blues se adresează americanilor negri. Posturile de muzică clasică sunt pentru adulții cu venituri ridicate, iar cele cu programe în limbi străine pentru diverse grupuri etnice, de la portughezii din Noua Anglie, la italieni, spanioli, japonezi și evrei. Comentatorul de politică Richard Reeves scrie: „Am deschis radioul dimineața la Newport, R.I., am verificat emisiunile și am găsit 38 de posturi, din care trei religioase, două cu programe pentru negri și unul care emitea în portugheză”.

Forme noi de comunicare auditivă erodează neîncetat ce a mai rămas din masa ascultătorilor. În anii '60, magnetofonele mici și ieftine și casetofonele

s-au răspîndit în rîndurile tineretului ca focul în preerie. În ciuda părerii generale, adolescenții își petrec *mai puțin*, nu mai mult, timp acum cu urechea lipită de radio decît în deceniul al șaptelea. De la o medie de 4,8 ore pe zi în 1967, timpul de ascultare a scăzut la 2,8 ore în 1977.

Apoi a apărut radioul pe „banda cetățenilor”²⁵. Spre deosebire de radiodifuziune, care funcționează într-un singur sens (ascultătorul nu poate discuta cu crainicul emisiunii), radiourile pe banda cetățenilor le permit conducătorilor auto să comunice între ei pe o rază variind între 5 și 15 mile.

Între 1959 și 1974 au intrat în folosință în America numai un milion de asemenea aparate. Apoi, potrivit spuselor unui funcționar, el însuși uimit, al Comisiei Federale pentru Comunicații, în opt luni a trebuit să facem rost de al doilea milion și în trei luni de al treilea”. Banda cetățenilor a explodat. În 1977 circa 25 milioane de aparate se aflau în uz, iar atmosfera era plină de conversații variate – de la avertismente că „sticleții” umblă să-i prindă pe cei ce depășesc viteza legală, la rugăciuni și la oferte ale prostituatelor. Pasiunea a trecut, dar efectele ei persistă.

Radiodifuziunile, care se tem să nu le scadă veniturile obținute din publicitate, neagă cu tărie că CB ar fi redus numărul ascultătorilor radio. Dar agențiile de publicitate nu sunt chiar atît de sigure. Una din ele, Marsteller, Inc, a efectuat o anchetă în New York și a constatat că 45 la sută din utilizatorii CB își redusese timpul de ascultare a programelor radio în automobil cu 10 – 15 la sută. Fapt și mai semnificativ, peste jumătate din utilizatorii CB ascultau simultan radioul din automobil și CB.

În orice caz, tendința de diversificare din publicistică se întîlnește și în radio. Ca și peisajul publicistic, peisajul sonic își pierde caracterul de masă.

Dar mijloacele de informare ale celui de Al Doilea Val au suferit cea mai surprinzătoare și mai importantă înfrîngere abia în 1977. Timp de o generație mijlocul cel mai puternic și cu cel mai pronunțat caracter de masă a fost, evident, televiziunea. În 1977, micul ecran a început să pîlpîie. Revista *Time* scria: „Toată toamna, directorii de programe și de emisiuni publicitare au urmărit nervoși cifrele... nu-și puteau crede ochilor... Pentru prima dată în istorie, orele petrecute în fața televizoarelor scădeau”.

„Nimeni – a mormăit un agent publicitar uimit – nu și-a închipuit vreodată că numărul telespectatorilor se va reduce”.

Explicațiile abundă. Ni se spune că programele sunt și mai proaste decît erau înainte. Că se dă prea mult dintr-asta și prea puțin din ailaltă. Capetele unor cadre de conducere s-au rostogolit pe coridoarele companiilor. Ni s-au promis programe de tip nou. Dar adevărul profund abia începe să mijească de după norii telemaniei. Vremea rețelei TV centralizate și atotputernice care

---

²⁵ „Citizens band” (CB): oricare din cele două benzi de unde scurte destinate de Comisia Federală pentru Comunicații utilizării locale la putere joasă de către cetățeni sau firme. – *Nota trad.*

dirijează producția de imagini apune. Acuzând principalele trei rețele americane de „incompetență” strategică, un fost președinte al NBC a prevestit că publicul telespectator din orele de vîrf va scădea la 50 la sută spre sfîrșitul deceniului al nouălea. Căci mijloacele de comunicare ale celui de Al Treilea Val subminează pe un front larg dominația mijloacelor de informare caracteristice celui de Al Doilea Val.

Televiziunea prin cablu a pătruns deja în 14,5 milioane de cămine americane și se va răspîndi probabil cu forța unui uragan la începutul anilor '80. Experții din industrie se așteaptă la 20 - 26 milioane de abonați la finele anului 1981 cînd 50 la sută din familiile americane vor putea beneficia de acest sistem. Lucrurile se vor accelera odată cu trecerea de la firele de sîrmă de cupru la fibrele optice ieftine, care au grosimea firului de păr și transmit impulsuri luminoase. La fel cu mașinile de tipărit cu tiraj mic și aparatele xerox, cablul „demasifică” publicul spectator, împărțindu-l în numeroase grupuri mici. În plus, sistemele cu cablu pot fi proiectate pentru comunicare în ambele sensuri, astfel că abonații pot nu numai să se uite la programe, ci și să cheme diverse servicii.

În Japonia, la începutul anilor '80, orașe întregi vor fi conectate la un cablu de unde luminoase, ceea ce va permite abonaților să ceară nu numai programe, ci și fotografii, date, bilete la teatru, sau proiectarea unor materiale din ziare și reviste. Alarma împotriva hoților și cea de incendiu vor funcționa prin intermediul aceluiași sistem.

La Ikoma, un cartier-dormitor al orașului Osaka, mi s-a luat un interviu televizat în cadrul sistemului experimental Hi-Ovis, care așază un microfon și o cameră de luat vederi deasupra televizorului din casa fiecărui abonat, astfel că spectatorii pot deveni și emițători. În timp ce redactorul emisiunii îmi lua interviul, a intervenit o doamnă Sakatomo, care privea programul din locuința ei, și a început să converseze cu noi într-o englezească aproximativă. Atît eu cît și publicul spectator o vedeam pe ecran și urmăream pe băiețelul ei care se agita prin cameră în timp ce ea îmi ura bun-venit la Ikoma.

Hi-Ovis are de asemenea o bancă de videocasete pe toate temele posibile, de la muzică la rețete de bucătărie și probleme pedagogice. Spectatorii pot forma un număr de cod și cere calculatorului să le prezinte pe ecran o anumită casetă la orice oră doresc să o vadă.

Deși cuprinde numai aproximativ 160 de case, experimentul Hi-Ovis beneficiază de ajutorul guvernului japonez și de contribuții din partea unor firme ca Fujitsu, Sumitomo Electric, Matsushita și Kintetsu. Este extrem de avansat și se bazează deja pe tehnologia fibrelor optice.

La Columbus, Ohio, vizitasem cu o săptămînă mai înainte sistemul Qube al firmei Warner Cable Corporation. Qube oferă abonaților 30 canale TV (față de 4 stații de emisiune obișnuite) și prezintă programe specializate pentru toată lumea, de la preșcolari la medici, avocați sau „exclusiv pentru adulți”.

Qube este sistemul bilateral cu cablu cel mai bine pus la punct și cel mai eficient din punct de vedere economic existent la ora actuală în lume. Dându-i fiecărui abonat un dispozitiv care seamănă cu un calculator de mână, îi permite să comunice cu stația apăsând pe butoane. Un spectator care folosește așa-numitele „butoane roșii” poate intra în comunicație cu studioul și calculatorul acestuia. Descriind acest sistem, revista *Time* se extaziază, relevând că abonatul își poate „exprima părerile în dezbaterile de politică locală, poate efectua vânzări de garaje sau participa la o licitație de obiecte de artă în scopuri de binefacere... Apăsând pe un buton, Joe sau Jane Columbus pot zeflemisi un politician, accepta sau respinge un artist amator la un spectacol local”. Consumatorii pot „parcurge supermagazinele din localitate pentru a face o comparație între ele” sau rezerva o masă într-un restaurant oriental.

Cablul nu este însă singurul care provoacă îngrijorare rețelelor de televiziune. *Videojocurile* au devenit un „articol la modă” în magazine. Milioane de americani și-au descoperit o pasiune pentru dispozitive care transformă micul ecran într-o masă de ping-pong, un patinoar sau un teren de tenis. Cercetătorilor conformiști din domeniul științelor politice și sociale această noutate li se poate părea banală sau lipsită de importanță. Totuși, ea reprezintă un curent de formare socială, de pregătire cu anticipație, ca să zicem așa, pentru viața din mediul electronic de mâine. Videojocurile „demasifică” și mai mult telespectatorii și reduc numărul celor care privesc emisiunile la un moment dat. În plus, datorită acestor dispozitive aparent inofensive, milioane de oameni învață să se joace cu televizorul, să-i răspundă și să interacționeze cu el. În acest proces, ei se transformă din privitori pasivi în transmitători de mesaje. Manipulează aparatul, în loc să se lase manipulați de el.

Servicii de informații prin intermediul micului ecran au fost deja introduse în Marea Britanie, unde un spectator care posedă un adaptor poate apăsa un buton și alege din vreo duzină de servicii pe cel dorit – știri, timpul probabil, informații financiare, sport etc. Informațiile apar pe ecran ca pe banda de înregistrare telegrafică automată. În scurt timp, beneficiarii vor putea desigur conecta la televizor un aparat de copiat, pentru a fixa pe hârtie imaginile pe care doresc să le păstreze. Din nou, o gamă largă de opțiuni acolo unde înainte existau prea puține.

Videocasetofoanele se răspîndesc și ele rapid. Vînzătorii prevăd că în 1981 se vor afla în folosință un milion de aparate în Statele Unite. Videocasetofoanele le permit spectatorilor să înregistreze meciul de fotbal de miercuri pentru a-1 vedea sîmbăta, să zicem (anihilînd astfel sincronizarea imaginilor promovată de rețelele de televiziune). În același timp, pun bazele comerțului cu filme și manifestări sportive înregistrate pe bandă. (Arabii nu stau cu mîinile încrucișate: filmul „Vestitorul” despre viața lui Mahomed poate fi cumpărat sub formă de casete ambalate într-o cutie pe care titlul este scris cu caractere arabe poleite.) Videocasetofoanele înlesnesc de asemenea

vînzarea unor casete înalt specializate conținînd, de exemplu, materiale instructive pentru personalul medical sau benzi care le arată consumatorilor cum să assembleze mobile demontate ori să rebobineze prăjitorul de pîine. De importanță esențială este faptul că videocasetofoanele îi permit oricărui *consumator* să devină și un *producător* al propriilor lui imagini. Și în acest caz publicul este demasificat.

În fine, datorită sateliților particulari, stațiile de televiziune își pot constitui minirețele temporare pentru programe specializate, emițînd semnale din orice loc către oricare alt loc la un preț minim și grăbind astfel sfîrșitul rețelelor existente. La finele anului 1980 administratorii televiziunii prin cablu vor avea instalate o mie de stații terestre pentru captarea semnalelor emise de sateliți. „Atunci – spune *Television/Radio Age* – un distribuitor de programe nu mai trebuie decît să cumpere timp pe un satelit și, iată, are un sistem TV prin cablu la scară națională... el poate alimenta orice grup de sisteme dorește”. Satelitul, declară William J. Donnelly, vicepreședinte responsabil pentru mijloacele de informare electronice la marea agenție publicitară Young & Rubicam, înseamnă „un public mai redus și un număr mai mare de programe difuzate pe scară națională”.

Toate aceste inovații diferite au o trăsătură comună: împart masa publicului telespectator în segmente. Pe lîngă faptul că mărește diversitatea culturală, fiecare diviziune afectează considerabil puterea rețelelor care au dominat pînă acum viziunea noastră. John O'Connor, criticul plin de intuiție de la *The New York Times*, sintetizează situația într-o frază simplă. „Un lucru este cert – scrie el –, televiziunea comercială nu va mai fi în măsură să ne dicteze nici ce să vedem, nici cînd să vedem”.

Ceea ce apare la prima vedere ca o serie de fenomene disparate se dovedește a fi un val de schimbări interdependente care străbate mijloacele de informare, de la ziare și radio la un capăt pînă la reviste și televiziune la celălalt. Toate acestea sunt vizate. Mijloacele noi, demasificate, se înmulțesc, sfidînd – și uneori înlocuind – mijloacele de masă predominante în toate societățile celui de Al Doilea Val.

Al Treilea Val deschide astfel o eră cu adevărat nouă – epoca mijloacelor de informare demasificate. Alături de noua tehnosferă se naște o nouă infosferă. Și aceasta va avea o influență profundă asupra celei mai importante sfere, cea din creierile noastre. Căci, laolaltă, aceste schimbări revoluționează imaginile noastre despre lume și capacitatea noastră de a o înțelege.

Cultura pipului²⁶

---

²⁶ Pip („blop” în engleză) este un impuls foarte scurt, sonor sau luminos (ca semnalele radar). – *Nota trad.*

Demasificarea mijloacelor de informare demasifică de asemenea mințile oamenilor. În era celui de Al Doilea Val, bombardamentul continuu cu imagini standardizate pompate de mijloacele de informare a creat ceea ce criticii au numit „mințea de masă”. Acum masele de oameni nu mai primesc aceleași mesaje, ci grupuri mai mici primesc unul de la altul și își transmit un mare număr de imagini personale. Pe măsură ce întreaga societate se îndreaptă spre diversitatea celui de Al Treilea Val, noile mijloace de informare reflectă și accelerează procesul.

Aceasta explică parțial de ce părerile despre orice fenomen, de la muzică pop la politică, devin mai puțin uniforme. Consensul se clatină. Fiecare dintre noi în parte este asaltat de fragmente de imagini, contradictorii și fără nici o legătură între ele, care ne zdruncină ideile pe care le avem și se reped asupra noastră sub forma unor „pipuri” separate sau imateriale. Trăim, de fapt, „cultura pipului”.

„Beletristica delimitează porțiuni de teritoriu din ce în ce mai mici”, se plînge criticul Geoffrey Wolff, adăugind că fiecare romancier „vede din ce în ce mai puțin din orice imagine de dimensiuni mari”. În literatura nebeletristică, scrie Daniei Laskin, recenzînd lucrări de referință extraordinar de răspîndite, care se bucură de un extraordinar succes, ca *The People's Almanac* și *The Book of Lists*, „ideea unei sinteze exhaustive pare de neconceput. Alternativa constă în adunarea lumii la împlinire, îndeosebi a fragmentelor mai amuzante”. Dar descompunerea imaginilor noastre în pipuri nu este limitată la cărți sau literatură. Ea este și mai marcată în presă și mijloacele electronice de informare.

În acest nou tip de cultură, cu imaginile ei fracționate și trecătoare, începem să zărim o sciziune, care se lărgeste, între utilizatorii mijloacelor de informare ale celor două valuri.

Tînjind după certitudinile morale și ideologice prefabricate din trecut, oamenii celui de Al Doilea Val sunt deranjați și dezorientați de atacul prin surprindere lansat de informații. Ei își amintesc cu nostalgie de programele de radio din anii '30 ori de filmele din anii '40. Se simt ruși de mediul noilor mijloace de informare nu numai pentru că multe lucruri din cele pe care le aud sunt amenințătoare sau neliniștitoare, ci pentru că înseși formele sub care le sosesc informațiile sunt neobișnuite.

În loc să primim „șiruri” lungi de idei înrudite, organizate și sintetizate pentru noi, suntem expuși tot mai mult unor informații scurte, modulare – reclame, instrucțiuni, teorii, frînturi de știri, fărîme și picături separate care nu-și găsesc locul în arhiva din creierul nostru. Noile imagini nu pot fi clasificate, în parte pentru că deseori se află în afara vechilor noastre categorii conceptuale, dar și fiindcă sunt prea bizare, trecătoare și nelegate între ele. Asaltați de ceea ce le apare ca un balamuc al culturii pipului, oamenii celui de Al Doilea Val sunt furioși pe mijloacele de informare.

În schimb, oamenii celui de Al Treilea Val se simt în largul lor sub acest bombardament de pipuri – 10 secunde de știri alternând cu 30 secunde de reclamă, un fragment de cântec și poezie, o informație de ultimă oră, o caricatură, un colaj, o scrisoare circulară informativă. Cititori nesătui de romane de azvîrlit și de reviste specializate, ei înghit cantități imense de informații în doze mici. Dar sunt atenți și la noile concepte ori metafore care sintetizează sau organizează pipurile într-un tot mai mare. În loc de a încerca să înghesuie noile date modulare în categoriile sau cadrele celui de Al Doilea Val, ei învață să și le creeze pe ale lor, să-și constituie „șiruri” din pipurile cu care-i bombardează noile mijloace de informare.

În loc să primim un model mintal al realității, suntem obligați să-1 inventăm și să-1 reinventăm în permanență. Aceasta este o imensă povară, însă duce de asemenea la o individualitate mai marcată, la o demasificare a personalității, nu numai a culturii. Unii din noi se prăbușesc sub această nouă presiune ori se retrag în apatie sau mînie. Alții devin indivizi competenți, cu personalitate, în continuu progres, capabili să acționeze la un nivel mai înalt. (În orice caz, indiferent dacă tensiunea se dovedește prea mare ori nu, rezultatul este cu totul deosebit de roboții uniformi, standardizați, ușor de înregimentat, prevăzuți de atîția sociologi și scriitori de romane științifico-fantastice din era celui de Al Doilea Val.)

Dincolo de toate acestea, demasificarea civilizației, pe care mijloacele de informare o reflectă și o intensifică în același timp, aduce cu ea un imens salt în cantitatea de informații pe care le schimbăm între noi. Și această creștere explică de ce devenim o „societate a informației”.

Cu cît este mai variată o civilizație – cu cît mai diferențiate sunt tehnica, formele de energie și oamenii ei – cu atît mai multe informații trebuie să circule între părțile ei componente pentru ca să rămînă un tot unitar, îndeosebi sub tensiunea unei schimbări puternice. O întreprindere, de exemplu, trebuie să poată prevedea (mai mult sau mai puțin exact) cum vor reacționa la schimbare alte întreprinderi, pentru a-și putea planifica în mod rațional propriile ei acțiuni. Același lucru este valabil și pentru indivizi. Cu cît suntem mai uniformi, cu atît mai puțin trebuie să știm unul despre altul pentru a prevedea comportarea celuilalt. Pe măsură ce oamenii din jurul nostru devin mai individualizați sau demasificați, avem nevoie de mai multe informații – semnale și indicii – pentru a prevedea, chiar aproximativ, cum se vor comporta față de noi. Și dacă nu suntem în măsură să facem asemenea previziuni, nu putem nici să conlucrăm și nici măcar să conviețuim.

În consecință, indivizii și instituțiile doresc mai multe informații, iar întregul sistem începe să pulseze cu fluxuri din ce în ce mai mari de date. Mărind cantitatea de informații necesare pentru ca sistemul social să constituie un întreg coerent și vitezele cu care trebuie să circule informațiile, Al Treilea

Val distruge cadrul infosferei supraîncărcate și învechite a celui de Al Doilea Val și construiește unul nou în locul lui.

14. Mediul înconjurător inteligent

În toată lumea, mulți oameni credeau – și unii din ei continuă să creadă – că în spatele realității materiale imediate a lucrurilor se află spirite, că pînă și obiectele aparent moarte, pietrele sau pămîntul, posedă o forță vie: mana. Indienii din tribul Sioux îi spuneau *wakan*, algonquinii, *manitou*, iar irochezii, *orenda*. Pentru oameni ca ei, mediul înconjurător posedă viață.

Acum, cînd clădim o nouă infosferă pentru civilizația celui de Al Treilea Val, atribuim mediului înconjurător „mort” inteligență, nu viață.

Cheia acestui progres revoluționar este, evident, calculatorul electronic. O combinație de memorie electronică cu programe care le spun cum să prelucrez datele înmagazinate, calculatoarele nu erau decît o curiozitate științifică la începutul anilor '50. Dar între 1955 și 1965, decada în care Al Treilea Val a început să se înalțe în Statele Unite, calculatoarele au început să se infiltreze încet în lumea afacerilor. Mai întîi erau unități separate cu o capacitate modestă, folosite mai cu seamă în scopuri financiare. Curînd însă au început să pătrundă în sediile corporațiilor aparate de mare capacitate care erau instalate pentru o gamă întreagă de operații. Între 1965 și 1977, spune Harvey Poppel, mulți ani vicepreședinte la Booz Allen și Hamilton, firma de consulting pentru conducere, ne-am aflat în „era calculatorului central de mari dimensiuni... Acesta reprezintă esența, manifestarea supremă a gândirii din era mecanicii. Este realizarea majoră – un supracalculator de dimensiuni mari, îngropat la sute de picioare sub centru [într-un] adăpost anti-aerian... un mediu antiseptic... deservit de o echipă de supratehnocrați”.

Acești uriași centralizați erau atît de impresionanți, încît au devenit curînd o componentă obișnuită a mitologiei sociale. Folosindu-i ca un simbol al viitorului, cinești, caricaturiști și autori de literatură științifico-fantastică prezentau calculatorul electronic drept un creier atotputernic – o concentrație masivă de inteligență supraomenească.

Dar în anii '70, realitatea a depășit închipuirea, lăsînd în urmă imaginile învechite. Pe măsură ce miniaturizarea a progresat cu viteza fulgerului, pe măsură ce capacitatea calculatoarelor a crescut, iar prețul pe funcție a scăzut vertiginos, s-au extins minicalculatoarele puternice. Fiecare făbriță, laborator, serviciu comercial său tehnic avea unul. Au apărut atît de multe calculatoare, încît uneori firmele nici nu mai știau cîte posedă. „Inteligența” calculatorului nu mai era concentrată într-un singur punct, ci era „distribuită”.

Această dispersie a inteligenței calculatorului progresează acum rapid. În 1977, cheltuielile pentru ceea ce se numește „prelucrarea distribuită a datelor”

sau PDD s-au cifrat la 300 milioane de dolari în Statele Unite. După International Data Corporation, una din cele mai importante firme de studiu al pieței în acest domeniu, în 1982 cifra se va ridica la 3 miliarde de dolari. Aparat mici și ieftine, care nu mai au nevoie de specialiști, vor fi în curînd tot atît de omniprezente ca mașinile de scris. Ne „rafinăm” mediul de muncă.

În afara domeniului industrial și guvernamental, se desfășoară un proces paralel bazat pe aparatul care se va afla în curînd peste tot: calculatorul de uz casnic. Acum cinci ani, numărul calculatoarelor de uz casnic sau personal era neglijabil. Astăzi se apreciază că 300 000 calculatoare zbîrnîie și zumzuie în camere de zi, camere de lucru și bucătării de la un capăt al Americii la celălalt. Și aceasta înainte ca principalele firme producătoare, ca IBM și Texas Instruments, să-și fi lansat campaniile de vânzări. În curînd, calculatoarele de uz casnic se vor vinde la prețuri doar puțin mai ridicate decît televizoarele.

Aceste mașini inteligente sunt deja folosite la orice, căci pot să calculeze impozitele familiei, să controleze consumul de energie în gospodărie, să joace unele jocuri, să întocmească un catalog de rețete, să amintească posesorilor lor ce întâlniri au și să servească drept „mașini de scris inteligente”. Și toate acestea nu ne dau decît o idee vagă despre capacitățile lor.

Telecomputing Corporation din America oferă serviciile unui sistem numit „Sursa”, care, pentru un tarif minim, îi asigură utilizatorului său accesul instantaneu la știrile transmise de United Press International; o gamă largă de date de la bursa de valori și mărfuri; programe instructive cu ajutorul cărora copiii pot învăța aritmetică, ortografia, franceza, germana sau italiana; afilierea la un club computerizat al cumpărătorilor de articole cu rabat; rezervări instantanee de camere la hotel sau bilete de călătorie și multe altele.

Tot cu ajutorul „Sursei”, oricine posedă un terminal de calculator ieftin poate comunica cu orice altă persoană conectată la sistemul respectiv. Dacă doresc, jucătorii de bridge, șah sau table pot juca cu un partener aflat la mii de mile distanță. Posesorii de terminale își pot trimite mesaje unul altuia sau unui mare număr de persoane dintr-o dată și-și pot înregistra toată corespondența în memoria electronică. „Sursa” va ajunge chiar să faciliteze crearea a ceea ce s-ar putea numi „colectivități electronice” – grupuri de oameni avînd interese comune. O duzină de fotografi amatori dintr-o duzină de orașe, întruniți pe cale electronică cu ajutorul „Sursei”, pot discuta după pofta inimii despre aparate de fotografiat, accesorii, tehnici de dezvoltare, luminat sau filme color. Peste cîteva luni de zile, își pot recupera comentariile din memoria electronică a „Sursei” pe subiecte, date calendaristice sau alte criterii.

Răspîndirea calculatoarelor în casele particulare, fără a mai vorbi de interconectarea lor în cadrul unor rețele ramificate, reprezintă un alt progres în crearea unui mediu înconjurător inteligent. Dar nici aceasta nu este totul.

Răspîndirea inteligenței mecanice a atins un nivel cu totul nou odată cu apariția microprocesoarelor și microcalculatoarelor, acele minuscule cipuri²⁷ de inteligență înghețată care, după cît se pare, vor deveni o parte integrantă a mai tuturor obiectelor pe care le fabricăm și folosim.

În afară de aplicațiile lor în procesele de producție și în economie în general, ele sunt deja incluse, sau vor fi curînd, în orice, de la instalațiile de aer condiționat și automobile la mașinile de cusut și cîntare. Vor supraveghea și reduce la minimum risipa de energie în gospodărie. Vor regla cantitatea de detergent și temperatura apei pentru fiecare șarjă de rufe din mașina de spălat. Vor pune la punct sistemul de carbu-rație al automobilelor. Ne vor atrage atenția cînd ceva trebuie reparat. Vor porni radioul cu ceas, prăjitorul de pîine, mașina de făcut cafea și dușul de dimineată. Vor încălzi garajul, vor în-cuia uși și vor efectua o varietate uluitoare de alte munci mărunte și mai puțin mărunte. Cît de departe s-ar putea să ajungă lucrurile în cîteva decenii ne sugerează Alan P. Hald, un important angrosist de microcalculatoare, într-un amuzant scenariu intitulat „Casă Fred”.

După părerea lui Hald, „calculatoarele de uz casnic știu deja să vorbească, să interprete vorbirea și să comande aparate. Adăugați cîtiva sensori, un vocabular modest, sistemul Bell Telephone și casa dv. va putea vorbi cu... oricine sau orice din lumea noastră”. Există încă multe obstacole, dar direcția schimbării este limpede.

„Închipuți-vă – scrie Hald – că sunteți la serviciu. Sună telefonul. Este Fred, casa dv. În timp ce urmărea buletinul de știri de dimineată pentru a afla despre ultimele spargerii, Fred a prins un buletin meteorologic care anunța o ploaie torențială. Informația i-a împrăștiat memoria, așa încît a controlat starea acoperișului. A descoperit un loc pe unde se putea eventual infiltra apă. Înainte de a vă chema, Fred i-a telefonat lui Slim să-i ceară sfatul. Slim este o casă mare ca de fermă, în josul străzii... Fred și Slim folosesc deseori aceleași bănci de date și amîndoi știu că sunt programați în așa fel încît să caute și să identifice ateliere de servicii gospodărești... Știți din experiență că puteți avea încredere în judecata lui Fred și vă dați acordul pentru reparații. Restul se desfășoară aproape de la sine, Fred telefonează tinichigiului... „

Elucubrația este amuzantă. Totuși înfioară pentru că reușește să surprindă impresia de viu pe care o dă un mediu înconjurător inteligent, Traiul într-un astfel de mediu ridică întrebări filozofice cutremurătoare. Vor prelua mașinile atribuțiile noastre? Pot niște mașini inteligente, îndeosebi dacă sunt conectate în rețele cu inter-comunicare, să depășească posibilitățile noastre de a le înțelege și comanda? Care este gradul de dependență de calculator și cip pe care este cazul să-l acceptăm? Dacă pompăm tot mai multă inteligență în mediul înconjurător material, nu ni se va atrofia intelectul? Și ce se va întîmpla

---

²⁷ Denumite și plăcute cu circuite integrate sau așchii de siliciu. – *Nota trad.*

dacă cineva va scoate priza din perete? Vom mai avea deprinderile elementare necesare pentru a supraviețui?

Fiecare întrebare ridică contraîntrebări. Poate personajul din romanul *1984* supraveghea fiecare prăjitor de pâine și fiecare televizor, fiecare motor de automobil și fiecare aparat din bucătărie? Dacă inteligența este larg răspândită în tot mediul înconjurător, dacă poate fi pusă în funcțiune dintr-o dată de utilizatori aflați în o mie de locuri diferite, dacă utilizatorii de calculatoare pot comunica între ei fără să folosească un calculator central (cum procedează în numeroase rețele de calculatoare), mai poate același personaj să controleze totul? Mai curînd decît să amplifice puterea unui stat totalitar, descentralizarea inteligenței poate de fapt s-o slăbească. Sau, ca alternativă, nu vom fi destul de isteți ca să tragem pe sfoară conducerea de stat? În *The Shockwave Rider*, un roman complex și genial de John Brunner, eroul principal reușește să saboteze eforturile organelor de conducere de a-și impune controlul asupra gîndirii cu ajutorul rețelei de calculatoare. Este atrofierea intelectului inevitabilă? După cum vom vedea imediat, crearea unui mediu inteligent ar putea avea exact efectul invers. Proiectînd mașini care să facă ce le cerem, nu le putem programa ca pe Robbie din povestirea lui Isac Asimov, devenită clasică, *I, Robot*, în așa fel încît niciodată să nu facă vreun rău unui om? Nu cunoaștem încă verdictul și, dacă ar fi iresponsabil din partea noastră să trecem cu vederea asemenea probleme, ar fi naiv să presupunem că soarta a măsluit cărțile împotriva speciei umane. Posedăm inteligență și imaginație pe care nici nu am început să le folosim.

Prin urmare, orice am vrea să credem, este cum nu se poate mai limpede că ne modificăm radical infosferă. Nu demasificăm doar mijloacele de informare caracteristice celui de Al Doilea Val, ci adăugăm sistemului social noi niveluri de comunicație. În comparație cu infosferă celui de Al Treilea Val, care este pe cale de a se constitui, cea din Al Doilea Val – dominată de mijloacele de informare în masă, de poștă și telefon – apare de-a dreptul primitivă.

Amplificarea creierului

Modificînd atît de profund infosferă, suntem meniji să ne transformăm de asemenea intelectul – modul în care concepem problemele, modul în care sintetizăm informațiile, modul în care prevedem consecințele propriilor noastre acțiuni. Vom modifica probabil rolul pe care-l are știința de carte în viețile noastre. S-ar putea să modificăm chiar procesele chimice din creier.

Comentariul lui Hald despre capacitatea calculatoarelor și dispozitivelor cu plăcuțe de a discuta cu noi nu este atît de năstrușnic pe cît pare. Terminaluri cu „intrare vocală” existente astăzi sunt capabile să recunoască și să răspundă la un vocabular de 1 000 cuvinte, și multe firme, de la uriași ca IBM sau Nippon Electric la pitici ca Heuristics Inc. sau Centigram Corporation,

se grăbesc să mărească acest bagaj de cuvinte, să simplifice tehnică și să reducă radical costul de producție. Previziunile referitoare la intervalul în care calculatoarele se vor familiariza cu limbajul obișnuit merg de la peste 20 de ani la numai 5 ani, iar implicațiile acestei realizări – atît pentru economie cît și pentru cultură – ar putea fi colosale.

În prezent, milioane de oameni nu au acces la locuri de muncă deoarece sunt „analfabeți” din punct de vedere funcțional. Chiar funcțiile cele mai simple cer oameni capabili să se descurce cu formulare, butoane de pornire și de oprire, cecuri de plată, instrucțiuni profesionale etc. În lumea celui de Al Doilea Val, cititul era calificarea cea mai elementară cerută de birourile de plasare.

Totuși, analfabetismul nu este același lucru cu prostia. Știm că în toată lumea oameni analfabeți sunt capabili să dobîndească o calificare foarte complexă în activități atît de diferite ca agricultura, construcțiile, vînătoarea și muzica. Mulți analfabeți au memorii prodigioase și vorbesc curent cîteva limbi – ceea ce nu pot majoritatea americanilor cu studii universitare. Dar în societățile celui de Al Doilea Val analfabeții nu aveau nici o șansă din punct de vedere economic.

Știința de carte este, desigur, mai mult decît o calificare profesională. Ea este poarta către un univers fantastic al imaginației și satisfacției. Dar într-un mediu inteligent, în care mașinile, aparatele și chiar pereții sunt programați să vorbească, legătura dintre știința de carte și cîștig se poate dovedi mai puțin strînsă decît a fost în ultimii 300 de ani. Funcționarii de la casele de bilete ale companiilor aeriene, magazionerii, muncitorii care acționează mașini și mecanicii de reparații își pot îndeplini corect atribuțiile profesionale ascultînd, mai curînd decît citind, vocea unui aparat care le spune, pas cu pas, ce au de făcut și cum să înlocuiască o piesă defectă.

Calculatoarele electronice nu sunt supraomenești. Ele se strică. Fac greșeli – periculoase uneori. Nu au nimic magic și cu siguranță nu sunt „spirite” sau „suflete” din mediul înconjurător. Cu aceste rezerve, ele rămîn însă una din cele mai uimitoare și tulburătoare realizări ale omului, pentru că ne amplifică capacitatea intelectuală, după cum tehnica celui de Al Doilea Val ne-a amplificat forța fizică, și nu știm unde ne vor duce pînă la urmă propriile noastre minți.

Cînd ne vom familiariza cu mediul inteligent și vom învăța să dialogăm cu el din clipa în care părăsim leagănul, vom începe să folosim calculatoarele electronice cu o naturalețe și o eleganță pe care nu ni le putem închipui acum. Iar calculatoarele ne vor ajuta pe toți – nu numai pe cîteva „supratehnocrați” – să gîndim mai profund asupra noastră și asupra lumii.

Astăzi, cînd apare o problemă, căutăm imediat să-i descoperim cauzele. Dar pînă acum, chiar cei mai profunzi gînditori încercau de obicei să explice lucrurile în funcție de cîteva factori cauzali. Deoarece chiar cel mai inteligent om nu poate cuprinde, și cu atît mai puțin utiliza, mai mult decît cîteva

variabile dintr-o dată²⁸. În consecință, atunci când suntem confrunțați cu o problemă într-adevăr complicată – de exemplu, de ce este un copil delincvent sau de ce bîntuie inflația o anumită economie ori cum afectează urbanizarea ecologia unui rîu din vecinătate – avem tendința să ne concentrăm asupra a doi sau trei factori și să ignorăm mulți alții care, fiecare în parte sau toți laolaltă, pot fi mult mai importanți.

Dar, ceea ce este și mai rău, fiecare grup de experți insistă asupra importanței primordiale a cauzelor din „domeniul său”, lăsînd deoparte pe toate celelalte. Confruntat cu imensele probleme descumpănitoare pe care le ridică decăderea orașelor, expertul în problema locuințelor o atribuie suprapopulării și scăderii fondului de locuințe; expertul în transporturi relevă lipsa transportului de masă; expertul în domeniul asistenței sociale evidențiază alocațiile insuficiente acordate grădinițelor sau asistenței sociale; criminologul indică raritatea patrulilor de poliție; economistul declară că impozitele mari descurajează investițiile ș. a. m. d. În principiu toată lumea este de acord că aceste probleme sunt oarecum legate între ele, că formează un sistem care se autoîntreține. Dar nimeni nu poate avea în vedere toate complexitățile când încearcă să elaboreze o soluție.

Degradarea urbană nu este decît una din numeroasele „probleme întretesute”, cum bine le-a numit Peter Ritner în lucrarea sa *The Society of Space*. El ne previne că vom fi confrunțați tot mai frecvent cu crize care, nu vor putea fi supuse «unei analize de tip cauză-efect», ci vor reclama «o analiză a interdependențelor», nu vor fi compuse din elemente ușor de separat, ci din sute de influențe îndreptate în același sens și venind de la zeci de surse independente dar care se suprapun”.

Pentru că își poate aminti un mare număr de factori cauzali și poate descoperi interrelațiile lor, calculatorul electronic ne poate ajuta să abordăm asemenea probleme la un nivel mai profund decît cel obișnuit. Calculatorul poate analiza cantități imense de date pentru a găsi configurații ascunse. Poate contribui la asamblarea pipurilor în întreguri de dimensiuni mai mari și mai semnificative. Dacă i se dă o serie de presupuneri sau un model, poate evidenția consecințele unor decizii alternative și reușește să facă aceasta mai sistematic și mai complet decît orice om. Descoperind raporturi noi și neobservate pînă atunci între oameni și resurse, poate chiar propune soluții originale pentru anumite probleme.

Inteligența, imaginația și intuiția omului vor continua să fie mult mai importante decît mașinile în deceniile imediat următoare. Totuși, calculatoarele electronice vor adînci probabil concepția întregii culturi despre cauzalitate, amplificîndu-ne cunoștințele despre interrelațiile fenomenelor și ajutîndu-ne să

---

²⁸ Deși putem să abordăm mulți factori simultan la nivelul subconștientului sau al intuiției, este nespus de greu, după cum știe oricine a încercat să cuprinzi conștient și sistematic foarte multe variabile.

sintetizăm „întreguri” semnificative din datele disparate care se învîrtejesc în jurul nostru. Calculatorul este un antidot împotriva culturii pipului.

În același timp, mediul inteligent începe să schimbe, în ultimă instanță, nu numai modul nostru de a analiza problemele și de a integra informațiile, ci chiar chimismul creierului omenesc. Experiențe efectuate, printre alții, de David Krech, Marian Diamond, Mark Rosenzweig și Edward Bennett, au arătat că animalele ținute într-un mediu „îmbogățit” au o scoarță cerebrală mai mare, mai multe celule gliale, neuroni mai mari, neurotransmițători mai activi și o irigare sanguină mai masivă a creierului decît animalele martor. Vom deveni oare noi înșine mai inteligenți pe măsură ce mediul va deveni mai complex și mai inteligent?

Iată ce gîndește dr. Donald F. Klein, directorul cercetărilor la Institutul de psihiatrie din New York, unul din cei mai mari neuropsihiatri din lume:

„Lucrările lui Krech sugerează că printre variabilele care afectează inteligență se află bogăția și sensibilitatea mediului din prima copilărie. Copiii care au crescut în ceea ce s-ar putea numi un mediu «obtuz» – nestimulator, sărac, amorf – învață repede să nu riște. Nu-i prea mult loc pentru greșeli și este rentabil să fii prudent, conservator, lipsit de curiozitate sau de-a dreptul pasiv, atitudini care nu fac minuni pentru creier.

Pe de altă parte, copiii crescuți într-un mediu inteligent, sensibil, complex și stimulator își dezvoltă alte trăsături caracteriale. Iar dacă copiii îi pot cere mediului să facă unele lucruri pentru ei, devin mai puțin dependenți de părinți de la o vîrstă mai fragedă. Ajung să se simtă puternici și competenți. Și își pot permite să fie curioși, imaginativi, să-și manifeste dorința de explorare și să adopte în viață o atitudine de rezolvare a problemelor. Toate acestea pot provoca modificări în creier. În acest moment, nu putem face decît presupuneri. Dar nu este imposibil ca un mediu inteligent să ducă la sinapse noi și la o scoarță cerebrală mai mare. Un mediu mai inteligent ar putea produce oameni mai inteligenți”.

Totuși, cele de mai sus nu ne dau decît o idee despre semnificația mai amplă a schimbărilor pe care le aduce cu sine noua infosferă. Căci demasificarea mijloacelor de informare și ascensiunea concomitentă a calculatorului electronic modifică memoria socială.

Memoria socială

Memoria poate fi împărțită în individuală sau personală și colectivă sau socială. Amintirile neîmpărtășite din memoria personală se pierd odată cu moartea indivizilor. Memoria socială persistă. Remarcabilă noastră capacitate de a înregistra și recupera amintirile colective este secretul succesului speciei umane în evoluție. Și orice modifică semnificativ felul în care elaborăm,

înmagazinăm sau folosim informația din memoria socială influențează destinul chiar la originile sale.

Omenirea și-a mai revoluționat de două ori memoria socială. Acum, construind o nouă infosferă, ne aflăm iarăși în pragul unei asemenea transformări.

La început grupurile umane erau nevoite să-și înmagazineze amintirile colective în același loc în care și le țineau pe cele personale – respectiv în mintea indivizilor. Bătrânii tribului, înțelepții și alți oameni duceau aceste amintiri cu ei sub forma istoriei, mitului, tradiției și legendei și le transmiteau copiilor lor prin grai, cântec, psalmodie și exemplu. Cum se aprinde un foc. Cel mai bun mijloc de a prinde o pasăre în laț. Cum se leagă bîrnele pentru a face o plută. Cum să macini taro, să ascuți o săpăligă sau să îngrijești de boi – toată experiența acumulată de grup era înmagazinată în neuronii, glia și sinapsele unor oameni.

Atîta timp cît lucrurile s-au petrecut astfel, volumul memoriei sociale a fost extrem de limitat. Oricît de bună ar fi fost memoria bătrînilor, oricît de memorabile ar fi fost cîntecele sau învățămintele lor, în craniile unei populații nu există decît un anumit spațiu de depozitare.

Civilizația celui de Al Doilea Val a doborât bariera memoriei. A răspîndit știința de carte. A ținut o evidență sistematică a activităților economice. A înălțat mii de biblioteci și muzee. A inventat clasorul. Pe scurt, a scos memoria socială din craniu, a găsit noi modalități de a înmagazina informația, amplificînd astfel memoria dincolo de limitele ei anterioare. Mărind fondul de cunoștințe acumulate, a accelerat toate procesele de inovație și schimbare socială, dînd civilizației din Al Doilea Val cultura cu cea mai rapidă schimbare și dezvoltare pe care o cunoscuse pînă atunci omenirea.

Astăzi suntem gata să facem un salt într-un stadiu complet nou al memoriei sociale. Demasificarea radicală a mijloacelor de informare, inventarea unor mijloace de informare noi, cartarea pămîntului cu ajutorul sateliților, supravegherea bolnavilor din spitale cu ajutorul sensorilor electronici, automatizarea arhivelor – toate acestea înseamnă că înregistrăm activitățile civilizației pînă în cele mai mici amănunte. Dacă nu transformăm planeta în cenușă, și memoria socială odată cu ea, vom avea în scurt timp ceva foarte apropiat de o civilizație cu recuperare totală a informațiilor. Civilizația celui de Al Treilea Val va dispune nu numai de mai multe informații despre ea însăși, ci și de informații mai sistematic organizate decît și-ar fi putut cineva închipui chiar numai cu un sfert de veac în urmă.

Dar trecerea la memoria socială din Al Treilea Val nu este doar cantitativă. Am putea spune că insuflăm de asemenea viață memoriei noastre.

Cînd era înmagazinată în creiere omenești, memoria socială se eroda mereu, era împrăștiată, agitată, combinată și recombinaată în diverse feluri. Ea era activă sau dinamică. Era literalmente vie.

Cînd civilizația industrială a deplasat o mare parte din memoria socială în afara creierului, acea parte a fost obiectivizată, vîrîtă în artefacte, cărți, state de plată, ziare, fotografii și filme. Dar un simbol înscris pe o pagină, o fotografie fixată pe peliculă, un ziar tipărit rămîn pasive ori statice. Simbolurile prindeau iarăși viață numai cînd erau reintroduse într-un creier omenesc, unde erau manipulate sau recombinate în alt fel. Civilizația celui de Al Doilea Val a amplificat enorm memoria socială, dar în același timp a imobilizat-o.

Saltul către infosferă celui de Al Treilea Val este cu adevărat fără precedent în istorie, pentru că datorită lui memoria socială se amplifică și în același timp devine activă. Iar această asociație se va dovedi un factor propulsor.

Activarea memoriei amplificate va declanșa noi energii culturale. În afară de faptul că ne ajută să organizăm sau să sintetizăm „pipurile” în modele coerente ale realității, calculatorul electronic extinde limitele posibilului. Nici o bibliotecă și nici un fișier nu poate gîndi, așa încît de gîndire originală nici nu poate fi vorba. În schimb, unui calculator îi putem cere să „gîndească inimaginabilul” și ceea ce era de neconceput mai înainte. El face posibilă o avalanșă de teorii, idei, ideologii și concepții artistice noi, progrese tehnice, inovații economice și politice care erau literalmente de neconceput și de neînchipuit pînă acum. Accelerează astfel schimbarea istorică și alimentează tendința spre diversitate socială din Al Treilea Val.

În toate societățile anterioare, infosferă a asigurat mijloacele de comunicare între oameni. Al Treilea Val înmulțește aceste mijloace. Dar, pentru prima oară în istorie, asigură și mijloace puternice de comunicare între mașini și, ceea ce este și mai uimitor, posibilitatea ca oamenii să converseze cu mediul înconjurător inteligent.

Dacă privim în perspectivă, vedem limpede că revoluția din infosferă este cel puțin tot atît de profundă ca cea din tehnosferă – din sistemul energetic și baza tehnică a societății. Opera de construire a unei noi civilizații înaintează rapid la mai multe niveluri dintr-o dată.

15. Dincolo de producția de masă

Într-o zi, nu de mult, conduceam un automobil închiriat de pe culmile înzăpezite ale Munților Stîncoși la vale pe șosele șerpuitoare, apoi peste cîmpii înalte și din nou la vale, mereu la vale, pînă cînd am ajuns pe dealurile care tînesc la răsărit poalele acestui măreț lanț muntos. Acolo, la Colorado Springs, sub un cer strălucitor, m-am îndreptat spre o clădire lungă și joasă, cuibărită de-a lungul șoselei și părăind mică din cauza vîrfurilor care se înălțau în spatele meu.

Intrînd în clădire, mi-am reamintit fabricile în care lucrasem cîndva, cu tot zgomotul, murdăria, fumul și mînia înăbușită din ele. De mulți ani, de cînd am părăsit munca manuală, soția mea și cu mine suntem „vizitatori de fabrici”. În călătoriile noastre în jurul globului, în loc să ne îndreptăm atenția asupra catedralelor în ruine și localurilor pentru turiști, am ținut să vedem cum lucrează oamenii, deoarece nimic altceva nu ne spune mai mult despre cultura lor. Și acum, la Colorado Springs, vizitam iarăși o fabrică. Mi se spusese că era una din cele mai avansate unități productive din lume.

Curînd mi-am dat seama de ce. În uzine ca aceasta vezi ultimele noutăți tehnice și cele mai avansate sisteme de informație, precum și efectele concrete ale confluenței lor.

Această unitate a firmei Hewlett-Packard produce anual echipament electronic în valoare de 100 milioane de dolari – tuburi catodice pentru monitoare de televiziune și aparate medicale, osciloscoape, Analizori „logici” pentru control și articole mai misterioase chiar. Din cei 1 700 de angajați, 40 la sută sunt ingineri, programatori, tehnicieni, funcționari și cadre de conducere. Ei lucrează într-un spațiu deschis imens, cu tavanul foarte înalt. Un perete este un unic geam uriaș, care încadrează o vedere impresionantă a vîrfului Pikes. Ceilalți pereți sunt vopsiți în galben viu și alb. Podeaua este acoperită cu vinil de culoare deschisă, strălucitor și curat ca într-un spital.

Salariații de la H.P., de la funcționari la specialiștii în calculatoare, de la directorul uzinei la montori și controlorii de calitate, nu sunt separați în spațiu, ci lucrează laolaltă în compartimente deschise. În loc să strige unul la altul pe deasupra zgomotului mașinilor, vorbesc pe un ton normal, de conversație. Pentru că poartă cu toții haine obișnuite de oraș, nu există deosebiri vizibile de rang sau muncă. Muncitorii productivi stau la propriile lor mese de lucru sau birouri; atît de multe din acestea sunt împodobite cu flori, iederă și alte plante, încît privite din anumite unghiuri îți dau impresia că te afli într-o grădină.

Plimbîndu-mă prin această unitate, mă gîndeam cît de grăitor ar fi dacă, prin minune, aș putea lua pe unii din vechii mei tovarăși din oțelărie sau de la linia de asamblare auto, dacă i-aș scoate din gălăgie, murdărie, munca manuală grea, traumatizantă și disciplina riguros autoritară care o însoțește, pentru a-i transplanta în acest mediu de muncă de tip nou.

Ei ar privi uimiți la ceea ce ar vedea. Mă îndoiesc foarte tare că H.P. este un paradis al muncitorilor, și prietenii mei muncitori nu s-ar lăsa ușor prostiți. Ei s-ar interesa punct cu punct de statele de salarii, de câștigurile suplimentare, de procedeele de rezolvare a plîngerilor, dacă există. Ar întreba dacă materialele noi și bizare mînuite în această uzină sunt cu adevărat inofensive sau dacă există noxe de mediu. Ar presupune pe bună dreptate că, în ciuda relațiilor aparent amicale, unii dau ordine, iar alții le execută.

Totuși, privirea pătrunzătoare a vechilor mei prieteni ar vedea multe trăsături noi și foarte diferite de fabricile clasice pe care le cunosc. Ar observa,

de exemplu, că salariații de la H.P. nu sosesc toți deodată, nu pontează și nu se grăbesc spre locurile lor de muncă, ci, în cadrul anumitor limite, fiecare își poate alege programul de lucru care-i convine. În loc să fie obligați să stea într-un singur loc de muncă, ei se pot deplasa cum doresc. Vechii mei prieteni s-ar minuna de libertatea pe care o au angajații de la H.P., tot în cadrul unor anumite limite, de a-și stabili singuri ritmul de muncă; de a discuta cu directorii sau inginerii fără să se gândească la poziție sau ierarhie; de a se îmbrăca cum doresc; pe scurt, de a avea personalitate. De fapt, cred că foștilor mei tovarăși, purtând încălțăminte solidă cu placheuri, salopete murdare și șepci de muncitori, le-ar veni greu să-și închipuie acest loc ca o fabrică.

Iar dacă luăm fabrica drept lăcașul producției de masă, ei ar avea dreptate. Căci în această unitate nu-i vorba de producția *de masă* pe care am depășit-o.

Lapte de șoricioaică și tricouri sport

Este un fapt binecunoscut în prezent că proporția muncitorilor care lucrează direct în producție în țările „avansate” a scăzut în ultimii douăzeci de ani. (Astăzi în Statele Unite numai 9 la sută din totalul populației – 20 milioane de muncitori – produc bunuri pentru circa 220 milioane de oameni. Restul de 65 milioane de persoane active asigură servicii sau lucrează cu simboluri.) Pe măsură ce s-a accelerat această micșorare a sectorului productiv în lumea industrială, o parte tot mai mare din producția de rutină a fost transferată în așa-zisele țări în curs de dezvoltare, de la Algeria la Mexic și Tailanda. Cele mai înapoiate industrii caracteristice celui de Al Doilea Val sunt astfel exportate din țările bogate în cele sărace, ca niște automobile vechi și ruginite.

Din rațiuni strategice și economice, națiunile bogate nu-și pot permite să renunțe complet la producție și ele nu vor deveni exemple de „societăți de servicii” ori „economii ale informației”. Imaginea unei lumi bogate trăind exclusiv pe seama producției nemateriale, în timp ce restul lumii este angajat în producția de bunuri materiale este mult prea simplistă. În schimb, vom vedea țările bogate continuând să fabrice bunuri-cheie, dar având nevoie de mai puțini muncitori pentru aceasta. Deoarece transformăm însuși modul în care sunt produse bunurile.

Esența producției în cel de Al Doilea Val era „seria” mare cuprinzând milioane de produse standardizate, identice. În schimb, esența producției în Al Treilea Val este seria mică de produse parțial sau total adaptate cererilor clienților.

Tendința publicului este să asocieze încă noțiunea de producție cu seriile mari. Evident, continuăm să fabricăm miliarde de țigări, milioane de metri de țesături, cantități astronomice de becuri electrice, chibrituri, cărămizi sau bujii. Și vom continua s-o facem încă un timp. Dar acestea sunt tocmai produsele

industriilor mai înapoiate, nu ale celor mai avansate, și ele nu reprezintă astăzi decît aproximativ 5 la sută din toate bunurile industriale.

Un comentator scrie în *Critique*, revistă de studii despre Uniunea Sovietică: „Țările mai puțin dezvoltate - [cele] cu un produs național brut de 1 000 - 2 000 dolari pe cap de locuitor și an - se concentrează asupra producției de masă”, pe cînd „țările cele mai puternic dezvoltate... se axează asupra exportului de unicate sau produse de serie mică ce reclamă mina de lucru înalt calificată și... cheltuieli de cercetare ridicate: calculatoare electronice, utilaj specializat, avioane, sisteme de producție automatizate, produse farmaceutice, vopsele, polimeri și materiale plastice fabricate cu tehnologii de vîrf”.

În Japonia, R.F. Germania, Statele Unite, chiar în Uniunea Sovietică, în domenii ca electrotehnica, chimia, industria aerospațială, electronica, vehiculele specializate, comunicațiile și altele, tendința către demasificare este foarte marcată. La ultraavansata uzină pe care compania Western Electric o are în nordul statului Illinois, de exemplu, muncitorii produc peste 400 de „capsule cu circuite integrate” în serii care variază între maximum 2 000 pe lună și numai 2 pe lună. Serii variind între 50 și 100 unități sunt obișnuite la Hewlett-Packard din Colorado Springs.

Aceeași tranziție spre seria mică și produsele fabricate pe baza specificațiilor clienților se constată la IBM, Polaroid, McDonnell Douglas, Westinghouse și General Electric în Statele Unite, la Plessey și ITT în Marea Britanie, la Siemens în R.F. Germania, ori la Ericsson în Suedia. Grupul Aker din Norvegia, care deținea cîndva 45 la sută din construcțiile navale ale țării, a trecut la fabricarea de utilaj pentru forajul petrolier în larg. Rezultatul: trecerea de la „producția în serie” de vapoare la produse fabricate „la comandă”.

În același timp, în industria chimică, după directorul R.E. Lee, Exxon „trece la producția de mic tonaj - polipropilena și polietilenă din materialele plastice fabricate prin extruziune și destinate conductelor, panourilor, placajelor etc. Paraminele le producem tot mai mult conform specificațiilor clienților”. Unele tonaje sunt atît de mici, adaugă Lee, încît „le numim șarje de «lapte de șoricioaică» „.

În domeniul militar, majoritatea oamenilor văd o producție de masă, dar în realitate are loc o „demasificare”. Ne închipuim milioane de uniforme, căști și puști identice. De fapt, cea mai mare parte a echipamentului necesar unui sistem militar modern nu este produsă în masă. Avioanele de luptă cu reacție pot fi fabricate în serii de numai 10 - 50. Fiecare din ele poate fi puțin diferit, în funcție de scopul și domeniul în care este folosit. Iar în cazul comenzilor atît de mici, multe din componentele avioanelor sunt produse de obicei tot în serii mici.

O analiză revelatoare a cheltuielilor Pentagonului raportate la numărul de produse finite cumpărate a arătat că, din 9, 1 miliarde de dolari cheltuite pe produse pentru care se putea stabili numărul componentelor finite, 78 la sută

(7, 1 miliarde de dolari) au fost folosite pentru articole fabricate în loturi mai mici de 100 de unități!,

Chiar în domeniile în care părțile componente sunt produse în continuare în cantități foarte mari – și aceasta se întâmplă încă în unele industrii foarte avansate – ele sunt de obicei proiectate în așa fel încât să poată fi incluse în multe produse finite diferite, fiecare din acestea fiind fabricat, la rândul său, în serie mică.

Este suficient să privim la vehiculele incredibil de variate care gonesc pe o autostradă din Arizona pentru a constata cum s-a fărmicit piața automobilelor, cândva relativ uniformă, obligând chiar pe acei tiranozauri tehnici care sunt uzinele de automobile să adopte parțial, de voie, de nevoie, fabricația conform specificațiilor clienților. Producătorii de automobile din Europa, Statele Unite și Japonia fabrică acum în masă componente și subansambluri pe care le combină apoi în mii de feluri.

La alt nivel, observați umilul tricou sport. Tricourile sunt fabricate în serie, dar un nou tip de presă ieftină permite să se imprime, cu cheltuieli minime, desene sau devize pe loturi foarte mici. Rezultatul este o profuziune de tricouri care-i etichetează în glumă pe cei care le poartă drept un pasionat de muzică beethoveniană, un băutor de bere ori o stea a filmelor pornografice. Automobilele, tricourile sport și multe alte produse reprezintă un stadiu intermediar între producția de masă și cea demasificată.

Următorul pas este, desigur, satisfacerea gustului tuturor consumatorilor – fabricarea unor produse unice. Și aceasta este direcția în care ne îndreptăm: produse fabricate la comandă pentru fiecare client.

După părerea lui Robert H. Anderson, șeful departamentului serviciilor de informații al firmei Rand Corporation, expert în producția avansată: „În viitorul apropiat nu va fi mai greu să se producă ceva la cererea clientului... decât este astăzi să se producă în masă... Am depășit stadiul modularizării, în care se fabrică un număr mare de module care se combina... și înaintăm spre stadiul producției la cerere. Exact ca în cazul îmbrăcăminții”.

Trecerea la producția individualizată este simbolizată poate cel mai bine de pistolul-laser cu calculator electronic introdus acum câțiva ani în industria confecțiilor. Înainte ca Al Doilea Val să aducă cu sine producția de masă, dacă un bărbat voia un articol de îmbrăcămințe, se ducea la croitor ori la croitoreasă sau i-1 cosea nevasta lui. În orice caz, respectivul articol era făcut de mână, pe măsura lui. Totul era cusut la comandă.

După sosirea celui de Al Doilea Val, am început să producem îmbrăcămințe identică cu ajutorul producției de masă. În cadrul acestui sistem, muncitorul pune o foaie de material peste alta; pe deasupra așază un tipar; apoi, cu cuțitul de croit electric taie de jur împrejurul tiparului și obține numeroase bucăți de material identice. Acestea sunt supuse apoi unor operații identice și dau articole identice ca dimensiuni, model, culoare ș.a.m.d.

Noua mașină cu laser funcționează pe baza unui principiu complet diferit. Nu croiește 10 sau 50 sau 100 sau chiar 500 de cămăși ori sacouri dintr-o dată. Ea croiește *cîte o bucată*. În realitate însă ea croiește mai repede și mai ieftin decît metodele de producție în masă folosite pînă acum. Reduce deșeurile și elimină necesitatea inventarului. De aceea, după părerea președintelui societății Genesco, una din cele mai mari firme de confecții din Statele Unite, „mașinile laser pot fi programate pentru a efectua, în mod economic, o comandă pentru un singur articol de îmbrăcăminte”. Aceasta sugerează că într-o zi vor dispărea chiar numerele obișnuite acum la confecții. Vom putea să ne spunem măsurile la telefon sau să îndreptăm asupra noastră o videocameră, introducînd astfel datele direct într-un calculator electronic, care, la rîndul lui, va da instrucțiuni mașinii pentru a produce un singur articol de îmbrăcăminte exact pe dimensiunile noastre.

Avem astfel în perspectivă confecționarea individualizată pe baza tehnicii înalte. Este vorba de reintroducerea unui sistem de producție care a înflorit înainte de revoluția industrială, dar bazat acum pe tehnica cea mai înaltă și rafinată. După cum demasificăm mediile de informare, demasificăm producția.

Efectul presto

Alte cîteva progrese cu totul extraordinare transformă modul în care fabricăm lucrurile.

În timp ce unele industrii trec de la producția în masă la producția în serie mică, altele au depășit-o și pe *aceasta*, îndreptîndu-se spre producția în flux continuu de bunuri individualizate. În loc să pornească și să oprească producția la începutul și la sfîrșitul fiecărei serii mici, ele pregătesc momentul în care mașinile se vor reajusta în permanență, astfel ca să producă în flux continuu articole complet diferite unele de altele. În esență, avansăm rapid spre mașini care vor lucra în conformitate cu specificațiile clienților 24 de ore din 24.

După cum vom vedea imediat, o altă schimbare semnificativă face ca clientul să participe la procesul de producție mai direct decît a făcut-o vreodată. În unele industrii ne aflăm doar la un pas de situația în care o asociație de clienți va comunica specificațiile acestora direct calculatoarelor firmei producătoare, care, la rîndul lor, vor comanda linia de producție. Cînd această practică se va răspîndi, clientul va fi atît de integrat în procesul de producție, încît ne va fi din ce în ce mai greu să delimităm exact consumatorul de producător, să spunem cine este de fapt consumatorul și cine este producătorul.

În fine, în cel de Al Doilea Val producția era carteziană, în sensul că produsele se prezentau sub formă de piese și apoi erau asamblate cu grijă, pe cînd producția din Al Treilea Val este post-carteziană sau „integralistă”. Acest fapt este ilustrat de ceea ce s-a întîmplat cu produse industriale obișnuite ca

ceasul de mînă. Dacă mai înainte ceasurile conțineau sute de piese în mișcare, fizica solidelor ne permite acum să fabricăm ceasuri, care sunt mai precise și mai sigure, fără nici o piesă în mișcare. Tot astfel televizorul Panasonic de astăzi are numai jumătate din piesele pe care le aveau televizoarele acum zece ani. Pe măsură ce microprocesoarele – din nou plăcuțele-minune – își fac apariția în tot mai multe produse, ele înlocuiesc un număr impresionant de componente clasice. Exxon prezintă noua mașină de scris „Qyx”, care conține doar cîteva piese în mișcare, în comparație cu sutele din mașina de scris Selectric produsă de IBM. La fel, o binecunoscută cameră de luat vederi de 35 mm, Canon AE-1, are acum 300 de piese mai puțin decît modelul mai vechi. Un singur cip fabricat de Texas Instruments a înlocuit 175 din aceste piese.

Intervenind la nivel molecular, folosind proiectarea cu ajutorul calculatorului sau alte unelte de producție avansate, integrăm tot mai multe funcții într-un număr din ce în ce mai mic de piese, înlocuind multe componente separate cu „întreguri”. Putem compara acest proces cu apariția fotografiei în artele plastice. În loc să realizeze o pictură aplicînd nenumărate tușe de vopsea pe o pînză, fotograficul „realizează” întreaga imagine dintr-o dată, apăsînd pe un buton. Începem să constatăm acest „efect presto” în producție.

Așadar, lucrurile se clarifică. Schimbările ample din tehnosferă și infosferă s-au unit pentru a transforma modul în care producem bunuri. Depășim rapid producția de masă clasică, îndreptîndu-ne spre un amestec complex de produse de serie și produse demasificate. Ținta finală a acestui efort este vizibilă acum: bunuri complet individualizate produse în flux continuu, prin procese integraliste, pe care consumatorul le va dirija în măsură crescîndă.

În rezumat, suntem pe cale de a revoluționa structura profundă a producției, provocînd curenți de schimbare care pătrund în fiecare strat al societății. Dar această transformare, care va afecta studentul atunci cînd își hotărăște viitoarea carieră, firma cînd planifică o investiție sau națiunea cînd își elaborează o strategie a dezvoltării, nu poate fi înțeleasă izolat. Ea trebuie privită în raport direct cu o altă revoluție – cea din birou.

Disparația secretarei?

În țările bogate, pe măsură ce scade numărul muncitorilor angajați în producția concretă, crește personalul necesar pentru a produce idei, patente, formule științifice, liste, facturi, planuri de reorganizare, fișe, dosare, prospectări ale pieței, demonstrații cu produse, scrisori, grafice, instructaje juridice, specificații tehnice, programe pentru calculatoare și o mie de alte forme sub care se prezintă datele sau simbolurile. Această expansiune a activității tehnico-administrative de birou a fost atît de amănunțit studiată în

atît de multe țări, încît aici nu mai avem nevoie de statistici pentru a o demonstra. Bineînțeles, unii sociologi văd în abstractizarea crescîndă a producției dovada faptului că societatea a intrat în stadiul „postindustrial”.

Faptele sunt însă mai complicate. Creșterea forței de muncă din birouri trebuie privită mai curînd ca o prelungire a industrialismului – o ultimă înălțare a celui de Al Doilea Val – decît ca un salt într-un sistem nou. Dacă este adevărat că munca a devenit mai abstractă și mai puțin concretă, birourile în care se efectuează această muncă sunt de fapt modelate direct după fabricile celui de Al Doilea Val, munca însăși fiind fragmentată, repetitivă, anostă și dezumanizantă. Astăzi încă, reorganizarea multor instituții nu este decît o încercare de a face biroul să semene mai îndeaproape cu fabrica.

În această „fabrică de simboluri”, civilizația celui de Al Doilea Val a creat un sistem de caste asemănător celui din industrie. Forța de muncă industrială este împărțită în muncitori manuali și nemanuali. În mod similar, activitatea din birouri este împărțită în muncă „cu un grad înalt de abstracție” și muncă „cu un grad redus de abstracție”. La un nivel găsim lucrătorii din prima categorie, elitele tehnocrate: oamenii de știință, inginerii și directorii, care-și petrec o mare parte din timp în ședințe, conferințe, dejunuri de afaceri sau dictînd, elaborînd memorii, vorbind la telefon ori schimbînd informații în alt mod. O anchetă recentă a stabilit că 80 la sută din timpul de muncă al directorului este folosit zilnic în 150 – 300 de „tranzacții informaționale”.

La celălalt nivel îi aflăm pe proletarii cu gulere albe, ca să zicem așa, care, asemenea muncitorilor industriali din epoca celui de Al Doilea Val, efectuează la infinit o muncă de rutină, ucigătoare. Compusă în general din femei și nesindicalizată, această categorie este îndreptățită să zîmbească ironic cînd sociologii vorbesc despre „postindustrialism”. Ea constituie forța de muncă *industrială* din birouri.

Acum biroul începe și el să depășească Al Doilea Val și să pătrundă în Al Treilea, iar sistemul industrial de caste este pe cale de a fi contestat. Toate vechile ierarhii și structuri ale biroului vor fi în curînd transformate.

Revoluția produsă în birouri de Al Treilea Val este rezultatul cîtorva forțe care se ciocnesc. Nevoia de informație a crescut atît de fantastic, încît nici o armată de funcționari, dactilografe și secretare din Al Doilea Val, oricît de mare ar fi și oricît de mult ar munci, nu-i mai poate face față. Pe deasupra, costul lucrărilor de birou s-a ridicat atît de mult, încît se fac încercări desperate pentru a-1 opri. (În numeroase companii cheltuielile de birou au atins 40 sau 50 la sută din totalul cheltuielilor și unii experți apreciază că întocmirea unei singure scrisori de afaceri se poate ridica la 14 – 18 dolari, dacă se iau în considerare toți factorii ascunși.) În plus, dacă valoarea mijloacelor tehnice corespunzătoare unui singur muncitor industrial mediu din Statele Unite se ridică astăzi la 25 000 dolari, funcționarul „folosește mașini de scris și de calculat vechi, în valoare totală de 500 sau 1 000 dolari și se află probabil

printre lucrătorii cei mai puțin productivi din lume”, după cum se exprimă un agent comercial al firmei Xerox. Productivitatea din birouri nu a crescut decât cu 4 la sută în ultimul deceniu, iar în alte țări situația este probabil și mai proastă.

Comparați acestea cu extraordinara scădere a costului calculatoarelor electronice în raport cu numărul de funcții pe care le îndeplinesc. Se apreciază că randamentul calculatoarelor a crescut de 10 000 ori în ultimii 15 ani și că astăzi costul unei funcții s-a redus de 100 000 ori. Asociația dintre creșterea costului și stagnarea productivității, pe de o parte, și progresele din domeniul calculatoarelor, pe de altă parte, este irezistibilă. După toate probabilitățile, ea va provoca un adevărat „cutremur” în domeniul cuvintelor.

Principalul simbol al acestei răsturnări este un aparat electronic denumit procesor de cuvinte. În birourile din Statele Unite funcționează deja circa 250 000 asemenea mașini. Producătorii lor, printre care se numără titani ca IBM și Exxon, se pregătesc pentru competiția de pe o piață pe care, după părerea lor, valoarea tranzacțiilor se va ridica la 10 miliarde dolari pe an. Numit uneori „mașină de scris inteligentă” ori „redactor de texte”, acest aparat modifică în mod fundamental fluxul de informații din birou și, odată cu acesta, structura ocupațională. El nu este însă decât un membru al marii familii de tehnologii noi care vor inunda lumea „gulerelor albe”.

La Chicago, în iunie 1979, la congresul Asociației internaționale pentru prelucrarea cuvintelor, vreo 20 000 de vizitatori transpirați s-au perindat printr-o sală de expoziție pentru a examina sau încerca o gamă uluitoare de alte mașini – scanere optice, imprimante rapide, utilaj micrografic, mașini de copiat, terminale de calculator și altele de acest fel. Ei vedeau începutul a ceea ce unii numesc „biroul fără hîrtii” de mîine.

La Washington, D. C, firma de consulting Micronet, Inc. a adunat utilaj produs de 17 firme diferite într-un birou integrat în care hîrtia este *interzisă*. Orice document care sosește în acest birou este microfilmă pe loc și înmagazinat într-un calculator din care poate fi recuperat ulterior. Acest birou, creat pentru exemplificare și calificare, integrează echipament de dictat, de microfilmă, scanere optice și videoterminale într-un sistem operațional. Obiectivul, spune Larry Stockett, președintele societății Micronet, este un birou al viitorului în care „nu există erori de clasare; datele referitoare la marketing, vânzări, contabilitate și cercetare sunt în permanentă puse la punct; informația este reprodusă și difuzată în sute de mii de pagini pe oră la costul de o fracțiune de cent pe pagină; și... informația este transformată în orice sens din forma tipărită în cea digitală și în cea fotografică, după dorință”.

Cheia unui astfel de birou al viitorului este corespondența obișnuită. Într-un birou clasic din Al Doilea Val, cînd un cadru superior vrea să trimită o scrisoare sau o notă, cheamă un intermediar – secretara. Prima sarcină a acesteia este să fixeze pe hîrtie cuvintele șefului ei – într-un blocnotes sau o

ciornă dactilografiată. Mesajul este apoi corectat, pentru a elimina greșelile, și eventual rebătut la mașină de câteva ori. După aceasta este dactilografiat pe curat. Se face o copie cu hîrtie carbon sau la mașina xerox. Originalul este expediat la destinație prin biroul de expediții sau oficiul poștal. Duplicatul este clasat. Fără a socoti etapa inițială de elaborare a mesajului, sunt necesare cinci etape succesive diferite.

Acum mașinile comprimă aceste cinci etape într-una singură, succesiunea devenind aproape simultaneitate.

Pentru a afla cum se realizează aceasta – și pentru a-mi accelera munca – am cumpărat un calculator simplu, 1-am folosit ca procesor de cuvinte și am scris pe el a doua jumătate a acestei cărți. Spre bucuria mea, am constatat că m-am obișnuit cu mașina într-o singură ședință scurtă. După câteva ore o puteam folosi fără nici o dificultate. După mai bine de un an continui să fiu uimit de viteza și capacitatea ei.

Acum, în loc de a dactilografia pe hîrtie ciorna unui capitol, o bat pe o claviatură care o înmagazinează sub formă electronică pe ceea ce se numește „floppy disc”. Văd cuvintele proiectate pe un ecran ca cel al televizorului. Apăsînd diverse clape, pot revizui sau rearanja ceea ce am scris, mutînd paragrafe, ștergînd, inserînd, subliniind, pînă cînd obțin o versiune care îmi place. Aceasta elimină ștersul, „vopsitul cu alb”, tăiatul, lipitul, întocmirea unor ștraifuri, trasul la xerox sau dactilogrifierea unor ciorne succesive. După ce am corectat ciorna, apăs pe un buton și o imprimantă, care se află lîngă mine, realizează un exemplar definitiv, fără nici o greșeală, cu o viteză care-ți ia ochii.

Totuși, realizarea de exemplare pe hîrtie echivalează cu folosirea primitivă a unor asemenea mașini și violează însuși spiritul lor. Adevărata frumusețe a biroului electronic nu rezidă doar în etapele economisite de secretară care nu mai dactilografiază și corectează scrisorile. Biroul automatizat poate clasa scrisorile, sub formă de biți electronici, pe bandă sau disc. Poate (sau va putea în curînd) să le treacă printr-un dicționar electronic care corectează automat greșelile de ortografie. Mașinile fiind conectate una de alta și la liniile telefonice, secretara poate transmite instantaneu scrisoarea pe imprimantă sau ecranul destinatarului. Așadar, echipamentul poate înregistra un original, pe care îl corectează, îl multiplică, îl expediază și îl clasează în ceea ce este practic un singur proces. Viteza crește. Cheltuielile scad. Iar cele cinci etape sunt comprimate într-una singură.

Implicațiile acestei comprimări se extind mult dincolo de birou. Pus în legătură cu sateliți, microunde și alte instalații de telecomunicații, acest echipament poate, printre altele, să elimine poșta, instituție tipică celui de Al Doilea Val, care este suprasolicitată și funcționează prost. Într-adevăr, extinderea automatizării în birouri, în cadrul căreia prelucrarea cuvintelor reprezintă doar un singur aspect mărunț, este organic legată de crearea

sistemelor de „corespondență electronică” ce vor înlocui poștașul și tașca lui umflată și grea.

În prezent, în Statele Unite, 35 la sută din volumul întregii corespondențe pentru destinatari particulari constă din acte comerciale: note de plată, recipise, comenzi, facturi, conturi bancare, cecuri etc. Dar o mare cantitate de corespondență nu circulă între persoane particulare, ci între întreprinderi și instituții. Odată cu adâncirea crizei poștale, tot mai multe firme caută o alternativă sistemului poștal din Al Doilea Val și au început să creeze elementele unui sistem care aparține celui de Al Treilea Val.

Bazat pe teleimprimante, mașini de copiat, echipament de prelucrare a cuvintelor și aparate terminale, acest sistem poștal electronic se răspîndește foarte repede, îndeosebi în industriile avansate, și va fi puternic impulsionat de noii sateliți.

IBM, Aetna Casualty and Surety și Comsat (agenția cvasiguvernamentală pentru sateliții de comunicație) au înființat împreună o companie numită Satellite Business Systems care să asigure servicii de informații integrate pentru alte firme. SBS intenționează să lanseze sateliți pentru beneficiari ca General Motors, de exemplu, sau Hoechst, sau Toshiba. Împreună cu stații terestre ieftine, amplasate în fiecare unitate a firmei respective, satelitul SBS îi permite să posede efectiv un sistem poștal electronic propriu, evitînd astfel în mare măsură serviciile poștale oficiale.

În loc să transporte hîrtie, noul sistem transmite impulsuri electronice. Încă de pe acum, observă Vincent Giuliano de la Institutul de cercetări Arthur D. Little, electronica constituie mijlocul de transmisie „la modă” în multe domenii; impulsul electronic este cel care efectuează o tranzacție, nota ori recipisa ori darea de seamă fiind emisă ulterior numai pentru confirmare. Cît timp va mai fi necesară hîrtia este o chestiune în discuție.

Mesajele și notele informative se deplasează silențios și instantaneu. Instalate lîngă fiecare masă de lucru, terminalele – în orice instituție mare se numără cu miile – clilesc liniștit cînd informația circulă prin sistem, înălțîndu-se pînă la un satelit și coborînd într-un birou de cealaltă parte a globului sau la domiciliul unui director. Calculatoare electronice leagă arhiva firmei cu arhivele altor companii acolo unde este necesar, iar directorii pot face uz de informații înmagazinate în sute de bănci de date din afară, cum este Bancă de informații a lui *New York Times*.

Rămîne de văzut cît de repede vor avansa lucrurile în această direcție. Imaginea biroului viitor este prea plăcută, prea ordonată, prea imaterială pentru a fi reală. Realitatea este totdeauna dezordonată. Este însă limpede că avansăm rapid. Chiar o trecere parțială la biroul electronic va fi suficientă pentru a declanșa o erupție de consecințe sociale, psihologice și economice. Cutremurul prevăzut în sfera cuvintelor înseamnă mai mult decît mașini noi. El

promite să restructureze de asemenea toate relațiile interumane și rolurile din birou.

Pentru început va elimina multe din funcțiile secretarei. Chiar dactilografia va deveni o calificare învechită în biroul de mâine, în care își face apariția tehnica de descifrare a vorbirii. La început dactilografia va continua să fie necesară pentru a fixa mesajele într-o formă transmisibilă. Nu va trece însă mult timp și un echipament de dictare acordat la accentele distinctive ale fiecărui utilizator va transforma sunetele în cuvinte scrise, evitând astfel complet dactilografierea.

„Vechea tehnică folosea o dactilografă – spune dr. Giulano – pentru că nu putea altfel. Pe vremea tăblițelor de lut era nevoie de un scrib care știa cum să ardă lutul și să scrijelească semne pe el. Scrisul nu era pentru mase. Astăzi avem scribi numiți dactilografe. Însă de îndată ce tehnica nouă va facilita captarea mesajului, corectarea, înmagazinarea, recuperarea, expedierea și copierea lui, vom face toate aceste operații singuri – la fel cu scrisul și vorbitul. Odată factorul incapacitate eliminat, nu mai avem nevoie de dactilografă”.

Într-adevăr, o speranță îndrăgită de mulți specialiști în prelucrarea cuvintelor este ca secretara să capete o calificare mai înaltă iar cadrele superioare să preia dactilografierea sau să participe la ea, cel puțin pînă cînd va fi complet eliminată. Cu ocazia expunerii pe care am făcut-o la congresul Asociației internaționale pentru prelucrarea cuvintelor, am fost întrebat dacă secretara mea folosește mașina pentru mine. Cînd am spus că îmi dactilografiez singur ciornele și că, de fapt, secretara mea nici nu se apropie de calculatorul/procesor de cuvinte, s-au auzit murmure de satisfacție în sală. Specialiștii visează la ziua în care rubrica de mică publicitate a ziarului va conține anunțuri de felul:

ANGAJĂM: VICEPREȘEDINTE DE GRUP

Responsabilitățile includ coordonarea financiară, marketing, lărgirea sortimentelor în cîteva sectoare. Trebuie să poată dovedi că are aptitudini de conducere. A se adresa vicepreșed. executiv, companie internațională complexă.

CONDIȚIE NECESARĂ: DACTILOGRAFIA

În schimb, cadrele de conducere vor refuza probabil să-și murdărească vîrfurile degetelor, după cum refuză să-și ia singuri ceștile cu cafea. Apoi, știind că echipamentul de descifrare a vorbirii nu va întîrzia să apară, astfel că vor putea dicta mașinii care se va ocupa de dactilografiere, ei au un motiv și mai puternic pentru a refuza să învețe cum să manevreze o claviatură.

Fie că vor învăța, fie că nu vor învăța, faptul inevitabil rămîne acela că, ciocnindu-se de vechile sisteme ale celui de Al Doilea Val, producția introdusă de Al Treilea Val în birouri va provoca anxietate și conflict, ca și reorganizare, restructurare și – pentru unii – va însemna cariere și șanse noi. Noile sisteme

vor pune în discuție toate vechile domenii ale conducerii, ierarhiile, diviziunea rolurilor celor două sexe, barierele dintre sectoare.

Toate acestea au trezit multe temeri. Opiniile se împart net între cei care susțin că milioane de locuri de muncă vor dispărea (sau că secretarele de astăzi vor ajunge îndeobște sclave mecanice) și o părere mai optimistă, larg răspândită în industria prelucrării cuvintelor și exprimată de Randy Goldfield, directoare la firma de consulting Booz Allen & Hamilton. După dna Goldfield, departe de a fi reduse la situația unor procesoare repetitive și decerebrate, secretarele vor deveni „paradirectori”, participând la unele activități profesionale și la luarea deciziilor de la care au fost în mare măsură excluse pînă acum. Vom asista mai curînd la o separare netă a lucrătorilor din birouri: unii vor urca pe scara ierarhică pentru a ocupa funcții cu responsabilități mai mari, pe cînd alții vor coborî și pînă la urmă vor abandona.

Atunci, ce se întîmpla cu acești oameni – și cu economia în general? Pe la sfîrșitul anilor '50 și începutul anilor '60, cînd a apărut pe scenă automatizarea, economiștii și sindicaliștii din multe țări au prevestit creșterea masivă a șomajului. În loc de aceasta, în țările cu tehnică înaltă, a crescut numărul locurilor de muncă. Pe măsură ce s-a restrîns sectorul productiv, s-a lărgit sectorul „gulerelor albe” și cel al serviciilor, compensînd încetinirea celui dintîi. Dar dacă producția continuă să se restrîngă și dacă în același timp se reduce și personalul din birouri, unde se vor găsi locuri de muncă în viitor?

Nimeni nu știe. În ciuda unor nesfîrșite studii și unor afirmații vehemente, previziunile și dovezile sunt contradictorii. Încercările de a stabili o relație între investițiile din mecanizare și automatizare și numărul personalului productiv arată „o lipsă aproape totală de corelație”, cum o numește *Financial Times* din Londra. Între 1963 și 1973, Japonia a avut cea mai mare rată de investiții în tehnică nouă, ca procentaj de valoare adăugată, din șapte țări cuprinse într-un studiu. Ea a avut de asemenea cea mai mare creștere a locurilor de muncă. Marea Britanie, ale cărei investiții în sectorul utilaje au fost cele mai mici, a prezentat și cea mai mare *pierdere* de locuri de muncă. Experiența americană a corespuns, în linii mari, celei din Japonia – cu o creștere atît a tehnicii cît și a locurilor de muncă nou create – în timp ce Suedia, R.F. Germania și Italia au prezentat situații puternic individualizate.

Este limpede că numărul angajaților nu este doar o reflectare a progresului tehnic. El nu crește sau scade odată cu automatizarea sau cu absența acesteia. Numărul persoanelor angajate este rezultatul net al multor politici convergente.

S-ar putea ca presiunile asupra pieței locurilor de muncă să crească în mod dramatic în anii următori. Ar fi însă naiv să se considere că unica lor sursă este calculatorul electronic.

Cert este că atît biroul cît și fabrica sunt menite să fie revoluționate în deceniile următoare. Rezultatul dublei revoluții din sectorul funcționăresc și din

cel productiv nu poate fi decît un mod de producție cu totul nou pentru societate – un pas uriaș pentru specia umană. Acest pas va avea implicații nespuse de complexe. Va afecta nu numai numărul persoanelor angajate și structura industriei, ci și repartiția puterii politice și economice, dimensiunile unităților economice, diviziunea internațională a muncii, rolul femeilor în economie, natura muncii, sciziunea dintre producător și consumator și va modifica chiar un aspect aparent atît de simplu cum este locul unde se va munci.

16. Casa electronică

În înaintarea noastră spre un nou sistem de producție zace un potențial de schimbare socială atît de uluitor încît puțini dintre noi sunt dispuși să-i recunoască semnificația. Căci sîntem pe cale să ne revoluționăm și căminele.

În afară de faptul că încurajează întreprinderile mici, că permite o descentralizare și o dezurbanizare a producției, că modifică însuși caracterul muncii, noul sistem de producție ar putea să scoată literalmente milioane de locuri de muncă din fabricile și birourile în care le-a antrenat Al Doilea Val și să le readucă acolo de unde au venit inițial: locuința. Dacă se va întîmpla aceasta, toate instituțiile pe care le cunoaștem, de la familie la școală și la corporație, se vor transforma.

Privind la o mulțime de țărani secerînd un lan acum trei sute de ani, numai un nebun ar fi visat că în curînd va veni timpul cînd ogoarele vor fi depopulate, cînd oamenii se vor îngrămădi în fabricile din orașe pentru a-și cîștiga pîinea cea de toate zilele. Și numai un nebun ar fi avut dreptate. Astăzi este necesar un act de curaj pentru a sugera că, în timpul vieții noastre, cele mai mari uzine și clădirile înalte care adăpostesc birouri se vor goli pe jumătate, vor fi folosite ca depozite fantomatice sau transformate în spațiu de locuit. Totuși, este exact ceea ce devine posibil datorită noului mod de producție: revenirea la industria casnică pe o bază electronică superioară și, odată cu ea, un nou accent pe cămin ca centrul societății.

A sugera că milioane dintre noi își vor petrece curînd timpul acasă, în loc să meargă la birou ori la fabrică, înseamnă a declanșa pe loc un val de obiecții. Există realmente multe motive serioase pentru a fi sceptic. „Oamenii nu vor să lucreze acasă, chiar dacă ar putea. Nu vezi că toate femeile se luptă pentru a ieși din casă și a se duce la o slujbă!” „Cum să lucrezi ceva cînd copiii se agită în jurul tău?” „Oamenii nu se simt stimulați dacă nu-i supraveghează un șef”. „Oamenii au nevoie de contacte directe între ei ca să cîștige încrederea și siguranța necesare pentru a lucra împreună”. „Arhitectura unei locuințe obișnuite nu este făcută pentru asta”. „Ce înțelegi prin muncă la domiciliu – un mic furnal în fiecare subsol?” „Ce facem cu restricțiile zonale și cu proprietarii

care se opun?” „Sindicatelor vor ucide ideea”. „Cum stăm cu agentul fiscal? Cei de la fisc sunt din ce în ce mai severi cînd ceri o reducere pentru că muncești acasă”. Și obstacolul major: „Cum adică, să stau acasă toată ziua cu nevastă-mea (ori bărbatul meu)?”

Pînă și bătrînul Karl Marx s-ar fi încruntat. Munca la domiciliu, credea el, e o formă reacționară de producție, pentru că „aglomerația dintr-un atelier” este „o condiție necesară pentru diviziunea muncii în societate”. Pe scurt, existau și există încă multe motive (și pseudo-motive) pentru a considera ideea drept stupidă.

Muncind acasă

Acum trei sute de ani au existat însă motive tot atît de puternice, dacă nu chiar mai puternice, pentru a crede că oamenii nu-și vor *părăsi* niciodată casa și pămîntul spre a munci în fabrici. În fond ei truseră în propriile lor gospodării și pe ogoarele învecinate 10 000 de ani, nu doar 300. Întreaga structură a vieții de familie, procesul creșterii copiilor și formării personalității, întregul sistem de proprietate și putere, cultura, lupta zilnică pentru existență erau legate de vatră și de pămînt printr-o mie de lanțuri invizibile. Totuși, aceste lanțuri au fost rupte de îndată ce a apărut un nou sistem de producție.

Același lucru se întîmpla din nou acum cînd o serie întreagă de forțe sociale și economice converg pentru a transfera sediul muncii.

Trecerea de la producția din Al Doilea Val la noua producție, mai avansată, din Al Treilea Val, reduce, după cum am văzut, numărul muncitorilor care au efectiv de manipulat bunuri fizice. Aceasta înseamnă că, date fiind o configurație corespunzătoare a telecomunicațiilor și alte echipamente, o cantitate crescîndă din munca efectuată în însuși sectorul productiv ar putea fi realizată oriunde, inclusiv în propria cameră de zi. Și aceasta nu este doar o invenție științifico-fantastică.

Cînd Western Electric a trecut de la producerea instalațiilor de comutare electromecanice pentru societatea de telefoane la aparataj de comutare electronic, forța de muncă din unitatea producătoare foarte avansată pe care o are în nordul statului Illinois s-a transformat. Înainte de schimbare, proporția dintre muncitorii productivi, de o parte, și funcționari și tehnicieni, de cealaltă parte, era de trei la unu.

Astăzi raportul este de unu la unu. Aceasta înseamnă că exact jumătate din cei 2 000 de muncitori manipulează acum informații în loc de obiecte și o mare parte din munca lor poate fi făcută acasă. Dom Cuomo, inginerul-șef al fabricii din Illinois, a spus-o pe șleau: „Dacă includem inginerii, 10 - 25 la sută din ceea ce se face aici ar putea fi făcut acasă cu tehnica *existentă*”.

Directorul tehnic al lui Cuomo, Gerald Mitchel, a mers chiar mai departe. „Ținînd seama de toate - a declarat el - 600-700 din cei 2 000 ar putea chiar

acum – cu tehnica existentă – să lucreze acasă. Iar peste cinci ani, am putea depăși cu mult această cifră”.

Aceste aprecieri, făcute în cunoștință de cauză, sunt foarte asemănătoare cu cele ale lui Dar Howard, directorul producției la fabrica Hewlett-Packard din Colorado Springs: „Avem 1 000 de muncitori productivi. Din punct de vedere tehnic, vreo 250 ar putea lucra acasă. Logistica ar fi complicată, dar utilizarea și mijloacele de producție nu ar împiedica-o. În cercetare și creație, dacă ești gata să investești în terminale [de calculator], între jumătate și trei sferturi ar putea de asemenea să lucreze acasă”. La Hewlett-Packard asta ar însemna încă 350-520 de angajați.

Punînd totul la socoteală, înseamnă că 35-50 la sută din personalul acestui centru avansat de producție ar putea efectua acasă cea mai mare parte a muncii, dacă nu chiar toată munca sa, cu condiția ca producția să fie organizată în acest scop. Indiferent de Marx, producția din Al Treilea Val nu cere ca forța de muncă să fie concentrată 100 la sută în ateliere.

Asemenea evaluări nu se întîlnesc numai în industriile electronice sau în întreprinderi uriașe. După părerea lui Peter Tattle, vicepreședinte la Ortho Pharmaceutical (Canada) Ltd., întrebarea nu este „Cîți pot fi lăsați să lucreze acasă”?, ci mai curînd, „Cîți *trebuie* să lucreze în birou sau în fabrică”? Vorbind despre cei 300 de angajați din uzina lui, Tattle spune: „Exact 75 la sută ar putea lucra acasă dacă le-am asigura tehnica de comunicații necesară”. Este limpede că ceea ce e valabil pentru industria electronică și farmaceutică, e valabil și pentru alte industrii avansate.

Dacă un număr semnificativ de muncitori din sectorul productiv pot fi transferați la domiciliu chiar acum, suntem îndreptățiți să spunem că și o porțiune considerabilă din sectorul neproductiv – în care nu se manipulează materiale – ar putea face această tranziție.

Într-adevăr, o cantitate apreciabilă dar neevaluată de muncă se efectuează deja la domiciliu de agenți comerciali care lucrează prin telefon sau vizitîndu-și clienții și nu trec decît ocazional pe la birou; de către arhitecți și proiectanți; de către un număr crescînd de consultanți specializați din multe industrii; de foarte mulți specialiști care acordă servicii personale, cum sunt fizioterapeuții sau psihologii; de profesorii de muzică și de limbi; de negustorii de obiecte de artă, consilierii pentru investiții, agenții de asigurări, avocați și cercetătorii universitari; și de multe alte categorii de intelectuali, specialiști și tehnicieni.

În plus, acestea sunt printre meseriile care se dezvoltă cel mai rapid și dacă se poate asigura, la un preț scăzut, tehnologia care să introducă un „loc de muncă” în fiecare casă, echipîndu-1 cu o mașină de scris „inteligentă”, eventual cu o mașină de copiat sau o consolă de calculator și echipament de teleconferință, posibilitățile muncii la domiciliu sunt amplificate enorm.

Disponînd de un asemenea echipament, cine va face primul trecerea de la munca centralizată la „casă electronică?” Am greși subestimînd necesitatea contactului direct, de la om la om, în afaceri, ca și a comunicațiilor neverbale, subliminale, care-1 însoțesc. Dar este tot atît de adevărat că anumite sarcini nu necesită prea multe contacte exterioare – sau le neeeseită numai ocazional.

Astfel sarcinile funcționarilor care îndeplinesc munci cu un grad redus de abstracție – introducerea datelor, dactilografierea, recuperarea datelor, adunarea coloanelor de cifre, întocmirea facturilor ș. a. – reclamă foarte puține contacte directe de la om la om, sau chiar deloc. Poate că aceștia ar putea fi mutați cel mai ușor în casa electronică. Mulți din lucrătorii cu activități ultraabstracte – cercetătorii, de exemplu, economiștii, elaboratorii de politici, organizatorii – au nevoie atît de numeroase contacte cu egalii și colegii lor, *cît și* de perioade în care să muncească singuri. Există momente în care pînă și oamenii de afaceri trebuie să se retragă și să-și facă „temele”.

Nathaniel Samuels, director consultant la banca de investiții Lehman Brothers Kuhn Loeb, este de acord. Samuels, care lucrează încă de pe acum 50 – 75 zile pe an acasă, susține că „tehnica viitorului va mări cantitatea de muncă la domiciliu”. Într-adevăr, numeroase firme nu mai insistă ca munca să fie făcută la sediu. Cu puțin timp în urmă, cînd Weyerhaeuser, marea firmă de produse din lemn, a avut nevoie de o broșură despre conduita salariaților, vicepreședintele R.L. Siegel împreună cu trei din subalternii săi s-au întîlnit la el acasă aproape o săptămîină pînă cînd au elaborat un proiect. „Am simțit nevoia să ieșim [din birou], pentru a evita distragerea atenției – spune Siegel. Munca la domiciliu se potrivește cu tendința noastră de a trece la un program de muncă flexibil – adaugă el. Important este să-ți faci treaba. Pe noi nu ne interesează unde o faci”.

După *Wall Street Journal*, Weyerhaeuser nu este un caz aparte. „Multe alte firme își lasă salariații să lucreze acasă”, scrie ziarul, printre care United Airlines, al căror director cu relațiile publice le permite subalternilor săi să scrie stînd acasă pînă la 20 de zile pe an. Chiar McDonald’s, ai cărei salariați inferiori trebuie să stea la grătarele de cîrnați, promovează munca la domiciliu pentru unele cadre superioare.

„Avem realmente nevoie de un birou?” întrebă Harvey Poppel de la Booz Ailen & Hamilton. Într-un studiu de previziune inedit, Poppel emite ipoteza că „în anii ‘90 comunicațiile în ambele sensuri (se vor fi) dezvoltat suficient pentru a face din munca la domiciliu o practică răspîndită”. Părerea lui este împărtășita de mulți alți cercetători, precum Robert F. Latham, planificator pe termen lung la Bell Canada din Montreal. După Latham, „pe măsură ce se vor înmulți locurile de muncă din informatică și se va perfecționa aparatura de comunicații, va crește și numărul persoanelor care pot lucra la domiciliu sau în centre locale”.

La fel, Hollis Vail, consultant la Departamentul Afacerilor Interne al S. U. A., afirmă că pe la mijlocul anilor '80 „s-ar putea că viitoarele centre de prelucrare a cuvintelor să se afle chiar la noi acasă”; el a compus un scenariu care descrie cum ar putea lucra acasă o secretară, „Jane Adams”, angajată la Afgar Company, întâlnindu-se doar periodic cu șeful ei pentru „a discuta unele probleme și, desigur, pentru a participa la petrecerile salariaților”.

Același punct de vedere este împărtășit de Institutul Viitorului care, încă în 1971, a întreprins o anchetă printre 150 experți ai unor firme „de vîrf”, specializate în tehnologii noi din informatică, și a enunțat cinci categorii diferite de munci care ar putea fi transferate la domiciliu.

Institutul Viitorului a constatat că, date fiind uneltele necesare, multe din sarcinile actuale ale secretarei „ar putea fi realizate la domiciliu tot atît de bine ca la birou. Un asemenea sistem ar mări rezervele de muncă, deoarece ar permite secretarelor căsătorite și cu copii mici să continue să lucreze... Nu există nici un motiv categoric pentru ca, în numeroase cazuri, o secretară să nu poată prelua acasă un material dictat și dactilografia textul pe terminalul de la ea acasă, care să producă un text curat la domiciliul sau biroul autorului”.

În plus, continuă Institutul Viitorului, „multe din atribuțiile inginerilor, proiectanților și altor salariați intelectuali ar putea fi îndeplinite acasă tot atît de ușor ca la birou și uneori chiar mai ușor”. O „sămînța” a viitorului există deja în Marea Britanie, de exemplu, unde firma F. International Ltd. („F” pentru *Freelance* = colaborator extern) are 400 de programatori de calculatoare angajați pentru un anumit număr de ore și care, exceptînd cîtiva, lucrează la domiciliu. Firma, care organizează echipe de programatori pentru industrie, și-a extins activitatea în Olanda și Scandinavia și numără printre clienții ei uriași precum British Steel, Shell și Unilever. „Programarea calculatoarelor la domiciliu – scrie ziarul *The Guardian* – este industria casnică a anilor '80”.

În rezumat, pe măsură ce Al Treilea Val avansează în societate, vedem tot mai multe firme care pot fi prezentate drept „oameni îngrămădiți în jurul unui calculator”, după cum s-a exprimat un cercetător. Dacă s-ar plasa calculatorul în casele oamenilor, aceștia n-ar mai avea nevoie să se înghesuie. În Al Treilea Val, asemenea producției, munca de birou nu mai cere ca toată mîna de lucru să fie concentrată în secție.

Nu trebuie să subestimăm dificultățile pe care le implică transferarea activității de la locurile de muncă din fabricile și birourile celui de Al Doilea Val la locurile de muncă ale celui de Al Treilea Val, adică la domiciliu. Probleme legate de motivație și conducere, de reorganizarea instituțională și socială vor face ca tranziția să fie prelungită și, eventual, dureroasă. În același timp, comunicațiile nu pot avea loc integral prin intermediul mașinilor. Unele munci – îndeosebi cele implicînd tranzacții creatoare, în care nici o decizie nu se bazează pe practica curentă – reclamă contacte de la om la om. Michael

Koerner, președintele firmei Canada Overseas Investments, Ltd., spune: „Noi toți trebuie să ne aflăm pe o rază de 300 de metri unul de altul”.

Telenavetiștii

Cu toate acestea, forțe puternice se unesc pentru a promova casa electronică. Cea mai vizibilă este avantajul economic care ar rezulta din înlocuirea transportului cu telecomunicațiile. Majoritatea țărilor avansate din punct de vedere tehnic cunosc astăzi o criză a transporturilor: în orașe, sistemele de transport de masă rapid sunt încărcate pînă la ultima limită, șoselele și autostrăzile sunt supraaglomerate, spațiile de parcare sunt rare, poluarea constituie o problemă gravă, grevele și întreruperile au devenit fenomene aproape obișnuite, iar cheltuielile cresc încontinuu.

Costul ridicat al navetismului este suportat de lucrători. Dar el este transferat în mod indirect întreprinderii, sub forma unui fond de salarii mai mare, și consumatorilor, sub forma prețurilor mai ridicate. Jack Nilles cu o echipă patronată de National Science Foundation au calculat sumele de bani și cantitatea de energie care s-ar economisi din orice transfer substanțial al muncilor de birou din zonele centrale ale orașelor. În loc să pornească de la premisa că locurile de muncă s-ar muta la domiciliul salariaților, grupul lui Nilles a folosit ceea ce am putea numi un model intermediar, presupunînd doar că locurile de muncă ar fi repartizate în centre de cartier, mai apropiate de locuințele salariaților.

Implicațiile constatărilor lor sunt uimitoare. Investigînd 2 048 de salariați ai unei societăți de asigurări din Los Angeles, echipa lui Nilles a constatat că fiecare persoană călătorea în medie 21, 4 mile pe zi la locul de muncă și înapoi (comparativ cu media națională de 18, 8 mile pe lucrător urban din Statele Unite). Cu cît salariatul se afla mai sus pe scara ierarhică, cu atît distanța parcursă era mai mare, ajungînd la o medie de 33, 2 mile pentru cadrele superioare. În concluzie, acești salariați parcurgeau 12, 4 milioane de mile anual pentru a se duce la lucru și a se întoarce acasă, consumînd pentru aceasta aproape echivalentul orelor dintr-o jumătate de secol.

La prețurile din 1974, călătoria revenea la 22 cenți pentru fiecare milă sau un total de 2 730 000 dolari – sumă suportată indirect de firmă și de clienții ei. Într-adevăr, Nilles a constatat că firma își plătea salariații care lucrau în centru cu 520 dolari pe an peste baremul obișnuit în acel moment la locurile de muncă dispersate – dîndu-le de fapt „o compensare a costului transportului”. De asemenea, firma pune la dispoziția salariaților spații de parcare și alte servicii costisitoare necesare din cauza poziției centrale. Dacă presupunem că o secretară primea în jur de 10 000 dolari pe an, eliminarea acestor cheltuieli de transport i-ar fi permis firmei să mai angajeze aproape 300 de salariați ori să-și mărească substanțial profiturile.

Întrebarea fundamentală este: Când vor coborî cheltuielile de instalare și exploatare a echipamentului de telecomunicații sub actualele cheltuieli de transport? În timp ce prețul benzinei și alte cheltuieli de transport (inclusiv costul transportului de masă rapid ca alternativă a transportului auto) cresc vertiginos peste tot, prețul telecomunicațiilor scade în mod spectaculos²⁹. Curbele lor trebuie să se întretaie într-un anumit punct.

Acestea nu sunt însă singurele forțe care ne împing pe nesimțite către dispersarea geografică a producției și, pînă la urmă, către casa electronică a viitorului. Echipa lui Nilles a constatat că benzina folosită zilnic de navetistul urban american obișnuit pentru a se duce la slujbă și a se întoarce acasă echivalează cu 64, 6 kilowați de energie. (Salariații de la societatea de asigurări din Los Angeles au ars 37, 4 milioane de kilowați pe an făcînd naveta.) Pe de altă parte, este necesară mult mai puțină energie pentru a transporta informații.

Un terminal de calculator clasic folosește doar 100 – 125 wați sau mai puțin cînd funcționează, iar o linie telefonică doar un watt sau mai puțin. Apreciind cam cît de mult echipament de comunicații ar fi necesar și cît timp ar funcționa, Nilles a calculat că „în privința consumului relativ de energie, avantajul telenavetismului asupra navetismului (adică, raportul dintre consumul de energie pentru navetă și consumul pentru teletransport) este cel puțin 29:1 cînd se folosește automobilul personal, 11:1 cu transportul de masă rapid în condiții normale și 2:1 cînd capacitatea acestuia din urmă este folosită integral”.

Concluzia care s-a desprins din aceste calcule a fost că în 1975 Statele Unite ar fi economisit aproximativ 75 milioane de barili de benzină dacă numai 12 – 14 la sută din transportul urban la locul de muncă ar fi fost înlocuit prin teletransport; s-ar fi eliminat astfel complet necesitatea importului de benzină din străinătate. Implicațiile acestui unic fapt pentru balanța de plăți a Statelor Unite și pentru politica din Orientul Mijlociu nu ar fi fost nici ele neglijabile.

În timp ce prețurile benzinei și costul energiei în general vor crește în deceniile următoare, atît prețul de cost, cît și cheltuielile energetice ale mașinilor de scris „inteligente”, mașinilor de telecopiat, legăturilor audio și video și calculatoarelor casnice vor coborî vertiginos, făcînd și mai avantajoasă transferarea măcar parțială a producției din marile ateliere centrale care au predominat în era celui de Al Doilea Vai.

---

²⁹ Sateliții reduc costul transmisiei la distanță pînă la aproape zero pe semnal, astfel că inginerii vorbesc acum despre comunicații „independente de distanță”. Capacitatea calculatoarelor electronice a crescut exponențial iar prețurile lor au coborît atît de fantastic, încît inginerii și posesorii de fonduri pentru investiții au rămas cu gura căscată. Cu fibrele optice și alte tehnici de vîrf în perspectivă, este limpede că ne putem aștepta la costuri din ce în ce mai mici – pe unitatea de memorie, pe etapa de prelucrare și pe semnal transmis.

Toate aceste argumente concrete în favoarea telenavetismului se vor amplifica pe măsură ce lipsa de benzină, circulația în zile cu soț și fără soț, cozile la stațiile de benzină și, eventual, raționalizarea vor dezorganiza și întârzia transportul normal, scumpindu-l și mai mult atât pe plan economic, cât și pe plan social.

La acestea putem adăuga și alte presiuni exercitate în același sens. Corporațiile și instituțiile publice vor descoperi că transferând munca la domiciliu – ori în centre de activitate locale sau de cartier ca măsură intermediară – pot economisi o mare parte din sumele mari cheltuite acum pe imobile. Cu cât vor scădea dimensiunile birourilor centrale și unităților de producție, cu atât mai mică va fi nota imobiliară și cu atât mai reduse vor fi cheltuielile de încălzire, răcire, iluminat, administrare și întreținere. Dat fiind că atât costul terenurilor și construcțiilor comerciale și industriale, cât și impozitele pentru ele cresc enorm, speranța de a reduce și/sau transfera aceste cheltuieli în afară va favoriza munca la domiciliu.

Transferarea muncii și reducerea navetismului vor reduce de asemenea poluarea, deci cheltuielile pentru eliminarea acesteia. Pe măsură ce ecologii reușesc să oblige firmele să plătească pentru poluarea pe care o produc, se intensifică stimulentele pentru a trece la activități cât mai puțin poluante, așadar, de la locuri de muncă centralizate, de dimensiuni mari, la unități mai mici ori, și mai bine, la domiciliu.

Dincolo de acestea, atunci când ecologii și grupurile de cetățeni care se declară în favoarea conservării resurselor naturale se luptă împotriva efectelor nocive ale automobilului și se opun construirii de șosele și autostrăzi, ori reușesc să interzică circulația automobilelor în anumite cartiere, ei susțin, fără să-și dea seama, transferul muncii. Efectul net al eforturilor lor este să mărească și mai mult costul deja ridicat și incomoditatea transportului, comparativ cu costul scăzut și comoditatea comunicațiilor.

Când ecologii vor descoperi decalajul ecologic dintre aceste două alternative și când transferul muncii la domiciliu va începe să pară o adevărată opțiune, ei vor susține din răspunderi această tendință descentralizatoare și vor contribui la atragerea noastră în civilizația celui de Al Treilea Val.

Mutarea în casa electronică va fi favorizată și de factori sociali. Cu cât va fi mai scurtă ziua de muncă, cu atât va fi mai lungă durată navetei în raport cu cea dintâi. Se prea poate ca salariatul căruia-i displace profund să-și petreacă o oră ducându-se la slujbă și una întorcându-se, pentru a petrece opt ore muncind, să refuze să investească aceeași cantitate de timp în transport dacă orele de muncă se reduc. Cu cât este mai mare raportul dintre durata navetei și timpul de muncă, cu atât mai irațională, inutilă și absurdă apare naveta. Pe măsură ce se va intensifica rezistența față de navetă, întreprinderile și instituțiile vor trebui să plătească indemnizații mai substanțiale lucrătorilor din unitățile mari,

centralizate, comparativ cu cei care să accepte un salariu mai mic dacă în felul acesta își reduc durată, incomoditatea și costul transportului.

În fine, schimbări profunde în sistemul de valori acționează în același sens. Lăsînd deoparte dorința crescîndă de a trăi mai retras și noua atracție a vieții într-un oraș mic sau la țară, suntem martorii unei schimbări majore în atitudinea față de unitatea pe care o reprezintă familia. Familia nucleară, forma standard acceptată de societate în toată perioada celui de Al Doilea Val, este neîndoielnic în criză. Vom cerceta familia viitorului în capitolul următor. Deocamdată, vom observa doar că în Statele Unite și în Europa – oriunde destrămarea familiei nucleare este mai frecventă – se amplifică cererile de a întreprinde ceva pentru a suda la loc familia. Și merită remarcat faptul că unul din elementele care au asigurat unitatea familiei în decursul istoriei a fost munca în comun.

Se presupune încă și în prezent că procentul divorțurilor este mai mic la perechile care lucrează împreună. Casa electronică extinde la scară de masă posibilitatea ca soții și soțiile, și eventual chiar copiii, să lucreze laolaltă ca o singură unitate. Când promotorii vieții de familie vor descoperi posibilitățile pe care le oferă transferul muncii la domiciliu, ei vor reclama tot mai insistent măsuri politice care să accelereze acest proces – reduceri de impozite, de exemplu, și concepții noi despre drepturile oamenilor muncii.

La începuturile erei celui de Al Doilea Val unul din obiectivele mișcării muncitorești a fost „ziua de 10 ore”, cerere care ar fi fost practic de neînteles în perioada Primului Val. S-ar putea ca în curînd să vedem mișcări cerînd ca toate muncile care pot fi efectuate la domiciliu să fie îndeplinite acolo. Mulți lucrători vor insista pentru ca această opțiune să fie considerată un drept. Și, în măsura în care se va socoti că această reamplasare a muncii va consolida viața de familie, cererea lor va fi susținută puternic de persoane cu convingeri politice, religioase și culturale diferite.

Lupta pentru casa electronică face parte din supralupta mai amplă dintre trecutul celui de Al Doilea Val și viitorul celui de Al Treilea și ea va reuni probabil nu numai tehnicienii și firmele doritoare să folosească noile posibilități tehnice, ci și o gamă largă de alte forțe – ecologii, noii reformatori ai muncii și o largă coaliție de organizații, de la biserici conservatoare la mișcări feministe radicale și la principalele grupări politice – în sprijinul a ceea ce va fi considerat un viitor nou, mai bun, pentru familie. Astfel, casa electronică va apărea drept principalul obiectiv în jurul căruia se vor aduna forțele de mîine ale celui de Al Treilea Val.

Societatea axată pe cămin

Dacă se va răspîndi, casa electronică va avea o serie de consecințe foarte importante pentru societate. Multe din aceste consecințe vor fi pe placul celor

mai înfocați ecologi și tehnorevoltați și în același timp vor deschide perspective noi întreprinzătorilor din lumea afacerilor.

Impactul asupra colectivității: Munca la domiciliu a unei fracțiuni destul de mari a populației ar putea însemna o mai mare stabilitate a colectivității – obiectiv care pare acum de neatins în multe regiuni cu un grad înalt de schimbare. Dacă salariații vor putea efectua la domiciliu toate sau unele din sarcinile lor profesionale, ei nu vor trebui să se mute de câte ori își schimbă slujba, după cum sunt nevoiți mulți dintre ei să o facă astăzi. Ei vor putea pur și simplu să se branșeze la un alt calculator.

Aceasta implică mai puțină mobilitate forțată, mai puțin stress, mai puține relații interumane trecătoare și o mai mare participare la viața colectivității. Acum, când o familie se mută într-o localitate, ea își închipuie că o va părăsi peste un an sau doi, astfel că membrii ei ezită să se înscrie în organizațiile locale, să stabilească relații strânse de prietenie, să se angajeze în politica locală și să se dedice vieții colectivității în general. Casa electronică poate contribui la restabilirea sentimentului de apartenență la colectivitate și iniția o renaștere a organizațiilor voluntare ca bisericile, cercurile de femei, cluburile, organizațiile sportive și organizațiile de tineret. Casa electronică ar putea face să crească ceea ce sociologii, cu dragostea lor pentru vocabularul german, numesc *Gemeinschaft*.

Impactul asupra mediului înconjurător: Transferarea, parțială chiar, a muncii la domiciliu ar putea nu numai să reducă necesarul de energie, după cum am spus mai sus, ci să ducă la descentralizarea energiei. În loc să necesite cantități foarte concentrate de energie în câteva edificii pentru birouri sau complexe industriale întinse, deci o producție de energie puternic centralizată, sistemul de case electronice ar dispersa cererea de energie, facilitând astfel utilizarea energiei solare, eoliene și altor forme. Generatoare de energie de dimensiuni mici în fiecare casă ar putea înlocui măcar o parte din energia centralizată necesară acum. Aceasta ar aduce cu sine și o diminuare a poluării din două motive: întâi, pentru că trecerea la folosirea pe scară mică a unor surse de energie regenerabilă elimină necesitatea combustibililor foarte poluanți și apoi, pentru că înseamnă eliberarea unei cantități mai mici de poluanți foarte concentrați, care îmbâcsesc mediul înconjurător în câteva puncte critice.

Impactul economic: într-un asemenea sistem, unele sectoare s-ar reduce, altele ar prolifera sau s-ar extinde. Evident, electronică, industria calculatoarelor și a comunicațiilor ar înflori. În schimb, companiile petroliere, industria automobilelor și construcțiilor industriale ar fi afectate. Ar apărea o serie întreagă de mici magazine de calculatoare și servicii de informații; în schimb, serviciul poștal s-ar micșora. Fabricanților de hârtie le-ar merge mai puțin bine; sectorul serviciilor și cel al activităților intelectuale ar profita.

La un nivel mai profund, dacă persoanele particulare ar ajunge să posedze propriile lor terminale de calculator și echipamente, eventual cumpărate pe credit, ele ar deveni realmente întreprinzători independenți, mai curînd decît salariați clasici – ceea ce, cu alte cuvinte, ar însemna extinderea proprietății muncitorilor asupra „mijloacelor de producție”. Am putea de asemenea vedea grupuri de muncitori la domiciliu organizîndu-se în mici firme care și-ar oferi serviciile sau, de ce nu, în cooperative cu proprietate colectivă asupra mașinilor. Tot felul de relații și forme organizatorice noi devin posibile.

Impactul psihologic: Imaginea unui univers al muncii tot mai dependent de simboluri abstracte sugerează un mediu de lucru ultracerebral care ne este străin și, la un anumit nivel, mai impersonal decît în prezent. La un alt nivel însă, munca la domiciliu sugerează o adîncire a relațiilor de la om la om și a celor afective, atît acasă cît și în cartier sau localitate. Mai curînd decît un univers de relații umane indirecte, cu un ecran electric plasat între individ și restul umanității, după cum este prezentat în multe povestiri științifico-fantastice, putem postula o lume împărțită în două categorii de relații umane – una reală, cealaltă abstractă – fiecare cu regulile și rolurile ei.

Vom experimenta, fără îndoială, numeroase variante și măsuri intermediare. Multe persoane vor lucra la domiciliu o parte din timp și de asemenea în afara căminului. Vor prolifera centre de muncă dispersate. Unii vor lucra la domiciliu timp de luni sau ani, apoi își vor lua o slujbă în afară, după care se vor reîntoarce eventual. Modalitățile de conducere și administrare vor trebui să se schimbe. Vor apărea desigur firme mici care vor încheia cu firmele mai mari contracte pentru munci intelectuale și vor prelua responsabilități specializate pentru organizarea, formarea și conducerea echipelor de lucrători la domiciliu. Pentru a menține legătura între aceștia, firmele mici vor organiza eventual petreceri, diverse întruniri, vacanțe în colectiv, astfel ca membrii echipei să se cunoască personal, nu numai prin intermediul consolei sau pupitrului de comandă.

Evident, nu toată lumea va lucra acasă ori va putea (sau va voi) să lucreze la domiciliu. În fața noastră stă cu siguranță un conflict privind scara de salarizare și prețul de plătit pentru această alegere. Ce se va întîmpla cu societatea dacă interacțiunile umane profesionale vor fi în mare măsură indirecte, pe cînd interacțiunile de la om la om, de la afect la afect, se vor intensifica acasă? Ce se va întîmpla cu orașele? Ce se va întîmpla cu datele despre șomaj? Ce vom înțelege, de fapt, prin noțiunile de „angajați” și „șomeri” într-un asemenea sistem? Ar fi naiv să dăm deoparte astfel de întrebări și probleme.

Dacă există întrebări fără răspuns și dificultăți eventual dureroase, există de asemenea posibilități noi. Saltul într-un nou sistem de producție va elimina multe din problemele insolubile ale epocii trecute. Povara muncii feudale, de exemplu, nu a putut fi ușurată în cadrul sistemului agrar feudal. Nu a fost

eliminată de răskoalele țărănești, de nobilii altruiști sau de utopiștii evlavioși. Munca a rămas o povară pînă cînd a fost complet modificată de introducerea sistemului de fabrică, cu propriile sale lipsuri, izbitor de diferite.

La rîndul lor, problemele caracteristice societății industriale – de la șomaj la monotonia chinuitoare a muncii, la supraspecializare, la tratamentul aspru aplicat individului, la salariile mici – pot fi, în ciuda celor mai bune intenții și a promisiunilor din partea furnizorilor de slujbe, sindicatelor, patronilor binevoitori și partidelor muncitorești revoluționare, complet insolubile în cadrul sistemului de producție al celui de Al Doilea Val. Dacă asemenea probleme au persistat timp de 300 de ani, există motive pentru a le considera inerente modului de producție.

Saltul într-un nou sistem de producție atît în sectorul productiv cît și în cel neproductiv și eventuala trecere la casa electronică promet să schimbe toate datele existente ale discuției, făcînd să pară învechite majoritatea problemelor pentru care bărbați și femei se ceartă, se luptă și uneori mor astăzi.

De fapt, acum nu putem ști dacă în viitor casa electronică va deveni efectiv regulă. Totuși, merită să recunoaștem că, dacă numai 10–20 la sută din forța de muncă așa cum este definită în prezent ar face această tranziție istorică în decursul următorilor 20–30 de ani, întreaga economie, orașele, ecologia, structura familiei, valorile și chiar politica noastră ar fi modificate într-atît, încît ar deveni de nerecunoscut.

Este o posibilitate – o probabilitate, poate – la care trebuie să medităm.

O serie de schimbări aduse de Al Treilea Val și cercetate de obicei separat nu pot fi privite în raporturile lor reciproce. Constatăm că sistemul tehnic și baza energetică se transformă pentru a da o nouă *tehnosferă*. Aceasta se întîmplă concomitent cu demasificarea mijloacelor de informare în masă și crearea unui mediu inteligent, ceea ce revoluționează *infosferă*. Aceste două curente uriașe se contopesc pentru a modifica structura profundă a sistemului de producție, schimbînd caracterul muncii în fabrici și birouri și antrenîndu-ne, în final, către transferarea muncii înapoi acasă.

Aceste ample transformări istorice ar putea justifica prin ele însele afirmația că ne aflăm în pragul unei noi civilizații. În același timp însă, ne restructurăm și viața socială, de la legăturile de familie și prietenii la școli și corporații. Suntem pe cale de a crea, alături de tehnosfera și infosfera celui de Al Treilea Val, și o *sociosferă* a acestui val.

17. Familiile viitorului

În timpul mării depresiuni din anii '30, milioane de bărbați și-au pierdut locul de muncă. Când porțile fabricilor s-au închis în urma lor, mulți dintre ei s-au prăbușit în abisuri de desperare și vinovăție, moralmente distruși de cartonașul roz de concediere.

În cele din urmă șomajul a ajuns să fie privit într-un mod mai realist – nu ca rezultatul lenei sau eșecului moral al individului, ci al unor uriașe forțe exterioare, pe care individul nu le putea controla. Repartiția inechitabilă a averii, investiții necorespunzătoare, speculații nebunești, o politică comercială greșită, o conducere incapabilă – acestea, nu lipsurile muncitorilor concediați, erau cauzele șomajului. În majoritatea cazurilor, sentimentul de culpabilitate era naiv și neîntemeiat.

Astăzi, ego-urile se frîng din nou ca niște coji de ouă izbite de un zid. Acum însă, sentimentul de vinovăție este asociat mai curînd cu dezmembrarea familiei, decît cu economia. Milioane de bărbați și femei care părăsesc ruinele căsniciilor lor suferă cumplit pentru că se autoacuză. Din nou, o mare parte din vinovăție este nejustificată.

Cînd este vorba de o mică minoritate, distrugerea familiilor respective poate reflecta eșecul individual. Dar atunci cînd divorțul, despărțirea și alte forme de dezastru familial se abat dintr-o dată asupra multor milioane de familii dintr-o serie de țări, este absurd să crezi că ele au cauze pur personale.

În prezent, destrămarea familiei este, de fapt, o manifestare a crizei generale a industrialismului – distrugerea tuturor instituțiilor create de Al Doilea Val. Face parte din curățirea terenului pentru noua sociosferă a celui de Al Treilea Val. Acest proces traumatizant, reflectat în viețile noastre personale, este cel care modifică sistemul familial, făcîndu-l de nerecunoscut.

Ni se spune mereu că „Familia” se destramă ori că „familia” este problema nr. 1. Președintele Jimmy Carter declară: „Este limpede că guvernul național ar trebui să ducă o politică în favoarea familiei... Nu poate exista o prioritate mai urgentă”. Predicatori, prim-miniștri și presa exprimă aceeași idee în termeni aproximativ similari. Dar cînd vorbesc despre „familie”, ei nu se referă la familie cu varietatea ei luxuriantă de forme posibile, ci la un anumit tip de familie: familia celui de Al Doilea Val.

De obicei ei se gîndesc la un soț-sustinător al familiei, o soție-gospodină și cîțiva copii mici. Deși există multe alte tipuri, această formă specifică – familia nucleară – a fost idealizată de civilizația celui de Al Doilea Val, a ajuns predominantă și s-a răspîndit în toată lumea.

Acest tip de familie a devenit modelul standard, recunoscut de societate, pentru că structura ei corespundea perfect necesităților societății de producție în masă, cu valori și stiluri de viață în mare măsură comune, o putere birocratică și ierarhică și o separare netă între viața de acasă și viața profesională.

Astăzi, când autoritățile ne îndeamnă să „refacem” familia, ele au în vedere familia nucleară a celui de Al Doilea Val. Din cauza acestei mentalități înguste, ele diagnostichează greșit întreaga problemă și în același timp manifestă o naivitate infantilă în privința măsurilor concrete necesare pentru a reda familiei nucleare importanța ei de mai înainte.

Astfel, autoritățile aruncă cu frenezie vina pentru criza în care se află familia pe orice, de la „negustorii de pornografie” la muzică rock. Unii ne spun că familia va putea fi refăcută dacă ne vom opune avortului, dacă vom renunța la educația sexuală sau dacă vom combate feminismul. Ori îndeamnă la organizarea de cursuri de „educație familială”. Statisticianul-șef pentru problemele familiei de pe lângă guvernul Statelor Unite dorește „o pregătire mai eficientă” pentru a-i învăța pe oameni să cumpănească înainte de a se căsători, ori „un sistem atrăgător și verificat științific de alegere a partenerului”. Alții sunt de părere că ne trebuie mai mulți îndrumători matrimoniali sau chiar mai multă publicitate pentru a prezenta familia într-o lumină mai bună. Orbi la influențele valurilor istorice de schimbare, ei fac propuneri bine intenționate, dar adesea stupide și care nu-și ating obiectivul.

Campania pentru familia nucleară

Dacă dorim cu adevărat să restabilim ascendentul familiei nucleare, *există* măsuri care pot fi luate. Iată câteva:

1) Înghețarea întregii tehnici în stadiul din Al Doilea Val, pentru a menține societatea de producție în masă bazată pe fabrică. Se va începe prin distrugerea calculatorului electronic. Acesta reprezintă un pericol mai mare pentru familia celui de Al Doilea Val decât legile care autorizează avortul, mișcările pentru acordarea de drepturi homosexualilor și toată pornografia din lume, căci familia nucleară *are nevoie* de sistemul de producție în masă pentru a-și păstra poziția dominantă, iar calculatorul ne antrenează dincolo de producția de masă.

2) Alocarea de fonduri producției și blocarea dezvoltării sectorului serviciilor în economie. Funcționarii, specialiștii și tehnicienii sunt mai puțin tradiționali, mai puțin legați de familie, mai dinamici din punct de vedere intelectual și psihologic decât muncitorii. Indicii divorțurilor au crescut paralel cu extinderea serviciilor.

3) „Soluționarea” crizei energetice prin aplicarea tehnologiilor nucleare și a altor procese puternic centralizate. Familia nucleară se potrivește mai bine într-o societate centralizată decât într-una descentralizată și sistemele energetice influențează puternic gradul de centralizare socială și politică.

4) Interzicerea mijloacelor de informare din ce în ce mai demasificate, începînd cu televiziunea prin cablu și casetele, însă fără a uita periodicele regionale și locale. Familiile nucleare prosperă acolo unde există un acord

național cu privire la informații și valori, nu într-o societate bazată pe o amplă diversitate. Deși unii critici au naivitatea să atace mijloacele de informare în masă pe motiv că ar submina familia, în realitate acestea au fost primele care au idealizat familia nucleară.

5) Obligarea femeilor să se reîntoarcă în bucătărie. Reducerea salariilor femeilor la nivelul minim posibil. Întărirea, mai curînd decît atenuarea, tuturor prevederilor sindicale referitoare la vechimea mai mare în muncă, astfel ca femeile să fie și mai dezavantajate în cadrul forței de muncă. Familia nucleară este lipsită de nucleu dacă nici un adult nu stă acasă. (Desigur, s-ar putea obține același rezultat inversînd situația, adică lăsînd femeile să muncească și obligînd bărbații să stea acasă și să crească copiii.)

6) Reducerea simultană a salariilor tinerilor, spre a-i face mai dependenți, pentru un timp mai îndelungat, de familiile lor și astfel mai puțin independenți din punct de vedere psihologic. Denuclearizarea familiei se adîncește odată cu plecarea tinerilor la muncă, cînd scapă de sub controlul părinților.

7) Interzicerea mijloacelor anticoncepționale și a cercetării în domeniul biologiei reproducției. Acestea contribuie la independența femeilor și la legăturile extraconjugale, care, după cum se știe, slăbesc legăturile familiei nucleare.

8) Scăderea standardului de viață al întregii societăți la nivelul din 1955, căci bunăstarea le permite necăsătoriților, divorțaților, femeilor din cîmpul muncii și altor persoane independente să „reușească” singure din punct de vedere economic. Familia nucleară necesită oarecîr de sărăcie (nici prea multă, nici prea puțină) care s-o menține.

9) În fine, remasificarea societății noastre, care este pe cale de a se demasifica rapid, prin respingerea oricăror schimbări – în politică, artă, învățămînt, afaceri și alte domenii – care duc la diversitate, libertate de mișcare, libertatea ideilor și individualitate. Familia nucleară nu poate predomina decît într-o societate de masă.

Pe scurt, aceasta ar fi o politică în favoarea familiei dacă ținem să definim familia drept nucleară. Dacă dorim realmente să restabilim familia celui de Al Doilea Val, trebuie să fim gata să restabilim întreaga civilizație a celui de Al Doilea Val – să înghețăm nu numai tehnica, ci și istoria.

Căci ceea ce trăim acum nu este dispariția familiei că atare, ci dezmembrarea definitivă a sistemului familial caracteristic celui de Al Doilea Val, în care se aștepta ca toate familiile să se ia la întrecere cu modelul idealizat al familiei nucleare, și înlocuirea lui cu o varietate de forme. După cum ne demasificăm mijloacele de informare și producția, tot astfel ne demasificăm sistemul familial în cursul tranziției spre civilizația celui de Al Treilea Val.

Stiluri de viață nenucleare

Sosirea celui de Al Treilea Val nu înseamnă, desigur, sfârșitul familiei nucleare, după cum nici sosirea celui de Al Doilea Val nu a însemnat sfârșitul familiei lărgite. Înseamnă mai curînd că familia nucleară nu mai poate servi drept modelul ideal al societății.

Un fapt căruia nu prea i se acordă importanță este acela că, în Statele Unite cel puțin, unde Al Treilea Val este cel mai avansat, majoritatea oamenilor trăiesc *de pe acum* în afara familiei nucleare clasice.

Dacă definim familia nucleară drept un soț care merge la slujbă, o soție care vede de gospodărie și doi copii și ne întrebăm cîți americani continuă să trăiască în acest tip de familie, răspunsul este uimitor: 7 la sută din populația totală a Statelor Unite; 93 la sută nu se mai conformează acestui model ideal din Al Doilea Val.

Chiar dacă lărgim definiția pentru ca ea să cuprindă și familiile în care ambii soți lucrează sau în care există mai mult ori mai puțin de doi copii, constatăm că imensa majoritate – între două treimi și trei sferturi din populație – trăiesc *în afara* sistemului nuclear. În plus, toate datele existente arată că familiile nucleare (oricum le-am defini) continuă să scadă numeric pe măsură ce alte forme se înmulțesc rapid.

În primul rînd, suntem martorii unei explozii demografice a „celibatarilor” – persoane care trăiesc singure, în afara oricărei familii. Între 1970 și 1978 numărul persoanelor în vîrstă de 14-34 ani care trăiau singure s-a triplat aproape în Statele Unite – crescînd de la 1, 5 milioane la 4, 3 milioane. În prezent, o cincime din toate familiile din Statele Unite constau dintr-o persoană care trăiește singură. Acești oameni nu sunt cu toții învinși sau singuratici, sortiți acestui gen de viață. Mulți și-1 aleg în mod deliberat, cel puțin pentru un timp. Asistenta juridică a unei membre a consiliului orașului Seattle mărturisește: „M-aș gîndi la căsătorie dacă aș întîlni omul potrivit, dar nu aș renunța la carieră pentru a mă mărita”. Pînă atunci trăiește singură. Ea face parte dintr-o vastă categorie de adulți tineri care părăsesc casa părintească mai timpuriu, dar se căsătoresc mai tîrziu, creînd astfel ceea ce specialistul în recensăminte Arthur Norton consideră „o fază de tranziție” care este „pe cale de a deveni o etapă acceptabilă în ciclul de viață al fiecăruia”.

În populația ceva mai în vîrstă găsim un mare număr de persoane care au fost căsătorite, care se află deseori „între căsătorii”, care trăiesc singure și în multe cazuri sunt efectiv mulțumite. Creșterea acestor grupuri a dat naștere unei culturi înfloritoare pentru „celibatari” și o proliferare, de care se face multă vîlvă, a barurilor, cabanelor de schi, excursiilor și altor servicii sau produse destinate persoanelor independente. În același timp, întreprinderile de construcții de locuințe propun complexe „exclusiv pentru necăsătoriți” și au început să reacționeze la cerința de apartamente mai mici și case cu mai puține dormitoare la marginea orașelor, în zonele suburbane. Aproape o

cincime din cei care cumpără în prezent locuințe în Statele Unite sunt celibatari.

Suntem de asemenea martorii unei creșteri rapide a numărului persoanelor care trăiesc împreună fără să se sinchisească de formele legale. După datele oficiale, în Statele Unite această categorie a crescut de peste două ori în ultimul deceniu. Practica a devenit atât de obișnuită încât Departamentul Construcțiilor de Locuințe și Sistemizării Urbane al Statelor Unite a renunțat la tradiție și și-a modificat regulamentul pentru a permite acestor cupluri să locuiască în complexe construite de stat. În același timp, din Connecticut pînă în California, tribunalele se luptă cu complicațiile de ordin juridic care se nasc cînd asemenea cupluri „divorțează”. Ziariști specializați în etichetă scriu despre numele care trebuie folosite atunci cînd te adresezi partenerilor și, alături de serviciile de consultații matrimoniale, au apărut servicii de „consultații pentru cupluri”.

Cultura fără copii.

O altă schimbare semnificativă este creșterea numărului celor care aleg în mod conștient ceea ce a început să fie cunoscut drept stilul de viață „fără copii”. După James Ramey, cercetător principal la Centrul de cercetări politice, suntem martorii unei mutații masive de la familia „axată pe copii” la cea „axată pe adulți”. La începutul secolului existau foarte puțini celibatari în societate și relativ puțini părinți trăiau încă mulți ani după ce ultimul copil părăsea casa părintească. Astfel, majoritatea familiilor erau de fapt axate pe copii. În schimb, în 1970, în Statele Unite, numai unul din trei adulți trăia într-o casă cu copii sub 18 ani.

Au apărut organizații care promovează viața fără copii și în multe țări industriale numărul persoanelor care ezită să aibă copii este în creștere. În 1960 numai 20 la sută din femeile americane sub 30 de ani care erau sau fuseseră căsătorite nu aveau copii. În 1975 proporția ajunsese la 32 la sută – o creștere de 60 la sută în 15 ani. S-a înființat o organizație foarte activă, Alianța Națională pentru paternitatea opțională, care apără drepturile cuplurilor fără copii și combate propagandă în favoarea natalității.

O organizație similară, Asociația națională pentru persoanele fără copii, a luat ființă în Marea Britanie și peste tot în Europa multe cupluri hotărăsc să nu aibă copii. La Bonn, în R.F. Germania, de exemplu, Theo și Agnes Rohl, ambii în jur de 35 de ani, el salariat municipal, ea secretară, spun: „Nu credem că vom avea copii...” Soții Rohl au o situație materială relativ bună. Sunt proprietarii unei mici locuințe. Din cînd în cînd își pot permite o vacanță în California sau în sudul Franței. Copiii le-ar modifica radical modul de viață. „Suntem obișnuiți cu viața noastră așa cum este ea – spun ei – și ne place să fim independenți”.

Această reticență față de copii este considerată de mulți ca un semn de decadență.

Dacă trecem acum la cei *cu* copii, vedem că dezmembrarea familiei nucleare este evidențiată și mai puternic de creșterea spectaculoasă a familiilor cu un singur părinte. În ultimii ani s-au produs atît de multe divorțuri, rupturi și despărțiri – îndeosebi în familiile nucleare – încît astăzi unul din șapte copii americani este crescut de un singur părinte; în zonele urbane proporția este și mai mare – unul din patru³⁰.

Înmulțirea acestor familii a dus la recunoașterea crescîndă a faptului că, în ciuda unor probleme serioase, o familie cu un singur părinte poate fi, în anumite condiții, mai indicată pentru copil decît o familie nucleară bîntuită în permanență de certuri aprige. Unele ziare și organizații au îmbrățișat acum cauza părinților unici, dezvoltîndu-le conștiința de grup și mărimdu-le influența politică.

Nici acest fenomen nu este pur american. În Marea Britanie, aproximativ o familie din zece este condusă de un singur părinte – circa o șesime de bărbați – și familiile cu un singur părinte formează ceea ce revista *New Society* numește „categoria ale cărei posibilități materiale scad cel mai rapid”. S-a constituit o organizație cu sediul la Londra, Consiliul național pentru familiile cu un singur părinte, pentru a susține cauza acestor familii.

În R.F. Germania, o asociație pentru locuințe din Koln a construit un bloc cu apartamente special pentru asemenea familii, cărora le acordă îngrijire pentru copii în timpul zilei, astfel ca părinții să poată munci. În Scandinavia s-a creat un sistem de drepturi de asistență socială în favoarea acestor familii. Suedezii, de pildă, acordă familiilor cu un singur părinte prioritate la creșe și căminele de zi. Atît în Norvegia cît și în Suedia, există cazuri în care familiile cu un singur părinte au un nivel de trai mai ridicat decît familiile nucleare tipice.

În același timp a apărut o nouă formă de familie care reflectă indicele ridicat de recăsătorie după divorț. Este vorba de „familia comasată”, în care două perechi divorțate cu copii se recăsătoresc adunînd copiii din ambele căsătorii (ca și pe adulți) într-o formă nouă de familie lărgită. Se apreciază acum că 25 la sută din copiii americani fac parte, sau vor face în curînd, din asemenea familii.

Națiunile avansate din punct de vedere tehnic sunt brăzdate astăzi de o uimitoare gamă de tipuri de familie: căsătorii homosexuale, comune, grupuri de persoane mai în vîrstă care se adună pentru a împărți cheltuielile (și, uneori, relațiile sexuale), grupări tribale în anumite minorități etnice și multe altele coexistă ca niciodată pînă acum. Există căsătorii pe bază de contract, căsătorii în serie, conglomerate de familii și o varietate de structuri intime cu sau fără

---

³⁰ Totalul include copiii nelegitimi și copiii adoptați de femei singure sau (din ce în ce mai frecvent) de bărbați singuri.

raporturi sexuale, precum și familii în care tatăl și mama locuiesc și lucrează în două orașe diferite.

Dar chiar și aceste forme abia dacă ne dau o idee despre varietatea și mai bogată care clocotește în adâncuri. Când trei psihiatri – Kellam, Ensminger și Turner – au încercat să determine „varietățile de familie” dintr-un singur cartier de negri săraci din Chicago, ei au identificat „nu mai puțin de 86 de combinații diferite de adulți”, inclusiv numeroase familii compuse din „mamă-bunică”, „mamă-mătușă”, precum și familii „mamă-tată vitreg” și „mamă-altcineva”.

În fața acestui adevărat labirint de relații de rudenie, pînă și cercetătorii cu vederi tradiționale au ajuns la părerea cîndva radicală că ieșim din era familiei nucleare și intrăm într-o societate nouă, caracterizată prin diversitate în viața de familie. După cum s-a exprimat sociologul Jessie Bernard, „în viitor, cel mai caracteristic aspect al căsniciei va fi tocmai paleta de opțiuni posibile pentru oameni diferiți care vor fiecare altceva în relațiile lor reciproce”.

Întrebarea ridicată frecvent, „care este viitorul familiei?”, implică de obicei că, pe măsură ce familia nucleară a celui de Al Doilea Val își pierde preponderența, un alt tip de familie o va înlocui. Mai probabil este însă că în timpul civilizației celui de Al Treilea Val nici un tip de familie să nu predomină un timp mai îndelungat. În schimb, vom vedea o mare varietate de structuri familiale. Mai curînd decît mase de oameni trăind în familii uniforme, vom vedea oamenii deplasîndu-se prin acest sistem, trasînd traiectorii personalizate sau individualizate în cursul vieții lor.

Repet, aceasta nu înseamnă eliminarea totală sau „dispariția” familiei nucleare. Înseamnă doar că de acum încolo familia nucleară nu va fi decît una din numeroasele forme acceptate și aprobate de societate. Odată cu sistemul de producție și sistemul de informație, Al Treilea Val demasifică sistemul familial.

Relații „fierbinți”

Data fiind această înmulțire a tipurilor de familie, este prea devreme încă pentru a spune care vor deveni semnificative în civilizația celui de Al Treilea Val.

Vor trăi copiii noștri singuri timp de mulți ani, poate chiar timp de decenii? Vor rămîne fără copii? Dar posibilitățile ieșite din obișnuit? Familii cu mai mulți soți și cu o singură soție? (Acestea ar putea apărea dacă ingineria genetică ne va permite să alegem dinainte sexul copiilor și prea mulți părinți vor vrea băieți.) Ce-am spune de familii de homosexuali care ar crește copii? Tribunalele dezbat deja această problemă. Se va manifesta impactul potențial al clonării?

Dacă fiecare din noi va parcurge o traiectorie de experiențe familiale în viață, care vor fi fazele acesteia? O căsătorie de probă, urmată de o căsătorie

fără copii în care ambii soți vor lucra și apoi de o căsătorie homosexuală *cu* copii? Permutațiile posibile sunt nenumărate. De asemenea, oricât ar părea de șocantă, nici una din ele nu trebuie considerată drept inimaginabilă. După cum s-a exprimat Jessie Bernard: „În ce privește căsătoria, nu există literalmente nici o posibilitate pe care și-o poate închipui cineva care să nu se fi produs... Toate aceste variante li s-au părut perfect naturale celor care au trăit în cadrul lor”.

Care anume forme vor dispărea și care vor prolifera va depinde mai puțin de predicile despre „caracterul sacrosanct al familiei” și mai mult de hotărârile pe care le vom lua în raport cu tehnică și cu munca. Dacă multe forțe influențează structura familiei – comunicațiile, valorile, schimbările demografice, mișcările religioase și chiar transformările ecologice – legătura dintre forma familiei și activitatea profesională este deosebit de puternică. După cum familia nucleară a fost favorizată de ascensiunea industriei și muncii de birou, orice *îndepărtare* de fabrică și birou va exercita o puternică influență asupra familiei.

În cadrul unui singur capitol este imposibil să tratăm toate modurile în care viitoarele modificări ale mîinii de lucru și ale naturii muncii vor transforma viața de familie. O schimbare are însă perspective atît de revoluționare și este atît de diferită de tot ce cunoaștem, încît merită mult mai multă atenție decît i s-a acordat pînă acum. Evident, este vorba de transferarea activității profesionale din birou și fabrică înapoi în casa fiecăruia.

Să presupunem un moment că, peste un sfert de secol, 15 la sută din forța de muncă va lucra total sau parțial la domiciliu. Cum va modifica munca la domiciliu calitatea relațiilor noastre personale ori semnificația dragostei? Cum va fi viața în casa electronică?

Dacă munca la domiciliu constă în programarea unui calculator, scrierea unei broșuri, supravegherea unor procese de fabricație îndepărtate, proiectarea unei clădiri sau dactilografierea corespondenței electronice, o schimbare imediată este limpede. Readucerea muncii la domiciliu înseamnă că mulți soți care se văd acum numai un număr limitat de ore în fiecare zi vor fi în permanență împreună. Fără îndoială, unii vor ajunge să urască această proximitate prelungită, dar mulți alții vor constata că experiența de viață împărtășită le-a salvat căsnicia și le-a îmbogățit mult relațiile conjugale.

Să vizităm cîteva case electronice, pentru a vedea cum s-ar putea adapta oamenii la această schimbare radicală din societate. Evident, o asemenea plimbare ar arăta cît de diferit își pot organiza oamenii viața și munca.

În unele case, poate în majoritatea, am găsi perechile împărțindu-și activitatea în mod mai mult sau mai puțin clasic, cu unul din soți lucrînd pentru „slujbă”, și celălalt văzînd de gospodărie – el elaborînd eventual programe, iar ea avînd grijă de copii. Dar însăși prezența muncii în casă ar stimula probabil participarea atît la munca profesională, cît și la cea gospodărească. În

consecință am găsi multe menajuri în care bărbatul și nevasta împart o singură slujbă cu orar întreg. De pildă, am putea constata că amîndoi supraveghează, pe rînd, un proces de fabricație complex pe ecranul consolei din camera de lucru schimbîndu-se la fiecare patru ore.

În schimb, în josul străzii, am descoperi probabil o pereche cu două slujbe diferite, fiecare soț lucrînd separat. Un cercetător în fiziologia celulară și un contabil ar putea lucra fiecare în specialitatea sa. Dar chiar în cazul în care meseriile vor fi complet diferite, va exista probabil o participare a amîndurora la aceleași probleme, fiecare învățînd ceva din vocabularul profesional al celuilalt; vor exista preocupări comune și conversații în legătură cu munca. În asemenea condiții nu se poate ca viața profesională a cuiva să fie complet separată de cea personală. În același timp, este practic imposibil să-ți excluzi complet partenerul dintr-un întreg domeniu al existenței.

Continuîndu-ne cercetarea, în casa vecină am putea găsi un cuplu cu două slujbe diferite, dar participînd la *ambele*, soțul lucrînd o parte din timp ca planificator în asigurări și altă parte ca asistent al unui arhitect, iar soția îndeplinind aceleași munci în schimburi alternative. Acest aranjament i-ar asigura fiecăruia o activitate mai variată, deci mai interesantă.

În asemenea menajuri, care lucrează în comun la una sau mai multe specialități, fiecare partener învață fără să vrea de la celălalt, participă la rezolvarea problemelor, este angajat într-un schimb de experiență complex, ceea ce nu poate decît să adîncească intimitatea. Evident, proximitatea forțată nu garantează fericirea. Familiile lărgite din era Primului Val, care erau de asemenea unități de producție economică, nu erau chiar modele de sensibilitate, de delicatețe și de ajutor psihologic reciproc. Ele aveau propriile lor probleme și tensiuni. Dar nu existau decît puține relații indiferente sau „reci”. Munca în comun asigura măcar relații personale strînse, complexe, „fierbinți” – un devotament pe care mulți oameni îl invidiază astăzi.

În rezumat, răspîndirea pe scară mare a muncii la domiciliu ar putea transforma relațiile familiale. Ar putea asigura o serie de experiențe comune și i-ar putea face pe parteneri să vorbească iarăși unul cu celălalt. Ar putea face ca raporturile să varieze pe toată gama de la „reci” la „fierbinți”. Ar putea, de asemenea, redefini dragostea însăși și introduce conceptul de dragoste plus...

Dragoste plus...

Am văzut cum, pe măsură ce înainta Al Doilea Val, familia și-a transferat multe funcții altor instituții – învățămîntul școlilor, îngrijirea bolnavilor spitalelor ș. a. m. d. Renunțarea treptată la funcțiile familiei s-a însoțit de apariția dragostei romantice.

Căutîndu-și un tovarăș de viață, o persoană din Primul Val se întreba probabil pe bună dreptate: „Este viitorul meu soț un bun muncitor? Un bun

vraci? Un bun dascăl pentru copiii pe care-i vom avea? Putem lucra împreună cu folos? Își va asuma el (ori ea) partea sa de răspundere sau va fugi de ea?” Familiile de țărani întrebau: „Este ea voinică, se poate apleca și poate ridica, ori e bolnăvicioasă și plăpîndă?”

După ce familia și-a repartizat funcțiile în era celui de Al Doilea Val, aceste întrebări s-au modificat. Familia nu mai era o combinație de echipă de producție, școală, spital de campanie și creșă. În schimb, a crescut importanța funcțiilor ei psihologice. Se aștepta de la căsnicie o prezență, căldură, dragoste fizică și un sprijin. Curînd această modificare a funcțiilor familiei s-a reflectat în noile criterii de alegere a tovarășului de viață, sintetizate în cuvîntul *dragoste*. Dragostea, ne-a asigurat cultura predominantă, este forța motrice a lumii.

Evident, viața reală nu corespundea decît rareori imaginii romantice. Clasa socială, poziția socială și venitul au continuat să joace un rol în alegerea tovarășului de viață. Dar toate aceste considerente erau trecute pe planul doi față de Dragoste cu D mare.

S-ar putea că ascensiunea casei electronice să răstoarne această logică limitată. Cei care speră să lucreze la domiciliu alături de soție, în loc să-și petreacă cea mai mare parte a orelor de veghe în altă parte, vor lua probabil în considerare și altceva în afară de satisfacția sexuală și psihologică – ori condiția socială. Ei vor începe să pretindă Dragoste plus încă ceva – satisfacție sexuală și psihologică *plus* putere intelectuală (după cum pe vremuri buncii lor cereau forță fizică), dragoste *plus* conștiinciozitate, simțul responsabilității, autodisciplină și alte calități legate de muncă. Cine știe, s-ar putea să auzim un John Denver al viitorului murmurînd versuri ca:

Dragi mi-s ochii tăi, buzele tale roșii,
dragostea care mereu zăbovește, felul cum umbli cu semnalele și
cuvintele,
degetele tale îndemînatice pe calculator.

Vorbind serios, ne putem imagina măcar unele familii care vor prelua în viitor funcții suplimentare, în loc să se lepede de ele, devenind astfel unități sociale multifuncționale, nu îngust specializate. O asemenea schimbare ar transforma criteriile de alegere în vederea căsătoriei și însăși definiția dragostei.

Campania pentru munca copiilor

În același timp, probabil că și copiii vor crește altfel în casa electronică, pentru simplul motiv că vor vedea cum se muncește. Cum deveneau cît de cît conștienți, copiii din Primul Val își vedeau părinții muncind. În schimb, copiii din Al Doilea Val – cel puțin cei din ultimele generații – au fost izolați în școli, departe de munca adevărată. Astăzi, majoritatea nu au decît o foarte vagă idee despre ceea ce fac părinții lor și despre viața acestora la locul de muncă. O

întâmplare, probabil inventată, ne poate servi drept exemplu: un director se hotărăște să-și aducă într-o zi fiul la serviciu și să-l scoată la dejun în oraș. Băiatul vede biroul cu covor gros pe jos și iluminat indirect, camera de recepții elegantă. Vede restaurantul de lux cu chelnerii servili și prețurile exorbitante. În cele din urmă, gîndindu-se la casa lor și incapabil să se mai abțină, exclamă: „Tată, cum se face că tu ești atît de bogat și noi suntem atît de săraci”?

Fapt este că astăzi copiii – în special cei din familiile avute – trăiesc complet în afara uneia din cele mai importante dimensiuni ale vieții părinților lor. Într-o casă electronică, copiii nu văd doar cum se muncește, ci, după o anumită vîrstă, se pot angaja ei înșiși în muncă. Restricțiile impuse asupra muncii copiilor în Al Doilea Val – bine intenționate și necesare la început, însă devenite acum un mijloc anacronic de excludere a tinerilor de pe piața mîinii de lucru – sunt mai greu de aplicat în mediul de acasă. Într-adevăr, anumite forme de muncă ar putea fi concepute în mod special pentru tineri și chiar integrate cu studiile lor. (Cei care subapreciază capacitatea tinerilor, chiar la o vîrstă fragedă, de a înțelege și efectua o muncă complexă, nu au dat niciodată peste băieți de 14 – 15 ani făcînd pe „vînzătorii”, în mod ilegal probabil, în magazinele de calculatoare din Cali-fornia. Mie mi s-a întîmplat că băieți care purtau încă un aparat de îndreptat dinții să-mi explice complicata funcționare a unui calculator casnic.)

Alienarea de astăzi a tinerilor provine în mare măsură din faptul că ei sunt nevoiți să accepte un rol neproductiv în societate pe tot timpul unei adolescențe prelungite la nesfîrșit. Casa electronică ar contrabalansa această situație.

De fapt, integrarea tinerilor în munca din casa electronică ar putea fi singura soluție a problemei șomajului ridicat din rîndurile tineretului. În multe țări, acesta va crea în anii următori o situație explozivă, cu toate relele aferente, precum delincvența juvenilă, violența și decăderea psihică, și nu poate fi soluționat în cadrul economiei celui de Al Doilea Val decît prin măsuri totalitare – recrutarea tinerilor, de exemplu, pentru a-i trimite la război sau pentru serviciul militar obligatoriu. Casa electronică oferă alternativă de a reda tinerilor roluri productive din punct de vedere economic și social. S-ar putea ca, în curînd, să vedem campanii *în favoarea*, mai curînd decît împotriva, muncii copiilor, concomitent cu lupta pentru măsuri necesare de protecție a copiilor contra exploatării economice vădite.

Familia comunitară electronică

Dincolo de aceasta, ne putem închipui ușor că familia care lucrează la domiciliu va deveni ceva cu totul diferit: o „familie comunitară electronică”.

Poate că cel mai obișnuit tip de familie din societățile Primului Val a fost așa-numita familie lărgită, care adună laolaltă sub același acoperiș cîteva

generații. Au existat de asemenea „familii comunitare” care, pe lângă membrii familiei propriu-zise, cuprindeau un orfan sau doi, neînruți cu familia, un ucenic sau un argat și alte persoane. Tot astfel, ne putem imagina familia care lucrează acasă invitând una sau două persoane din afară să i se alăture – de exemplu, un coleg de la firma soțului său soției, eventual un client sau un furnizor cu o ocupație asemănătoare sau, de ce nu?, copilul unui vecin care vrea să învețe meseria. Putem prevedea înscrierea oficială a unei asemenea familii ca o mică întreprindere în baza unor legi speciale menite să promoveze comuna-corporație sau cooperativa. Pentru mulți, acest colectiv ar deveni o familie comunitară electronică. Este adevărat că majoritatea comunelor constituite în anii ‘60 și ‘70 s-au dezagregat curînd, sugerînd astfel că instabilitatea este inerentă comunelor ca atare în societățile cu o tehnică înaltă. O cercetare mai atentă ne arată însă că cel mai repede s-au dezintegrat comunele organizate îndeosebi în scopuri psihologice – pentru a promova afectivitatea interumană, a combate singurătatea, a asigura intimitate etc. Majoritatea nu aveau o bază economică și se considerau experiențe utopice. Comunele care au reușit în timp – și acesta este cazul unora – sunt cele care au avut o misiune externă bine definită, o bază economică și o concepție practică, mai curînd decît pur utopică.

O misiune externă sudează un grup. Poate chiar asigura baza economică necesară. Dacă această misiune este proiectarea unui produs nou, efectuarea „lucrărilor de birou electronice” pentru un spital, prelucrarea datelor pentru o societate de asigurări, întocmirea orarului unei linii aeriene, elaborarea de cataloage sau dirijarea unui serviciu de informații tehnice, comuna electronică de mîine se poate dovedi o formă de familie stabilă și funcțională.

De asemenea, fiindcă asemenea familii comunitare electronice nu ar fi concepute ca un reproș la adresa stilului de viață al altor oameni ori că o demonstrație, ci mai curînd ca o parte integrantă din principalul element al sistemului economic, ele ar avea mult mai multe șanse de supraviețuire. S-ar putea chiar ca mai multe familii comunitare să se asocieze pentru a forma o rețea. Astfel, rețele de familii comunitare ar putea asigura o activitate economică sau un serviciu social, colaborînd pentru a-și valorifica munca ori înființînd propria lor asociație profesională care să le reprezinte.

Pe scurt, constatăm o posibilă renaștere a familiei comunitare. În prezent, circa 6 la sută din adulții americani trăiesc în familii lărgite obișnuite. Ne putem ușor închipui o dublare sau o triplare a numărului lor în următoarea generație și pe unele din ele admițînd persoane din afară. Nu ar fi vorba de un fenomen oarecare, ci de o mișcare care ar cuprinde milioane de oameni numai în Statele Unite. Pentru viața în colectiv, pentru configurația dragostei și căsniciei, pentru reconstituirea relațiilor de prietenie, pentru economie și piața bunurilor de larg consum, ca și pentru psihicul și personalitatea noastră, apariția familiei comunitare electronice ar avea o importanță covîrșitoare.

Această nouă versiune a familiei lărgite nu este prezentată aici ca fiind inevitabilă, nici ca superioară sau inferioară vreunui alt tip de familie, ci pur și simplu ca un exemplu din multele forme noi care-și vor găsi probabil nișe favorabile în complexa ecologie socială de mâine.

Incompetența părinților

Această mare diversitate a tipurilor de familie nu se va constitui fără suferințe și angoasă. Căci orice schimbare în structura familiei impune și schimbări ale rolurilor. Prin instituțiile ei, orice societate își creează o arhitectură a rolurilor și perspectivelor de ordin social. Împreună, corporația și sindicatul au definit mai mult sau mai puțin ce se aștepta de la muncitori și de la șefi. Școlile au fixat rolurile profesorilor și ale elevilor. Iar familia celui de Al Doilea Val a împărțit rolurile de susținător al familiei, gospodină și copil. Familia nucleară ajungând la punctul critic, ca să spunem așa, rolurile din cadrul ei încep să vibreze și să se fisureze – cu efecte personale chinuitoare.

Din ziua în care răsunătoarea carte a lui Betty Friedan, *The Feminine Mystique*, a lansat mișcarea feministă modernă în multe țări, am fost martorii unei lupte dureroase pentru redefinirea rolurilor bărbaților și femeilor într-un mod adecvat pentru viitorul de după familia nucleară. S-au modificat perspectivele ambelor sexe și atitudinea lor față de slujbe, drepturile juridice și financiare, responsabilitățile casnice și chiar raporturile sexuale. „În prezent – scrie Peter Knobler, redactorul șef al revistei de muzică rock *Crawdaddy* – bărbatul are de luptat cu femeii care încalcă toate normele... Multe norme trebuie schimbate – adaugă el – dar asta nu ușurează lucrurile”.

Rolurile sunt zdruncinate de lupta care se duce în jurul avortului. Rolurile sexelor se estompează și mai mult în urma cererii și obținerii unor drepturi de către homosexuali. Se schimbă pînă și rolul copilului în societate. Au apărut brusc militanți pentru o Cartă a drepturilor copiilor.

Pe măsură ce alte tipuri de familie decît cea nucleară se înmulțesc și sunt acceptate, tribunalele se văd inundate de procese implicînd redefinirea rolurilor. Partenerii necăsătoriți rămîn coproprietarii averii după ce s-au despărțit? Are dreptul o pereche să plătească o femeie să-i nască un copil conceput prin fecundare artificială? Ce se înțelege printr-un părinte bun? Nimic nu evidențiază modificarea intervenită în structura rolurilor mai bine decît o acțiune intentată la Boulder, Colorado, de către un tînăr furios de 24 de ani pe nume Tom Hansen. Părinții pot face greșeli, au susținut avocații lui Hansen, dar ei trebuie să răspundă legal – și financiar – pentru urmări. Hansen reclama despăgubiri în valoare de 350 000 dolari, invocînd un motiv fără precedent în analele juridice: incompetența părinților.

Pentru o tranziție mai ușoară

Sub această nedumerire și această agitație se încheagă sistemul familial al celui de Al Treilea Val, bazat pe o diversitate de tipuri de familie și pe roluri individuale mult mai variate. Această demasificare a familiei deschide multe posibilități noi de opțiuni personală. Civilizația celui de Al Treilea Val nu va încerca să-i vîre pe toți, vrînd-nevrînd, într-un singur tip de familie. De aceea sistemul familial în formare ne-ar putea elibera pe toți, astfel că fiecare să-și găsească propria nișă, să-și aleagă sau să-și creeze un gen de familie sau o traiectorie în conformitate cu nevoile sale.

Dar înainte de a putea sărbători victoria, trebuie să ne ocupăm de dificultățile tranziției. Martori ai fisurării vechiului sistem, înainte că cel nou să fie instalat, milioane de oameni găsesc diversitatea crescîndă copleșitoare mai curînd decît avantajoasă. În loc să se simtă eliberați, suferă din cauza excesului de posibilități de alegere și sunt răniți, înrăiți, cufundați într-o tristețe și o singurătate pe care însăși multiplicitatea opțiunilor le intensifică.

Pentru că noua diversitate să acționeze în favoarea, nu împotriva noastră, sunt necesare schimbări la mai multe niveluri concomitent, de la morală și impozite la practicile de angajare în muncă.

În viața economică și socială, indivizii nu se pot bucura de avantajele opțiunilor mai largi în sfera familiei atîta timp cît legile, impozitele, asistența socială, școala, reglementările locative și chiar formele arhitectonice favorizează implicit familia celui de Al Doilea Val. Ele iau prea puțin în considerare nevoile specifice ale femeilor care lucrează, ale bărbaților care stau acasă pentru a vedea de copii, ale burlacilor și „fetelor bătrîne” (detestabilă expresie!), ale persoanelor aflate între două căsătorii, ale „familiilor comasate” ori ale văduvelor care trăiesc singure sau laolaltă. Toate aceste categorii sunt supuse unei discriminări ascunse sau deschise în societățile celui de Al Doilea Val.

Deși a lăudat, în mod ipocrit, munca în gospodărie, civilizația celui de Al Doilea Val nu a investit-o cu demnitate. Munca în gospodărie este productivă, ea este chiar o activitate crucială și trebuie recunoscută ca făcînd parte din economie. Pentru a asigura o condiție superioară acestei munci, indiferent dacă este executată de femei ori de bărbați, de persoane individuale, ori de grupuri lucrînd împreună, va trebui să o retribuim sau să-i atribuim o valoare economică.

În economia din afara gospodăriei, practicile de angajare continuă să se bazeze în multe locuri pe premisa învechită după care bărbatul este principalul lucrător, în timp ce femeia face o muncă complementară, neesențială, nefiind un participant complet separat pe piața mîinii de lucru. Punînd mai puțin accentul pe vechimea în muncă, extinzînd orarul glisant, oferind mai multe slujbe cu program de lucru parțial, umanizăm producția și în același timp o adaptăm necesităților unui sistem cu mai multe tipuri de familie. Există acum

numeroase indicii că sistemul de muncă începe să se împace cu noua diversitate din sfera familiei. Curînd după ce Citibank, una din cele mai mari bănci din Statele Unite, a început să promoveze femei în funcții de conducere, s-a văzut că directorii au început să se căsătorească cu noile lor colege. În baza unei reguli în vigoare de multă vreme, banca nu putea angaja perechi. Prevederea a trebuit să fie modificată. După *Business Week*, „cuplul firmei” este în plină înflorire, cu avantaje atît pentru firmă, cît și pentru viața de familie.

Probabil că peste scurt timp vom merge mult mai departe decît aceste adaptări mărunte. Vom vedea cereri de angajare nu numai pentru „cupluri ale firmei”, ci și pentru familii întregi care să lucreze ca o echipă de producție. Pentru că acest lucru era inefficient în fabrică din Al Doilea Val, nu înseamnă neapărat că este nepotrivit și astăzi. Nimeni nu știe ce rezultate va avea o asemenea politică, dar, ca și în alte probleme de familie, ar trebui să promovăm experiențe pe scară mică, eventual alocînd chiar fonduri din bugetul de stat în acest scop.

Asemenea măsuri ne-ar putea ușura calea spre viitor, reducînd la minimum dificultățile tranziției pentru milioane de oameni. Dar, indiferent dacă nașterea va fi dureroasă sau nu, apare un nou sistem familial care-1 va înlocui pe cel caracteristic celui de Al Doilea Val. Noul sistem va fi instituția-cheie a noii sociosfere care se formează concomitent cu noua tehnosferă și cu noua infosferă. El face parte din actul de creație socială prin care generația noastră se adaptează la o civilizație nouă și o construiește.

18. Criză de identitate a corporației

Marea corporație a fost organizația economică caracteristică a erei industriale. Astăzi, mai multe mii de asemenea giganți, privați sau publici, își întind ramificațiile pe întreaga planetă, producînd o mare parte din masa bunurilor și serviciilor pe care le cumpărăm.

Cînd privești din exterior, înfățișarea corporațiilor e impunătoare. Ele controlează resurse imense, angajează milioane de lucrători și influențează profund nu numai economia, ci și viața politică. Computerele și supersonicele de care se servesc în activitățile lor, inegalabila lor pricepere în domeniul planificării, al investițiilor, în executarea unor proiecte de anvergură creează impresia unei permanențe și a unei puteri de nezdruclănat. Într-o vreme cînd cei mai mulți dintre noi se simt neputincioși, ele par să ne domine destinele.

Altfel arată însă aceste organizații privite dinăuntru, cu ochii bărbaților (și ai puținelor femei) care le conduc. Într-adevăr, mulți dintre marii noștri manageri se simt astăzi la fel de frustrați și de neputincioși ca și noi ceilalți. Căci întocmai ca familia nucleară, școala, mass media și celelalte instituții-

cheie ale erei industriale, corporația se clatină și se transformă, izbită de Al Treilea Val al schimbării. Și mulți dintre managerii aflați la cîrma lor sunt nedumeriți de ceea ce li se întîmplă.

Dănuțuiala monedelor

Schimbarea ce afectează în modul cel mai direct corporația este criza economiei mondiale. Civilizația celui de Al Doilea Val a lucrat timp de trei sute de ani pentru a crea o piață mondială integrată. Periodic, aceste eforturi au fost contracarate de războaie, depresiuni și alte dezastre. De fiecare dată însă economia mondială se refăcea, devenind mai puternică și mai strîns integrată decît fusese înainte.

Acum s-a dezlănțuit o nouă criză; una ce nu mai seamănă cu celelalte. Spre deosebire de toate crizele anterioare din era industrială, ea a cuprins nu numai finanțele, ci și întreaga bază energetică a societății. Spre deosebire de crizele din trecut, ea aduce cu sine inflație și șomaj în același timp, nu succesiv. Spre deosebire de crizele de pînă acum, ea este legată direct de probleme ecologice fundamentale, de un gen de tehnologie cu totul nou și de introducerea în sistemul producției a unui nou nivel de comunicații. În plus, ea nu este numai o criză a capitalismului, ci se răsfrînge și asupra țărilor socialiste industrializate. Este vorba, într-un cuvînt, de criza generală a civilizației industriale în ansamblu.

Dislocările ce se produc în economia mondială amenință existența corporației așa cum o știm noi, azvîrlindu-i pe managerii ei într-un mediu de viață cu totul nou și neobișnuit. De la sfîrșitul celui de-al doilea război mondial și pînă la începutul anilor '70 corporația a funcționat într-un mediu relativ stabil. „Creșterea” era cuvîntul-cheie, dolarul era rege, monedele rămîneau stabile pe lungi perioade. Edificiul financiar postbelic clădit la Bretton Woods de către puterile industriale capitaliste și sistemul C.A.E.R. păreau solide. Ascensorul abundenței continua să urce, iar economiștii erau atît de încrezători în capacitatea lor de a prevedea și controla mecanismul economic, încît ajunseseră să vorbească uneori chiar de „reglaj fin”.

Expresia sună astăzi cît se poate de ridicol. Președintele Carter spunea odată, în glumă, că știe de o ghicitoare din Georgia ale cărei preziceri sunt mai demne de crezare decît cele ale economiștilor. Iar W. Michael Blumenthal, fost ministru de finanțe, spune că „breasla economiștilor este în pragul falimentului în ce privește înțelegerea situației actuale – fie că este vorba de anticipații sau de explicarea evenimentelor petrecute deja”. Mișcîndu-se printre ruinele teoriilor economice și printre rămășițele încîlcite ale infrastructurii economice postbelice, conducătorii corporațiilor au un tot mai acut sentiment de incertitudine.

Ratele dobânzilor evoluează în zig-zag. Monedele sunt prinse într-un vârtej. Băncile centrale cumpără și vînd devize cu toptanul pentru a domoli oscilațiile, dar acestea devin atunci și mai intense. Dolarul și yenul dansează kabuki, europenii lansează propria lor monedă (denumită bizar „ecu”³¹), în timp ce arabii descarcă averi de miliarde de dolari-hîrtie. Prețul aurului bate toate recordurile.

În timp ce se petrec toate acestea, tehnologia și comunicațiile restructurează piețele mondiale, făcînd deopotrivă posibilă și necesară producția transnațională. Iar pentru a facilita aceste operații, începe să prindă formă un sistem monetar adaptat erei avioanelor cu reacție. O rețea electronică planetară de operații bancare, ce ar fi fost de neconceput înainte de intrarea în scenă a computerelor și sateliților, leagă acum instantaneu Hong Kong-ul, Manilla sau Singapore cu Bahamas, cu insulele Caiman și cu New Yorkul.

Această rețea de bănci în expansiune, cu ale sale Citibank și Barklay, Sunimoto și Narodnîi, pentru a nu mai pune la socoteală Credit Suisse și Banca Națională din Abu-Dhabi, creează un fel de „monedă apatridă” – devize și credite nesupuse vreunui control guvernamental – care se umflă asemenea unui balon gata să explodeze.

Grosul acestei monede apatride îl formează eurodolarii – dolarii din afara Statelor Unite. Am atras atenția în 1975, scriind despre creșterea accelerată a cantității eurodolarilor, că această nouă monedă falsifică jocul economic. Spuneam atunci că, revărsîndu-se șuvoi peste granițele naționale, „eurodolarii alimentează într-un loc inflația, în altul dezechilibrează balanța de plăți, în altul subminează moneda”. Pe atunci cantitatea de eurodolari aflați în circulație era evaluată la 180 de miliarde.

În 1978 publicația *Business Week*, îngrozită de „starea incredibilă” a finanțelor internaționale, informa că de la 180 de miliarde, cantitatea de eurodolari, euromărci, eurofranci, euroflorini și euroyeni urcase la vreo 400 de miliarde. Bancherii care lucrau cu această monedă supranațională erau liberi să acorde credite nelimitate și – nefiind obligați să constituie rezerve lichide – își puteau permite să acorde împrumuturi cu dobînzii foarte scăzute. Potrivit estimărilor actuale, masa euromonedei s-ar cifra la nu mai puțin de 1 000 de miliarde de dolari.

Sistemul economic al celui de Al Doilea Val, care a dat naștere corporației, era bazat pe piețe naționale, monede naționale și guverne naționale. Această infrastructură axată pe națiune este însă total incapabilă să regleze sau să stăpînească noul „eurobalon” transnațional și electronic. Structurile croite pentru lumea celui de Al Doilea Val nu mai corespund astăzi.

---

³¹ Prescurtare pentru European Currency Unit (unitatea monetară europeană). – *Nota trad.*

Într-adevăr, întreg cadrul global care stabilizea odinioară schimburile comerciale mondiale pentru giganticele corporații trosnește acum și amenință să se destrame. Banca Mondială, Fondul Monetar Internațional și Acordul General pentru Tarife și Comerț sunt supuse la multiple presiuni. Europeanii se opintesc să înjghebeze o nouă structură care să se afle sub controlul lor. „Țările mai puțin dezvoltate” pe de o parte, iar pe de altă arabii, care-și flutură petrodolarul lor, pretind să exercite influență în cadrul sistemului financiar de mâine și vorbesc de crearea unei instituții proprii de genul F.M.I. Dolarul e detronat, iar economia mondială e traversată de spasme și convulsii.

La toate acestea se adaugă penuriile și excedentele haotice de energii și resurse, schimbările rapide în atitudinile consumatorilor, muncitorilor și managerilor, dezechilibrele comerciale brutale și, mai presus de toate, combativitatea crescândă a lumii neindustriale.

Acesta este mediul volatil și derutant în care trebuie să acționeze corporațiile astăzi. Managerii din fruntea lor nu sunt nicidecum dispuși să renunțe la putere. Ei continuă să lupte pentru profituri, pentru producție și – pe plan personal – pentru propria promovare. Dar, confrunțați cu o imprevizibilitate crescândă, cu animozitatea crescândă a publicului și cu presiuni politice ostile, cei mai inteligenți dintre ei încep să-și pună întrebări cu privire la scopurile, structura, responsabilitatea, la însăși *raison d'être* a organizațiilor pe care le conduc. Asistând la dezintegrarea cadrului odinioară stabil al celui de Al Doilea Val, multe din corporațiile noastre dintre cele mai mari simt ceva în genul unei crize de identitate.

Accelerarea proceselor economice

Această criză a identității este accentuată de viteza cu care se succed evenimentele. Pentru că însăși viteza schimbării introduce un element nou în management, forțându-i pe directorii corporațiilor, și așa nervoși într-un mediu nefamiliar, să ia din ce în ce mai multe decizii într-un tempo din ce în ce mai alert. Timpul de reacție s-au comprimat la extrem.

În domeniul finanțelor viteza tranzacțiilor crește pe măsura computerizării băncilor și a altor instituții financiare. Unele bănci merg pînă la a-și muta sediile pentru a profita de diferențele de fus orar. „Fusele orare – scrie *Euromoney*, gazeta internațională a bancherilor – pot fi utilizate ca un atu în concurență”.

Într-un mediu atît de încins, marile corporații sunt puse aproape vrînd-nevrînd în situația de a investi și a împrumuta, în devize variate, nu pe o bază anuală, trimestrială și nici măcar săptămînală, ci pe o bază ce se schimbă de la o zi la alta, dacă nu și de la un minut la altul. În schema personalului de conducere a apărut un nou personaj: „managerul financiar internațional”, ce stă conectat douăzeci și patru de ore din douăzeci și patru la priza cazinoului

electronic planetar, pîndind cele mai scăzute rate ale dobînzilor, cele mai avantajoase tranzacții monetare, cele mai rapide beneficii³².

O accelerare similară se constată în activitățile de marketing. „Marketerii” trebuie să reacționeze rapid pentru a putea supraviețui, declară *Adverstising Age*, relatînd că „programatorii posturilor de televiziune... accelerează adoptarea deciziilor privind suprimarea noilor emisiuni seriale care înregistrează un indice slab de vizionare. Nu se mai poate aștepta timp de șase sau șapte săptămîni, sau un sezon întreg... Un alt exemplu: Johnson & Johnson află că Bristol Myers este pe cale să reducă prețul de vînzare la un produs aflat în concurență cu tylenolul fabricat de J & J... Va adopta cumva J & J o atitudine de expectativă? Nicidecum! Într-un timp uluitor de scurt, J & J procedează la reducerea prețurilor cu amănuntul la tylenol. Nu mai poți sta să cumpănești cu săptămîinile sau cu lunile”. Pînă și stilul relatării îți taie respirația.

În toate sectoarele și serviciile corporației – engineering, fabricație, cercetare, desfacere, învățămînt, personal – se poate observa aceeași accelerare a procesului de adoptare a deciziilor.

Și încă o dată putem consemna un proces paralel, deși mai puțin avansat, în țările socialiste industrializate. C.A.E.R.-ul, care în trecut își revizua prețurile la fiecare cinci ani, odată cu adoptarea fiecărui plan cincinal, s-a văzut nevoit să procedeze la revizuirile anuale de prețuri, pentru a putea ține pasul cu ritmurile crescute. Nu peste mult timp va coborî la șase luni, iar apoi la și mai puțin.

Această accelerare generalizată a metabolismului corporațiilor are consecințe multiple: scăderea longevității produselor, creșterea numărului de închirieri și arendări, întărirea vînzărilor și cumpărărilor, modele ale consumului și mode mai efemere, lungirea stagiilor de reciclare pentru muncitori (nevoiți să se adapteze neîncetat la noi procedee de fabricație), modificări mai frecvente ale contractelor, mai multe negocieri și mai multe treburi pentru juriști, mai multe schimbări de prețuri, o mai intensă fluctuație a angajaților, o mai mare dependență față de date, mai multă organizare *ad-hoc* – toate acestea fiind exacerbate de inflație.

Rezultatul este un mediu de activitate plin de riscuri și de tensiune. Este lesne de înțeles de ce atîția oameni de afaceri, bancheri și directori de corporații, supuși acestor presiuni crescînde, ajung să se întrebe ce anume fac și pentru ce. Hrăniți cu certitudinile celui de Al Doilea Val, ei văd cum lumea care le era familiară începe să se destrame sub impactul valului tot mai rapid al schimbării.

---

³² Această funcție nu este nicidecum una de mîna a doua. Asemenea agricultorilor care cîștigă mai mult din vînzarea de terenuri decît din cultivarea lor, unele din marile corporații înregistrează profituri – sau pierderi – mai substanțiale din manipularea devizelor sau din operații financiare decît din producția propriu-zisă.

Societatea demasificată

Și mai derutantă și năucitoare este pentru ei destrămarea societății industriale de masă în care au fost deprinși să acționeze. Managerii celui de Al Doilea Val știau că producția de masă este cea mai avansată și eficientă formă a producției, că piața de masă cere bunuri standardizate, că distribuția de masă este un imperativ de căpetenie, că „masele” de muncitori uniformizați sunt în esență omogene și pot fi motivate prin stimulente uniformizate. Managerul „eficient” învățase în facultate că sincronizarea, centralizarea, maximizarea și concentrarea sunt necesare pentru atingerea obiectivelor sale. Aceste postulate erau în esență juste în condițiile celui de Al Doilea Val.

Acum, pe măsură ce se ridică Al Treilea Val, toate acestea sunt puse sub semnul întrebării. Însăși societatea de masă, pe măsura căreia a fost croită corporația, începe să se demasifice. Nu numai informația, producția și viața de familie, ci și piața bunurilor și a forței de muncă încep să se scindeze în fragmente mai mici și mai diversificate.

Piața de masă s-a pulverizat într-o mulțime de minipiețe tot mai numeroase și în continuă schimbare, care solicită o gamă din ce în ce mai largă de opțiuni, modele, tipuri, mărimi, culori și adaptări individualizate. Compania *Bell Telephone*, care odinioară se ambiționase – și aproape că izbutise – să monteze același aparat negru în fiecare cămin american, fabrică în prezent circa o mie de combinații sau permutări de echipament telefonic, de la aparate roz, verzi sau albe, pînă la aparate pentru orbi, pentru persoane care și-au pierdut vocea și aparate antiexplozive pentru șantierelor de construcții. Magazinele universale, menite inițial să masifice piața, adăpostesc în prezent, sub acoperișurile lor, „buticuri”, iar Phyllis Sewell, vicepreședinte la Federated Department Stores, anticipează că „ne îndreptăm spre o specializare crescîndă... cu raioane din ce în ce mai diferențiate”.

Această diversificare galopantă a bunurilor și serviciilor în țările cu tehnologie avansată este pusă deseori pe seama încercării corporațiilor de a-i manipula pe consumatori, de a născoci false nevoi și de a-și spori profiturile punîndu-i să plătească mai mult în schimbul unor opțiuni minore. Fără îndoială că este ceva adevărat în aceste incriminări. Totuși, e vorba și de un fenomen cu semnificații mai profunde. Pentru că diferențierea crescîndă a bunurilor și serviciilor reflectă și diversitatea tot mai mare a nevoilor reale, a valorilor și a stilurilor de viață în societatea demasificată a celui de Al Treilea Val.

Creșterea nivelului diversității sociale este alimentată de parcelarea progresivă a pieței forței de muncă, ce-și găsește reflexul în proliferarea noilor ocupații, îndeosebi în sectorul terțiar și în sfera serviciilor. În ofertele de servicii publicate în ziare se caută „secretare Vydec” și „programatori de minicomputere”. Iar la o conferință consacrată profesiilor din servicii, 1-am auzit pe un psiholog citind nu mai puțin de 68 de ocupații, de la cele de

jurisconsult pentru problemele consumului, avocat în serviciul publicului și terapeut sexual, pînă la ocupațiile de psihochimioterapist și „ombuds-man”³³.

Întocmai ca și ocupațiile, oamenii devin și ei *mai puțin* interșanjabili. Ei vin la locul de muncă cu o acută conștiință a specificității lor etnice, religioase, profesionale, sexuale, subculturale și individuale. Grupuri care în timpul celui de Al Doilea Val au luptat pentru a fi „integrate” sau „asimilate” în societatea de masă, acum nu numai că refuză să-și neutralizeze trăsăturile distinctive, ci caută, dimpotrivă, să le pună în evidență. Iar corporațiile celui de Al Doilea Val, fiind încă organizate după tipicul unei societăți de masă, nu știu deocamdată cum să se raporteze la presiunea crescîndă pe care o exercită diversitatea existentă între angajații și clienții lor.

Demasificarea socială, cît se poate de evidentă în Statele Unite, progresează rapid și în alte părți ale lumii. În Marea Britanie, țară ce se considera odinioară foarte omogenă, minoritățile etnice – de la pakistanezi, antilezi, ciprioți și ugandezi de origine asiatică, pînă la turci și spanioli – se amestecă în prezent cu o populație autohtonă ce devine ea însăși mai eterogenă. În același timp un torent de vizitatori japonezi, americani, germani, olandezi, arabi și africani lasă în urma lor taraba cu hamburgeri americani, restaurante cu specialități de pește japoneze și, în vitrine, tăblițe cu inscripția „Se habla espanol”.

Peste tot în lume minoritățile etnice își reafirmă identitatea, revendicînd drepturi de care au fost private multă vreme: dreptul la muncă, la cîștig, la promovare în cadrul întreprinderilor. Aborigenii din Australia, maorii neo-zeelandezi, eschimoșii din Canada, negrii și mexicanii din America și chiar minoritățile orientale, considerate odinioară pasive din punct de vedere politic, s-au pus acum în mișcare. Din Maine pînă în Vestul îndepărtat, băștinașii americani își afirmă „puterea roșie”, cer să li se restituie pămînturile tribale și caută să obțină sprijin economic și politic din partea țărilor O.P.E.C.

Pînă și în Japonia, care a fost multă vreme cea mai omogenă dintre națiunile industrializate, demasificarea se face tot mai puternic simțită. Un deținut analfabet devine peste noapte purtătorul de cuvînt al micii populații ainu, minoritatea coreeană începe să se agite, iar sociologul Masaaki Takane spune: „Mă cuprinde neliniștea. „ Societatea japoneză de astăzi își pierde rapid unitatea și se dezintegrează”.

În Danemarca izbucnesc bătăi pe strada între danezi și muncitorii imigranți și între motocicliști în haine de piele și tineri pletosi. În Belgia se observă o reactivare a vechilor rivalități, datînd dinaintea erei industriale, dintre valoni, flamanzi și bruxellezi. În Canada, Quebecul amenință cu secesiunea, corporațiile își închid sediile la Montreal, iar cadrele de conducere anglofone din întreaga țară s-au apucat în grabă să învețe franceza.

---

³³ Purtător de cuvînt al opiniei publice. – *Nota trad.*

Forțele care au creat societatea de masă au dat dintr-o dată înapoi. În contextul tehnologiei avansate, naționalismul cedează locul regionalismului. Noua etnicitate înlocuiește presiunile creuzetului interracial. Mijloacele de informare, în loc să fabrice o cultură de masă, demasifică acum procesele culturale. Astfel de tendințe merg mînă-n mînă cu diversificarea în curs a formelor de energie și cu abandonarea producției de masă.

Ansamblul acestor schimbări legate între ele creează un cadru cu totul nou în care vor funcționa pe viitor organizațiile de producție ale societății, fie că se numesc corporații sau întreprinderi socialiste. Cadrele de conducere care continuă să gîndească în termenii societății de masă sunt șocate și derutate de o lume pe care nu o mai recunosc.

Redefinirea corporației

Pe fundalul unor astfel de incertitudini, criza corporației este agravată și mai mult de apariția unei ample mișcări care cere nu doar schimbări parțiale într-un aspect sau altul al activității corporațiilor, ci o redefinire profundă a obiectivelor lor.

În Statele Unite – scrie David Ewing, redactor-șef al publicației *Harvard Business Review* – „mînia publicului împotriva corporațiilor începe să capete proporții înfricoșătoare”. Ewing citează un studiu elaborat în 1977 de un cercetător afiliat de la Harvard Business School, ale cărui constatări, spune el, „au dat fiori de groază multora din lumea corporațiilor”. Studiul arată că aproximativ o jumătate dintre consumatorii anchetați cred că tratamentul ce li se acordă în prezent este mai rău decît cel de acum zece ani; trei cincimi afirmă că a scăzut calitatea produselor, iar mai mult de jumătate nu au încredere în certificatele de garanție ale produselor. Ewing citează pe un om de afaceri care-și exprimă îngrijorarea spunînd: „Ai senzația că te afli așezat pe falia San Andreas”.

Și mai rău e, continuă Ewing, că „tot mai mulți oameni sunt nu numai dezamăgiți, iritați sau furioși, ci... speriați într-un mod irațional și bizar de noile tehnologii și inițiative din lumea afacerilor”.

După cum declară John C. Biegler, unul din directorii puternicei firme de contabilitate Price Waterhouse, „niciodată de la marea depresiune încoace încrederea publicului în corporația americană nu a atins un nivel atît de scăzut ca acum. Întreprinderile și contabilii sunt luați la refec fără nici un temei, cerîndu-li-se să dea socoteală amănunțit pentru tot ce fac... Activitatea corporațiilor este judecată acum după norme noi și neobișnuite”.

Tendințe similare se constată în Scandinavia, Europa occidentală și în țările socialiste industrializate. În Japonia, după cum scrie un buletin oficial al firmei Toyota, „capătă o amploare din ce în ce mai mare o mișcare

cetățenească de un tip necunoscut pînă acum, care critică felul în care corporațiile bulversează viața cotidiană”.

Firește, corporațiile au fost atacate vehement și în alte perioade ale istoriei lor. Însă multe din protestele și plîngerile de acum au o semnificație radical diferită, izvorînd din valorile și postulatele emergente ale civilizației celui de Al Treilea Val, nu din cele ale trecutului industrial muribund.

În toată perioada celui de Al Doilea Val corporațiile au fost privite ca unități economice, iar atacurile împotriva lor s-au concentrat în principal asupra unor chestiuni economice, cum sunt proasta salarizare a muncitorilor, umflarea prețurilor în detrimentul clientelei, constituirea de carteluri pentru fixarea prețurilor, slaba calitate a bunurilor fabricate și mii de alte neajunsuri de natură economică. Oricît de violente ar fi fost însă, majoritatea acestor critici acceptau definiția pe care corporația și-o dădea sieși, adică împărtășeau viziunea despre corporație ca o instituție intrinsec economică.

Criticii actuali ai corporațiilor pleacă de la o premisă total diferită. Ei atacă divorțul artificial al economiei de politică, morală și de celelalte dimensiuni ale vieții. Corporația este considerată ca avînd o răspundere crescîndă nu numai pentru rezultatele ei economice, ci și pentru repercusiunile activităților ei asupra celorlalte domenii, de la poluarea atmosferei pînă la stressul managerilor. Corporațiile sunt atacate pentru otrăvirea cetățenilor cu azbest, pentru folosirea populațiilor sărace drept cobai în testarea medicamentelor. Pentru deformarea dezvoltării lumii neindustriale, pentru rasism și sexism, pentru aranjamente de culise și pentru înșelăciune. Sunt acuzate că acordă sprijin unor regimuri sau partide politice neagreate (generalii fasciști din Chile, rasiștii din Africa de Sud ș. a.).

Nu ne interesează aici dacă acuzațiile de acest fel sunt justificate – de altfel, de cele mai multe ori, sunt. Mai important e să sesizăm că ele implică o nouă concepție despre corporație. Pentru că Al Treilea Val aduce cu sine revendicarea unui tip de [instituție cu totul nou](#) – a unei corporații care să fie răspunzătoare nu numai pentru bunurile pe care le produce și pentru profiturile pe care le realizează, ci și pentru contribuția pe care o aduce în același timp la soluționarea unor probleme extrem de complexe – ecologice, morale, politice, rasiale, sexuale și sociale.

Corporația nu se mai mărginește la o funcție economică strict specializată, ci, îmboldită de critici, de legislație și de propriii săi conducători, devine treptat o instituție cu obiective multiple.

Un pentagon de presiuni

Redefinirea corporației nu este ceva opțional, ci un răspuns necesar la cinci schimbări revoluționare care și-au făcut loc în sistemul de producție actual. Schimbările intervenite în mediul fizic, în raportul forțelor sociale, în

rolul pe care-l joacă informarea, în organizarea guvernamentală și în sfera moralei contribuie toate la a da corporației o configurație nouă, pluridimensională, polivalentă.

Prima din aceste presiuni vine din partea biosferei.

La mijlocul deceniului al șaselea, când Al Doilea Val ajunsese în Statele Unite în faza sa de maturitate, populația lumii număra doar 2,75 miliarde de oameni. În prezent, ea a trecut de 4 miliarde. La mijlocul deceniului al șaselea populația planetei consuma o cantitate de energie care, exprimată în kilocalorii, ne dă o cifră formată din 22 urmat de 15 zerouri. Pentru consumul actual, în locul cifrei 22 ar trebui să scriem 68. Pe vremea aceea omenirea folosea pe an 2,7 milioane tone dintr-o materie primă de importanță majoră cum este zincul; în prezent, folosește 5, 6 milioane tone.

Cu orice etalon am măsura, fapt e că supunem Terra unei solicitări crescînde și nesăbuite. Ca urmare, biosfera începe să ne trimită semnale de alarmă – poluarea, deșertificarea, semne de otrăvire a oceanelor, schimbări insidioase ale climei – pe care nu le putem ignora fără a risca o catastrofă. Aceste avertismente ne spun că nu mai putem continua să organizăm producția în felul în care se făcea acest lucru în epoca celui de Al Doilea Val.

Fiind principalul organizator al producției economice, corporația este și „producătorul”-cheie al impactelor ecologice. Dacă vrem să continuăm creșterea economică – sau chiar și numai să supraviețuim – managerii de mâine vor trebui să-și asume responsabilitatea pentru convertirea impactelor ecologice din negative în pozitive. Ori își vor asuma de bunăvoie această responsabilitate, ori vor fi siliți s-o facă, pentru că o impun condițiile noi ale biosferei. Corporația se transformă astfel încît va fi nu numai o instituție economică, ci și una ecologică, transformare ce nu se datorează binevoitorilor, radicalilor, ecologiștilor sau birocraților guvernamentali, ci unei schimbări materiale intervenite în relația dintre producție și biosferă.

Cea de-a doua presiune își are izvorul într-o schimbare prea puțin luată în seamă a mediului social în care activează corporația. Mediul acesta este acum mult mai organizat decît a fost în trecut. A fost o vreme cînd fiecare firmă acționa în ceea ce s-ar putea numi o societate sub-organizată. Astăzi, mai cu seamă în Statele Unite, sociosferă a ajuns la un nou nivel de organizare. Ea este înțesată cu o masă mobilă de asociații, agenții, syndicate și alte grupări bine organizate, aflate în interacțiune și care adesea dispun de fonduri considerabile.

În prezent, în Statele Unite un număr de circa 1 370 000 de companii interacționează cu peste 90 000 de școli și universități, 330 000 de biserici și cu sute de mii de ramificații ale celor 13 000 de organizații naționale, plus nenumărate grupuri pur locale – pentru protecția mediului, sociale, religioase, sportive, politice, etnice și civice, avîndu-și fiecare agenda și prioritățile ei.

Pentru a mijloci în toate aceste relații, este nevoie de 144 000 de cabinete juridice!

În această sociosferă suprapopulată, acțiunile fiecărei corporații se repercutează nu numai asupra unor indivizi singuratici sau neputincioși, ci și asupra unor grupuri organizate, dintre care multe au personal specializat, publicații proprii, acces la sistemul politic și resurse cu ajutorul cărora pot angaja experți, avocați și alți consilieri.

În această sociosferă complexă, deciziile corporațiilor sunt urmărite și examinate pe toate fețele. „Poluarea socială” produsă de corporație sub formă de șomaj, destrămarea comunității, mobilitate forțată ș.a.m.d. este detectată neîntârziat și asupra corporației se exercită presiuni pentru a o face să-și asume o responsabilitate mult mai mare ca oricând în trecut, nu numai pentru produsele ei economice, ci și pentru efectele sociale ale activității sale.

Un al treilea grup de presiuni reflectă schimbările intervenite în infosferă. Astfel, demasificarea societății implică o intensificare considerabilă a schimbului de informații între instituțiile sociale – inclusiv corporația – pentru menținerea unor raporturi echilibrate între ele. Metodele de producție caracteristice celui de Al Treilea Val sporesc foamea de informație – ca materie primă – a corporațiilor. Firma absoarbe date asemeni unui aspirator gigantic, le prelucreează și le difuzează altora pe căi din ce în ce mai complexe. Pe măsură ce informația devine un element central al producției, pe măsură ce în industrie proliferază „managerii de informație”, corporația, în mod firesc, produce impacturi asupra mediului informațional, întocmai ca și asupra mediului fizic și a celui social.

Importanța sporită pe care a dobândit-o informația generează conflicte în legătură cu controlul asupra datelor pe care le deține corporația: se cere o mai bună informare a publicului, publicarea evidențelor contabile (bunăoară, a celor privitoare la producția și profiturile companiilor petroliere), se exercită presiuni mai mari pentru „adevăr în publicitate” și „adevăr în sfera creditelor”. Căci în noua eră „impacturile informaționale” devin o chestiune la fel de serioasă ca și impacturile ecologice și sociale, corporația fiind privită deopotrivă ca producător economic și producător de informație.

O a patra presiune asupra corporației provine din sfera politicii și din sfera puterii. Rapidă diversificare a societății și accelerarea schimbării se reflectă pretutindeni într-o creștere fără precedent a complexității aparatului de stat. Diferențierea societății se reflectă în diferențierea guvernamentală, fiecare corporație fiind pusă acum în situația de a trebui să interacționeze cu un număr din ce în ce mai mare de organisme de stat specializate. La aceasta se adaugă faptul că, fiind prost coordonate și avându-și fiecare prioritățile ei, aceste organisme se află într-o neconținută febră a reorganizării.

Jayne Baker Spain, prim vicepreședinte al companiei Gulf Oil, semnala că acum zece sau cincisprezece ani „nu exista nici EPA, nici EEOC, nici ERISA,

nici OSHA, nici ERDA, nici FEA". Toate aceste agenții guvernamentale și multe altele au apărut în acest scurt răstimp.

Fiecare companie se vede astfel implicată din ce în ce mai mult în politică, la nivel local, regional, național sau chiar transnațional. Și, reciproc, orice decizie importantă pe care o adoptă o corporație „produce” efecte politice, cel puțin indirecte, și aceasta este din ce în ce mai mult considerată răspunzătoare pentru ele.

În sfârșit, pe măsură ce asfințește civilizația celui de Al Doilea Val, iar sistemul ei de valori se năruie, apare o a cincea presiune, ce afectează toate instituțiile, inclusiv corporația. Este vorba de exigențe mai mari de ordin moral. Comportamente acceptate odinioară ca morale sunt reinterpretate subit ca fiind corupte, imorale sau scandaloase. Astfel, mituirile de care s-a servit firma Lockheed au dus la căderea unui guvern în Japonia. Olin Corporation este acuzată de trafic de arme în Africa de Sud. Președintele companiei Gulf Oil este silit să demisioneze în ajunul unui scandal legat de mituire. Rea-voința manifestată de Distillers Company din Marea Britanie în legătură cu despăgubirea victimelor thalidomidei, carențele companiei McDonell Douglas în legătură cu DC-10 – toate stîrnesc valuri de reprobare morală.

Se consideră din ce în ce mai mult că ținuta etică a corporației are un impact direct asupra sistemului de valori al societății, ea fiind, după opinia unora, la fel de importantă ca și impactul corporației asupra mediului fizic sau asupra sistemului social. Corporația este privită din ce în ce mai mult ca un „producător” de efecte de ordin moral.

Datorită acestor cinci schimbări de amploare intervenite în condițiile materiale și deopotrivă în cele nemateriale ale producției, apare perimat modul în care era definită corporația în manualele din epoca celui de Al Doilea Val, anume, ca fiind exclusiv o instituție economică. În noile condiții, corporația nu mai poate să lucreze ca un mecanism destinat maximizării unei anumite funcții economice, fie că este vorba de producție sau de profit. Însăși definiția „producției” devine acum incomparabil mai largă, incluzînd nu numai efectele centrale, ci și pe cele lăturalnice, nu numai efectele imediate, ci și pe cele de durată ale acțiunii corporației. Această idee poate fi exprimată simplu, spunînd că fiecare corporație are acum mai multe „produse” (și este considerată răspunzătoare de mai multe) decît fuseseră nevoiți să ia în considerare vreodată managerii celui de Al Doilea Val – produse nu numai economice, ci și ambientale, sociale, informaționale, politice și morale.

Astfel, obiectivul corporației trece de la singular la plural, și aceasta nu doar la nivelul retoricii sau al relațiilor cu publicul, ci și la acela al identității și autodefinirii.

Ne putem aștepta ca în fiecare corporație să aibă loc lupte intestinale între cei ce rămîn atașați ideii de corporație unidimensională, caracteristică celui de Al Doilea Val, și cei ce sunt gata să facă față condițiilor de producție ale celui

de al Treilea Val și să militeze pentru o corporație cu scopuri multiple, așa cum cere ziua de mîine.

Corporația cu scopuri multiple

Nouă, celor crescuți în sînul civilizației celui de Al Doilea Val, ne vine greu să gîndim instituțiile în acest fel. Ne vine greu să concepem un spital ca avînd nu numai funcții medicale, ci și economice, o școală ca avînd nu numai funcții instructiv-educative, ci și politice, sau o corporație ca avînd puternice funcții non-economice sau „transeconomice”. Un exponent tipic al modului de gîndire caracteristic celui de Al Doilea Val, Henry Ford II, care s-a retras recent din activitate, spune despre corporație că „este un instrument specializat menit să servească nevoilor economice ale societății, nefiind bine echipată pentru a servi unor nevoi sociale ce n-au legătură cu activitățile ei de afaceri”. Dar, în timp ce Ford și alți apărători ai celui de Al Doilea Val se opun redefinirii organizației de producție, în fapt, multe firme își schimbă atît vocabularul, cît și modul de acțiune.

Nu o dată, în locul unor schimbări reale, se oferă vorbe goale și retorică în stil publicitar. Proclamarea zgomotoasă a unei noi ere de responsabilitate socială, făcută în broșuri de reclamă, servește adesea drept paravan rapacității unor magnați fără mari scrupule. Cu toate acestea, ca efect al noilor presiuni generate de Al Treilea Val, are loc o profundă „schimbare de paradigmă”, o reconceptualizare a structurii, obiectivelor și responsabilităților corporației. Această schimbare se vestește prin, numeroase semne.

Un gigant petrolier cum este firma Amoco afirmă, de pildă, că „în privința amplasării capacităților sale de producție, compania noastră urmărește constant ca obișnuita evaluare economică să fie dublată de o explorare detaliată a consecințelor sociale... Luăm în considerare numeroși factori, între care impactul asupra mediului fizic, impactul asupra serviciilor publice... și impactul asupra condițiilor locale de ocupare a forței de muncă, mai cu seamă în ceea ce privește minoritățile”. Amoco acordă în continuare cea mai mare pondere considerentelor economice, dar nu uită nici importanța altor factori. Iar atunci cînd două amplasări alternative sunt similare din punct de vedere economic, dar „diferă în privința impactului social”, factorii aceștia se pot dovedi decisivi.

În eventualitatea unei propuneri de fuzionare, directorii firmei Control Data Corporation, care se număra printre cei mai mari fabricanți de calculatoare din S.U.A., țin seama în mod explicit nu doar de considerente financiare sau economice, ci de „toți factorii relevanți”, inclusiv efectele sociale ale fuziunii și impactul ei asupra angajaților și asupra comunităților în care firma își desfășoară activitatea. Și în timp ce alte companii se precipitau spre suburbii, Control Data și-a construit în mod deliberat noile fabrici în zone

interne din orașele Washington, St. Paul și Minneapolis, pentru a contribui astfel la deschiderea de locuri de muncă pentru minorități și la reanimarea centrelor urbane. Corporația consideră că are misiunea de „a promova calitatea, egalitatea și potențialul vieții oamenilor” – *egalitatea* fiind un obiectiv neortodox pentru o corporație.

În Statele Unite, unde promovarea femeilor și a cetățenilor de culoare se număra printre obiectivele politicii naționale a căror îndeplinire întârzie, unele companii merg pînă la acordarea de premii managerilor lor pentru realizări în domeniul „acțiunii afirmative”. Fiecare din cele trei grupuri de producție ale mării companii Pillsbury, din ramura industriei alimentare, este obligat să prezinte nu numai un plan de desfaceri pentru anul următor, ci și unul privind angajarea, pregătirea și promovarea femeilor și a membrilor grupurilor minoritare. Stimulentele acordate managerilor sunt în funcție de realizarea acestor obiective sociale. La TA&T activitatea tuturor managerilor este evaluată în fiecare an. Cu acest prilej, atingerea unor obiective de „acțiune afirmativă” contează drept o notă pozitivă. La Chemical Bank din New York, în aprecierea rezultatelor activității directorilor de sucursale intră cu o pondere de 10 - 15 la sută activitatea lor socială, care include participarea la viața asociativă locală, acordarea de împrumuturi organizațiilor nelucrative, angajarea și promovarea de persoane din rîndul minorităților. Iar la concernul de ziare Gannett, directorul general Allen Neuharth s-a adresat într-o bună zi redactorilor șefi și directorilor de publicații locali, informîndu-i că o „parte însemnată” a gratificațiilor lor „va fi determinată pe baza progresului realizat în aceste... programe”.

Tot așa, în numeroase firme dintre cele mai mari se constată o promovare preferențială și o creștere a influenței acelor cadre de conducere care se preocupă de consecințele pe care activitatea corporației le are asupra mediului înconjurător. Acum unii prezintă rapoarte direct președintelui. În cadrul consiliilor de administrație ale unor companii au fost create comitete speciale însărcinate să definească noile responsabilități ale acestora.

Nu în toate cazurile este vorba de o creștere reală a sensibilității corporațiilor față de implicațiile sociale ale activității lor. Rosemary Bruner, directoare pentru afaceri comunitare la filiala din S. U. A. a firmei Hoffmann - La Roche, precizează în acest sens: „Bineînțeles că uneori este vorba, pur și simplu, de acțiuni menite să sporească popularitatea firmei sau de inițiative interesate. De multe ori, totuși, avem de-a face cu un alt mod de a înțelege funcțiile corporației”. Astfel, călcîndu-și pe inimă, împinși de proteste, de acțiuni în justiție, de teama intervenției statului, dar uneori și de motive mai laudabile, managerii încep să se adapteze la noile condiții de producție și să accepte ideea corporației cu scopuri multiple.

Mai multe puncte de reper

Corporația cu obiective multiple, la a cărei apariție asistăm, are nevoie, între altele, de personal de conducere mai inventiv. Cei ce conduc activitatea ei trebuie să fie capabili să specifice obiective multiple, să le evalueze, să le coordoneze și să conceapă o politică sinergică susceptibilă să asigure realizarea concomitentă a mai multor scopuri. Corporației îi sunt necesare strategii ce conduc la optimizarea nu a unei singure variabile, ci a mai multora deodată. Nimic nu e mai departe de stilul de lucru al managerului celui de Al Doilea Val, fixat asupra unui obiectiv unic.

Iar odată acceptată necesitatea urmăririi concomitente a mai multor obiective, se impune găsirea de noi mijloace pentru măsurarea rezultatelor obținute. În locul „reperului” unic asupra căruia erau odinioară învățați să se fixeze majoritatea managerilor, corporația celui de Al Treilea Val face necesară distribuirea atenției asupra unei game întregi de repere – sociale, ambientale, informaționale, politice și etice – legate toate între ele.

Confrunțați cu această nouă complexitate, mulți dintre managerii de astăzi se simt derutați. Le lipsesc instrumentele intelectuale necesare pentru managementul celui de Al Treilea Val. Știm să măsurăm rentabilitatea unei corporații, dar cum poate fi măsurată sau evaluată realizarea unor obiective extraeconomice? Managerilor li se cere acum, după cum spune John C. Biegler de la firma Price Waterhouse „să justifice comportamentul corporației în domenii pentru care, în fond, nu există criterii de evaluare, unde nici limbajul necesar nu a fost încă elaborat”.

Aceasta explică eforturile ce se depun în prezent în vederea elaborării unui limbaj nou pentru contabilitate. Se poate spune că însăși contabilitatea se afla în pragul unei prefaceri revoluționare, urmînd să depășească în mod hotărît actualul ei cadru de referință îngust-economic.

Asociația Americană de Contabilitate, spre exemplu, a publicat rapoarte ale unui „comitet de studiere a măsurării nefinanciare a eficienței” și ale unui „comitet pentru măsurarea eficienței programelor sociale”. Cîtă muncă s-a depus în această direcție, ne putem da seama din faptul că la fiecare din aceste rapoarte este anexată o bibliografie cuprinzînd cîte 250 de articole, monografii și documente.

Firma de consulting Human Resources Network din Philadelphia lucrează, împreună cu un număr de douăsprezece corporații din S.U.A., la elaborarea unor metode interramuri de specificare a ceea ce s-ar putea numi obiectivele „transeconomice” ale corporației. Ea încearcă să integreze aceste obiective în programele corporațiilor și să găsească modalități pentru măsurarea rezultatelor transeconomice ale acestora. Între timp, la Washington, ministrul comerțului al S. U. A., Juanita Kreps, a stîrnit o amplă controversă cu sugestia sa ca guvernul însuși să pregătească un „index al randamentului social”,

descriș de ea drept un „mecanism pe care companiile l-ar putea utiliza pentru a-și evalua realizările și consecințele lor sociale”.

Și în Europa se întreprind acțiuni similare. Potrivit spuselor lui Meinolf Dierkes și Rob Coppock de la Institutul Internațional privind Mediul și Societatea, cu sediul la Berlin, „multe companii mari și mijlocii din Europa operează, de la o vreme, experimental cu acest concept [de raport social]... În Republica Federală Germania, de exemplu, circa 20 de firme dintre cele mai mari publică acum în mod regulat rapoarte sociale. În plus, mai mult de o sută din alte companii întocmesc rapoarte sociale de uz intern”.

Unele din aceste rapoarte nu fac decât să arunce praf în ochii publicului, consemnând „binefacerile” corporației și ocolind cu băgare de seamă problemele controversate, cum este poluarea. Altele însă dovedesc o franchețe, obiectivitate și duritate remarcabile. Astfel, un raport social publicat de gigantica firmă elvețiană Migros-Genossenschaft-Bund, din industria alimentară, recunoaște în mod autocritic că munca femeilor este mai prost plătită decât cea a bărbaților, că în întreprinderile firmei multe munci sunt „extrem de plicticoase” și că emanațiile de peroxid de azot au crescut în răstimp de patru ani. După cum se exprimă directorul companiei, Pierre Arnold, „îi trebuie curaj unei întreprinderi pentru a semnală discrepanțele existente între obiectivele ei și rezultatele ei efective”.

Companii ca STEAG și Saarbergwerke AG se numără printre primele care se străduiesc să coreleze cheltuielile companiei cu avantaje sociale specifice. Într-un mod mai puțin organizat, companii cum sunt editura Bertelsmann AG, firma pentru aparatură de copiat Rank Xerox GmbH și întreprinderile chimice Hoechst AG au lărgit radical gama datelor sociale pe care le pun la îndemîna publicului.

Un sistem mult mai avansat este folosit de unele companii din Suedia și Elveția și de către Deutsche Shell AG din R.F. Germania. Aceasta din urmă, în loc să publice un raport anual, editează în prezent un așa-numit *Raport anual și social* care oferă în corelație date economice și transeconomice. Metoda folosită de Shell, pe care Dierkes și Coppock o numesc „contabilitate și dare de seamă pe obiective”, stipulează pentru corporație obiective concret-economice, ambientale și sociale, precizează măsurile ce se vor întreprinde pentru atingerea lor și raportează sumele alocate pentru ele.

Firma Shell stabilește și ea cinci obiective globale ale corporației – obținerea unui „beneficiu rezonabil din investiții” fiind doar unul din ele – și precizează explicit că fiecare din cele cinci obiective, economice și extraeconomice, trebuie „să aibă o pondere egală” în deciziile pe care le adoptă compania. Metoda contabilității pe obiective obligă companiile să-și formuleze explicit obiectivele transeconomice, să precizeze perioadele în care acestea urmează a fi realizate și să aducă toate aceste lucruri la cunoștința publicului.

Dintr-o perspectivă teoretică mai largă, Trevor Gambling, profesor de contabilitate la Universitatea din Birmingham, Marea Britanie, pledează în cartea sa *Societal Accounting* pentru o nouă concepție a contabilității, care să integreze munca economiștilor și a contabililor cu aceea a specialiștilor din științele sociale care au elaborat indicatori sociali și metode de contabilitate socială.

În Olanda, Cornelius Brevoord, decanul Școlii superioare de management din Delft, a elaborat un set de criterii multidimensionale pentru urmărirea comportamentului corporațiilor. Aceste criterii, sugerează el, au devenit necesare în urma schimbărilor profunde intervenite în sistemul de valori al societății, între care se numără și trecerea de la „o orientare economică a producției” la „o orientare spre bunăstarea globală”. El semnalează în același timp și deplasarea de la „specializarea funcțională la o abordare interdisciplinară”. Ambele tendințe sporesc necesitatea unui concept de corporație mai cuprinzător.

Brevoord propune 32 de criterii diferite pe baza cărora corporațiile ar urma să-și evalueze eficiența, începînd de la relațiile cu consumatorii, cu acționarii și cu sindicatele și pînă la relațiile cu organizațiile ecologice și cu propria direcție. Dar, spune el, chiar și aceste 32 de criterii nu sunt decît „o parte” din mulțimea de parametri la care va trebui să se raporteze corporația de mîine.

Odată cu subminarea infrastructurii economice a celui de Al Doilea Val, cu accelerarea schimbării pe măsură ce demasificarea își face loc, iar biosfera ne trimite semnale de alarmă, odată cu creșterea nivelului de organizare a societății și cu schimbarea condițiilor informaționale, politice și etice ale producției, corporația celui de Al Doilea Val apare perimată.

Asistăm, așadar, la o reconceptualizare amplă și radicală a sensului producției și a instituției în sarcina căreia cădea pînă acum organizarea ei. Rezultă de aici o tranziție complexă spre o corporație de tip nou, ce va fi caracteristică pentru viitor. Să cităm pe William Halal, profesor de management la American University: „Întocmai cum domeniul feudal a cedat locul corporației atunci cînd societățile agrare s-au transformat în societăți industriale, tot așa vechiul model de firmă trebuie să fie înlocuit cu o nouă formă de instituție economică... „. Această nouă instituție va combina obiective economice și transeconomice, activitatea ei fiind orientată după repere multiple.

Transformarea corporației este parte integrantă din transformarea mai amplă a sociosferei în ansamblul ei, iar aceasta, la rîndul său, însoțește schimbările dramatice din tehnosferă și infosferă. Toate la un loc semnifică o mutație istorică masivă. Schimbarea a cuprins însă nu numai aceste structuri gigantice. Se schimbă în același timp modul de comportare a oamenilor obișnuiți cu viața de zi cu zi. Fiindcă atunci cînd schimbăm structura adîncă a

civilizației, rescriem în același timp toate codurile după care ne călăuzim în viață.

19. În căutarea unor reguli noi

În milioane de cămine din lumea clasei de mijloc se joacă o dramă rituală: fiul (sau fiica) proaspăt absolvent(ă) de facultate sosește cu întârziere la masă, bosumflat(ă), își aruncă privirea pe pagina cu oferte de servicii din ziar și declară că programul de muncă de la nouă la cinci este degradant și nu face nici cât o ceapă degerată. Nici o făptură umană căreia i-a rămas fie și o fărîmă de demnitate nu poate consimți la un asemenea regim de muncă. Intră în scenă părinții:

Tatăl, care tocmai s-a întors acasă de la serviciu, unde a lucrat de la nouă la cinci, și mama, istovită și deprimată după achitarea vrafului de facturi, sunt scandalizați de ceea ce aud. Ei au trecut prin asta, au avut parte și de bine și de rău și sugerează odraslei lor să-și ia o slujbă sigură la o mare companie. Tînărul zîmbește zeflemitor. Companiile mici sunt mai bune. De fapt, e tot un drac. Diplomă de licențiat, auzi! La ce bun? Osteneală fără rost! Uluiți, părinții văd cum sugestiile lor sunt respinse una după alta. Se simt tot mai frustrați, ajungînd în cele din urmă să exclame deznădăjduiți: „Cînd o să-ți dai seama, oare, pe ce lume trăiești?!”.

Astfel de scene nu se petrec doar în familiile înstărite din Statele Unite sau din Europa. Magnații din corporațiile japoneze mormăie și ei, în fața paharului cu *saké*, despre declinul rapid al eticii profesionale și al loialității față de întreprindere, al punctualității și al disciplinei industriale în rîndul tineretului.

Este vorba, oare, numai de tradiționalul conflict dintre generații, de binecunoscutul *épater les parents*? Sau este la mijloc și ceva nou? Nu cumva tinerii și părinții lor nu vorbesc despre una și aceeași „lume”?

Adevărul e că ceea ce vedem nu este numai clasica confruntare dintre tineretul romantic și vîrstnicii realiști. Fiindcă ceea ce era odinioară realist s-ar putea să nu mai fie așa: codul de conduită fundamental, care cuprinde regulile de bază ale vieții sociale, se schimbă rapid pe măsură ce înaintează Al Treilea Val.

Am văzut mai sus cum cel de Al Doilea Val a adus cu sine un „cod” de principii sau reguli care au guvernat comportamentul individual al oamenilor. Principii cum sunt sincronizarea, standardizarea sau maximizarea erau aplicate în activitatea economică, în guvernare și în viața de fiecare zi, unde oamenii erau obsedați de punctualitate și de orare stricte.

Astăzi e pe cale să se închege un contracod, noi reguli de bază pentru noua viață pe care o clădim pe temelia unei economii demasificate, a unor mijloace de comunicare demasificate, a unei familii noi și a unor noi structuri

de corporație. Multe din înfruntările în aparență absurde dintre tineri și vîrstnici, ca și alte conflicte din amfiteatrele școlilor noastre, din sălile de consiliu și din culisele vieții politice nu sunt, de fapt, altceva decît ciocniri generate de întrebarea: Ce cod de conduită trebuie aplicat?

Noul cod este diametral opus multora din regulile în care fiecare ins crescut în atmosfera celui de Al Doilea Val a fost învățat să creadă, de la importanța punctualității și a sincronizării, pînă la necesitatea conformismului și a standardizării. El pune sub semnul îndoielii presupusa eficiență a centralizării și profesionalizării. Mai departe, el ne obligă să ne reconsiderăm convingerea privind avantajele gigantismului, precum și ideea pe care am avut-o despre „concentrare”. A înțelege acest nou cod și contrastele dintre el și cel vechi înseamnă a înțelege dintr-o dată multe din conflictele, altminteri de neînțeles, care se dezlănțuie în jurul nostru, absorbindu-ne energiile și primejduindu-ne puterea, prestigiul său cîștigurile.

Sfîrșitul programului de la 9 la 5

Să revenim la cei doi părinți descumpăniți. Civilizația celui de Al Doilea Val, după cum am văzut, a sincronizat viața cotidiană, racordînd ritmurile somnului și veghei, ale muncii și jocului la cele ale mașinilor. Părinților, crescuți în această civilizație, li se pare de la sine înțeles că munca trebuie să fie sincronizată, că toată lumea trebuie să vină la lucru la aceeași oră, că aglomerația din orele de vîrf în transportul public este inevitabilă, că orele de masă trebuie să fie fixe, iar copiilor să li se inoculeze de la o vîrstă fragedă obișnuința orarului riguros și a punctualității. Acești părinți sunt contrariați de nonșalanța cu care copiii lor tratează orele la care au întîlniri și nu pot să priceapă de ce programul de muncă de la 9 la 5 (sau un alt orar fix), care s-a dovedit destul de bun în trecut, este considerat acum dintr-o dată, de către aceștia, ca intolerabil.

Motivul e că Al Treilea Val, pe măsură ce înaintează, aduce cu sine o percepție total diferită a timpului. În timp ce Al Doilea Val lega viața de ritmul mașinii, Al Treilea Val sfidează această sincronizare mecanică, modifică ritmurile sociale fundamentale și, prin aceasta, ne eliberează de mașină.

Odată ce am înțeles lucrul acesta, nu ne va surprinde faptul că una din inovațiile cu cea mai rapidă răspîndire în industrie în anii '70 a fost „orarul glisant”, care permite angajaților ca, între anumite limite dinainte stabilite, să aleagă singuri între ce ore să lucreze. În loc să ceară ca toată lumea să sosească la poarta fabricii sau la birou la aceeași oră sau, eventual, la ore eșalonate, dar dinainte fixate, companiile care au adoptat orarul glisant stabilesc de obicei anumite intervale din zi cînd întregul personal trebuie să fie prezent, restul orelor rămînînd flexibile. Fiecare angajat poate să aleagă din partea flexibilă orele în care va lucra.

Aceasta înseamnă că un ins „diurn”, adică unul ale cărui ritmuri biologice îl trezesc de regulă dimineața devreme, poate alege pentru începerea serviciului său ora 8 dimineața, în timp ce unul „nocturn”, cu un metabolism diferit, poate alege să-și înceapă serviciul la ora 10 sau 10, 30. Înseamnă, de asemenea, că o muncitoare își poate rezerva timp pentru a-și face menajul, a merge după cumpărături sau a-și duce copilul la doctor. Grupuri de angajați care doresc să se întâlnească pentru a merge împreună la bowling dimineața devreme sau după-amiază au posibilitatea să-și potrivească reciproc orele de serviciu. Pe scurt, timpul însuși se demasifică.

Introducerea orarului glisant a început din 1965, când o economistă din R.F. Germania, Christel Kämmerer, 1-a recomandat ca pe o modalitate de a aduce mai multe mame în câmpul muncii. În 1967 firma Messerschmitt-Bölkow-Blohm, „Boeingul vest-german”, a descoperit că mulți din muncitorii ei vin la serviciu obosiți din cauza aglomerației infernale din orele de vîrf. Conducerea firmei a întreprins atunci un experiment precaut, permițînd unui număr de 2 000 de muncitori să nu se mai încadreze în orarul rigid de la 8 la 15, ci să-și aleagă singuri orele la care să se prezinte la locul de muncă. În răstimp de doi ani toți cei 12 000 de angajați ai acestei firme au fost trecuți pe orarul glisant, iar unele servicii au renunțat pînă și la cele cîteva ore de prezență obligatorie a tuturor.

Revista *Europa* informa în 1972 că „... în vreo 2 000 de firme vest-germane conceptul noțional al punctualității rigide a dispărut pentru totdeauna... Motivul este introducerea *Gleitzeit*-ului, adică a orelor „glisante” sau „flexibile”. În 1977 nu mai puțin de un sfert din totalul forței de muncă din R.F. Germania, adică peste 5 milioane de salariați, lucrau într-o formă sau alta de orar glisant, sistem practicat și de un număr de 22 000 de companii, cu circa 4 milioane de muncitori, din Franța, Finlanda, Danemarca, Suedia, Italia și Marea Britanie. În Elveția, 15 – 20 la sută din totalul firmelor industriale trecuseră la noul sistem pentru tot personalul lor sau pentru o parte a lui.

Curînd firmele multinaționale (această mare forță a difuziunii culturale în lumea de astăzi) au început să exporte sistemul și în afara Europei. Nestle și Lufthansa, de exemplu, 1-au introdus la filialele lor din Statele Unite. Potrivit unui raport întocmit pentru American Management Association de către prof. Stanley Nollen și consultanta Virginia Martin, 13 la sută din totalul companiilor din S. U. A. foloseau în 1977 orare glisante. Autorii raportului estimau că în cîteva ani urma să se ajungă la 17 la sută, ceea ce reprezintă peste 8 milioane de muncitori. Printre firmele americane care experimentează sistemul orarului glisant se numără giganți ca Scott Paper, Bank of California, General Motors, Bristol-Meyers și Equitable Life.

Unele dintre cele mai conservatoare sindicate – purtătoare ale statu-quo-ului celui de Al Doilea Val – au ezitat. Muncitorii însă – în general – văd în orarul glisant un factor eliberator. „Tinerele căsătorite – spunea directorul unei firme

de asigurări din Londra – au fost de-a dreptul încântate de această inovație”. O anchetă făcută în Elveția a relevat că nu mai puțin de 95 la sută din muncitorii afectați aprobă noul sistem, 35 la sută din persoanele chestionate – printre ei fiind mai mare ponderea bărbaților – declară că acum își petrec mai mult timp în mijlocul familiei.

O femeie de culoare, angajată la o bancă din Boston, fusese pe punctul de a fi concediată pentru că, deși altminteri era o bună lucrătoare, întârzia întotdeauna la program. Întârzierile ei nu făceau decât să întărească clișeele rasiste după care lucrătorii negri sunt „leneși” și oameni „pe care nu te poți bizui”. Dar când serviciul în care lucra a trecut la un orar glisant, femeia n-a mai avut întârzieri. După cum precizează sociologul Allen R. Cohen, s-a dovedit pînă la urmă, că ea întârzia pentru că trebuia să-și lase zilnic băiețelul la o creșă, ceea ce o împiedica să ajungă la serviciu la ora de începere a programului”.

Patronii, la rîndul lor, raportează o productivitate mai înaltă, reducerea absenteismului și alte avantaje. Există, desigur, și probleme, ca și cu orice altă inovație, dar, după cum rezultă dintr-o anchetă făcută de Asociația Americană de Management, numai 2 la sută din companiile care au încercat să introducă orarul glisant au revenit la vechea structură rigidă a timpului. Un cadru de conducere de la Lufthansa rezumă situația astfel: „Nu mai există în prezent o problemă a punctualității”.

Gorgona veșnic trează

Dar orarul glisant, căruia i s-a făcut multă reclamă, nu este decât o mică parte din restructurarea generală a timpului pe care o aduce cu sine Al Treilea Val. Constatăm și o puternică tendință de creștere a ponderii muncii de noapte. Tendința se manifestă nu atît în centre tradiționale ale industriei prelucrătoare, cum sunt Akron sau Baltimore, care au avut întotdeauna mulți muncitori în schimburile de noapte, cît în sectoarele serviciilor în rapidă expansiune și în industriile de vîrf, computerizate.

„Orașul modern – declară ziarul francez *Le Monde* – este o Gorgonă care nu doarme niciodată și în care... crește numărul celor ce lucrează în afara ritmurilor diurne (normale)”. Pe ansamblul țărilor cu tehnologie avansată lucrătorii de noapte constituie în prezent între 15 și 25 la sută din totalul forței de muncă. În Franța, de exemplu, procentul a crescut de la numai 12 în 1957 la 21 în 1974. În Statele Unite, numărul muncitorilor de noapte cu program complet a sporit cu 13 la sută între anii 1974 și 1977; iar totalul, incluzînd și pe cei cu program redus, a ajuns la 13, 5 milioane.

Și mai spectaculoasă este răspîndirea muncii cu program redus, precum și preferința subliniată a multor persoane pentru această formulă. În zona Detroitului, potrivit unor estimări, 65 la sută din totalul forței de muncă angajate în rețeaua de magazine J.L. Hudson constă din lucrători cu orar

parțial. Prudential Insurance are în jur de 1 600 de angajați de acest fel în birourile sale din S. U. A. și Canada. Pe ansamblu, în Statele Unite există, la fiecare cinci lucrători cu program complet, un lucrător cu timp de muncă parțial acceptat de bunăvoie, iar din 1974 încoace această din urmă categorie de lucrători crește numeric de două ori mai repede decât prima.

Această tendință capătă o asemenea amploare încât un studiu din 1977, efectuat de cercetători de la Universitatea Georgetown, sugerează că în viitor s-ar putea ca aproape toate slujbele să intre în formula muncii cu orar parțial. Studiul intitulat *Permanent Part-Time Employment: The Manager's Perspective* a cuprins 68 de corporații, dintre care mai mult de jumătate foloseau deja lucrători cu orar parțial. Și mai semnificativ este faptul că procentajul muncitorilor *someri* care caută numai munci cu orar redus s-a dublat în ultimii douăzeci de ani.

Crearea de locuri de muncă cu orar parțial este salutăată în mod special de femei, de persoanele mai vîrstnice și de semipensionari, precum și de numeroși tineri care sunt dispuși să se mulțumească cu un câștig mai mic, rămînîndu-le în schimb un timp mai mare pe care să îl consacre hobby-urilor, sportului ori preocupărilor religioase, artistice sau politice.

Asistăm, așadar, la o ruptură radicală cu sincronizarea din epoca celui de Al Doilea Val. Combinarea orarului glisant, a orarului parțial și a muncii de noapte înseamnă creșterea numărului celor ce lucrează în afara sistemului „de la nouă la cinci” (sau a oricărui orar fix) și trecerea întregii societăți la o funcționare neîntreruptă pe parcursul celor 24 de ore,

Concomitent cu schimbarea structurii temporale a producției au loc schimbări paralele în obișnuințele consumatorilor. Astfel este, bunăoară, proliferarea magazinelor universale de noapte. „Va deveni oare clientul de la 4 dimineața, care a fost multă vreme considerat un simbol al extravagantei californienilor, o figură obișnuită în viața Estului mai puțin excentric?”, se întreabă *The New York Times*. Răspunsul e un „Da” categoric.

Reprezentantul unei rețele de magazine universale din estul Statelor Unite spunea despre compania sa că va ține deschise magazinele toată noaptea, deoarece „oamenii se culcă acum mai târziu decât obișnuiau altădată”. Un reporter al ziarului *Times* își petrece o noapte la un magazin universal și descrie diferiți clienți care vin să cumpere la ore târzii: un șofer de camion, a cărui soție este bolnavă, face cumpărăturile pentru familia sa formată din șase persoane; o tînără, care se duce la o întâlnire fixată după miezul nopții, se abate în fugă pe la magazin să cumpere o felicitare; un bărbat, care a stat pînă târziu la căpătiul fiicei sale bolnave, intră grăbit să-i cumpere un banjo-jucărie și zăbovește cîteva clipe, ca să mănînce un hibachi; o femeie, în drum spre casă după lecția de olărit, trece să-și facă cumpărăturile săptămînale; un motociclist dă buzna la ora 3 dimineața ca să cumpere un pachet de cărți de joc; intră apoi doi bărbați care se duc împreună la pescuit...

Schimbările acestea afectează și orele de masă, desincronizându-le în mod asemănător. Oamenii nu mai mănâncă toți la aceeași oră, cum făceau cei mai mulți odinioară. Schema rigidă a celor trei mese pe zi se destramă pe măsură ce apar tot mai multe localuri expres care servesc milioane de clienți la toate orele zilei. Se schimbă și modul de vizionare a programelor de televiziune, pe măsură ce programatorii concep emisiuni destinate în mod special „adulților din mediul urban, persoanelor cu munci de noapte sau, pur și simplu, celor ce suferă de insomnie”. Băncile renunță și ele la faimoasele lor „ore de ghișeu”.

Gigantica Citibank din Manhattan face reclamă la televiziune noului său sistem de lucru automatizat. „Veți fi în curînd martorii începutului unei revoluționări a băncilor. Vă prezentăm noul serviciu nonstop de la Citibank... unde puteți efectua majoritatea operațiilor bancare curente la orice oră din zi și din noapte. Dacă, să zicem, Don Slater dorește în zorii zilei să-și verifice contul, o poate face. Iar Brian Holland poate să transfere bani de pe libretul de economii în cecuri la purtător oricînd dorește... Știm cu toții că viața nu se oprește în loc la ora 3 după-amiază, de luni pînă vineri... Citibank nu doarme niciodată”.

Privind, așadar, în ansamblu modul în care societatea noastră își gospodărește acum timpul, constatăm o tendință subtilă dar puternică de abandonare a ritmurilor celui de Al Doilea Val și de închegare a unei noi structuri temporale în viețile noastre. Ceea ce se întîmplă este, de fapt, o demasificare a timpului întru totul paralelă demasificării altor trăsături ale vieții sociale, sub impulsul celui de Al Treilea Val.

Orare individuale corelate

Deocamdată înregistrăm abia primele efecte sociale ale acestei restructurări a timpului. De exemplu, individualizarea tot mai pronunțată a orelor de serviciu ușurează povara muncii, dar în același timp sporește însingurarea și izolarea socială. Dacă prietenii, amantii și membrii familiei lucrează toți la ore diferite și dacă nu se înființează noi servicii care să-i ajute să-și coordoneze orarele lor individuale, atunci le va fi din ce în ce mai greu să se întîlnească și să aibă contacte sociale directe. Vechile locuri de întîlnire – cafeneaua din colțul străzii, picnicul parohiei, serbările școlare – își pierd treptat semnificația lor tradițională. În locul lor trebuie inventate instituții ale celui de Al Treilea Val menite să faciliteze viața socială.

N-ar fi greu de imaginat, de pildă, un nou serviciu computerizat, care ar avea nu numai rostul de a-ți reaminti întîlnirile convenite, ci ar avea depozitate în memoria sa și „agende” diferiților prieteni și ale membrilor familiei, astfel încît orice membru al societății să poată afla, printr-o simplă apăsare pe buton, unde vor fi într-un moment sau altul prietenii și cunoștințele sale și să-și poată

pune de acord programul său cu programele lor. Va fi nevoie însă, pe planul relațiilor sociale, de o asistență mult mai substanțială.

Demasificarea timpului produce și alte consecințe. De pe acum se pot vedea, de exemplu, efectele sale în domeniul transportului. Insistența, caracteristică celui de Al Doilea Val, pe orare de muncă și de masă rigide a generat binecunoscuta aglomerație din orele de vîrf. Demasificarea timpului redistribuie fluxul traficului atît în spațiu cît și în timp.

În fapt, pentru a-ți face o primă idee despre cît de mult a înaintat Al Treilea Val într-o anumită comunitate, e suficient să observi cum se desfășoară traficul urban. Dacă orele de vîrf sunt încă puternic accentuate și dacă întreg traficul merge într-un sens dimineața și în sens opus spre sfîrșitul zilei, înseamnă că predomină sincronizarea caracteristică celui de Al Doilea Val. În schimb, dacă traficul se desfășoară în tot cursul zilei, așa cum se întîmplă deja în tot mai multe orașe mari, și curge nu doar înainte și înapoi, ci în toate direcțiile, poți fi aproape sigur că industriile celui de Al Treilea Val au prins rădăcini, că personalul din servicii depășește cu mult, numeric, pe cel al lucrătorilor de fabrică, că a început să se răspîndească orarul glisant, că predomină munca de noapte și cea cu orar parțial și că nu vor întîrzia să-și facă apariția și serviciile cu funcționare în tot timpul nopții – magazine alimentare cu autoservire, bănci, stații de benzină și restaurante.

Trecerea la orare mai flexibile și mai personalizate reduce totodată costurile energetice și poluarea, „netezind” vîrfurile din graficul consumului. În S. U. A., întreprinderile de distribuire a energiei electrice din numeroase state aplică în prezent consumatorilor industriali și cetățenilor un sistem de taxare diferențiat pe tranșe orare, pentru a descuraja consumul energiei în timpul tradiționalelor ore de vîrf, în timp ce Serviciul pentru protejarea mediului din Connecticut a recomandat companiilor să introducă orare glisante ca un mijloc de a se conforma exigențelor federale privitoare la mediul ambiant.

Iată, deci, unele din implicațiile cele mai vizibile ale restructurării timpului. Pe măsură ce acest proces va continua în anii și deceniile care vin, vom înregistra efecte și mai profunde și pe care deocamdată nu ni le putem imagina. Noile structuri temporale vor afecta ritmurile noastre cotidiene, vor afecta arta și chiar și metabolismul nostru. Căci modificînd timpul, modificăm implicit întreaga experiență umană.

Computerele și marijuana

Aceste ritmuri caracteristice celui de Al Treilea Val sunt generate de forțe psihologice, economice și tehnologice profunde. La un prim nivel, ele izvorăsc din natura schimbată a populației. Oamenii de astăzi, mai înstăriți și mai instruiți decît părinții lor și avînd la dispoziție un evantai mai larg de opțiuni, refuză pur și simplu să se supună masificării. Cu cît diferă mai mult între ele

muncile pe care oamenii le prestează sau produsele pe care le consumă, cu atât mai insistent pretind ei să fie tratați ca indivizi și cu atât crește rezistența lor față de orarele impuse de societate.

La un alt nivel, însă, putem spune că ritmurile mai personalizate ale celui de Al Treilea Val se datorează unei game largi de tehnologii noi ce pătrund în viața noastră. Spre exemplu, videocasetele și magnetoscoapele permit telespectatorilor să înregistreze emisiunile preferate și să le vizioneze la ce oră doresc. Ziaristul Steven Brill scrie în legătură cu aceasta: „Probabil că în următorii doi-trei ani televiziunea va înceta să impună orarul ei telespectatorilor, chiar și celor mai devotați”. Puterea pe care o aveau marile rețele – NBC, BBC sau NHK – de a sincroniza vizionarea este pe cale să apună.

Computerul începe și el să restructureze orarele noastre și concepțiile noastre despre timp. La drept vorbind, computerul este cel ce a făcut posibilă introducerea orarelor glisante în întreprinderile mari. La nivelul cel mai elementar, el înlesnește coordonarea complexă a miilor de orare personalizate, flexibile. El modifică însă totodată, sub aspect temporal, structura comunicării dintre noi, permițându-ne să obținem sau să facem schimb de date atât „sincron” (adică simultan) cât și „asincron”.

Semnificația acestui fapt este ilustrată de răspîndirea pe care au căpătat-o „conferințele prin intermediul computerelor”. Aceasta permite unui grup să comunice cu un altul prin terminale instalate la domiciliu sau în birouri. În prezent, un număr de circa 660 oameni de știință, viitorologi, planificatori și cadre din învățământ din diferite țări poartă între ei lungi discuții despre energie, economie, descentralizare sau sateliții spațiali prin așa-numitul Electronic Information Exchange System. Teleimprimatoarele și videoecranele din casele sau birourile lor le permit să aleagă între comunicarea instantanee și comunicarea decalată. Fiecare din cei brânșiți la acest sistem, aflându-se la distanțe de multe fuse orare față de alții, poate transmite sau primi informații la orele care-i convin cel mai mult. Cui îi place poate să lucreze și la ora 3 dimineața. După cum mai mulți pot să comunice simultan, dacă doresc.

Influența pe care computerul o exercită asupra timpului este însă și mai profundă, modificînd însuși modul nostru de a gîndi timpul. Computerul introduce un nou vocabular (cu termeni ca „timp real”, de exemplu) care clarifică, etichetează și reconceptualizează fenomenele temporale. Ele încep să ia locul ceasornicului ca cel mai important dispozitiv de măsurare a timpului și de instituire a ritmurilor de care dispune societatea.

Operațiile computerului se desfășoară cu o asemenea viteză încît prelucrarea datelor se efectuează în mod curent în ceea ce s-ar putea numi „timpi subliminali”, adică în intervale de timp prea scurte pentru că simțurile omului să le poată detecta și mult inferioare timpilor de reacție ai sistemului nostru nervos. Dispunem în prezent de microimprimatoare acționate de computere ce pot scrie 10 000 – 20 000 de rînduri pe minut, adică de 200 de

ori mai mult decît ar putea cineva să citească; și aceasta este încă partea cea mai lentă a sistemelor informatice. În răstimp de 20 de ani informaticienii au trecut de la limbajul milisecundelor (miimi de secundă) la cel al nanosekundelor (miliardimi de secundă) – o comprimare a timpului aproape inimaginabilă pentru noi. E ca și cum întreaga viață activă a unui individ, să zicem de 80 000 de ore de muncă – cîte 2 000 de ore anual, timp de 40 de ani – ar putea fi comprimată în numai 4, 8 minute.

Există, pe lîngă computere, și alte tehnologii sau produse ce acționează în direcția demasificării timpului. Anumite droguri psihotrope (pentru a nu mai vorbi de marijuana) modifică în noi percepția timpului. Probabil că pe măsură ce vor apărea droguri mult mai sofisticate de acest fel, pînă și simțul nostru intern al timpului, experiența duratei vor deveni mai individualizate, mai puțin universale – cu efecte binevenite sau, poate, dimpotrivă, nefaste.

În timpul civilizației celui de Al Doilea Val, mașinile erau sincronizate în mod greoi între ele, iar muncitorii de la liniile de asamblare erau sincronizați la mașini, cu toate consecințele sociale numeroase ce decurgeau de aici. În prezent sincronizarea mașinilor a atins nivele atît de înalte, iar ritmul muncitorilor, chiar și al celor mai rapizi, este atît de lent în comparație cu cel al mașinilor, încît avantajele tehnologiei nu pot fi valorificate pe deplin prin cuplarea, ci, dimpotrivă, prin decuplarea muncitorilor de la mașini.

Altfel spus, în timpul civilizației celui de Al Doilea Val, sincronizarea mașinilor îl aservea pe om performanțelor mașinii și închidea întreaga viață socială într-un cadru comun. Acest lucru s-a petrecut deopotrivă în societățile capitaliste și în cele socialiste. Acum, cînd sincronizarea mașinilor devine mai precisă, în locul încătușării oamenilor are loc eliberarea lor progresivă.

Punctualitatea, așa cum am arătat mai sus, n-a fost deosebit de importantă în civilizația Primului Val, dat fiind că muncile agricole nu se caracterizau printr-o strînsă interdependență. Odată cu venirea celui de Al Doilea Val, întîrzierea unui singur lucrător putea avea repercusiuni imediate și dramatice asupra muncii multor alora din fabrică sau biroul în care el muncea. Așa se explică enorma presiune culturală în direcția asigurării punctualității.

Acum, cînd Al Treilea Val aduce cu sine orare individualizate în locul celor universale sau masificate, efectele întîrzierii nu mai sunt la fel de clare. Întîrzierea cuiva poate crea un inconvenient pentru un prieten sau un coleg de muncă, dar efectele ei dereglante asupra producției, deși potențial sunt încă mari la unele locuri de muncă, devin din ce în ce mai puțin evidente. Este acum greu de spus – mai ales cînd e vorba de tineri – unde anume punctualitatea este cu adevărat importantă și unde este cerută, dimpotrivă, numai în virtutea obișnuinței, ca semn de politețe sau ritual. Ea rămîne vitală în anumite situații, dar pe măsura răspîndirii calculatoarelor și pe măsură ce oamenii capătă posibilitatea de a se racorda și decupla după voie de la ciclul diurn, scade numărul lucrătorilor a căror eficiență atîrna de punctualitate.

Ca urmare, ceasornicul nu ne mai obsedează la fel de mult ca înainte, iar la tineri se dezvoltă o atitudine mai decontractată față de timp. Întocmai ca și moralitatea, punctualitatea devine situațională.

Într-un cuvânt, pe măsura înaintării celui de Al Treilea Val, care pune sub semnul întrebării vechile deprinderi industriale, se schimbă raportul întregii civilizații față de timp. Vechea sincronizare de tip mecanic, care a înăbușit într-o măsură atât de mare spontaneitatea și bucuria vieții și care a fost virtual simbolul celui de Al Doilea Val, este pe cale de dispariție. Poate că tinerii care resping regimul muncii „de la 9 la 5” și manifestă indiferență față de punctualitatea clasică nu-și dau seama de ce se poartă așa. Fapt e că în „lumea reală” timpul însuși a suferit o schimbare, iar odată cu aceasta am schimbat și noi regulile de bază după care ne călăuzeam altădată.

Mentalitatea poststandardizată

Al Treilea Val schimbă nu numai tipul de sincronizare creat de Al Doilea Val. El atacă și o altă trăsătură de bază a vieții industriale: standardizarea.

Codul nescris al societății celui de Al Doilea Val a rostogolit tăvălugul standardizării peste multe lucruri – de la valori, greutateți, măsuri, timp și monede, pînă la produse și prețuri. Industriașii celui de Al Doilea Val s-au străduit din toate puterile să facă identic orice reper, iar unii continuă în același fel și astăzi.

După cum am văzut, cei mai inteligenți dintre oamenii de afaceri din zilele noastre știu să personalizeze producția lor (în disprețul standardizării) la costuri cît mai reduse și găsesc căi ingenioase de a-și individualiza produsele și serviciile. În cadrul populației ocupate, numărul lucrătorilor care prestează munci identice devine tot mai mic pe măsură ce crește varietatea ocupațiilor. Salariile și veniturile suplimentare încep să se diferențieze tot mai mult de la un muncitor la altul. Muncitorii înșiși devin mai diferiți unul de altul, și cum ei sunt și consumatori, aceste diferențe se repercutează în mod direct și pe piață.

Îndepărtarea de tradiționala producție de masă este însoțită, astfel, de o demasificare paralelă a marketingului, comercializării și consumului. Consumatorii încep să aleagă nu numai în funcție de faptul că un produs îndeplinește o funcție specifică – materială sau psihologică –, ci și în funcție de modul în care acest produs se încadrează în configurația mai largă a produselor și serviciilor pe care ei le solicită. Aceste configurații puternic individualizate sunt pasagere, cum sunt și stilurile de viață la definirea cărora contribuie. Consumul, asemeni producției, devine configurațional. Producția poststandardizată atrage după sine un consum poststandardizat.

Pînă și prețurile, standardizate în perioada celui de Al Doilea Val, încep acum să se destandardizeze, deoarece, produsele diferențiindu-se după client, este firesc ca și prețurile să se diferențieze. Prețul unui automobil depinde de

opțiunile comandate de cumpărător; tot așa, prețul unei combine muzicale hi-fi depinde de elementele asamblate în ea și de cantitatea de muncă pe care cumpărătorul e dispus s-o ia asupra sa pentru a o monta; prețurile avioanelor, ale instalațiilor de foraj submarin, ale navelor, ale computerelor și ale altor produse încorporînd tehnologie înaltă variază de la un exemplar la altul.

Tendențe similare se observă în politică. Opiniile politice se destandardizează tot mai mult pe măsură ce consensul se destramă într-o țară după alta și apar mii de grupuri ad-hoc, militînd fiecare pentru cîte un obiectiv limitat și adesea temporar. Cultura însăși, la rîndul său, se destandardizează din ce în ce mai mult.

Asistăm, astfel, la destrămarea mentalității de masă, pe măsură ce își croiesc drum noile mijloace de comunicare descrise în capitolul 13. Demasificarea mijloacelor de informare – apariția de minireviste, de buletine și de comunicări, deseori xeroxate, destinate unui cerc restrîns de persoane, împreună cu afirmarea televiziunii prin cablu, a casetei și a computerului, spulberă imaginea standardizată despre lume propagată de tehnologiile de comunicație ale celui de Al Doilea Val și injectează în societate o diversitate de imagini, idei, simboluri și valori. Folosim astăzi nu numai produse personalizate, ci și diverse simboluri pentru personalizarea viziunilor noastre despre lume.

Iată cum rezuma *Art News* opiniile lui Dieter Honisch, directorul Galeriei Naționale din Berlinul Occidental: „Ceea ce este admirat la Köln poate să nu fie acceptat la München și ceea ce are succes la Stuttgart poate să nu impresioneze publicul din Hamburg. Dominată de interese fragmentate, țara își pierde treptat simțul culturii naționale”.

Nimic nu exprimă mai pregnant procesul acesta de destandardizare culturală decît un recent articol din publicația *Christianity Today*, o exponentă de frunte a protestantismului conservator din America: „Mulți creștini – citim în acest articol – par deconcertați de existența atît de multor traduceri diferite ale Bibliei. Creștinii de altădată nu aveau la dispoziție atîtea alegeri”. După care urmează fraza-cheie: „*Christianity Today* recomandă ca nici una din versiuni să nu fie considerată «standard»... Pînă și între hotarele înguste ale traducerii biblice, ca și în religie în general, ideea unui standard unic este pe cale să dispară. Concepțiile noastre religioase, aidoma gusturilor noastre, devin mai puțin uniforme și mai puțin standardizate.

Toate acestea ne îndepărtează de acea societate huxleyană sau orwelliană alcătuită din umanoizi fără chip, depersonalizați, pe care ar sugera-o o simplă prelungire a tendințelor celui de Al Doilea Val, conducîndu-ne, dimpotrivă, spre o profuziune de stiluri de viață și de personalități pregnant individualizate. Asistăm la nașterea unei „mentalități poststandardizate” și a unui „public poststandardizat”.

Procesul acesta generează propriile lui probleme sociale, psihologice și filozofice, pe care în parte le simțim deja în însingurarea și izolarea socială din

jurul nostru, însă ele diferă în mod pregnant de problemele conformismului de masă, care ne-au obsedat în timpul erei industriale.

Dat fiind că Al Treilea Val nu este încă dominant nici măcar în țările cele mai avansate din punct de vedere tehnic, noi mai simțim încă izbiturile curenților celui de Al Doilea Val. Suntem încă în situația de a trebui să ducem la capăt anumite lucruri pe care acesta din urmă le-a lăsat neterminate. De exemplu, editarea de cărți legate, care în Statele Unite a rămas mult timp o industrie slab afirmată, atinge abia acum stadiul comercializării de masă, la care editarea cărților broșate și majoritatea altor industrii de consum au ajuns cu mai bine de o generație în urmă. Alte mișcări ale celui de Al Doilea Val par aproape donchișotești, cum este cea care la ora actuală militează pentru adoptarea sistemului metric în S.U.A., astfel încât unitățile de măsură americane să fie puse de acord cu cele europene. Altele se inspiră din edificarea birocratică de imperii, cum este stăruința tehnocraților Pieței Comune de la Bruxelles de a „armoniza” totul, începînd cu oglinzile retrovizoare de la automobile și terminînd cu diplomele universitare – „armonizarea” fiind echivalentul pompos în uz pentru standardizarea de tip industrial.

În fine, există și mișcări ce ar dori, literalmente, să dea înapoi acele ceasornicului, cum este în învățămîntul american mișcarea care cere să se revină la predarea disciplinelor de bază. Contrariată pe drept cuvînt de efectele dezastruoase ale învățămîntului de masă, această mișcare nu înțelege că într-o societate demasificată este nevoie de noi strategii educaționale, drept care încearcă să restaureze și să impună uniformitatea în școli.

Toate aceste încercări de a realiza uniformitatea nu sunt însă, în esență, decît lupte de ariergardă ale unei civilizații istovite. Schimbarea pe care o produce Al Treilea Val merge în direcția unei diversități crescînde și nu în direcția standardizării și mai accentuate a vieții. Constatarea este deopotrivă valabilă pentru idei, pentru convingerile politice, înclinațiile sexuale, metodele educaționale, obișnuințele alimentare, credințele religioase, atitudinile etnice, gustul muzical, modă și structurile familiale, ca și pentru producția automatizată.

Am ajuns la un punct de cotitură istoric, cînd standardizarea – unul din principiile călăuzitoare ale civilizației celui de Al Doilea Val – este pe cale de a fi înlocuită.

Noua matrice

După ce am văzut cît de repede ne distanțăm de sincronizarea și standardizarea de tip industrial, nu ne vom mira să descoperim că și alte capitole ale codului social sunt pe cale de a fi rescrise.

Am arătat mai înainte că toate societățile au nevoie, într-o anumită măsură, atât de centralizare, cât și de descentralizare, dar că civilizația celui de Al Doilea Val a pus un accent enorm pe prima, în detrimentul celei de-a doua. Marii standardizatori care au contribuit la edificarea industrialismului au lucrat mînă-n mînă cu marii centralizatori, de la Hamilton și Lenin pînă la Roosevelt.

Astăzi se afirmă în mod evident o tendință de sens contrar. Apar noi partide politice, noi tehnici de gestiune și noi filozofii, care atacă în mod explicit premisele centraliste ale celui de Al Doilea Val. Descentralizarea a devenit o chestiune politică arzătoare.

În Suedia, o coaliție de partide mici, în cea mai mare parte adeptele descentralizării, a izbutit să răstoarne de la putere pe social-democrații centraliști, după o guvernare a acestora de 44 de ani. Franța a fost zguduită în anii din urmă de controverse asupra descentralizării și regionalismului, în timp ce de cealaltă parte a Mării Mînece o fracțiune a naționaliștilor scoțieni revendică o „radicală descentralizare economică”. Mișcări politice asemănătoare se înregistrează și în alte părți ale Europei Occidentale, în timp ce în Noua Zeelandă a luat ființă Partidul Valorilor, un partid deocamdată mic, care cere „o lărgire a funcțiilor și autonomiei administrațiilor regionale și locale... cu reducerea concomitentă a funcțiilor și dimensiunilor guvernului central”.

Ideea descentralizării are susținători și în Statele Unite, din ea alimentîndu-se cel puțin în parte revolta contribuabililor care, oricum am aprecia-o, se face simțită în întreaga țară. Și la nivel municipal ideea descentralizării cîștiga forță, politicienii locali revendicînd așa-numita „neighborhood power”, puterea de cartier. Are loc o proliferare a grupurilor de cartier active, de la ROBBED (Residents Organized for Better and Beautiful Environmental Development) din San Antonio, la CBBB (Citizens to Bring Broadway Back) din Cleveland și People's Firehouse din Brooklyn. Multe consideră guvernul central de la Washington ca fiind mai degrabă sursa necazurilor locale decît un mijloc potențial de a le înlătura.

Monseniorul Geno Baroni, el însuși odinioară militant pentru autonomie locală și pentru drepturile civile, iar actualmente secretar adjunct pentru colectivitățile locale la Ministerul Locuințelor și al Dezvoltării Urbane, este de părere că astfel de grupuri mici, descentralizate, reflectă dezmembrarea mecanismului politic și incapacitatea guvernului central de a face față diversității condițiilor locale și diversității existente în sînul populației. După cum scrie *The New York Times*, militanții pentru autonomie locală cîștigă „victorii la Washington și în întreaga țară”.

Filozofia descentralizării cîștigă teren și la institutele de arhitectură și planificare, de la Berkeley și Yale din Statele Unite, pînă la Asociația de Arhitectură din Londra, unde, între altele, studenții explorează noi tehnologii pentru controlul mediului, încălzire cu energie solară sau agricultură urbană, cu

scopul ca în viitor comunitățile să poată deveni parțial independente în aceste domenii. Impactul acestor tineri planificatori și arhitecți se va face mai puternic simțit în anii următori, pe măsură ce vor ocupa funcții de răspundere.

Ceea ce e mai important, „descentralizarea” a devenit un cuvânt de ordine în domeniul gestiunii, marile companii întrecându-se între ele în a se scinda în subunități mai mici și mai autonome. Tipică a fost în acest sens reorganizarea giganticei corporații Esmark, Inc, cu ramificații în industriile alimentară, chimică, a petrolului și în asigurări. „În trecut, – declară președintele acestei firme, Robert Reneker – afacerile noastre se mișcau greoi... Singura cale de a desfășura un efort coordonat a fost împărțirea întreprinderii în subunități mai mici și mai ușor de condus”. Rezultatul a fost fragmentarea firmei Esmark în 1 000 de subunități diferite, fiecare cu o mare marjă de responsabilitate pentru funcționarea sa. „Reorganizarea a avut drept rezultat – după cum scria *Business Week* – despovărea lui Reneker de bagajul deciziilor de rutină. Descentralizarea este evidentă la Esmark peste tot, cu excepția controalelor financiare”.

Importantă este însă nu firma Esmark, care de atunci probabil că s-a mai reorganizat de câteva ori, ci tendința generală pe care ea o ilustrează. Și alte sute, poate chiar mii de companii se află într-un proces de continuă reorganizare, descentralizare, uneori sărind chiar peste cal și trebuind să mai dea înapoi, dar reducând treptat, cu timpul, controlul asupra operațiilor curente.

La un nivel și mai profund, marile organizații modifică structurile de autoritate pe care se sprijinea centralismul. Firma sau agenția guvernamentală tipică din epoca celui de Al Doilea Val era organizată după principiul „un om, un șef”. Un angajat sau șef de serviciu putea să aibă mulți subalterni, dar nu avea de dat socoteală decât unui singur superior. Acest principiu însemna că toate firele de comandă duceau spre centru.

Astăzi este fascinant să vezi cum sistemul acesta se prăbușește sub propria lui greutate în ramurile avansate ale industriei, în servicii, în lumea liber-profesioniștilor și în multe agenții guvernamentale. Adevărul e că numărul celor care au mai mult de un șef este în creștere.

Am atras atenția, în cartea mea *Șocul viitorului*, asupra faptului că înăuntrul marilor organizații se înmulțesc unitățile temporare de felul grupurilor operative, al comitetelor interdepartamentale și al echipelor de proiect. Am botezat acest fenomen, ad-hocrație”. De atunci încoace multe din marile companii au trecut la încorporarea acestor unități tranziente într-o structură formală radical nouă, numită „organizare matriceală”. În locul controlului centralizat, organizarea matriceală folosește ceea ce se cheamă un „sistem de comandă multiplu”.

Potrivit acestui mod de organizare, fiecare angajat este atașat câte unei secții sau unui serviciu și răspunde, ca de obicei, în fața unui superior. În același timp, însă, el este repartizat într-una sau mai multe echipe pentru

lucrări pe care nu le poate realiza o singură secție sau serviciu. Astfel, o echipă de proiect tipică poate reuni lucrători din producție, cercetare, desfacere, engineering, finanțe, ca și din alte sectoare. Membrii acestei echipe răspund față de conducătorul de proiect, ca și față de șeful „normal”.

Aceasta face că în prezent tot mai mulți oameni să răspundă față de un șef în chestiuni pur administrative și față de altul (sau față de mai mulți alții) în chestiunile practice, de muncă efectivă. Acest sistem permite angajaților să-și distribuie simultan atenția asupra mai multor obiective. El accelerează circuitul informațional, împiedicându-i să privească problemele prin prisma îngustă a unui singur departament. Sistemul permite organizației să reacționeze adecvat la circumstanțele variate și mereu schimbătoare. Totodată, el subminează în mod activ controlul centralizat.

Organizarea de tip matriceal, introdusă pentru prima dată la General Electric din Statele Unite și la Skandia Insurance din Suedia, se întâlnește acum în foarte multe locuri, de la spitale și firme de contabilitate pînă la Congresul S.U.A. (unde proliferază tot felul de birouri de decontare și comitete locale semioficiale). Matricea – apreciază prof. S.M. Davis de la Boston University și prof. P.R. Lawrence de la Harvard – „nu este o tehnică de management oarecare sau o modă efemeră..., ci reprezintă o ruptură radicală..., un nou gen de organizare a business-ului”.

Iar acest nou gen de organizare este prin chiar esența sa mai puțin centralizat decît vechiul sistem, cu un singur șef, caracteristic epocii celui de Al Doilea Val.

Un fenomen de cea mai mare importanță este descentralizarea economiei în ansamblu. O dovadă este afirmarea puterii băncilor mici regionale din Statele Unite în fața celor cîțiva giganți tradiționali ai pieței financiare. (Pe măsură ce industria devine mai dispersată geografic, firme care în trecut trebuiau să se bazeze pe băncile considerate a reprezenta „centrul financiar” se reorientează tot mai mult spre băncile regionale. „Viitorul în activitatea bancară din S.U.A. nu mai aparține băncilor pieței financiare” – declară Kenneth L. Roberts, președintele băncii First American din Nashville.) Iar ceea ce se petrece cu sistemul bancar face parte dintr-un proces mai larg, care a cuprins întreaga economie.

Al Doilea Val a dat naștere primelor piețe cu adevărat naționale, ca și conceptului însuși de economie națională. Odată cu acestea au fost create instrumentele naționale de gestiune economică – planificarea centrală în țările socialiste, iar în cele capitaliste băncile centrale și politicile monetare și fiscale naționale. Nici unul din aceste instrumente nu mai dă astăzi randament – ceea ce îi pune în încurcătură pe economiștii și politicienii celui de Al Doilea Val care se străduiesc să conducă sistemul.

Deși nu ne dăm încă seama cu toată claritatea, economiile naționale se scindează rapid în părți regionale și sectoriale – în economii sub naționale ce-și

au propriile lor probleme distinctive și diferite. Regiunile, fie că este vorba de Centura Soarelui din Statele Unite, de Mezzo-giorno din Italia sau de Kansai din Japonia, în loc să se uniformizeze, cum se întâmpla în timpul erei industriale, urmează o tendință divergentă în ceea ce privește necesitățile energetice, resursele, structura profesională a populației, nivelul educațional, cultura și alți factori-cheie. La aceasta se adaugă faptul că multe din aceste economii sub naționale au atins acum proporțiile pe care le aveau numai cu o generație în urmă economiile naționale.

Nerecunoașterea acestei situații explică în bună măsură falimentul eforturilor depuse de guverne pentru stabilizarea economiei. Orice încercare de a zăgăzui inflația sau șomajul prin reduceri sau mărimi ale impozitelor la scară națională sau prin alte măsuri uniforme, nediferențiate, nu face decât să agraveze boala.

Cei ce încearcă să controleze economiile celui de Al Treilea Val cu asemenea instrumente centralizate, preluate de la Al Doilea Val, sunt asemeni unui medic care, sosind într-o dimineață la spital, ar prescrie orbește o aceeași injecție cu adrenalină pentru toți pacienții, indiferent dacă au un picior rupt, o hernie de splină, o tumoră cerebrală sau o unghie încarnată. Numai o gestiune economică din ce în ce mai descentralizată poate da rezultate în economia actuală, fiindcă și ea se descentralizează progresiv chiar în momentul când pare cea mai universală și mai uniformă.

Toate aceste tendințe anticentraliste - în politică, în organizarea corporațiilor sau a administrației publice și în economia însăși (întărite de schimbările paralele pe care le suferă mijloacele de informare, distribuția tehnicii informatice, sistemele energetice și multe alte domenii) creează o societate cu totul nouă și fac ca reguli ce au fost valabile pînă mai ieri să devină caduce.

O combinație de mic și mare

Sosirea celui de Al Treilea Val determină revizuirea și a multor altor capitole ale codului social impus de Al Doilea Val. Astfel, este supus unui atac vehement accentul obsesiv pe care civilizația celui de Al Doilea Val l-a pus pe maximizare. Niciînd în trecut adepții principiului „mare înseamnă bun” n-au fost atacați atît de aprig de către susținătorii devizei „lucrurile mici sunt frumoase”. Abia în anii '70, o carte intitulată *Small is Beautiful* (Lucrurile mici sunt frumoase) a putut să devină un best-seller mondial influent.

Vedem cum pretutindeni cîștiga cu încetul teren adevărul că mult lăudatele economii bazate pe întreprinderi gigantice își au limitele lor și că multe organizații au depășit aceste limite. Corporațiile caută acum febril căi de reducere a mărimii unităților lor. Noile tehnologii și creșterea ponderii serviciilor acționează deopotrivă în direcția reducerii accentuate a

dimensiunilor întreprinderilor. Fabricile sau birourile tradiționale ale celui de Al Doilea Val, cu mii de oameni adunați sub același acoperiș, vor deveni o raritate în țările cu tehnologie avansată.

În Australia, când l-am rugat pe președintele unei companii de automobile să-mi descrie cum va arăta uzina de automobile a viitorului, el mi-a spus ferm convins: „Niciodată nu m-aș mai apuca să construiesc o uzină cum este aceasta, cu șapte mii de muncitori sub același acoperiș. Aș fragmenta-o în unități mici, de câte trei-patru sute de muncitori. Noile tehnologii oferă acum o asemenea posibilitate”. Am mai auzit de atunci opinii similare formulate de președinți sau directori generali ai unor companii din industria alimentară și din multe alte ramuri.

Astăzi începem să înțelegem că *nici* mare, *nici* mic nu este neapărat frumos, că frumoasă cu adevărat este doar mărimea potrivită, amestecul inteligent de mare și mic. E.F. Schumacher, autorul cărții *Small is Beautiful* știa acest lucru mai bine decât unii dintre discipolii săi mai necumpătați. El le spunea odată unor prieteni ai săi că dacă ar fi trăit într-o lume cu organizații mici, ar fi scris o carte intitulată *Big is Beautiful* (Lucrurile mari sunt frumoase).

S-a început, de asemenea, experimentarea unor noi forme de organizare, care combină avantajele celor două. De exemplu, răspîndirea rapidă a concesionărilor în Statele Unite, Marea Britanie, Olanda și alte țări reprezintă adesea o reacție la penuria de capitaluri sau la evoluția imprevizibilă a impozitelor și poate fi criticată pe diferite temeuri. Ea reprezintă însă totodată o metodă de creare rapidă de mici unități și de conectare a lor în sisteme mai mari, cu grade variabile de centralizare sau descentralizare. Este o încercare de a îmbina organizații de mărimi diferite – mari și mici.

Maximizarea caracteristică celui de Al Doilea Val este pe cale de a fi abandonată. Se impune tot mai mult ideea mărimii adecvate.

Societatea nu mai privește cu ochi buni nici specializarea și profesionalismul. Codul celui de Al Doilea Val a așezat figura expertului pe un pedestal impunător. Una din regulile de bază ale acestui cod era „Specializează-te spre a reuși”. Acum asistăm în toate domeniile, inclusiv în politică, la o schimbare profundă în atitudinea față de experți. Priviți odinioară ca o sursă infailibilă de inteligență neutră, specialiștii nu se mai bucură azi de aceeași aprobare din partea publicului. Sunt tot mai des criticați că își urmăresc propriile lor interese și că au ochelari de cal. Observăm că se depun tot mai multe eforturi pentru restrîngerea puterii experților, prin includerea de nespecialiști în organele de decizie – bunăoară la spitale și în alte instituții.

Părinții revendică dreptul de a influența deciziile școlare, nemaifiind de acord să le lase exclusiv în seama educatorilor de profesie. Un grup operativ din statul Washington, după ce a efectuat acum cîțiva ani un studiu asupra participării politice a cetățenilor, formula următoarea concluzie, ce redă esența noii atitudini: „Nu-i nevoie să fii expert pentru a ști ce vrei!”.

Printre principiile pe care le-a încurajat civilizația celui de Al Doilea Val se numără și concentrarea. Ea a concentrat banii, energia, resursele și oamenii. A adunat mulțimi imense în concentrări urbane. Și această tendință a început acum să se inverseze: asistăm azi la o creștere a dispersării geografice. În ceea ce privește energia, în loc să ne bazăm, ca pînă acum, pe depozite concentrate de combustibili fosili, mergem spre o varietate de forme de energie mai larg dispersate. Asistăm totodată la numeroase experiențe vizînd „deconcentrarea” populațiilor din școli, spitale și instituții psihiatrice.

Pe scurt, dacă am parcurge sistematic întregul cod al civilizației celui de Al Doilea Val, de la standardizare și sincronizare pînă la centralizare, maximizare, specializare și concentrare, am putea arăta, rînd pe rînd, cum pe măsura înaintării celui de Al Treilea Val are loc o revoluționare a vechilor reguli de bază ce au călăuzit odinioară viața noastră de zi cu zi și deciziile noastre sociale.

Organizația viitorului

Am văzut mai sus că atunci cînd toate principiile celui de Al Doilea Val erau aplicate în cadrul unei organizații, rezultatul era o birocrație industrială clasică: o organizație gigantică, ierarhic structurată, permanentă, piramidală, asemănătoare unui mecanism, perfect concepută pentru a fabrica produse repetitive sau decizii repetitive într-un mediu industrial relativ stabil.

Acum, însă, cînd trecem la noi principii și începem să le aplicăm în mod concertat, suntem conduși cu necesitate spre organizații de un tip cu totul nou, adecvate viitorului. Aceste organizații, caracteristice celui de Al Treilea Val, au ierarhii mai atenuate. Ponderea vîrfului lor este mai mică. Ele constau din componente mici legate laolaltă în configurații temporare. Fiecare din aceste componente are relații proprii cu lumea exterioară, propria ei politică externă, dacă putem spune așa, pe care o duce fără a trebui să treacă pe la centru. Există, de asemenea, tendința spre o funcționare neîntreruptă a acestor organizații pe parcursul celor 24 de ore.

Dar ele diferă de birocrații și într-o altă privință fundamentală. Ele sunt, am putea spune, organizații „duale” sau „poli”-organizații, capabile să adopte două sau mai multe configurații structurale atunci cînd condițiile o cer; le-am putea asemui cu unele materiale plastice ale viitorului, care își schimbă forma cînd sunt încălzite sau răcite, dar revin la formă de bază atunci cînd temperatura redevine normală.

Ne-am putea imagina o armată care să fie democratică și participativă în timp de pace, dar strict centralizată și autoritară în timp de război, fiind din capul locului organizată în așa fel încît să poată funcționa în ambele feluri. Am putea folosi analogia cu o echipă de fotbal, ai cărei componenți nu numai că ar fi capabili să adopte diferite formule de joc de la un meci la altul, ci ar mai fi

capabili, în plus, ca la un semnal să se reorganizeze ca o echipă de baseball sau de baschet, dacă se decide schimbarea jocului. Asemenea jucători organizaționali trebuie să fie antrenați pentru o adaptare instantanee și să se simtă la largul lor într-un număr mai mare de structuri organizaționale și roluri.

Avem nevoie de manageri care să poată conduce la fel de competent folosind un stil decontractat, elastic, sau o modalitate ierarhică, să poată lucra deopotrivă într-o organizație structurată ca o piramidă egipteană sau într-una de felul mobilelor lui Calder, unde cîteva fire subțiri coordonatoare leagă un set de module cvasiautonomie ce reacționează și la cea mai slabă adiere a vîntului.

Nu dispunem încă de un vocabular pentru a descrie aceste organizații ale viitorului. Termeni ca „matrice” sau „ad-hoc” sunt inadecvați. Unii teoreticieni au sugerat diferite cuvinte. Un specialist în reclame, Lester Wunderman, spunea odată: „Grupuri concertate, acționînd ca niște comandouri intelectuale, vor... începe să ia locul structurii ierarhice”. Tony Judge, unul din cei mai străluciți teoreticieni ai organizării din S.U.A., a scris pe larg despre caracterul „reticular” al acestor organizații ale viitorului, care încep deja să se contureze, arătînd, între altele, că „rețeaua nu este «coordonată» de nimeni; corpurile participante se coordonează singure, astfel încît putem vorbi de «autocoordonare»...”. În alt loc, el a apelat, pentru a le descrie, la principiile „tensegrității” împrumutate de la Buckminster Fuller.

Dar, indiferent ce termeni am folosi, fapt e că ne aflăm în fața unui fenomen revoluționar. Asistăm nu numai la nașterea unor noi forme de organizare, ci și la nașterea unei noi civilizații. Se încheagă un nou cod – un corp de principii, de noi reguli fundamentale pentru supraviețuire socială.

Nu este cîtuși de puțin de mirare că părinții, legați încă în cea mai mare parte de codul erei industriale, intră în conflict cu copiii care, deși își dau seama că vechile reguli sunt tot mai nepotrivite, sunt nesiguri, dacă nu total ignoranți, în privința celor noi. Atît ei cît și noi suntem prinși între ordinea muribundă a celui de Al Doilea Val și civilizația de mîine a celui de Al Treilea Val.

20. Reapariția prosumatorului

Uneori, prefaceri istorice uriașe sunt simbolizate prin schimbări mărunte în comportamentul de fiecare zi. O asemenea schimbare, a cărei semnificație a trecut aproape neobservată, a avut loc la începutul anilor '70, cînd un nou produs a început să invadeze farmaciile din Franța, Anglia, Olanda și din alte țări europene. Cu ajutorul acestuia femeile puteau să determine singure dacă sunt însărcinate. Se estimează că în răstimp de cîteva ani au fost vîndute femeilor europene între 15 și 20 de milioane de astfel de produse. Nu peste multă vreme, în ziarele americane putea fi citit anunțul: „Sînteți însărcinată? Cu cît aflați mai din timp, cu atît mai bine”. Cînd firma americană Werner-

Lambert a lansat acest articol cu marca lui de fabricație, reacția cumpărătorilor, a întrecut toate așteptările”. Prin 1980, milioane de femei de ambele părți ale Atlanticului își făceau în mod curent singure un test pentru care pînă atunci se adresau medicilor și laboratoarelor.

Ele nu erau singurele care se dispensau de serviciile medicului. Iată o constatare făcută de *Medical World News*: „Auto-asistența medicală – ideea că oamenii pot și trebuie să se bizuie într-o mai mare măsură pe ei înșiși în chestiuni medicale – cîștigă teren cu rapiditate... Pretutindeni în țară. Oamenii obișnuiți învață să folosească stetoscopul și tensiometrul, să facă singuri examene pentru depistarea cancerului la sîni sau teste Papanicolau, ba chiar și intervenții chirurgicale simple”.

Astăzi mamele știu să recolteze exudat faringian. În școli se fac cursuri pe o mulțime de teme, de la îngrijirea picioarelor pînă la, urgențe pediatrie”. Iar oamenii își iau singuri tensiunea arterială la aparate destinate publicului, instalate în peste 1 300 de complexe comerciale, aeroporturi și magazine universale din Statele Unite.

Pînă nu de mult – chiar și în 1972, de pildă, – instrumentele medicale erau cumpărate rar de către nespecialiști. În prezent, în comerțul cu aceste instrumente crește tot mai mult ponderea celor destinate utilizării casnice. Pe măsură ce oamenii iau mai mult asupra lor răspunderea pentru propria sănătate, își răresc vizitele la medic și își scurtează perioadele de spitalizare, sporesc vînzările de otoscoape, de aparate pentru curățirea urechilor, de irigatoare rino-laringologice și de produse speciale pentru convalescenți.

La o privire superficială, toate acestea pot să pară simple mofturi. În realitate, această înverșunare a oamenilor de a-și rezolva singuri problemele (în loc să plătească altcuiva ca să le rezolve) reflectă o schimbare de fond în valorile noastre, în modul nostru de a înțelege boala și în modul cum percepem propriul corp și propriul eu. Dar chiar și această explicație ar putea să ne abată atenția de la semnificația și mai largă a fenomenului semnalat. Pentru a putea să sesizăm semnificația lui cu adevărat istorică, trebuie să aruncăm o privire în urmă.

Economia invizibilă

În timpul Primului Val majoritatea oamenilor consumau ceea ce produceau singuri. Ei nu erau nici producători, nici consumatori în sensul obișnuit al acestor termeni, ci erau, ca să spunem așa, „prosumatori”.

Revoluția industrială a fost cea care, înfigînd pana ei în trunchiul societății, a separat aceste două funcții, dînd naștere la ceea ce numim astăzi producători și consumatori. Această scindare a dus la o expansiune rapidă a pieței sau a rețelei de schimb – a hățîșului de canale prin care bunuri și servicii produse de un om ajung la altul și viceversa.

Am susținut mai sus ideea că odată cu Al Doilea Val s-a produs trecerea de la o societate agrară bazată pe „producția pentru întrebuințare” – de la o economie de prosumatori, am putea spune – la o societate industrială bazată pe „producția pentru schimb”. Situația reală a fost, de fapt, mai complicată. Căci așa cum în decursul Primului Val a existat și o anumită producție pentru schimb, tot așa în timpul celui de Al Doilea Val, o mică parte a producției a continuat să fie destinată consumului propriu.

De aceea, pentru a avea o viziune mai edificatoare asupra economiei, este indicat să o gândim ca fiind formată din două sectoare. Sectorul A cuprinde întreaga muncă neplătită făcută direct de oameni pentru ei înșiși, pentru familiile sau comunitățile lor. Sectorul B cuprinde toată producția de bunuri și servicii destinate vânzării sau trocului prin rețeaua de schimb sau piață.

Prin această prismă putem spune acum că, în timpul Primului Val, sectorul A, bazat pe producția pentru consum propriu, a fost imens, în timp ce sectorul B a fost minimal. În timpul celui de Al Doilea Val situația a fost inversă; în fapt, producția de bunuri și servicii destinate pieței s-a amplificat acum în așa măsură, încît virtualmente economiștii celui de Al Doilea Val au și uitat de existența sectorului A. Din chiar definiția cuvîntului „economie” au fost excluse toate formele de muncă sau producție ce nu aveau în vedere piața, iar prosumatorul a devenit invizibil.

Aceasta înseamnă, de pildă, că toată munca neretribuită făcută de femei în casă, gătitul, spălatul, dereticatul, creșterea copiilor, organizarea comunității, era tratată cu dispreț ca „non-economică”, cu toate că sectorul B – economia vizibilă – n-ar fi putut să existe fără bunurile și serviciile produse în sectorul A, adică fără economia invizibilă. Dacă nimeni n-ar sta acasă să vadă de copii, n-ar mai exista o nouă generație de lucrători plătiți pentru sectorul B, iar sistemul s-ar prăbuși sub propria lui greutate.

Și-ar putea imagina cineva o economie funcțională, și cu atît mai mult una cu o înaltă productivitate, fără muncitori care în copilărie au fost deprinși să se spele, au fost învățați să vorbească și au fost integrați într-o cultură? Ce s-ar întîmpla cu productivitatea în sectorul B dacă lucrătorii pe care-i recrutează ar fi lipsiți de acest minim de deprinderi și cunoștințe? Deși economiștii celui de al Doilea Val o ignorau, există o strînsă dependență între productivitatea unuia din cele două sectoare și productivitatea celuilalt.

Acum cînd societățile celui de al Doilea Val sunt cuprinse de agonie, politicienii și experții rămîn mai departe atașați unor statistici economice bazate integral pe activitățile din sectorul B. Ei sunt preocupați de declinul „creșterii” și al „productivității”. Dar, atîta timp cît vor continua să opereze cu categoriile celui de Al Doilea Val, ignorînd sectorul A și considerîndu-l în afara economiei, atîta timp cît prosumatorul va rămîne invizibil, ei nu vor fi în stare să stăpînească procesele noastre economice.

Căci, privind lucrurile mai de aproape, observăm că se anunța o mutație fundamentală în raporturile reciproce ale celor două sectoare sau forme ale producției. Vedem cum, treptat, se estompează linia despărțitoare dintre producător și consumator. Vedem cum crește importanța prosumatorului. Și, privind ceva mai departe, vedem cum se conturează o răsturnare de mari proporții, care va transforma pînă și rolul pieței în viața noastră și în sistemul mondial.

Toate acestea ne readuc la milioanele de oameni care încep să ia asupra lor anumite servicii care pînă acum le erau prestate de medici. Pentru că, de fapt, oamenii mută astfel o parte a producției din sectorul B în sectorul A, din economia vizibilă, ce-i preocupă pe economiști, în economia-fantomă pe care aceștia par s-o fi dat uitării.

Oamenii aceștia acționează ca „prosumatori”. Dar nu numai ei.

Gurmanzii și văduvele

În anul 1970, o gospodină britanică pe nume Katherine Fischer, din Manchester, după ce a suferit timp de ani de zile de o teamă patologică de a ieși din casă, a fondat o organizație pentru alții cu fobii similare. În prezent, această organizație – numită The Phobics Society – are numeroase ramificații și este unul din miile de grupuri proaspăt constituite în multe țări avansate din punct de vedere tehnologic cu scopul de a-i ajuta pe oameni să rezolve în mod nemijlocit problemele personale – de ordin psihologic, medical, social sau sexual – cu care se confruntă.

În Detroit au apărut vreo 50 de „grupuri de îndurerați”, pentru a-i ajuta pe cei loviți de pierderea unei rude sau a unui prieten. În Australia, o organizație cu numele GROW reunește în rîndurile ei foști bolnavi mintali și „persoane nervoase”. Ea are acum filiale în Hawai, Noua Zeelandă și Irlanda. În 22 de state din Statele Unite este în curs de constituire o organizație menită să-i ajute pe părinții care au asemenea copii. În Marea Britanie, organizația Depressives Associated (Asociația depresivilor) are vreo 60 de ramificații locale. Pretutindeni se formează noi grupuri – de la Addicts Anonymous (Organizația anonimă a toxicomanilor) și Black Lung Association (Asociația Plămînul Negru) pînă la Parents Without Partners (Părinții fără parteneri) și Widow-to-Widow (Văduvele între ele).

Desigur, nu e nimic nou în faptul că niște oameni aflați în dificultate se adună pentru a-și spune unii altora necazul și pentru a învăța unii de la alții. Unui istoric nu i-ar fi însă ușor să găsească un precedent pentru frenezia cu care se răspîndește astăzi mișcarea de autoajutorare.

Frank Riessman și Alan Gartner, codirectori la New Human Services Institute, apreciază că numai în Statele Unite există în prezent peste 500 000 de grupări de acest fel – revenind una la fiecare 435 de cetățeni – și pe zi ce

trece iau ființă altele noi. Multe au o existență efemeră, dar, pentru una care dispare, apar în schimb alte câteva.

Aceste organizații diferă foarte mult una de alta. Unele împărtășesc suspiciunea, pe care am menționat-o ceva mai înainte, față de specialiști și încearcă să se descurce fără ei, promovînd în mod exclusiv ceea ce am putea numi „interconsiliere”: oamenii își dau reciproc sfaturi bazate pe experiența de viață a fiecăruia, în loc să consulte un specialist, cum se obișnuia înainte. Unele își văd rostul în a oferi un sistem de sprijinire a oamenilor aflați în dificultate, în timp ce altele joacă un rol politic, acționînd pentru anumite modificări în legislație sau în reglementările fiscale. Altele, iarăși, au un caracter cvasireligios. Altele, în fine, sunt „comunități intenționale”, ai căror membri nu se mulțumesc să aibă întâlniri intermitente, ci trăiesc efectiv împreună.

Între grupurile de acest fel se înfiripă acum legături regionale, ba chiar și transnaționale. În măsura în care se mai apelează, în genere, la psihologi, sociologi sau medici, rolul acestora se schimbă tot mai mult – din acela de expert impersonal, considerat a fi de maximă competență, în cel de interlocutor, sfătuitor și călăuză ce lucrează împreună cu pacientul său clientul. Grupurile voluntare și nelucrative existente – organizate inițial pentru a-i ajuta pe alții – sunt preocupate și ele să-și precizeze locul în cadrul unei mișcări bazate pe principiul autoajutorării.

În felul acesta, mișcarea de autoajutorare restructurează sociosfera. Fumătorii, bîlbîiții, persoanele cu predispoziții spre sinucidere, cartoforii, cei cu afecțiuni ale gîtului, părinții cu copii gemeni, bolnavii de bulimie și alte asemenea grupări formează în prezent o rețea densă de organizații întretesute cu structurile de familie și cu cele de corporație.

Oricare ar fi însă importanța lor pe planul organizării sociale, ele întruchipează o mutație fundamentală, de la consumatorul pasiv la prosumatorul activ, avînd astfel și o semnificație economică. Deși depind în ultimă instanță de piață și sunt încă îngemănate cu ea, ele efectuează un transfer de activități din sectorul B al economiei în sectorul A, din sectorul schimbului în cel al prosumului. Și această mișcare născîndă nu este singura forță ce acționează în acest sens. La afirmarea mai rapidă a prosumatorului contribuie deopotrivă – din propriile lor motive tehnologice și economice – unele din cele mai mari și mai bogate corporații din lume.

Pune mîna și fă singur

În anul 1956, American Telephone & Telegraph Company, presată de explozia de cereri în domeniul comunicațiilor, a introdus noi tehnologii electronice, care permiteau abonaților telefonici să facă singuri apelurile interurbane. Astăzi există chiar și posibilitatea de a telefona direct din S.U.A. în

multe țări de peste ocean. Formînd numărul dorit, consumatorul preia o sarcină pe care înainte o îndeplinea pentru el operatoarea de la telefoane.

În 1973 - 74 penuria de petrol declanșată de embargoul arab a determinat o creștere vertiginoasă a prețurilor la benzină. Marile companii petroliere și-au sporit enorm profiturile; în schimb, distribuitorii locali au fost azvîrliți într-o luptă aprigă pentru supraviețuire economică. Pentru a-și reduce cheltuielile, mulți au introdus atunci pompe de carburant cu autoservire. La început inovația a fost privită ca o bizarie. În ziare se puteau citi istorioare amuzante cu automobiliști ce încercau să introducă furtunul pompei de benzină în radiatorul mașinii. Dar nu peste multă vreme nimeni nu se mai mira văzînd șoferii cum își umplu singuri rezervorul.

În 1974 numai 8 la sută din stațiile de benzină din S. U. A. foloseau sistemul autoservirii clienților. În 1977 numărul lor s-a apropiat de 50 la sută. În Germania Occidentală, din cele 35 000 de stații, vreo 15 la sută trecuseră la autoservire pînă în 1976, și acestora le revenea 35 la sută din totalul vânzărilor de benzină. Experții industriali sunt de părere că autoservirea va acoperi în curînd 70 la sută din vânzări. Și aici, prin urmare, consumatorul ia locul unui producător și devine prosumator.

În aceeași perioadă se situează introducerea de sisteme electronice la bănci, care a început să ducă nu numai la abandonarea schemei „orelor de ghișeu”, ci și la eliminarea progresivă a casierului, lăsînd pe seama clientului efectuarea unor operații pe care le făcea înainte personalul băncilor.

Transferarea unei părți a muncii către client - numită de economiști „externalizarea costurilor pentru forța de muncă” - nu este un fenomen cu totul nou. Pe el se bazează, în fond, marile magazine cu autoservire. Locul vânzătorului amabil care cunoaște stocul magazinului și se duce să vă caute articolul solicitat a fost luat de căruciorul împins de cumpărător. Unii consumatori mai au nostalgia „vremurilor bune de altădată” cînd serviciul era personalizat, dar mulți preferă noul sistem, care le permite să caute singuri ceea ce doresc să cumpere și să economisească cîtiva cenți. În felul acesta, ei își plătesc, de fapt, lor înșile, pentru că fac o muncă pe care altădată o făcea vânzătorul.

Acest gen de externalizare se întîlnește astăzi și în multe alte domenii. Răspîndirea așa-numitelor *discount stores*³⁴, de exemplu, reprezintă un pas în aceeași direcție: vânzătorii sunt puțini, clientul plătește ceva mai puțin, dar depune ceva mai mult efort. Pînă și magazinele de încălțăminte, despre care s-a considerat multă vreme că trebuie să aibă vânzători calificați, trec la autoservire, lăsînd o parte din muncă pe seama cumpărătorului.

Regăsim același principiu și în alte sectoare. După cum scrie Caroline Bird în interesantă sa carte *The Crowding Syndrome*, „multe lucruri sunt livrate sub formă de piese detașate, urmînd să fie asamblate acasă - fără dificultate,

---

³⁴ Magazine care vînd la preț redus. - *Nota trad.*

după cum se spune – de către cumpărător..., iar în timpul sărbătorilor de iarnă, la unele din cele mai selecte magazine din New York cumpărătorii trebuie să completeze facturile de vânzare în locul angajaților care nu se pricep sau nu vor să le întocmească”.

În ianuarie 1978 un funcționar din Washington D. C., în vîrstă de treizeci de ani, a auzit într-o zi niște zgomote ciudate pe care le făcea frigiderul său. În trecut, într-o asemenea situație se obișnuia să fie chemat un depanator care să facă reparația contra cost. Avînd în vedere tarifele mari și fiindu-i greu să găsească un meseriaș care să vină la o oră convenabilă, Barry Nussbaum s-a apucat să se uite în foaia cu instrucțiuni primită la cumpărarea frigiderului și a găsit pe ea un număr de telefon al întreprinderii producătoare – Whirlpool Corporation of Benton Harbor, Michigan, unde putea să sune cu taxă inversă.

Numărul de telefon era al așa-numitei „Cool-Line”, creată de firma Whirlpool pentru a-i ajuta pe cumpărători în probleme de întreținere. Nussbaum a sunat. Omul de la celălalt capăt al firului i-a „dictat prin telefon” cum să facă reparația, explicîndu-i exact ce șuruburi trebuie să scoată, la ce sunete să fie atent și, mai apoi, ce piesă trebuie înlocuită. „Băiatul ăsta – spune Nussbaum – era de-a dreptul excepțional! Nu numai că știa ce trebuie să fac, dar mi-a insuflat și încredere”. Frigiderul a fost reparat cît ai bate din palme.

Whirlpool are o echipă de 9 consilieri cu orar complet și cîțiva cu orar parțial, unii din ei foști lucrători de teren, care stau cu căștile la urechi și primesc astfel de apeluri. Un ecran așezat în fața lor le înfățișează instantaneu o diagramă a produsului în cauză (în afară de frigidere, Whirlpool mai fabrică congelatoare, mașini de spălat veselă, aparate de aer condiționat și alte aparate electrocasnice), permițîndu-le să dea indicații precise clientului. Numai în 1978, Whirlpool a rezolvat 150 000 de solicitări telefonice de acest fel.

Această Cool-Line este un model rudimentar al unui viitor sistem de întreținere care va permite cetățenilor să facă singuri multe din treburile pentru care altădată plăteau unui mecanic sau specialist din afară. Devenită posibilă grație progreselor tehnice care au coborît costul convorbirilor telefonice la distanțe mari, ea ne sugerează pentru viitor sisteme care, în timp ce tehnicianul ne vorbește, ar putea prezenta, pas cu pas, pe ecranul televizorului nostru de acasă, instrucțiunile privind reparația. Răspîndirea unor astfel de sisteme ar face ca depanatorul de profesie să fie necesar numai în cazurile grave sau ar face ca el să se transforme (cum am văzut că se întîmplă deja, uneori, cu medicii și cu lucrătorii sociali) într-un profesor, îndrumător și *guru* al prosumatorilor.

Constatăm. Așadar, o tendință comună mai multor industrii – o externalizare crescîndă, atragerea consumatorului la efectuarea anumitor munci pe care odinioară le făceau alții pentru el – ceea ce înseamnă, încă o dată, un transfer de activitate din sectorul B al economiei în sectorul A, din sectorul schimbului în cel al prosumului.

Toate acestea pălesc însă dacă le comparăm cu schimbările dramatice din alte sectoare ale industriei care se adresează meseriașilor amatori. Au existat, desigur, și altădată oameni care preferau să-și înlocuiască singuri un geam spart, să repare o lampă stricată sau să scoată din pardoseală o lespede ciobită și să pună alta în loc. Nu-i nimic nou în asta. Ceea ce s-a schimbat însă – și încă într-un mod senzațional – este raportul dintre meseriașul amator și zidarul, dulgherul, electricianul, instalatorul etc. de profesie.

Nu mai departe decât acum zece ani, doar 30 la sută din uneltele electrice erau vândute meseriașilor amatori. Acum, dimpotrivă, numai 30 la sută sunt vândute meseriașilor profesioniști, în timp ce 70 la sută sunt cumpărate de consumatori, care într-o măsură tot mai mare își fac singuri micile lucrări din casă.

Un prag și mai semnificativ a fost depășit în Statele Unite între anii 1974 și 1976, când, potrivit datelor furnizate de importantă firmă de cercetări industriale Frost & Sullivan, „pentru prima dată, mai mult de jumătate din materialele de construcții vândute... au fost cumpărate direct de particulari, și nu de către antreprenorii care prestează lucrări pentru ei”. Și este de menționat că nu a fost inclusă în acest calcul suma de 350 milioane de dolari cheltuiți de meseriașii amatori pentru lucrări cu un cost sub 25 de dolari.

În timp ce vânzările de materiale de construcție au înregistrat între 1970 și 1975 o creștere globală de 31 la sută, vânzările către particularii ce-și execută singuri reparațiile casnice au crescut cu peste 65 la sută, adică de două ori mai mult. O schimbare „dramatică și care va continua în același sens”, după cum se apreciază în raportul firmei F&S.

Un alt studiu, elaborat de aceeași firmă, analizează creșterea „vertiginoasă” a cheltuielilor de acest fel și subliniază reorientarea spre „independență” pe care ele o reflectă. „De unde altădată munca manuală făcută în propria casă era privită cu dispreț (cel puțin de către clasa de mijloc), ea a devenit acum un motiv de mândrie. Oamenii își fac singuri o mulțime de treburi și se simt mândri de asta”.

Școlile, universitățile și editurile se întrec în a oferi cursuri și îndreptare pentru diverse lucrări celor dornici să învețe să le facă singuri. Citim în *U. S. News & World Report*: „Săraci și bogați sunt prinși deopotrivă de acest curent. La Cleveland, Oficiul pentru construcții de locuințe acordă consultații cu privire la repararea locuințelor. În California sunt în mare vogă saunele, piscinele și terasele făcute de proprietarii înșiși”.

Și în Europa, așa-numita „revoluție DIY”³⁵ este în marș, cu anumite variații izvorâte din temperamentul național. (Germanii și olandezii tratează îndeletnicirile lor de meșteșugari amatori cu multă seriozitate și exigență și se

---

³⁵ Inițialele de la „do-it-yourself”, redat de noi mai sus prin, pune mâna și fă singur”. –

echipează meticulos cu cele trebuitoare. Italienii, pe de altă parte, abia încep să descopere mișcarea DIY și mulți capi de familie mai vîrstnici au încă sentimentul că astfel de munci sunt înjositoare.)

Schimbarea de mentalitate de care ne-am ocupat în acest paragraf are și ea la bază rațiuni multiple: inflația, dificultatea de a găsi un tîmplar sau un instalator, lucrul de mîntuială, creșterea timpului liber. Fiecare din acești factori joacă un anumit rol. Există însă și o rațiune mai puternică, pe care am putea-o numi „legea ineficienței relative”... Potrivit acestei legi, cu cît automatizăm mai mult producția de bunuri și reducem costul pe unitatea de produs, cu atît crește costul relativ al muncii artisanale și al serviciilor neautomatizate. (Dacă un instalator pretinde 20 dolari pentru o oră de muncă la domiciliu și dacă cu această sumă se poate cumpăra un calculator de buzunar, atunci, în fapt, tariful pentru munca instalatorului crește substanțial cînd cu aceiași 20 dolari ajungem să putem cumpăra mai multe asemenea calculatoare. Raportat la costul altor bunuri, tariful instalatorului a crescut de cîteva ori.)

Așa stînd lucrurile, trebuie să ne așteptăm în anii următori la noi creșteri vertiginoase ale tarifelor la multe servicii. Iar odată cu aceasta ne putem aștepta ca oamenii să-și facă singuri tot mai multe lucruri. Pe scurt, chiar și fără inflație, legea ineficienței relative ar face tot mai „profitabilă” producția destinată propriului consum, transferînd astfel noi activități din sectorul B al economiei în sectorul A, din sfera producției destinate schimbului, în aceea a prosumului.

Implicarea consumatorului în producție

Pentru a ne da seama spre ce ne conduce această tendință într-un viitor mai îndepărtat, nu ne putem limita la evoluția serviciilor, ci trebuie să vedem și ce se întîmpla în producția de bunuri. Constatăm atunci că și aici consumatorul este tot mai mult antrenat în procesul de producție.

Astfel, industriașii deschiși la nou îi solicită de pe acum pe clienți să ajute la proiectarea produselor, ba chiar le plătesc pentru aceasta. Constatarea se referă nu numai la industriile ale căror produse se vînd direct publicului (alimente, săpun, articole de toaletă etc), ci și la industriile de vîrf ca electronica, unde demasificarea este cea mai rapidă.

„Cele mai mari succese le-am obținut atunci cînd am colaborat strîns cu cîteva clienți”, spune șeful serviciului de planificare de la Texas Instruments. „Cînd am început prin a studia singuri o solicitare, pentru a încerca apoi să lansăm pe piața aceea un produs-standard, nu ne-a mers bine”.

Cyril H. Brown de la Analog Devices, Inc. Merge mai departe, împărțind toate produsele în două categorii: produse de tipul *inside-out* (dinăuntru-înafară) și cele de tipul *outside-in* (dinafară-înăuntru). Acestea din urmă sunt definite nu de fabricant, ci de clientul potențial, ele fiind – după Brown –

produsele ideale. Cu cât înaintăm spre forme de producție mai avansate și cu cât demasificăm și personalizăm mai mult producția în funcție de client, cu atât va trebui să crească implicarea acestuia în procesul de producție.

La firma Computer-aided Manufacturing International (CAM-I) se lucrează intens la clasificarea și codificarea pieselor și operațiilor pentru realizarea automatizării complete a producției. Stadiul final al acestei evoluții poate fi întrezărit deocamdată doar de ochiul unui expert cum este profesorul Inyong Ham de la Department of Industrial and Manufacturing Systems Engineering din Pennsylvania, dar în cele din urmă clientul va avea posibilitatea să introducă specificațiile sale direct în computerul fabricantului.

Computerul, explică profesorul Ham, nu numai că va proiecta produsul dorit de client, ci va alege și procesele de fabricație ce urmează a fi folosite. Va repartiza lucrul între mașini, va indica ordinea în care se succed operațiile, de la frezare sau șlefuire, să zicem, până la vopsit. Va elabora programele necesare pentru subcomputerele sau dispozitivele numerice care vor comanda mașinile. Și va putea introduce chiar și un „regulator adaptativ” care să optimizeze toate aceste procese atât din punct de vedere economic, cât și sub aspectele care țin de mediul ambiant.

În final, consumatorul, care nu numai că va furniza specificațiile, dar va apăsa și pe butonul care declanșează întregul proces, va deveni un participant la procesul de producție, la fel cum a fost, în lumea care acum dispare, muncitorul în salopetă de la linia de asamblare.

Dacă astfel de sisteme de fabricație pe care le pune în funcțiune clientul sunt încă o chestiune de viitor, trebuie să arătăm, în schimb, că există de pe acum cel puțin o parte din baza materială pe care ele o presupun. Bunăoară, cel puțin din punct de vedere teoretic, dacă pistolul-laser cu calculator electronic, din industria confecțiilor, despre care am vorbit în capitolul al 15-lea, ar fi conectat telefonic cu calculatorul electronic personal al unui client, acesta ar avea posibilitatea să introducă măsurile sale, să aleagă materialul potrivit și apoi să și acționeze efectiv dispozitivul de croit, fără a trebui pentru aceasta să iasă din casă.

Iată ce spune în această privință Robert H. Anderson, șeful serviciilor de informații de la RAND Corporation și eminent specialist în domeniul producției computerizate: „Peste douăzeci de ani, creativitatea unui individ se va manifesta cel mai pregnant în rolul său de consumator foarte creator... Mă gândesc, de pildă, că veți putea, stînd în fotoliul dumneavoastră de acasă, să desenați singur un model de costum sau să faceți modificări la un model-standard, după care computerul vi 1-ar croi cu ajutorul laserului și vi 1-ar coase cu ajutorul unei mașini cu comandă numerică... Veți avea chiar și posibilitatea de a comunica specificațiile dumneavoastră computerului, care să vă fabrice în funcție de ele un autoturism. În programul computerului vor fi introduse toate prevederile legale privind siguranța în circulație și tot ce ține de aspectul

tehnic, astfel încât preferințele dumneavoastră să nu treacă dincolo de anumite limite”.

Și acum, dacă adăugăm la aceasta posibilitatea ca în curînd mulți oameni să lucreze la domiciliu, în casele electronice de mîine, începem să ne facem o idee despre transformarea semnificativă pe care o vor suferi „uneltele” pe care le va avea la dispoziție consumatorul. Multe din dispozitivele electronice pe care le vom folosi la noi acasă prestînd o muncă retribuită ne vor putea servi și la producerea de bunuri și servicii pentru noi înșine. În acest sistem prosumatorul, care a precumpănit în societățile Primului Val, revine în centrul acțiunii economice – de astă dată însă pe baza tehnologică foarte avansată creată de Al Treilea Val.

Să rezumăm. Fie că analizăm mișcările de autoajutorare, tendințele indicate prin inițialele DIY sau noile tehnologii de producție, constatăm în toate o evoluție în direcția implicării mult mai strînse a consumatorului în producție. Într-o asemenea lume dispar treptat distincțiile convenționale dintre producător și consumator. Cei ce se aflau în afara producției devin participanți la ea și astfel o parte și mai mare a producției se deplasează din sectorul B al economiei în sectorul A, unde domnește prosumatorul.

Pe măsură ce înaintează acest proces, schimbarea cuprinde – la început imperceptibil, dar apoi, probabil, cu o rapiditate crescînda – și cea mai fundamentală dintre instituțiile noastre: piața.

Stilurile de viață ale prosumatorului

Atragerea consumatorului în producție are implicații uluitoare. Ca să înțelegem de ce, este bine să ne reamintim că piața are ca premisă tocmai această sciziune dintre producător și consumator, care acum începe să se estompeze. Într-o vreme cînd majoritatea oamenilor consumau ceea ce ei înșiși produceau, nu a fost nevoie de o piață dezvoltată. Aceasta a devenit necesară abia atunci cînd funcția consumului s-a separat de funcția productivă.

Autorii tradiționali dau pieței o definiție îngustă, tratînd-o ca pe un fenomen caracteristic capitalismului, bazat pe bani. În fapt, „piața” nu este decît o altă denumire pentru rețeaua de schimb, or rețele de schimb au existat (și există încă) de foarte multe feluri. Cea mai familiară pentru noi, cei din occident, este, într-adevăr, piața capitalistă, bazată pe profit. Există însă și piețe socialiste – rețele prin care bunuri și servicii produse de Ivan Ivanovici din Smolensk sunt schimbate cu bunuri și servicii produse de Johann Schmidt din Berlinul de est. Există piețe bazate pe bani, dar și piețe bazate pe troc. Piața nu este nici capitalistă, nici socialistă. Ea este, pur și simplu, o consecință inevitabilă a divorțului dintre producător și consumator. Oriunde se produce acest divorț, apare piața. Și oriunde are loc o îngustare a șanțului ce desparte

pe consumator de producător, întreaga funcție, rolul și puterea pieței sunt puse sub semnul întrebării.

Așa se face că astăzi, odată cu afirmarea prosumului, rolul pieței în viața noastră începe să se schimbe.

Nu putem ști încă încotro ne poartă această evoluție subtilă dar importantă. Cu siguranță, piața nu va dispărea. Nu mergem înapoi, spre o formă de economie de felul celei de dinaintea apariției pieței. Ceea ce am numit ceva mai sus sectorul B al economiei, adică sectorul schimbului, nu este pe cale să se atrofieze și să dispară. Vom depinde de piață încă mult timp de acum încolo.

Cu toate acestea, afirmarea prosumului este semnul sigur al unei prefaceri fundamentale în raporturile dintre sectorul A și sectorul B, prefacere pe care, practic, economiștii celui de Al Doilea Val au ignorat-o până acum.

Căci prosumul implică „demarketizarea” cel puțin a anumitor activități și, deci, o schimbare radicală a rolului pieței în societate. El ne face să presimțim pentru viitor o economie diferită de toate câte am cunoscut până acum, o economie a cărei balanță nu va fi aplecată în favoarea nici unuia din cele două sectoare, A și B. El ne vestește apariția unei economii ce nu se va asemăna nici cu economia Primului Val, nici cu economia celui de Al Doilea Val, ci, contopind caracteristici ale amîndurora, va reprezenta o nouă sinteză istorică.

Afirmarea prosumatorului, stimulată de creșterea accentuată a costului multor servicii plătite, de destrămarea serviciilor birocratizate ale celui de Al Doilea Val, de introducerea tehnologiilor celui de Al Treilea Val, de problemele șomajului structural și de mulți alți factori convergenți, duce la noi stiluri de muncă și la noi stiluri de viață. Dacă ne îngăduim puțină speculație, atunci, avînd în vedere schimbările descrise mai înainte, cum sunt tendința spre desincronizare și munca retribuită cu orar parțial, apariția posibilă a „caselor electronice” sau schimbările în structura vieții de familie, putem începe să discernem unele din modificările ce sunt de așteptat în stilurile de viață.

Putem spune, de pildă, că ne îndreptăm în viitor spre o economie cu foarte mulți oameni care n-au fost angajați niciodată cu orar integral sau unde „orarul integral” este redefinit – după cum s-a întîmplat în anii din urmă – astfel încît să însemne un număr de ore săptămînal sau anual din ce în ce mai mic. (În Suedia, unde o lege recent adoptată garanta tuturor salariaților cinci săptămîni de concediu plătit, indiferent de vîrsta sau de vechimea în muncă, s-a considerat că un an de muncă normal are 1 840 de ore. În fapt, absenteismul a atins asemenea proporții încît o medie mai realistă ar fi de 1 600 ore de salariat.)

Există deja un număr mare de salariați ce lucrează în medie numai cîte trei-patru zile pe săptămîină sau își iau concedii de cîte 6 luni sau un an în scopuri educaționale sau recreative. Această tendință ar putea să devină mai puternică pe măsură ce crește numărul menajelor cu doi salariați. Odată cu

creșterea numerică a forței de muncă – a „ratei participării la muncă”, cum spun economiștii – este foarte posibil să scadă numărul orelor de muncă pe un salariat.

Aceasta plasează într-o nouă lumină întreaga problemă a timpului liber. Odată ce admitem că o bună parte din ceea ce numim timp liber este folosit, de fapt, pentru producerea de bunuri și servicii destinate propriei noastre întrebuințări – prosumului – înseamnă că vechea distincție dintre muncă și timpul liber nu mai stă în picioare. Problema care se pune acum nu este aceea a raportului dintre munca și timpul liber, ci dintre muncă plătită, pentru sectorul B, și munca neplătită, făcută pentru sine și autogestionată, făcută în sectorul A.

În contextul celui de Al Treilea Val devin viabile noi stiluri de viață, bazate jumătate pe producția destinată schimbului și jumătate pe producția destinată propriei întrebuințări. Asemenea stiluri de viață au avut, de fapt, o largă răspândire la începuturile revoluției industriale la populațiile rurale supuse unei absorbiri lente în rîndurile proletariatului urban. În decursul unei lungi perioade de tranziție milioane de oameni au lucrat o parte din timp în fabrici, iar o parte pe ogoare, producîndu-și singuri hrana, cumpărînd o parte din ceea ce le trebuia și făcînd singuri restul. Acest mod de viață predomină și acum în multe părți ale lumii, de obicei însă pe o bază tehnologică primitivă.

Să ne imaginăm acum acest mod de viață în condițiile tehnologiilor de producere a bunurilor și alimentelor de care va dispune secolul al XXI-lea și enorm amplificat de folosirea propriilor priceperi în producerea a numeroase servicii. De exemplu, în loc să-și procure un model de rochie, prosumatoarea de mîine ar putea foarte bine să-și cumpere o casetă avînd înregistrat un program pe baza căruia mașina sa de cusut electrică să-i confecționeze rochia dorită. Cu ajutorul unei asemenea casete, chiar și cel mai neîndemînic soț ar putea să-și facă singur cămăși „la comandă”. Cei cu morbul mecanicii ar putea să nu se mai mărginească la reglarea motorului propriului autoturism, ci ar putea chiar să-și fabrice pe jumătate autoturismul preferat.

Am văzut mai sus că s-ar putea ca într-o bună zi clientul, prin computer sau prin telefon, să programeze specificațiile sale în procesul de fabricație a autoturismului pe care urmează să-l cumpere. Există însă pentru consumator și o altă modalitate de a participa, chiar și în prezent, la fabricarea unui autoturism.

Compania Bradley Automotive oferă deja un „Bradley GT kit” care vă permite „să vă asamblați singuri o luxoasă mașină sport”. Prosumatorul care cumpără acest set parțial preasamblat montează caroseria din fibre de sticlă pe un șasiu Volkswagen, conectează firele instalației electrice, fixează volanul, montează scaunele ș. a. m. d.

Ne putem imagina cu ușurință o societate în care o parte însemnată a populației o formează o generație crescută în condițiile precumpănirii muncii cu

orar parțial și dornică să-și pună la lucru propriile brațe acasă, fiind echipată cu o mulțime de minitehnologii ieftine. Fiind pe jumătate integrată pieței, iar în rest lucrînd în afara ei, muncind nu în tot timpul anului, ci intermitent, luîndu-și din cînd în cînd cîte un an de concediu, componenții acestei generații s-ar putea să cîștige mai puțin, dar ei ar compensa aceasta făcînd singuri o mulțime de treburi care în prezent costă bani, atenuînd astfel efectele inflației.

Mormonii din America ne dau o idee despre un alt stil de viață ce ar fi posibil în viitor. Multe din comunitățile lor (*stakes* – corespunzînd, aproximativ, diocazelor catolice) au ferme proprii pe care le lucrează singure. Membrii unei asemenea comunități, inclusiv cei de la oraș, își petrec o parte din timpul liber lucrînd benevol la ferme. Cea mai mare parte a recoltei nu este vîndută, ci se depozitează ca rezervă pentru situații neprevăzute sau este împărțită mormonilor mai strîmtorați. Comunitățile dispun de fabrici de conserve, instalații de îmbuteliere și silozuri de cereale. Unii mormoni își cultivă singuri pămîntul și duc produsele la fabrica locală de conserve. Alții aduc la fabrica legume proaspete din comerț.

Iată ce spune un mormon din Salt Lake City: „Mama mea cumpără roșii și face conserve din ele. «Societatea» ei de întraajutorare, o societate auxiliară a femeilor, stabilește o zi în care se duc toate și își fac conserve de roșii”. Tot așa, mulți mormoni își ajută biserica nu numai cu bani, ci și cu muncă voluntară – în construcții, de pildă.

Nu vreau nicidecum să spun cu asta că vom deveni cu toții membri ai bisericii mormonilor sau ca în viitor va fi posibil să se închege pe scară largă legături sociale și comunitare de felul celor pe care le găsim în acest grup atît de participativ, cu tot caracterul său teologic-autocrat. Probabil că vom asista însă la răspîndirea în continuare a principiului producției destinate propriilor nevoi, făcută fie de indivizi, fie de grupuri organizate.

Atunci cînd vom dispune de computere instalate acasă, de semințe potrivite din punct de vedere genetic pentru o agricultură urbană sau chiar pentru o agricultură de apartament, cînd vom avea la îndemînă utilaje ieftine pentru prelucrarea materialelor plastice, cînd vom dispune de noi materiale, adezivi și membrane și cînd vom putea beneficia gratuit de consultații tehnice prin telefon, eventual și cu instrucțiuni prezentate pe ecranele televizoarelor sau de computerele domestice, vom putea inventa stiluri de viață mai pline și mai variate, mai puțin monotone, mai bogate în bucurii creatoare și mai puțin supuse solicitărilor pieței decît cele caracteristice pentru civilizația celui de Al Doilea Val.

Nu putem ști încă pînă unde va merge acest transfer de activități din sectorul B, al schimbului, în sectorul A, al prosumului, ce variații va cunoaște balanța acestor două sectoare de la o țară la alta și ce anume stiluri de viață vor apărea pe această bază. Putem fi însă siguri că orice schimbare semnificativă în raportul dintre producția destinată uzului propriu și cea

destinată schimbului va submina temeliile sistemului nostru economic, precum și pe cele ale valorilor pe care le împărtășim.

Economia celui de Al Treilea Val

Ar putea fi o legătură între declinul, pe care atîția îl deplîng, al eticii protestante a muncii și această deplasare de accent de la producția pentru alții la producția pentru sine? Pretutindeni constatăm o anemiere a ethosului industrial care a susținut muncă îndîrjită. Conducătorii de întreprinderi din occident bombăne nemulțumiți de această „boală englezească”, ce ar urma să ne reducă pe toți la sărăcie dacă nu i se găsește leacul. „Japonezii ce mai lucrează cu temei”, zic ei. Eu însă am auzit din gura unor căpetenii de frunte ale industriei japoneze că forța lor de muncă suferă de aceeași boală.

Iată însă că aceiași oameni despre care se spune că nu muncesc cu tragere de inimă la servicii, lucrează adesea cu tragere de inimă în afara serviciului – punîndu-și faianță la baie, țesînd covoare, angajîndu-și timpul și talentul într-o campanie politică, participînd la reuniuni ale grupurilor de autoajutorare, cosind, cultivînd zarzavaturi în grădină, scriind nuvele sau reamenajîndu-și dormitorul de la mansardă. Nu cumva motivația care a susținut expansiunea sectorului B este acum canalizată spre sectorul A – sectorul prosumului?

Al Doilea Val a adus cu sine nu numai mașina cu abur și războiul de țesut mecanic. El a adus cu sine și o imensă schimbare caracterologică. Putem observa chiar și în zilele noastre cum se produce această schimbare la populațiile care trec de la societatea Primului Val la societatea celui de Al Doilea Val, cum sunt, de exemplu, coreenii, care lucrează încă la lărgirea sectorului B în detrimentul sectorului A.

Prin contrast, în societățile mature ale celui de Al Doilea Val, pe care le zguduie acum impactul celui de Al Treilea Val, pe măsură ce producția se deplasează înapoi spre sectorul A, iar consumatorul este atras din nou în procesul de producție, începe o altă transformare caracteristică. Vom examina mai tîrziu această transformare fascinantă. Deocamdată să reținem doar ideea că afirmarea prosumului este de natură să exercite o influență puternică și asupra structurii personalității.

Nicăieri, totuși, schimbările pe care le produce afirmarea prosumatorului nu sunt atît de explozive ca în domeniul economic. În loc să-și concentreze toată atenția asupra sectorului B, economiștii vor trebui să elaboreze o concepție nouă, mai holistică, asupra economiei, vor trebui să analizeze ce se petrece în sectorul A și, de asemenea, să cerceteze raporturile dintre cele două sectoare.

De cînd Al Treilea Val a început să restructureze economia mondială, breasla economiștilor a fost atacată vehement pentru incapacitatea ei de a

explica ce se întâmplă. Chiar și instrumentele ei cele mai rafinate, inclusiv modelele computerizate și matricele, par a ne spune din ce în ce mai puțin despre funcționarea efectivă a mecanismelor economice. De altfel și mulți economiști ajung la concluzia că gândirea economică tradițională, atât cea occidentală cât și cea marxistă, a pierdut contactul cu realitatea în rapidă schimbare.

Una din principalele rațiuni ale acestei situații pare a fi aceea că schimbările cu implicații profunde se produc într-o măsură din ce în ce mai mare în afara sectorului B, adică în afara procesului de schimb în ansamblu. Pentru a restabili contactul cu realitatea, economiștii celui de Al Treilea Val vor trebui să elaboreze noi modele, măsuri și indicatori pentru descrierea proceselor din sectorul A și să regândească multe supoziții fundamentale ale gândirii economice în lumina afirmării prosumatorului.

Odată ce admitem că există legături puternice între producția (și productivitatea) măsurată din sectorul B și producția (și productivitatea), pe care nimeni nu o măsoară, a sectorului A, sectorul economiei invizibile, vom fi siliți să redefinim acești termeni. Încă de la mijlocul anilor '60 economistul Victor Fuchs de la National Bureau of Economic Research a sesizat problema, arătând că dezvoltarea serviciilor face ca modul tradițional de măsurare a productivității să devină perimat. „Cunoștințele, experiența, onestitatea și motivația consumatorului – declară el – afectează productivitatea din sfera serviciilor”.

Dar chiar și în această formulare „productivitatea” consumatorului este privită numai din perspectiva sectorului B, numai ca o contribuție la producția destinată schimbului. Nu a fost încă recunoscut faptul că și în sectorul A avem producție propriu-zisă, că bunurile și serviciile produse pentru sine sunt pe deplin reale și că ele pot să înlocuiască bunuri și servicii produse în sectorul B. Statisticile tradiționale privind producția, în special cifrele ce exprimă PNB, vor fi din ce în ce mai lipsite de sens, pînă cînd le vom lărgi explicit în așa fel încît să redea și ceea ce se petrece în sectorul A.

Înțelegînd semnificația pe care o are afirmarea prosumatorului, dobîndim o mai mare precizie și în operarea cu conceptul de costuri. Multe lucruri ni se clarifică, bunăoară, odată ce recunoaștem că eficiența prosumatorului în sectorul A poate determina costuri mai mari sau mai mici pentru companii sau pentru agențiile guvernamentale care activează în sectorul B.

Astfel, de exemplu, ratele înalte ale alcoolismului, absenteismului, epuizării nervoase și tulburărilor psihice în rîndurile forței de muncă sporesc „costurile de producție”, așa cum sunt măsurate convențional în sectorul B. (Potrivit estimărilor, numai alcoolismul costă industria americană pe an 20 de miliarde de dolari timp de producție.) În măsura în care grupurile de autoajutorare atenuează problemele de acest fel în rîndurile forței de muncă,

ele contribuie la reducerea costurilor de producție. Eficiența prosumului afectează, după cum vedem, eficiența producției.

Costul producției este influențat și de alți factori, mai greu sesizabili. Câtă carte știu muncitorii și cât de clar știu să se exprime? Vorbesc ei toți aceeași limbă? Cunosc ceasul? Sunt pregătiți din punct de vedere cultural pentru munca pe care o fac? Deprinderile sociale dobândite în viața de familie le sporesc competența sau o diminuează? Toate aceste trăsături de caracter, atitudini, valori, priceperi și motivații necesare pentru o productivitate înaltă în sectorul B, al schimbului, sunt produse sau, mai corect spus, prosumate în sectorul A. Afirmarea prosumatorului – reintegrarea consumatorului în producție – ne va sili să examinăm mult mai îndeaproape interrelațiile de acest fel.

Aceeași puternică schimbare ne va sili să redefinim eficiența. În prezent, economiștii, când vor să determine eficiența, compară modurile diferite în care este produs un anumit articol sau serviciu. Rareori se gîndesc să compare eficiența producerii lui în sectorul B cu cea a prosumării lui în sectorul A. Or, tocmai asta fac milioane de oameni considerați a nu avea habar de teoria economică. Ei descoperă că, odată cu atingerea unui anumit prag de venituri, se poate dovedi mai profitabil – atît din punct de vedere economic, cît și psihologic – să prosumi, decît să cîștigi mai mulți bani.

Tot așa, economiștii și oamenii de afaceri nu caută să determine în mod sistematic efectele negative ale eficienței din sectorul B asupra sectorului A – ca, de exemplu, atunci cînd o companie, impunînd o mobilitate extrem de mare a personalului ei de conducere, provoacă prin aceasta un val de îmbolnăviri legate de stressuri, destrămări de familii sau un consum sporit de băuturi alcoolice. Nu este exclus să descoperim că ceea ce apare ca inefficient atunci cînd judecăm convențional prin prisma sectorului B este în realitate extraordinar de eficient dacă luăm în considerare ansamblul economiei, și nu doar o parte a ei.

Conceptul de eficiență, pentru a avea sens, trebuie să se refere nu numai la efectele primare, ci și la efectele mai îndepărtate, și să cuprindă ambele sectoare ale economiei, și nu doar unul din ele.

Ce se întîmpla cu conceptele de „venit”, asistență socială”, „sărăcie” sau „șomaj”? Dacă cineva trăiește pe jumătate în sistemul pieței și pe jumătate în afara lui, care anume produse, palpabile sau impalpabile, urmează a fi considerate ca făcînd parte din venitul său? Mai au vreun sens cifrele privitoare la venit într-o societate în care o bună parte din ceea ce posedă un om poate proveni din prosum?

Cum definim asistența socială într-un asemenea sistem? Trebuie oare ca cei ce beneficiază de asistență socială să muncească? Iar în caz că da, trebuie ei să-și desfășoare toată munca în sectorul B? Sau trebuie încurajați să prosume?

Care este semnificația reală a șomajului? Un muncitor din industria de automobile care-și pune singur un acoperiș nou la casă sau își face singur reparația autoturismului este oare șomer în același sens ca unul care stă în casă tolănit și urmărește meciurile de fotbal la televizor? Afirmarea prosumatorului ne obligă la revizuirea întregului nostru mod de a privi problemele înrudite ale șomajului, pe de o parte, și ale risipei birocratice și *featherbedding*³⁶-ului, pe de alta.

Societățile celui de Al Doilea Val au încercat să facă față șomajului prin măsuri ca frînarea progresului tehnologic, oprirea sau limitarea imigrărilor, crearea de birouri de plasare a mâinii de lucru, creșterea exporturilor, restrângerea importurilor, lansarea unor programe de lucrări publice, reducerea numărului orelor de muncă, încercări de sporire a mobilității forței de muncă, deportări ale unor întregi populații și prin declanșarea de războaie în vederea stimulării economiei. Problema devine însă pe zi ce trece tot mai complexă și mai dificilă.

Dar dacă problemele forței de muncă – atât ale excedentului cât și ale deficitului acesteia – nu pot fi *niciodată* rezolvate în mod satisfăcător în cadrul unei societăți a celui de Al Doilea Val? N-am putea oare, examinând economia ca un întreg, în loc de a ne concentra doar asupra unei părți a ei, să formulăm problema într-un mod nou, care să ne îngăduie să-i găsim o soluție?

Dacă avem producție în ambele sectoare, dacă într-unul din ele oamenii lucrează producând bunuri și servicii pentru ei înșiși, iar în celălalt producându-le pentru alții, ce semnificație are această situație pentru controversa privitoare la garantarea unui venit minim pentru toată lumea? În societățile celui de Al Doilea Val munca era legată în mod inextricabil de economia de schimb. Dar prosumatorii nu „muncesc” oare și ei, chiar dacă nu fac parte din piață sau sunt doar parțial cuprinși în ea? O persoană – bărbat sau femeie – care stă acasă și crește un copil, contribuind astfel la productivitatea sectorului B prin eforturile pe care le depune în sectorul A, n-ar trebui oare să primească un venit, deși nu este angajată într-o muncă retribuită în sectorul B?

Afirmarea prosumatorului va modifica în mod decisiv întreaga noastră gândire economică. Ea va modifica, de asemenea, baza conflictelor economice. Competiția dintre muncitorii-producători și managerii-producători va continua, fără îndoială. Importanța ei se va restrânge însă pe măsura creșterii prosumului și pe măsură ce înaintăm mai mult spre societatea celui de Al Treilea Val. Vor apărea, în schimb, noi conflicte sociale.

Se vor angaja bătălii când va fi vorba să stabilim care anume nevoi trebuie satisfăcute și de către care sector al economiei. Se va ascuți lupta în jurul autorizațiilor, al reglementărilor privind construcțiile ș.a.m.d., deoarece forțele celui de Al Doilea Val vor căuta să-și mențină slujbele și profiturile

---

³⁶ Politică de limitare a orelor de lucru în vederea evitării șomajului în întreprinderi în urma introducerii automatizării. – *Nota trad.*

împiedicînd pătrunderea prosumatorilor. Sindicatele cadrelor didactice luptă, de regulă, pentru a-i ține pe părinți departe de sălile de clasă, cu aceeași înverșunare cu care antreprenorii din construcții luptă pentru menținerea unor reglementări perimate în domeniul lor de activitate. Dar, așa cum există probleme de sănătate (cum sunt, de pildă, cele ce țin de alimentația excesivă, sedentarism sau tabagism) ce nu pot fi rezolvate numai de medici, ci reclamă și participarea activă a pacientului, tot așa unele probleme educaționale nu pot fi rezolvate fără concursul părinților. Afirmarea prosumatorului schimbă întreg peisajul economic.

Astfel, toate aceste efecte vor fi intensificate și întreaga economie mondială va suferi schimbări datorită unei realități istorice masive care sare deja în ochi, cu toate că economiștii și gânditorii celui de Al Doilea Val par s-o fi trecut cu vederea. Această realitate viguroasă dă relief tuturor faptelor despre care am vorbit în acest capitol.

Sfîrșitul „marketizării”³⁷

Nu numai transformarea care s-a produs în modalitățile de participare la schimbul economic a rămas aproape neremarcată. La fel s-a întîmplat cu o altă realitate, și mai fundamentală: încheierea întregului proces istoric de edificare a pieței. Acest punct de cotitură are implicații atît de revoluționare, dar în același timp atît de subtile, încît gânditorii capitaliști și cei marxiști deopotrivă, cufundați în polemicile lor axate pe problematica celui de Al Doilea Val, abia dacă i-au întrezărit semnele. El nu se încadrează în nici una din teoriile lor și, ca atare, a rămas pentru ei insesizabil.

Timp de cel puțin 10 000 de ani speța umană a lucrat la edificarea unei rețele de schimburi, adică a unei piețe, la scara întregii lumi. În ultimii 300 de ani, de cînd a început Al Doilea Val, procesul acesta a înaintat vertiginos. Civilizația celui de Al Doilea Val a „marketizat” lumea. În prezent, – exact în momentul cînd prosumul începe să se afirme iar – procesul acesta se apropie de sfîrșit.

Nu putem aprecia îndeajuns imensa semnificație istorică a acestui fapt dacă nu avem o idee clară despre ce este piața sau rețeaua de schimburi. E foarte sugestiv să ne-o imaginăm că pe un sistem de conducte. Cînd a izbucnit revoluția industrială, declanșînd Al Doilea Val, foarte puțini oameni erau racordați la sistemul bănesc. Comerțul exista, dar nu se desfășura decît la periferia societății. Diversele rețele de misiți, distribuitori, angroșiști, negustori cu amănuntul, bancheri și alte elemente ale sistemului comercial erau puține și

---

³⁷ Termenul, derivat din *market* („piață”), desemnează – după cum va rezulta din cuprinsul paragrafului – procesul de edificare și lărgire a pieței, inclusiv la scară planetară. – *Nota trad.*

încă rudimentare, oferind un număr mic de țevi înguste prin care puteau să circule bunurile și banii.

Timp de 300 de ani noi am investit energii titanice pentru dezvoltarea acestui sistem de conducte. Lucrul acesta a fost făcut pe trei căi. Mai întâi, negustorii și mercenarii civilizației celui de Al Doilea Val s-au răspândit pe tot globul, invitând sau constrângând noi populații să se alăture pieței, adică să producă mai mult și să prosume mai puțin. Triburi africane cu economii pînă atunci închise au fost îndemnate sau silit să înceapă să cultive produse agricole pentru schimb și să extragă cupru. Țărani asiatici, care pînă atunci cultivaseră doar ceea ce le era necesar pentru consumul propriu, au fost puși să lucreze pe plantații și să creșteze arbori de cauciuc pentru că automobilele aveau nevoie de pneuri. Latino-americanii au început să cultive cafea destinată comercializării în Europa și în Statele Unite. Așa a fost edificat pas cu pas acest sistem de conducte, ramificîndu-se tot mai mult și făcînd ca un număr din ce în ce mai mare de populații să devină dependente de el. Cea de-a doua cale de extindere a pieței a fost „mercantilizarea” crescîndă a vieții. Nu numai că populații din ce în ce mai mari au fost racordate la piață, ci și tot mai multe bunuri și servicii erau produse *pentru* piață, impunînd o continuă mărire a „capacității de tranzit” a sistemului, adică, plastic vorbind, o continuă mărire a diametrului conductelor.

În fine, a mai fost și o a treia cale de amplificare a pieței. Pe măsură ce societatea și economia au devenit mai complexe, s-a multiplicat numărul tranzacțiilor necesare, bunăoară, pentru ca o bucată de săpun să ajungă de la producător la consumator. Cu cît a crescut numărul intermediarilor, cu atît a devenit mai ramificat hățîșul de conducte al sistemului. Această complicație crescîndă a sistemului a fost și ea o formă de dezvoltare continuă a acestuia, aidoma adăugirii la conductele principale a tot mai numeroase țevi și vane speciale.

În prezent toate aceste forme de extindere a pieței sunt pe cale de a-și atinge limitele extreme. Doar un număr mic de populații din cîteva regiuni foarte îndepărtate nu rămas necuprinse în angrenajul pieței. Chiar și sutele de milioane de țărani din țări sărace, cu mici gospodării de subzistență, sunt cel puțin parțial integrați pieței și sistemului bănesc care o însoțește. În această direcție n-au mai rămas, deci, de făcut decît lucruri de importanță minoră. Piața nu se mai poate extinde prin cuprinderea a noi populații numeroase.

Cea de-a doua formă de extindere mai dispune încă de posibilități, cel puțin teoretic. Solicitîndu-ne imaginația, putem, fără îndoială, să mai inventăm servicii sau bunuri pentru vînzare sau troc. Dar tocmai aici începe să-și spună cuvîntul afirmarea prosumatorului. Relațiile dintre sectoarele A și B sunt complexe, multe din activitățile prosumatorilor presupun procurarea de materiale și scule pe piață. Totuși, dezvoltarea autoajutorării, mai ales, și

demarketizarea multor bunuri și servicii sugerează că și aici sfârșitul marketizării s-ar putea să nu fie departe.

În fine, ramificarea crescândă a „sistemului de conduite” al schimbului – complexitatea tot mai mare a distribuției, interpunerea tot mai multor mijlocitori – pare și ea să se apropie de un punct de saturație. Costul schimbului, chiar și după etaloanele convenționale, a ajuns în prezent să depășească, în multe domenii, costurile producției materiale. Mai devreme sau mai târziu, procesul acesta atinge o limită. În același timp, computerele și apariția tehnologiei mînuite de prosumator par să ducă la restrîngerea inventarelor și la simplificarea rețelei de distribuție. Și aici, prin urmare, totul anunță sfârșitul – dacă nu imediat, în orice caz, nu prea îndepărtat – al procesului de marketizare.

Dacă edificarea rețelei de schimburi este pe punctul de a fi încheiată, ce semnificație are acest fenomen pentru modul nostru de a munci, pentru valorile noastre și pentru viața noastră psihică? Piața, în fond, nu înseamnă numai oțelul, pantofii, bumbacul sau conservele de alimente care circulă prin ea. Piața este mecanismul prin care trec asemenea bunuri și servicii. De fapt, ea nu este nici un simplu mecanism economic. Ea este un mod de organizare a oamenilor, un mod de gîndire, un ethos și un spectru comun de așteptări (de exemplu, așteptarea că bunurile pentru care am plătit ne vor fi, într-adevăr, livrate). Piața este, deci, deopotrivă o realitate economică și o structură psihologică. Efectele ei transcend cu mult sfera economică.

Dezvoltînd în mod sistematic legături între miliarde de oameni, piața a creat o lume în care nimeni – nici un individ, nici o națiune, nici o cultură – nu este stăpîn exclusiv al destinului său. Ea a dat naștere credinței că integrarea în sistemul de schimburi este un fenomen „progresist”, pe cînd autarhia este „retrogradă”. Ea a răspîndit materialismul vulgar și credința că economia și motivația economică sunt resorturile primordiale ale vieții umane. Potrivit viziunii pe care ea a acreditat-o, viața ar fi un șir de tranzacții contractuale, iar societatea ar fi cimentată prin „contracte matrimoniale” sau prin „contract social”. Astfel, marketizarea a modelat ideile și valorile, precum și acțiunile a miliarde de oameni și a marcat fizionomia civilizației celui de Al Doilea Val.

A fost nevoie de enorme investiții de timp, energie, capital, cultură și materii prime pentru a crea o situație în care un cumpărător din Carolina de Sud poate face tranzacții cu un funcționar din Coreea de Sud pe care nu l-a văzut și de care n-a auzit niciodată – fiecare din ei avîndu-și abacul sau computerul său, imaginea sa internă a pieței și o gamă de așteptări privitoare la celălalt, fiecare executînd anumite acte previzibile, fiindcă pe amîndoi viața i-a învățat să joace anumite roluri prespecificate, fiecare fiind o parte a unui gigantic sistem planetar în care sunt angrenați milioane, ba chiar miliarde de alți indivizi.

S-ar putea susține cu argumente serioase că edificarea acestui complicat eșafodaj de relații umane și răspîndirea lui explozivă pe suprafața planetei a fost cea mai impunătoare operă a civilizației celui de Al Doilea Val, eclipsînd pînă și spectaculoasele realizări tehnologice. Crearea pas cu pas a acestei structuri esențialmente socioculturale și psihologice (chiar privită independent de torentul de bunuri și servicii care curge prin ea) poate fi asemuită cu piramidele egiptene, cu apeductele romane, cu Zidul chinezesc și cu catedralele medievale, înmiit combinate și multiplicat.

Acest proiect gigantic, fără egal în istorie, de construire a unei rețele de conducte și canale prin care a ajuns să pulseze și să curgă cea mai mare parte a vieții economice, a imprimat pretutindeni civilizației celui de Al Doilea Val dinamismul și vigoarea ei propulsivă. Într-adevăr, dacă se poate spune în genere despre această civilizație astăzi muribundă că a avut o misiune, această misiune a constat în marketizarea întregii lumi.

Această misiune este în prezent practic încheiată.

Timpurile eroice ale edificării pieței au apus, fiind înlocuite de o fază nouă, în care nu facem decît să întreținem, să renovăm și să modernizăm sistemul de conducte. Fără îndoială că va trebui să reprojecțăm unele porțiuni importante ale ei, adaptîndu-le fluxurilor de informație care au sporit enorm. Sistemul va depinde din ce în ce mai mult de electronică, biologie și de noile tehnologii sociale. Neîndoielnic, va fi nevoie și pentru aceasta de resurse, imaginație și capital. Dar comparativ cu epuizantul efort investit în marketizarea pe care a realizat-o Al Doilea Val, programul acesta de înnoire va cere din partea noastră mult mai puțin timp, energie, capital și imaginație. El va necesita mai puțin *hardware* și mai puține resurse umane decît a necesitat procesul de edificare propriu-zis. Oricît de complexă ar fi să se dovedească această conversiune, marketizarea va înceta să mai fie proiectul central al civilizației.

Al Treilea Val va crea, deci, prima civilizație „transmarket” din istorie.

Prin „transmarket” nu am în vedere o civilizație fără circuite de schimb, o lume refărmîțată în comunități mici, izolate, complet autarhice, incapabile sau lipsite de dorința de a face comerț între ele. Nu am în vedere o revenire la trecut. Am în vedere o civilizație care depinde de piață, fără a mai fi însă absorbită de nevoia de a construi, extinde, complica și integra această structură. O civilizație capabilă să se îndrepte spre alte preocupări, tocmai pentru că piața a fost deja edificată și desăvîrșită.

Și întocmai cum nimeni din cei care au trăit în secolul al XVI-lea nu și-ar fi putut imagina în ce fel creșterea pieței avea să schimbe preocupările lumii în domeniul energiei, politicii, religiei, artei, vieții sociale, justiției, vieții de familie sau al dezvoltării personalității, tot așa și nouă ne vine astăzi extrem de greu să prevedem efectele pe termen lung ale sfîrșitului marketizării.

Și totuși, acestea se vor infiltra în tot țesutul vieții – dacă nu al vieții noastre, în orice caz al vieții copiilor noștri. Opera de marketizare a costat scump. Chiar și în termeni pur economici, prețul plătit pentru ea a fost enorm. Pe măsură ce, în decursul ultimelor trei secole, productivitatea speței umane a crescut, o parte considerabilă a acestei productivități, din ambele sectoare, a fost deviată spre edificarea pieței.

Acum, când sarcina constructivă de bază a fost practic realizată, enormele energii care odinioară erau îndreptate spre edificarea sistemului pieței mondiale devin disponibile pentru alte proiecte umane. Chiar și numai acest fapt va genera un spectru nelimitat de schimbări în planul civilizației. Vor apare noi religii. Crearea de opere de artă va lua o amploare de neînchipuit până acum. Știința va înregistra progrese fantastice. Și, mai presus de toate, vor lua ființă noi tipuri de instituții sociale și politică.

Ceea ce este astăzi în joc înseamnă mai mult decât alternativa capitalism sau socialism, mai mult decât problemele energiei, alimentației, populației, capitalului, materiilor prime sau locurilor de muncă; în joc este rolul pieței în viețile noastre și însuși viitorul civilizației.

Iată care este semnificația profundă a afirmării prosumatorului.

Schimbarea structurii profunde a economiei face parte integrantă din valul de schimbări legate între ele care afectează în prezent baza noastră energetică, tehnologia noastră, sistemul nostru informațional, structurile noastre familiale și economice. Acestea, la rîndul lor, se întrepătrund cu viziunea noastră asupra lumii. Și în această din urmă sferă se produce acum o bulversare istorică: o revoluționare a întregii concepții despre lume subiacente civilizației industriale, realismului industrial.

21. Vîrtejul spiritual

Niciodată încă un număr atît de mare de oameni din atît de multe țări – inclusiv oameni instruiți și considerați a avea un larg orizont cultural – nu s-au simțit atît de neajutorați din punct de vedere intelectual, cufundați, parcă, într-un vîrtej de idei contradictorii, derutante și cacofonice. Universul nostru spiritual este zguduit de viziuni ce se războiesc între ele.

Zi de zi își fac apariția mode noi, noi descoperiri științifice, noi religii, mișcări sau manifeste. Cultul naturii, percepția extrasenzorială, medicina holistă, sociologia, anarhismul, structuralismul, neomarxismul, noua fizică. Mistica orientală, tehnofilia, tehnofobia și mii de alte curente și contracurente traversează ecranul conștiinței noastre, fiecare cu sacerdoțiul său științific și cu figuri de *guru* apărute peste noapte.

Știința în formă ei consacrată este supusă unor atacuri tot mai violente. Asistăm la o recrudescență a religiei fundamentaliste și la căutarea disperată a credinței în ceva – aproape indiferent ce.

Adevărul e că această confuzie se datorează în bună parte unui război cultural din ce în ce mai intens – coliziunii dintre cultura născîndă a celui de Al Treilea Val și ideile și postulatele adînc înrădăcinate ale societății industriale. Căci așa cum odinioară Al Doilea Val a înghițit viziunile tradiționale, difuzînd în locul lor un sistem de credințe numit de mine „realism industrial”, în prezent constatăm începuturile unei revolte filozofice avînd drept scop detronarea dogmelor dominante din ultimii 300 de ani. Ideile-cheie ale perioadei industriale sunt treptat discreditate, depășite, înlăturate sau subsumate unor teorii mult mai cuprinzătoare și mai puternice.

Credințele subiacente ale civilizației celui de Al Doilea Val nu s-au impus în decursul ultimelor trei secole decît printr-o luptă înverșunată. În știință, învățămînt, religie și în nenumărate alte domenii gînditorii „progresiști” ai industrialismului au luptat împotriva gînditorilor „reacționari” care reflectau și raționalizau societățile agrare. Astăzi, cînd începe să prindă chip cultură nouă a celui de Al Treilea Val, susținătorii industrialismului sunt cei aflați în defensivă.

Noua imagine a naturii

Nicăieri nu se vede mai bine această ciocnire de idei decît în schimbarea pe care o suferă imaginea noastră despre natură.

În ultimul deceniu s-a dezvoltat în întreaga lume o mișcare pentru protejarea mediului natural, ca reacție la schimbările potențial primejdioase pe care le producem în biosferă. Această mișcare nu s-a mărginit să atace poluarea, aditivii alimentari, reactoarele nucleare, autostrăzile și spray-urile. Ea ne-a obligat să regîndim raporturile noastre cu natura. Ca urmare, în loc să ne considerăm angajați într-un război necruțător cu ea, începem să îmbrățișăm o optică nouă, în care accentul cade pe simbioza sau armonia dintre om și planeta pe care trăiește. Din postura de adversari ai naturii, trecem în aceea de aliați ai ei.

Pe plan științific, noua atitudine s-a concretizat în mii de studii consacrate unei mai bune înțelegeri a relațiilor ecologice, care să ducă la atenuarea impacturilor noastre asupra naturii sau la canalizarea lor în direcții constructive. Abia acum începem să ne dăm seama cu adevărat de complexitatea și de dinamismul acestor relații și să reconceptualizăm societatea însăși prin ideile de reciclare, regenerare și de „capacitate portantă” a sistemelor naturale.

Toate acestea își află un reflex în schimbarea corespunzătoare a atitudinilor generale ale oamenilor față de natură. Fie că analizăm anchetele de opinie publică sau textele muzicii pop, imagistica publicitară sau conținutul

predicilor, întâlnim dovezi ale unui respect din ce în ce mai mare, deși adesea romantic, față de natură.

Milioane de cetățeni tinjesc după peisajul rustic, iar Urban Land Institute înregistrează o deplasare semnificativă a populației spre zonele rurale. În anii din urmă a sporit mult interesul pentru alimentele naturale și pentru nașterile naturale, pentru alăptarea maternă a pruncilor, pentru bioritmuri și pentru îngrijirea corpului. Iar suspiciunea publicului față de tehnologie s-a răspândit atât de mult, încât pînă și cei mai mărginiți susținători ai PNB nu pot să nu se alăture astăzi, cel puțin în vorbe, ideii că natura trebuie ocrotită, și nu prădată, că efectele secundare nefaste ale tehnologiei asupra naturii nu trebuie trecute sub tăcere, ci trebuie anticipate și prevenite.

Dat fiind că puterea noastră de a-i dăuna a crescut enorm, Pămîntul este privit acum că fiind mult mai fragil decît putea bănui civilizația celui de Al Doilea Val. În același timp, el ne apare acum ca un punctuleț tot mai mic într-un univers care, pe zi ce trece, devine în ochii noștri mai mare și mai complex.

De cînd a început, acum vreo 25 de ani, Al Treilea Val, oamenii de știință au pus la punct un întreg arsenal de instrumente pentru sondarea celor mai îndepărtate orizonturi ale naturii. Iar toți acești laseri, rachete, acceleratoare, plasmă, posibilitățile fantastice ale fotografiei, computerele și dispozitivele de ciocnit particule au pulverizat concepția noastră despre lumea ce ne înconjoară.

Fenomenele pe care le putem observa astăzi sînt incomparabil mai mari, sau mai mici, sau mai rapide decît oricare din cele la care am avut acces în timpul celui de Al Doilea Val. Studiem astăzi fenomene a căror mărime reprezintă a 1 000 000 000 000 000-a parte dintr-un centimetru, într-un univers explorabil ce se întinde la distanțe de cel puțin 100 000 000 000 000 000 000 mile față de noi. Studiem fenomene cu o durată ce nu depășește o 10 000 000 000 000 000 000 000-me de secundă. Prin contrast, astronomii și cosmologii noștri ne spun că vîrsta universului este de circa 20 000 000 000 de ani. Însăși scara de mărime naturii explorabile depășește cu mult pînă și cele mai extravagante supoziții care s-au putut face cu cîtva timp în urmă.

Ni se mai spune, pe deasupra, că s-ar putea ca Pămîntul să nu fie singură sferă locuită în necuprinsul acesta învolburat. După cum spune astronomul Otto Struve, „marele număr de stele ce trebuie că posedă planete, concluziile multor biologi că viața este o proprietate inerentă a anumitor tipuri complicate de molecule sau de agregate de molecule, uniformitatea elementelor chimice în toate părțile universului, lumina și căldura pe care le emit aștrii de tipul soarelui, în fine, existența apei nu numai pe Pămînt, ci și pe Marte sau Venus, ne obligă să ne revizuim modul de gîndire” și să luăm în considerare posibilitatea vieții extraterestre.

Aceasta, firește, nu înseamnă „mici umanoizi verzi”, și nu înseamnă nici O.Z.N.-uri (deși această din urmă posibilitate nu poate fi exclusă). Dar însăși

sugestia că viața nu este un fenomen exclusiv terestru semnifică încă o modificare în modul nostru de a percepe natura și de a ne situa pe noi în ea. Începînd din 1960, oamenii de știință „ascultă” întinderile cosmice, sperînd să detecteze semnale de la vreo inteligență îndepărtată. În Congresul S.U.A. s-au făcut audieri cu privire la „posibilitatea vieții inteligente în alte părți ale universului”. Iar nava spațială „Pioneer-10” a luat cu sine în spațiul interstelar un mesaj pictografic adresat extratereștrilor.

Pe măsură ce crește forța celui de Al Treilea Val, planeta noastră ne pare tot mai mică și mai vulnerabilă. Locul nostru în univers ne apare mai puțin grandios. Iar posibilitatea, cît de mică, de a afla într-o bună zi că nu suntem singuri în univers ne pune pe gînduri.

Imaginea noastră despre natură nu mai e cea care a fost.

Proiectanți ai evoluției

Nici imaginea noastră despre evoluție nu mai e ceea ce a fost. Ba nici chiar evoluția însăși.

Biologii, arheologii și antropologii care se străduiesc să descifreze tainele evoluției descoperă și ei că se găsesc într-o lume mai mare și mai complexă decît își imaginau pînă de curînd și că legi pe care odinioară le-au considerat de aplicabilitate universală sunt de fapt numai niște cazuri particulare.

Geneticianul François Jacob, laureat al Premiului Nobel, spune despre aceasta: „De la Darwin încoace biologii au elaborat treptat o schemă a mecanismului evoluției, numită selecție naturală. Pe această bază s-au făcut dese încercări de a prezenta orice evoluție – cosmică, chimică, culturală, ideologică, socială – ca fiind guvernată de un mecanism de selecție similar. Astfel de încercări par însă sortite eșecului, întrucît de la un plan la altul regulile se schimbă”.

Chiar și înăuntrul palierului biologic, reguli ce odinioară păreau aplicabile pretutindeni sunt acum puse sub semnul întrebării. Astfel, biologii au fost nevoiți să-și pună întrebarea dacă întreaga evoluție biologică este rezultatul variației și al selecției naturale și dacă nu cumva la nivel molecular ea depinde de o acumulare de variații ce se soldează cu o „derivă genetică”, fără intervenția selecției naturale darviniene. Dr. Motoo Kimura de la Institutul național de genetică din Japonia spune că evoluția de la nivelul molecular pare a fi „total incompatibilă cu previziunile neodarvinismului”.

Au fost zdruncinate și alte supoziții ce păreau ferm statornicite. Știam de la biologi că *eucariotele* (ființele omenești și majoritatea celorlalte forme de viață) s-au dezvoltat, în ultimă instanță, din celule mai simple numite *procariote* (printre care se numără bacteriile și algele). Anumite cercetări de dată recentă subminează însă această teorie, sugerînd ideea tulburătoare că forme de viață mai simple ar fi putut să descindă din forme mai complexe.

Tot așa, știam că evoluția favorizează adaptările ce sporesc șansele de supraviețuire. Iată însă că acum găsim exemple frapante de transformări evolutive ce par să aducă avantaje pe termen lung - cu prețul unor dezavantaje pe termen scurt. Ce favorizează, atunci, evoluția?

O altă știre uimitoare ne-a parvenit de la Grant Park Zoo din Atlanta, unde împerecherea întâmplătoare a două specii de maimuțe cu zestre cromozomică total diferită a dat naștere primei maimuțe hibride de care avem cunoștință. Deși cercetătorii nu sunt siguri dacă maimuța-hibrid va fi fertilă, genotipul ei bizar vine în sprijinul ideii că evoluția poate avea loc nu numai prin acumularea unor variații mici, ci și prin salturi.

Și într-adevăr, departe de a vedea în evoluție un proces lin, mulți biologi și arheologi contemporani studiază „teoria catastrofelor” pentru a putea să explice „lacunele” și „salturile” în multiplele ramificații ale registrului evolutiv. Alții studiază anumite schimbări mici care e posibil să fi fost amplificate prin feedback, ducând la transformări structurale bruște. În legătură cu fiecare din aceste probleme comunitatea științifică este dezbinată de aprige controverse.

Toate controversele de acest gen au fost însă eclipsate de un fapt cu adevărat istoric.

În 1953, un tânăr biolog englez, James Watson, ședea într-o bună zi la bufetul Eagle din Cambridge, când deodată dădu buzna înăuntru, surescitat, colegul său Francis Crick, anunțând pe toată lumea care putea să-l audă că ei descoperiseră secretul vieții. Era adevărat. Watson și Crick descoperiseră structura ADN.

Prin 1957, când apăreau primele semne ale celui de Al Treilea Val, dr. Arthur Kornberg a descoperit mecanismul de autoreproducere a ADN-ului. Începând din acel moment, citim într-o lucrare de popularizare ce descrie pe scurt șirul acestor evenimente, „am descoperit codul ADN..., am aflat cum transmite ADN-ul instrucțiunile sale celulei..., am analizat cromozomii pentru a determina funcția genetică, am sintetizat o celulă..., am realizat fuziunea unor celule provenind de la două specii diferite..., am izolat gene umane pure..., am «cartografiat» genele..., am sintetizat o genă..., am modificat ereditatea unei celule”. În prezent, specialiștii în inginerie genetică din laboratoare aflate în diferite părți ale globului sunt în măsură să creeze forme de viață cu totul noi. Ei au luat-o am putea spune, înaintea evoluției însăși.

Gînditorii celui de Al Doilea Val vedeau în specia umană punctul culminant al unui lung proces evolutiv. Astăzi, gînditorii celui de Al Treilea Val trebuie să ia în considerare faptul că suntem pe cale de a deveni *proiectanții* evoluției. Evoluția nu va mai arăta niciodată la fel ca înainte.

Întocmai ca și ideea noastră despre natură, evoluția este supusă și ea unei reconceptualizări drastice.

Avînd în vedere schimbările intervenite în ideile noastre despre natură și despre evoluție, nu ne vom mira, desigur, de reevaluarea profundă la care sunt supuse ideile despre progres formate în epoca celui de Al Treilea Val. Așa cum am văzut mai înainte, perioada industrială s-a caracterizat printr-un optimism facil, care vedea în fiecare descoperire științifică și în fiecare „nou produs ameliorat” o dovadă a înaintării inevitabile în direcția perfecțiunii umane. Începînd de la mijlocul anilor '50, cînd Al Treilea Val a început să surpe civilizația celui de Al Doilea Val, puține idei au fost supuse unor atacuri atît de aprige ca acest tonic crez.

„Beatnicii” din anii '50 și hippy-ii din anii '60 au făcut din pesimismul privitor la condiția umană o temă culturală dominantă. Aceste mișcări au contribuit mult la înlocuirea optimismului reflex prin deznădejdea reflexă.

Pesimismul a devenit curînd o adevărată modă. La Hollywood, de exemplu, în filmele din anii '50 și '60 locul eroilor cu chip dîrz din anii '30 și '40 a fost luat de antieroi înstrăinați – răzvrățiți fără cauză, pistolari stilați, traficanți de droguri șarmanți, motocicliști angoasați sau inși duri și taciturni (deși, în fond, sentimentali). Viața era văzută acum ca un joc în care nimeni nu câștigă.

Literatura, teatrul și artele din multe țări ale celui de Al Doilea Val s-au cufundat și ele într-o sumbră deznădejde. La începutul anilor '50 Camus definise deja temele pe care aveau să le dezvolte apoi nenumărați romancieri; teme pe care un critic englez avea să le rezume în fraza: „Omul e supus erorii, teoriile politice sunt relative, progresul automat e un miraj”. Pînă și literatura științifico-fantastică, înțesată altădată de aventuri utopice, a devenit amară și pesimistă, oferind o puzderie de imitații palide după Huxley și Orwell.

Tehnologia a încetat să mai fie considerată o locomotivă a progresului, fiind înfățișată acum tot mai mult ca o forță apocaliptică ce distruge deopotrivă libertatea umană și mediul natural. Pentru mulți din apărătorii mediului înconjurător, cuvîntul „progres” a dobîndit o rezonanță odioasă. Librăriile au fost inundate de cărți purtînd titluri ca *The Stalled Society* (Societatea împotmolită), *The Coming Dark Age* (Spre epoca tenebrelor), *In Danger of Progress* (Primejdia numită progres), *The Death of Progress* (Moartea progresului).

Cînd societatea celui de Al Doilea Val a trecut cu pas șovăielnic pragul anilor '70, Raportul către Clubul de la Roma intitulat *Limitele creșterii*, vestind catastrofa lumii industriale, a imprimat o tonalitate funebră unei bune părți a deceniului ce a urmat. Tulburările, șomajul și inflația, intensificate de embargoul petrolier din 1973, au contribuit și ele la răspîndirea pesimismului și la abandonarea ideii că omenirea progresează în mod ineluctabil. Henry Kissinger a făcut și el pe mulți să se înfioare, vorbind cu accente spengleriene despre declinul Occidentului.

Dacă pesimismul acesta era justificat sau nu, rămîne ca fiecare cititor să decidă. Un lucru, însă, este clar: pe măsură ce ne apropiem de sfîrșitul civilizației celui de Al Doilea Val, ideea progresului inevitabil și liniar, care s-a numărat și ea printre pilonii realismului industrial, are tot mai puțini adepți.

Astăzi, peste tot în lume, cîștiga din ce în ce mai mult teren ideea că progresul nu mai poate fi măsurat folosind drept criteriu tehnologia sau nivelul de trai material și că o societate decăzută din punct de vedere moral, estetic, politic sau ambiental nu este o societate avansată, oricît ar fi de bogată și oricît de sofisticată ar fi tehnica de care dispune. Într-un cuvînt, ne îndreptăm spre o noțiune de progres mai cuprinzătoare – un progres ce nu se realizează în mod automat și nu se mai definește doar prin criterii materiale.

Tot așa, astăzi suntem mai puțin atrași de viziunea după care societățile ar străbate toate același drum, înaintînd fiecare în mod automat de la o stație culturală la următoarea, mai „avansată”. Poate că nu există un făgaș unic, ci, așa-zicînd, numeroase ramificații, societățile putînd atinge o dezvoltare multilaterală pe căi diferite.

Începem să ne reprezentăm progresul sub forma dezvoltării unui arbore cu multe ramuri îndreptate spre viitor și să considerăm drept criteriu al lui însăși varietatea și bogăția culturilor umane. Într-o asemenea optică, tranziția pe care o constatăm în prezent spre o lume mai diversificată, demasificată, poate fi privită ea însăși ca un important salt înainte, analog tendinței spre diferențiere și complexitate, atît de obișnuită în evoluția biologică.

Orice s-ar întîmpla de-acum încolo, este improbabilă o întoarcere a culturii la progresivismul naiv, uniliniar, blajin-optimist care a caracterizat și inspirat epoca celui de Al Doilea Val.

În deceniile din urmă am fost nevoiți, așadar, să procedăm la o reconceptualizare a naturii, a evoluției și a progresului. Aceste concepte se întemeiau, însă, pe idei și mai fundamentale: pe presuposițiile noastre despre timp, spațiu, materie și cauzalitate. Iar Al Treilea Val dizolvă pînă și aceste presuposiții, adică liantul însuși al civilizației celui de Al Doilea Val.

Viitorul timpului

Fiecare nouă civilizație aduce cu sine schimbări nu numai în modul cum oamenii tratează timpul în viața de fiecare zi, ci și în „hărțile” mintale ale timpului. Al Treilea Val revizuiește „hărțile” noastre temporale de pînă acum.

Începînd de la Newton, civilizația celui de Al Doilea Val își reprezenta timpul ca pe o curgere liniară dinspre negurile trecutului spre nemărginirea viitorului. Timpul era considerat ca fiind absolut uniform în toate părțile universului și independent de materie și de spațiu. Se admitea că fiecare moment sau segment al timpului este identic cu cel următor.

Astăzi, însă – după cum spune John Gribbin, astrofizician și autor de scrieri științifico-fantastice – „savanți serioși, cu impecabile atestări academice și cu o îndelungată experiență în cercetare, ne înștiințează calm că... timpul nu este ceva ce curge inexorabil înainte în ritmul constant pe care-l indică ceasornicele și calendarele noastre, ci că în natură el prezintă inflexiuni și deformări, rezultatul final depinzând de punctul din care este măsurat. La limita extremă, obiectele supercomprimate – așa-numitele găuri negre – pot să anihileze total timpul, oprindu-l în vecinătatea lor”.

Einstein demonstrase deja, la începutul secolului, că timpul se putea comprima și dilata, dinamitând astfel noțiunea de timp absolut. Să reamintim pe scurt situația imaginată de el și devenită de mult clasică, cu calea ferată și cei doi observatori:

Un om aflat lângă o cale ferată zărește două semnale luminoase care se aprind în același timp, unul departe, în partea dinspre nord a căii ferate, celălalt în partea dinspre sud. Un alt ins se află într-un tren ce se deplasează cu o viteză foarte mare, spre nord, pe această linie ferată. Acesta, în momentul când trece prin dreptul observatorului de lângă linie, zărește și el cele două semnale. Lui însă cele două semnale nu-i apar simultan. Dat fiind că trenul îl transportă cu mare viteză dinspre unul din ele spre celălalt, lumina de la semnalul spre care se îndreaptă ajunge la el mai repede decât lumina de la celălalt. Pentru observatorul din tren, semnalul luminos dinspre nord apare înaintea celui dinspre sud.

Distanțele cu care avem de-a face în viața de toate zilele sunt atât de mici, comparativ cu viteza luminii, încât diferența ar trece neobservată. Situația imaginată de Einstein ne arată însă că ordinea cronologică a evenimentelor – care din ele este mai înainte, care vine după el sau mai târziu – depinde de viteza observatorului. Timpul nu este absolut, ci relativ.

Iată-ne, așadar, departe de ideea de timp pe care se bazau fizica clasică și realismul industrial. Pentru ele era ceva de la sine înțeles că „înainte” și „după” au o semnificație fixă, independentă de orice observator.

Dezvoltarea actuală a fizicii cunoaște deopotrivă explozii și implozii. Fizicienii imaginează – sau descoperă – neîncetat noi particule elementare sau fenomene astrofizice, de la quarkuri la quasari, cu implicații neașteptate care ne obligă uneori la noi schimbări în concepțiile noastre despre timp.

La un capăt al scării, de exemplu, cerul apare punctat cu găuri negre, care aspiră totul, inclusiv lumina, violînd – poate chiar anulînd – legile fizicii. Aceste vârtejuri întunecoase, după cum ni se mai spune, se termină în „singularități” unde energia și materia, pur și simplu, dispar. Fizicianul Roger Penrose presupune chiar existența unor „găuri de vierme” și „găuri albe” prin care energia și materia pierdute s-ar scurge într-un alt univers – admitînd că înțelegem ce ar putea însemna acest mod de a vorbi.

Se crede că în regiunile din preajma unei găuri negre o clipă ar putea fi echivalentă cu eoni întregi de pe Pământ. Astfel, dacă o misiune de control interstelar ar trimite o navă spațială ca să exploreze o gaură neagră, noi am avea, poate, de așteptat un milion de ani întoarcerea navei, în timp ce ceasornicul acesteia, dată fiind distorsiunea gravitațională din apropierea găurii negre – pentru a nu mai vorbi de efectele vitezei –, ar arăta că s-au scurs doar câteva minute sau secunde.

Dacă părăsim imensitățile cerului și pătrundem în lumea particulelor sau undelor microscopice, dăm de fenomene la fel de surprinzătoare. Dr. Gerald Feinberg de la Columbia University a emis chiar ipoteza existenței unor particule, numite *tahioni*, ce s-ar mișca cu o viteză superioară vitezei luminii și pentru care – după cum susțin unii din colegii săi – timpul ar curge înapoi.

Fizicianul englez J. G. Taylor spune că „noțiunea microscopică de timp este mult diferită de cea macroscopică”. Un alt fizician, Fritjof Capra, dă o formulare mai simplă a acestei idei. Timpul, spune el, „curge cu viteze diferite în diferite părți ale universului”. Ne aflăm, deci, din ce în ce mai mult în situația de a nici nu mai putea vorbi despre „timp” la singular; în diferite părți ale universului său ale universurilor în care ne găsim, par să existe timpuri alternative și plurale, supuse unor reguli diferite. Toate acestea doboară pilonii pe care s-a sprijinit ideea timpului liniar universal, fără a-i substitui vechile reprezentări despre timpul ciclic.

Prin urmare, exact în momentul când restructurăm în mod radical utilizările sociale pe care le dăm timpului (introducând orarul glisant la locurile de muncă, decuplându-i pe muncitori de la banda rulantă, ca și prin alte schimbări descrise în capitolul 19), reformulăm din temelii și imaginile noastre teoretice despre timp. Iar dacă aceste descoperiri teoretice par, deocamdată, lipsite de orice fel de aplicații practice în viața cotidiană, să ne amintim că același lucru s-a putut spune odinioară despre anumite configurații de semne aparent speculative, scrise cu creta pe tablă, care erau de fapt formulele ce au dus în cele din urmă la fisiunea atomului.

Voiajorii spațiului

Multe din aceste schimbări pe care le suferă concepția noastră despre timp se repercutează și asupra teoriilor noastre despre spațiu, cele două fiind strâns împletite. Există însă și căi mai directe pe care se produc modificări în imaginea noastră despre spațiu.

Se schimbă spațiile concrete în care cu toții trăim, muncim sau ne jucăm. Cum anume ne ducem la lucru, cât de departe și cât de des călătorim, unde trăim – toate acestea influențează experiența noastră spațială. Or, acum toate acestea se schimbă. Într-adevăr, pe măsură ce avansează Al Treilea Val, intrăm într-o nouă fază a relațiilor omenirii cu spațiul.

Primul Val, care a dus la răspîndirea agriculturii pe tot globul, a dat naștere - după cum am mai spus - așezărilor agricole permanente, unde majoritatea oamenilor își petreceau toată viața într-un orizont de cîțiva kilometri în jurul locului în care se născuseră. Agricultură a introdus o existență sedentară, spațial intensivă și a generat puternice atașamente locale, caracteristice mentalității rurale.

Civilizația celui de Al Doilea Val, la rîndul ei, a concentrat populații imense în orașe mari și, dat fiind că a fost nevoită să apeleze la resurse îndepărtate și să distribuie bunuri la mari distanțe, a cultivat la oameni mobilitatea. Cultura produsă de ea a fost spațial extensivă și centrată nu pe sate, ci pe orașe sau națiuni.

Al Treilea Val modifică experiența noastră spațială prin faptul că, în locul concentrării populației, favorizează dispersarea. În timp ce, în acele părți ale lumii care se află încă în curs de industrializare, continuă afluxul a milioane de oameni spre zonele urbane, în țările cu tehnologie avansată se înregistrează deja o inversare a curentului. Populația unor metropole ca Tokio, Londra, Zürich, Glasgow și multe altele începe să scadă, în timp ce aceea a orașelor mijlocii și mici înregistrează creșteri.

American Council of Life Insurance declară în legătură cu aceasta: „Anumiți experți în urbanistică sunt de părere că în S.U.A. marile orașe sunt o realitate ce aparține trecutului”. Revista *Fortune* constată că „tehnologia transporturilor și comunicațiilor a tăiat coridoarele ce legau marile corporații de orașele lor de reședință tradiționale”. Iar un articol din *Business Week* purta titlul „Perspectivele unei națiuni fără orașe mari”.

Această redistribuire și deconcentrare a populației va schimba, cu timpul, postulatele și așteptările noastre atît în privința spațiului personal cît și a celui social, în privința distanțelor acceptabile dintre domiciliu și locul de muncă, în privința densității habitatului, ca și în multe altele.

Pe lîngă schimbările de acest fel, Al Treilea Val pare să genereze o nouă atitudine, de intens atașament local, dar în același timp și planetar, chiar galactic. Constatăm pretutindeni o redeșteptare a interesului pentru „comunitate” și „cartier”, pentru politica locală și legăturile locale, în timp ce un mare număr de oameni - deseori aceiași care vădesc cele mai puternice atașamente locale - se arată preocupați de problemele mondiale, de foametea sau războaiele din regiuni aflate la multe mii de kilometri depărtare.

Pe măsură ce capătă extindere cele mai moderne mijloace de comunicare și pe măsură ce munca este readusă cu încetul la domiciliu, în casa electronică, această dualitate se va consolida: vom întîlni tot mai mulți oameni care rămîn relativ aproape de casă, migrează mai puțin frecvent, fac poate mai multe călătorii de agrement decît acum, dar mult mai puține călătorii de afaceri, în timp ce, pe de altă parte, gîndurile și mesajele lor străbat întreg cuprinsul planetei, ba pătrund chiar și în spațiul cosmic. În mentalitatea celui

de Al Treilea Val se îngemănează preocuparea pentru ce este aproape de noi cu preocuparea pentru ceea ce este departe.

Adoptăm de asemenea cu rapiditate imagini mai dinamice și mai relativiste despre spațiu. Am la mine în birou mai multe fotografii mărite ale orașului New York și împrejurimilor sale, făcute din sateliți și din avioane U-2. Imaginile luate din satelit arată ca niște abstracțiuni de o frumusețe fantastică, cu verdele întunecat al oceanului mărginind detaliile de pe țărm. Cele luate din U-2 înfățișează orașul în infraroșu și cuprind o asemenea bogăție de detalii, încât se văd limpede Muzeul Metropolitan și chiar fiecare din avioanele parcate pe aeroportul La Guardia. Referitor la avioanele de pe La Guardia, 1-am întrebat odată pe un funcționar de la NASA dacă n-ar fi posibil ca, mărind și mai mult fotografiile, să devină vizibile și dungile sau numerele de identificare de pe aripi. Omul s-a uitat la mine cu o condescendență amuzată și mi-a spus: „Și niturile, dacă vreți!”.

În prezent, însă, posibilitățile noastre nu se mărginesc la imaginile fixe, oricât de rafinate și de detaliate ar fi ele. Profesorul Arthur H. Robinson, cartograf la Universitatea Wisconsin, spune că peste aproximativ zece ani, sateliții ne vor permite să privim o hartă vie – un fel de panoramă animată – a unui oraș sau a unei țări și să urmărim pe ea toate activitățile în desfășurarea lor.

Cînd va sosi acest moment, harta nu va mai fi o reprezentare statică, ci un film, ba chiar o radiografie în mișcare, deoarece va înfățișa nu numai ceea ce se află pe suprafața pămîntului, ci va dezvălui, strat cu strat, și ceea ce se află dedesubt sau la diferite altitudini deasupra ei. Vom dispune, astfel, de o imagine foarte amănunțită și mereu schimbătoare a solului și a relațiilor noastre cu el.

În același timp, unii cartografi se răzvrătesc împotriva tradiționalului planiglob nelipsit din sălile de clasă din timpul celui de Al Doilea Val. Începînd de la revoluția industrială, cele mai răspîndite hărți ale globului aveau la bază proiecția Mercator. Hărțile de acest tip sunt convenabile pentru navigația oceanică, dar deformează puternic scara suprafețelor de uscat. E de ajuns să aruncați o privire pe un atlas geografic pentru a observa – dacă atlasul folosește proiecția Mercator – că Scandinavia apare pe el mai mare decît India, deși în realitate această din urmă este de aproape trei ori mai mare.

Între cartografi se poartă o controversă aprigă cu privire la o nouă proiecție, elaborată de istoricul german Arno Peters, cu intenția de a reda suprafețele uscatului respectînd mai îndeaproape dimensiunile lor relative. Peters acuză hărțile făcute după proiecția Mercator că au alimentat aroganța națiunilor industrializate și că din cauza lor ne-a fost mai greu să vedem lumea neindustrializată într-o justă perspectivă politică și cartografică deopotrivă. „Țările în curs de dezvoltare – afirmă Peters – au fost trișate, atît în ce privește suprafața, cît și în ce privește importanța lor”. Pe harta sa, care pare ciudată

unui european sau unui american, Europa apare chircită, Alaska, Canada și Uniunea Sovietică apar aplatizate și comprimate, în timp ce America de Sud, Africa, Arabia și India apar mult alungite. Misiunea evanghelică germană Weltmission și alte organizații religioase au distribuit șaiszeci de mii de hărți Peters în țări neindustrializate.

Controversa în jurul proiecției Peters pune în evidență recunoașterea faptului că nu există o singură hartă „corectă”, ci doar imagini diferite ale spațiului, ce servesc unor scopuri diferite. Sosirea celui de Al Treilea Val aduce cu sine literalmente o nouă viziune asupra lumii.

De la studiul părților la cuprinderea întregului

Aceste schimbări profunde în concepțiile noastre despre natură, evoluție, progres, timp și spațiu încep să fuzioneze pe măsură ce trecem de la cultura celui de Al Doilea Val, care pune accentul pe studierea lucrurilor considerate izolat unele de altele, la cultura celui de Al Treilea Val, în care accentul cade pe contexte, relații și totalități.

La începutul anilor '50, aproape în același timp cu descifrarea de către biologi a codului genetic, începea o perioadă de lucrări intense și pasionante pentru teoreticienii comunicațiilor și inginerii de la laboratoarele Bell, informaticienii de la IBM, fizicienii de la Britain's Post Office Laboratory și specialiștii de la CNRS din Franța.

Lucrările acestea care își aveau punctul de plecare în „cercetările operaționale” din timpul celui de-al doilea război mondial, dar totodată treceau cu mult dincolo de ele, au dat naștere revoluției automatizării și unei întregi familii de tehnologii pe care se bazează producția celui de Al Treilea Val, în fabrici și în birouri deopotrivă. Odată cu acest *hardware* s-a impus însă și un nou mod de gândire. Este vorba de „abordarea sistemică”, un produs-cheie al revoluției pe care a însemnat-o automatizarea.

În timp ce gânditorii cartezieni puneau accentul pe analiza componentelor, nu o dată în dauna contextului, adepții gândirii sistemice subliniază ceea ce Simon Ramo, unul din primii susținători ai teoriei sistemelor, numea „o viziune totală, și nu fragmentară, asupra problemelor”. Subliniind relațiile de *feedback* dintre subsisteme și ansamblurile mai mari formate din aceste unități, gândirea sistemică a avut un amplu impact cultural începând de pe la mijlocul anilor '50, când iese pentru prima oară și dincolo de pereții laboratoarelor. Limbajul și conceptele ei au început să fie folosite de sociologi și psihologi, de filozofi și de analiștii de politică externă, de logicieni și lingviști, de ingineri și administratori.

La afirmarea unui mod mai integrativ de a privi problemele au contribuit însă, în ultimii 15 - 20 de ani, nu numai promotorii teoriei sistemelor.

Revoltă împotriva specializării prea înguste a primit un imbold și din partea campaniilor pentru protecția mediului din anii '70, pe măsură ce ecologiștii descopereau din ce în ce mai mult interdependențele din natură, interrelațiile dintre specii și caracterul global al ecosistemelor. „Cei ce nu se arată preocupați de mediul înconjurător înclină spre desfacerea lucrurilor în componentele lor și spre soluționarea problemelor una câte una”, scria Barry Lopez în *Environmental Action*. Pe când apărătorii mediului „înclină spre o viziune total diferită... Instinctul îi împinge spre echilibrarea ansamblului, nu spre tratarea părților considerate izolat”. Abordarea ecologică și abordarea sistemică au evoluat convergent, avînd în comun aspirația spre sinteza și integrarea cunoașterii.

Între timp, în universități se pleda tot mai insistent pentru o gîndire interdisciplinară. Deși în majoritatea universităților compartimentarea pe specialități continuă încă să frîneze fertilizarea reciprocă a ideilor și integrarea informației, revendicarea interdisciplinarității sau a multidisciplinarității este acum atît de răspîndită, încît a dobîndit un caracter aproape ritual.

Aceste schimbări intervenite în viața intelectuală s-au reflectat și în alte sfere ale culturii. Religiile orientale, de pildă, exercitau de multă vreme o atracție asupra unei păături subțiri a claselor mijlocii din Europa, dar abia cînd a început cu adevărat dezintegrarea societății industriale, mii de tineri din Occident au început să venereze pe *swami* indieni, să se îmbulzească pe stadioane ca să audă vorbind un guru în vîrstă de 16 ani, să asculte *raga* indiene, să deschidă restaurante vegetariene de tip hindus și să danseze pe Fifth Avenue. Ei proclamau, în psalmodiile lor, că lumea este „una”, și nu alcătuită din fragmente carteziene.

În domeniul sănătății mintale, psihoterapeuții au pornit în căutarea de căi pentru vindecarea „persoanei totale”, utilizînd terapia gestaltistă. Am asistat la o veritabilă explozie a *Gestalt*-ului: peste tot în Statele Unite au luat ființă stabilimente și institute de terapie gestaltistă. Scopul acestei activități a fost, după cum spunea psihoterapeutul Frederick S. Perls, „sporirea potențialului uman printr-un proces de integrare” a sensibilității conștiente, a percepțiilor și a relațiilor individului cu lumea exterioară.

În domeniul medicinei s-a afirmat o mișcare „holistă”, bazată pe ideea că sănătatea individului depinde de o bună integrare între factorii fizic, spiritual și mintal. Această mișcare – amestec de empirie dubioasă și de inovație medicală serioasă – a dobîndit o forță enormă la finele anilor '70.

„Acum cîțiva ani – citim în revista *Science* – ar fi fost de neînchipuit ca guvernul federal să patroneze o conferință medicală avînd pe afiș subiecte ca vindecarea prin credință, iridologia, acupresura, meditația budistă și electromedicina”. De atunci a avut loc „o explozie virtuală a interesului pentru metode și sisteme curative numite «holiste»”.

Cu o atît de amplă activitate pe atîtea planuri diferite, nu este surprinzător că termenii „wholism”³⁸ și „holism” au pătruns în vorbirea curentă. În prezent ei sunt folosiți aproape fără discernămint. Astfel, un expert al Băncii Mondiale pledează pentru o „înțelegere holistă a... adăpostului urban”. Un grup de cercetare din Congresul S.U.A. preconizează inițierea de cercetări „holiste” pe termen lung. Un expert în didactică pretinde că folosește la școală „citirea și notarea holistă” ca metode de a-i învăța pe copii să scrie. Iar un institut de cultură fizică din Beverly Hills oferă celor interesați „exerciții holiste”.

Toate aceste mișcări, mode și curente culturale diferă între ele. Este, totuși, clar că au și o trăsătură comună: toate neagă principiul că întregul poate fi înțeles studiind izolat părțile. Miezul lor comun îl găsim formulat în cuvintele unui exponent autorizat al teoriei sistemelor, filozoful Erwin Laszlo: noi suntem „o parte din sistemul de interconexiuni care este natura, și dacă «generalistii» – informați nu se vor strădui să elaboreze teorii sistematice asupra modelelor de interconexiune, proiectele noastre pe termen scurt și posibilitățile noastre de control limitate ne pot duce la autodistrugere”.

Acest asalt împotriva fragmentarului, parțialului și analiticului a devenit atît de aprig, încît mulți „holiști” fanatici, în zelul lor de a găsi întregul inefabil, sunt gata să uite părțile. Ceea ce rezultă de aici nu este holism, ci un nou gen de fragmentare. Întregul lor este, de fapt, o jumătate.

Criticii mai serioși, însă, se străduiesc să echilibreze exercițiul analitic, cultivat de Al Doilea Val, printr-un accent mult mai mare pus pe sinteză. Această idee poate că a fost exprimată cel mai clar de ecologistul Eugene P. Odum în recomandarea pe care o dădea colegilor săi de a îmbina holismul cu reducționismul, de a lua în considerare deopotrivă sistemele ca totalități și părțile lor. „Atunci cînd componentele... se combină pentru a produce ansambluri funcționale mai mari» – declară el în ziua cînd li s-a decernat, lui și mai celebrului său frate Howard, premiul acordat de l’Institut de la Vie – apar noi proprietăți, ce nu erau prezente sau nu erau evidente la nivelul imediat inferior... Aceasta nu vrea să însemne că abandonăm știința reducționistă, fiindcă omenirea a beneficiat foarte mult de pe urma acestei abordări”, ci doar că a sosit timpul să acordăm o pondere egală studierii unor „mari sisteme integrate”.

Luate la un loc, teoria sistemelor, ecologia și promovarea generalizată a gîndirii holiste, asemenea schimbărilor intervenite în concepțiile noastre despre timp și spațiu, fac parte integrantă dintr-o ofensivă culturală împotriva premiselor intelectuale ale civilizației celui de Al Doilea Val. Această ofensivă își atinge însă punctul culminant în apariția unei noi concepții despre „de ce”-ul lucrurilor, adică despre cauzalitate.

Sala de jocuri cosmică

---

³⁸ De la *whole*, care în engleză înseamnă „întreg”, „totalitate”. – *Nota trnd.*

Civilizația celui de Al Doilea Val ne insuflă certitudinea reconfortantă de a cunoaște (sau, cel puțin, de a putea cunoaște) care sunt cauzele lucrurilor. Ea ne spunea că fiecare fenomen are o localizare unică, determinabilă în timp și spațiu. Ne spunea că aceleași condiții produc întotdeauna aceleași rezultate. Și ne mai spunea că întreg universul constă, ca să spunem așa, din tacuri și bile de biliard – din cauze și efecte.

Această viziune mecanicistă despre cauzalitate a fost – și este încă – extrem de utilă. Ea ne ajută în vindecarea bolilor, în construirea de zgârie-nori gigantici, în proiectarea de imagini ingenioase și în înjghebarea de organizații vaste. Dar, oricât ar fi de eficace în explicarea fenomenelor ce funcționează asemenea unor mașini simple, această viziune s-a dovedit mult mai puțin satisfăcătoare în explicarea unor fenomene cum sunt creșterea, îmbătrânirea. Salturile bruște spre noi nivele de complexitate, schimbările mari care dintr-o dată eșuează sau, la capătul opus, acele evenimente mărunte și deseori întâmplătoare care câteodată ajung să dobândească proporțiile unor uriașe forțe explozive.

Masa de biliard newtoniană este astăzi tot mai mult înghesuită într-un ungher al sălii de jocuri cosmice. Cauzalitatea mecanică ne apare ca un caz particular, aplicabil unor fenomene, dar nicidecum tuturor, și peste tot în lume cercetătorii și savanții se străduiesc să elaboreze o nouă viziune despre schimbare și cauzalitate, mai în acord cu schimbările rapide ce intervin în concepțiile noastre despre natură, evoluție și progres, despre timp, spațiu și materie.

Epistemologul de origine japoneză Magoroh Maruyama, sociologul francez Edgar Morin, teoreticienii ai informației ca Stafford Beer și Henri Laborit, ca și mulți alții ne oferă indicații despre cum funcționează cauzalitatea în sistemele nemecanice, care trăiesc, mor, cresc și parcurg deopotrivă evoluții și revoluții. Laureatul belgian al Premiului Nobel Ilya Prigogine propune o sinteză uluitoare a ideilor de ordine și haos, de hazard și necesitate și a raporturilor lor cu cauzalitatea.

Ideea de cauzalitate a celui de Al Treilea Val, în curs de închegare, descinde în parte dintr-un concept-cheie al teoriei sistemelor: ideea de feedback sau retro-acțiune. Un exemplu clasic, folosit pentru ilustrarea acestei idei, îl constituie termostatul casnic, care menține temperatura încăperilor la un anumit nivel. Termostatul aprinde focul în sobă, apoi urmărește creșterea temperaturii în cameră. Când camera se încălzește suficient, el stinge focul. Iar când temperatura scade, termostatul înregistrează schimbarea care s-a produs în încăpere și aprinde din nou focul.

Observăm aici un proces de tip feedback, care menține echilibrul, atenuând sau suprimând schimbarea atunci când aceasta amenință să

depășească un anumit nivel. Feedbackul acesta, numit „negativ”, are drept funcție menținerea stabilității.

După ce feedbackul negativ a fost definit și explorat la sfârșitul anilor '40 și începutul anilor '50 de către cercetătorii din domeniul teoriei informației și al teoriei sistemelor, oamenii de știință au început să caute exemple sau fenomene analoage. Și iată-i descoperind, cu o însuflețire crescândă, sisteme stabilizatoare similare în toate domeniile, de la fiziologie (de exemplu, procesele prin care organismul își menține temperatura) la politică (unde „establishment”-ul domolește disidența atunci când aceasta depășește un nivel acceptabil). Feed-backul negativ părea să fie prezent pretutindeni în jurul nostru, făcând ca lucrurile să-și păstreze echilibrul sau stabilitatea.

Iată însă că la începutul anilor '60 unii critici, între care profesorul Maruyama, observă că s-a acordat prea multă atenție stabilității și prea puțină schimbării. Maruyama a relevat necesitatea studierii mai aprofundate a „feed-backului pozitiv”, adică a proceselor care nu suprimă schimbarea, ci o amplifică, nu mențin stabilitatea, ci o supun la solicitări, iar uneori o și destramă. După cum sublinia Maruyama, feedbackul pozitiv poate amplifica o mică deviere sau „smucitură” dinăuntrul sistemului, transformînd-o într-un seism de proporții ce pune în primejdie întregul edificiu.

În timp ce feedbackul de primul tip era „negativ”, în sensul că reducea schimbarea, aici aveam de-a face cu o întreagă clasă de procese „pozitive”, de amplificare a schimbării, ambele trebuind să beneficieze de aceeași atenție. Feed-backul pozitiv putea să clarifice raportul de cauzalitate în numeroase procese care pînă atunci rămăseseră neexplicate.

Dat fiind că feedbackul pozitiv rupe stabilitatea și se autoalimentează, el permite explicarea anumitor cercuri vicioase, ca și a unora... virtuose. Să ne imaginăm din nou termostatul, dar acum cu senzorul sau cu mecanismul declanșator inversate. Când camera se încălzește, termostatul, în loc să stingă focul în sobă, să-l aprindă, determinînd creșteri din ce în ce mai mari ale temperaturii. Sau să ne gîndim la jocul Monopoly (sau – de ce nu? – La jocul din viața economică reală), unde cu cît un jucător are mai mulți bani, cu atît poate să cumpere mai multe proprietăți, care, la rîndul lor, îi aduc noi încasări sub formă de rentă, deci mai mulți bani cu care poate cumpăra alte proprietăți. Avem aci două exemple, ambele de feedback pozitiv.

Feedbackul pozitiv ne permite să explicăm orice proces autostimulator.

Iar cînd asociem feedbackul negativ cu cel pozitiv și observăm cît de variat se combină aceste două procese diferite în organisme complexe, de la creierul uman la sistemele economice, simțim că ni se sugerează posibilități de înțelegere nebănuite. Într-adevăr, dacă recunoaștem la nivelul întregii noastre culturi că orice sistem cu adevărat complex – fie că e vorba de un organism biologic, de un oraș sau de ordinea politică internațională – are, probabil, înăuntrul său atît amplificatori, cît și reductori de schimbare, bucle de feedback

pozitiv ca și de feedback negativ aflate în interacțiune, începem să întrezărim un întreg nivel de complexitate, pînă acum nebănuit, în lumea cu care ne confruntăm. Realizăm astfel un progres în înțelegerea cauzalității.

Un alt pas important în aceeași direcție îl constituie recunoașterea faptului că acești reductori și amplificatori de schimbare nu sunt neapărat prezenți chiar de la început în sistemele biologice și sociale. Ei pot la început să lipsească, apoi să se ivească, pentru a spune așa, uneori ca efect al hazardului. În felul acesta, un eveniment răzleț poate declanșa un lanț fantastic de efecte neașteptate.

Înțelegem acum de ce este de multe ori greu să aflăm traiectoria unei schimbări și s-o extrapolăm; înțelegem de ce schimbările ne prilejuiesc atîtea surprize. Înțelegem de ce un proces lent și lin poate dintr-o dată să se convertească într-o schimbare explozivă sau viceversa. Iar aceasta ne explică, mai departe, cum se face că de la condiții inițiale similare se poate ajunge la rezultate net diferite – idee străină mentalității celui de Al Doilea Val.

Cauzalitatea celui de Al Treilea Val, care se cristalizează treptat, ne dezvăluie un univers complex cu forțe aflate în interacțiune, o lume uimitoare cu amplificatori și reductori de schimbare și cu încă multe alte elemente, și nu una ce ar consta numai din bile de biliard care se ciocnesc neîncetat și previzibil una cu alta pe tăblia cosmică. Este o lume cu mult mai stranie decît o sugerau mecanismele simple ale celui de Al Doilea Val.

Este totul previzibil în principiu, cum părea să rezulte din cauzalitatea mecanică a celui de Al Doilea Val? Sau lucrurile sunt în mod inerent și inevitabil imprevizibile, așa cum au susținut criticii mecanicismului? Suntem guvernați de hazard sau de necesitate?

Cauzalitatea celui de Al Treilea Val are de spus și despre această străveche contradicție lucruri noi și pasionante. Într-adevăr, ea ne permite, în fine, să evităm capcana acestui sau/sau, care de atîta timp i-a opus pe determiniști indeterminiștilor, a opus necesitatea întîmplării. Poate că în această rezidă cea mai importantă dintre implicațiile ei filozofice.

Lecția termitelor

Dr. Ilya Prigogine și echipa colaboratorilor săi de la Universitatea Liberă din Bruxelles și de la Universitatea din Austin, Texas, au dat o lovitură directă dogmelor celui de Al Doilea Val arătînd cum, prin acțiunea combinată a hazardului și a necesității, structurile chimice și alte structuri ating prin salt trepte mai înalte de diferențiere și complexitate. Este vorba tocmai de cercetările pentru care i-a fost decernat lui Prigogine Premiul Nobel.

Născut la Moscova, adus la vîrsta copilăriei în Belgia și fascinat încă din tinerețe de problematica timpului, Prigogine a fost intrigat de o aparentă contradicție. Pe de o parte era credința fizicienilor în principiul entropiei, din

care decurge că universul se destructurează cu timpul, toate formele organizate urmînd să se degradeze mai devreme sau mai tîrziu. Pe de alta, era concepția biologilor, după care viața înseamnă organizare, iar noi producem continuu stări de organizare din ce în ce mai înalte și mai complexe. Entropia indica o direcție, iar evoluția – direcția opusă.

Aceasta l-a făcut pe Prigogine să-și pună întrebarea cum iau naștere forme de organizare superioare și, în căutarea unui răspuns, să se dedice unor cercetări îndelungate în domeniul chimiei și fizicii.

În prezent Prigogine afirmă că în cazul oricărui sistem complex, de la moleculele unui lichid pînă la neuronii creierului sau la circulația dintr-un oraș, părțile sistemului suferă neîncetat mici schimbări. Ele fluctuează neîncetat. Interiorul oricărui sistem se află într-o vibrație continuă.

Uneori, cînd intervine feedbackul negativ, aceste fluctuații sunt amortizate sau suprimate, fiind menținut echilibrul sistemului. Cînd intervine, însă, feedbackul pozitiv sau amplificator, unele din aceste fluctuații sunt puternic amplificate, putîndu-se ajunge la periclitarea echilibrului întregului sistem. În acest moment se poate întîmpla să se adauge și fluctuații provenite din mediul exterior, amplificînd și mai mult vibrația în creștere, pînă cînd echilibrul întregului este distrus, iar structura existentă este destrămată³⁹.

Fie că este rezultatul fluctuațiilor interne necontrolate sau al unor forțe externe, sau și al unora și al altora, această ruptură a vechiului echilibru duce adesea nu la haos sau prăbușire, ci la crearea unei structuri cu totul noi, superioare. Această nouă structură poate fi mai diferențiată, lăuntric mai interactivă și mai complexă decît cea anterioară, necesitînd – pentru a se menține – mai multă energie și materie (eventual și informație și alte resurse). Referindu-se în principal la reacții fizice și chimice, dar semnalînd uneori și fenomene analoage din viața socială, Prigogine numește aceste sisteme noi, mai complexe, „structuri disipative”.

El sugerează că însăși evoluția poate fi privită ca un proces ce conduce spre organisme biologice și sociale tot mai complexe și mai diversificate, prin emergența unor noi structuri disipative, de ordin superior. Astfel, după Prigogine, ale cărui idei, pe lîngă semnificația lor pur științifică, au și rezonanțe politice și filozofice, noi facem să apară „ordine din fluctuație” sau, cum se spune în titlu1 uneia din conferințele sale, „ordine din haos”.

Această evoluție, însă, nu poate fi planificată sau predeterminată într-o manieră mecanicistă. Înainte de apariția mecanicii cuantice, mulți dintre

---

³⁹ Este instructiv să aplicăm această viziune în sfera economiei. Echilibrul dintre ofertă și cerere este menținut prin variate procese de feedback. Șomajul, dacă este intensificat de un feedback pozitiv și nu este contracarat prin unul negativ într-un alt punct al sistemului, poate primejdui stabilitatea întregului. Poate interveni și acțiunea convergentă a unor fluctuații externe – cum sunt, de pildă, creșterile abrupte de prețuri la petrol – făcînd ca oscilațiile și fluctuațiile interne să devină și mai violente, zdruncinînd echilibrul întregului sistem.

gînditorii de frunte ai celui de Al Doilea Val au crezut că hazardul nu joacă nici un rol în raport cu schimbarea, sau joacă un rol minor. Se considera că rezultatul unui proces este predeterminat de condițiile lui inițiale. Astăzi, în schimb, în fizică subatomică, de pildă, este larg acceptată ideea că hazardul domină schimbarea. În anii din urmă numeroși oameni de știință, ca Jacques Monod în biologie, Walter Buckley în sociologie sau Maruyama în epistemologie și cibernetică, au început să dezvolte un mod de gîndire în care cele două contrarii fuzionează.

Prigogine, în lucrările sale, nu numai că împletește hazardul cu necesitatea, ci dă și o formulare explicită a raportului dintre ele. Pe scurt, el sugerează cu putere că tocmai în punctul în care o structură face „saltul” spre o nouă treaptă de complexitate, în practică și chiar și în principiu este cu neputință să prevedem ce anume formă va îmbrăca, din mai multe posibile⁴⁰. Dar odată aleasă o cale, odată ce apare noua structură, determinismul domină iar.

El apelează la exemplul pitoresc al termitelor, care își clădesc mușuroiul lor ingenios structurat printr-o activitate aparent nestructurată. Termitele încep prin a se mișca la întîmplare pe o porțiune de teren, oprindu-se ici și colo ca să depună mici cantități de „goo”. Aceste depuneri sunt distribuite la întîmplare, dar substanța depusă are o componentă chimică ce atrage alte termite.

În felul acesta depunerile de „goo” încep să se adune în cîteva locuri, alcătuiind încetul cu încetul o coloană sau un perete. Dacă aceste elemente constructive sunt izolate, munca termitelor se întrerupe. În schimb, dacă se nimeresc să fie una lîngă alta, din ele rezultă o boltă care devine atunci baza complicatei arhitecturi a mușuroiului. Ceea ce a început ca o activitate aleatoare duce în final la structuri extrem de sofisticate și nealeatoare. Avem aici, cum spune Prigogine, un exemplu de „formare spontană a unor structuri coerente”. Ordine din haos.

Vechile reprezentări despre cauzalitate primesc în felul acesta o puternică lovitură. Prigogine rezumă astfel: „Legile cauzalității stricte ne apar azi ca niște situații-limită, aplicabile la cazuri puternic idealizate, aproape ca niște descrieri caricaturale ale schimbării... Știința complexității... duce la o viziune cu totul diferită”.

Nu suntem prizonierii unui univers închis ce funcționează în felul unui mecanism de ceasornic, ci ne aflăm înăuntrul unui sistem cu mult mai flexibil, în care, după cum spune el, „există întotdeauna posibilitatea unei instabilități ce duce la vreun nou mecanism. Trăim, de fapt, într-un «univers deschis» „.

Pe măsură ce ne îndepărtăm de gîndirea cauzală a celui de Al Doilea Val, pe măsură ce începem să operăm cu ideile de influență reciprocă, de amplificatori și reductori, de ruperi ale sistemului și de salturi revoluționare

---

⁴⁰ Constatarea este valabilă, pe semne, nu numai pentru reacțiile chimice, ci și pentru saltul de la civilizația celui de Al Doilea Val la civilizația celui de Al Treilea Val.

bruște, de structuri disipative și de fuziune a hazardului și necesității – într-un cuvânt, pe măsură ce dăm la o parte ochelarii de cal ai celui de Al Doilea Val –, pătrundem pe încetul într-o cultură cu totul nouă, cultura celui de Al Treilea Val.

Această cultură nouă, orientată spre schimbare și spre o diversitate crescândă, încearcă să integreze nouă viziune asupra naturii, evoluției și progresului, concepțiile noi, mai bogate, despre timp și spațiu, precum și fuziunea reducționismului și holismului, cu o nouă cauzalitate.

Realismul industrial, care odinioară părea a oferi o explicație atât de viguroasă și de completă, atotcuprinzătoare a alcătuirii universului, a fost de o imensă utilitate. Pretențiile lui de universalitate au fost însă spulberate. Din punctul de vedere al civilizației de mâine, superideologia celui de Al Doilea Val ne va apărea pe cât de satisfăcută de sine, pe atât de provincială.

Declinul sistemului de gândire al celui de Al Doilea Val face ca milioane de oameni să caute cu disperare ceva de care să se atașeze – indiferent ce, de la taoismul texan la sufismul suedez, de la chirurgia filipineză fără bisturiu la vrăjitoria galeză. În loc să edifice o cultură nouă în consens cu lumea nouă în care trăim, ei încearcă să importe și să implanteze idei vechi, potrivite altor vremuri și altor locuri, sau să resuscite credințele fanatice ale propriilor lor strămoși, care au trăit în condiții radical diferite.

Tocmai prăbușirea structurii spirituale a erei industriale, inadecvarea ei tot mai vizibilă la noile realități tehnologice, sociale și politice generează astăzi căutarea facilă a unor răspunsuri vechi și șuvoiul neîntrerupt de mode pseudointelectuale care răsar peste noapte, se răspîndesc fulgerător și apoi se sting ca un foc de paie.

În chiar miezul acestui supermarket spiritual, cu zarva lui deprimantă și cu șarlatania lui religioasă, se află germenii unei noi culturi pozitive, potrivită timpului și locului în care ne găsim. Încep să apară noi și puternice viziuni integrative, noi metafore pentru înțelegerea realității. Întrezărim deja primele începuturi ale unei noi coerențe și eleganțe, în timp ce noul val istoric de schimbări mătură rămășițele culturale ale industrialismului.

Superideologia civilizației celui de Al Doilea Val, la a cărei prăbușire asistăm, s-a reflectat și în modul în care industrialismul a organizat lumea. Imaginea naturii bazate pe particule discrete își are corespondentul în ideea statelor naționale suverane, discrete. Acum când se schimbă imaginea noastră despre natură și materie, suferă schimbări și statul național, ceea ce reprezintă încă un pas spre civilizația celui de al Treilea Val.

Într-o vreme când febra naționalismului bîntuie cu furie pe atîtea meridiane ale planetei, când mișcările de eliberare națională proliferază în locuri ca Etiopia și Filipinele, când insule minuscule ca Dominica din Caraibi sau Fiji din Pacificul de Sud își proclamă suveranitatea națională și trimit delegați la O.N.U., în lumea dezvoltată din punct de vedere tehnologic se petrece un lucru ciudat: nu numai că nu apar națiuni noi, ci și cele vechi sunt în pericol.

Pe măsură ce crește vuietul celui de Al Treilea Val, statul național – unitatea politică cheie a celui de Al Doilea Val – este supus la presiuni violente venite din direcții opuse.

Un ansamblu de forțe acționează în direcția transferării puterii politice în jos, dinspre statul național spre regiuni și grupuri subnaționale. Altele caută, în același timp, să deplaseze puterea în sus, de la națiune spre organisme și organizații internaționale. Acțiunea lor combinată duce la fragmentarea națiunilor avansate din punct de vedere tehnologic în unități mai mici și mai puțin puternice. Fenomenul sare în ochi de îndată ce aruncăm o privire asupra a ceea ce se întîmplă în lume.

August 1977. Trei bărbați mascați stau în jurul unei mese improvizate la capetele căreia ard un felinar și o lumînare pe care se preling picături de ceară. Între ele, peste mijlocul mesei, se află un steag pe care este zugrăvit un chip mînios, cu fruntea înfășurată și literele FLNC. Privind prin vizoarele glugilor ce le acoperă fețele, cei trei bărbați vorbesc cu un grup de ziaristi care au fost conduși legați la ochi pînă la locul întîlnirii. Ei revendică atacul săvîrșit asupra stației-releu de televiziune Serra-di-Pigno, singura care retransmite pentru Corsica emisiunile Televiziunii franceze. Obiectivul final al acțiunilor lor este secesiunea Corsicii.

Iritați deja de faptul că cei de la Paris i-au privit dintotdeauna de sus, ca și de faptul că guvernul francez a făcut prea puțin pentru dezvoltarea economică a insulei lor, corsicanii au avut noi motive de supărare cînd unități ale Legiunii străine au fost transportate, după războiul din Algeria, la bazele din Corsica. Furia a crescut și mai mult cînd guvernul a acordat foștilor coloniști din Algeria – așa-numiților *pieds-noirs* – subvenții și drepturi speciale de a se stabili în Corsica. Atunci au sosit în insulă cete de repatriați care au cumpărat în scurt timp numeroase parcele cultivate cu viță de vie (principala îndeletnicire a localnicilor, dacă lăsăm de o parte turismul), ceea ce i-a făcut pe corsicani să se simtă și mai mult ca niște străini în propria lor țară. Așa se face că în prezent Franța își are, în turbulenta insulă mediteraneană, mica ei Irlandă de Nord.

Și la celălalt capăt al tării, sentimente naționaliste care mocnesc de mult au răbufnit în anii din urmă. În Bretania, unde șomajul a atins cote înalte, iar salariile sunt printre cele mai mici din Franța, mișcarea separatistă se bucură de un larg sprijin popular. Ea este scindată în facțiuni rivale și are o ramură militară în rîndurile căreia au fost operate arestări după atentatele cu bombe

săvârșite asupra unor edificii publice, inclusiv asupra Palatului de la Versailles. De altfel, Parisul e asaltat cu revendicări de autonomie culturală și regională și din partea Alsaciei și Lorenei, a unor zone din Languedoc și a altor regiuni ale țării.

De cealaltă parte a Mării Mîneicii, Marea Britanie este confruntată cu presiuni comparabile, deși mai puțin violente, din partea Scoției. La începutul anilor '70 naționalismul scoțian era la Londra un subiect pe seama căruia se făceau anecdote. Acum, însă, cînd țîțeiul din Marea Nordului poate oferi resursele pentru o dezvoltare economică independentă a Scoției, problema a devenit serioasă. Deși mișcarea îndreptată spre crearea unei Adunări scoțiene separate a fost înfrîntă în 1979, revendicarea autonomiei a prins rădăcini adînci. Nemulțumiți de multă vreme de politica guvernului de la Londra, care a favorizat dezvoltarea economică a sudului țării, naționaliștii scoțieni proclamă acum că propria lor economie este pe punctul să-și ia un avînt impetuos și că economia britanică amortită îi trage în jos ca o ghiulea.

Ei revendică un control mai mare asupra petrolului lor. De asemenea, urmăresc înlocuirea industriei lor siderurgice și de construcții navale, lovite de depresiune, cu industrii noi, bazate pe electronică și pe alte ramuri de vîrf. Și în timp ce la nivelul întregii țări proiectele privind crearea unei industrii de semiconductoare sprijinită de stat este obiectul unei aprige controverse, Scoția este deja pe locul al treilea în lume în fabricarea de circuite integrate – după California și Massachussets.

Tot în Marea Britanie se înregistrează presiuni separatiste evidente în Țara Galilor, iar mișcări autonomiste de mică amploare se semnalează pînă și în Cornwall și Wessex, unde militanții regionaliști cer autonomie politică (*home rule*), o adunare legislativă proprie și trecerea de la actuala industrie înapoiată la tehnologii avansate.

Din Belgia (unde tensiunea dintre valoni, flamanzi și bruxellezi este în creștere) pînă în Elveția (unde un grup secesionist din Jura a obținut recent crearea unui canton propriu), de la sud – tirolezii din Italia la bascii și catalanii din Spania, și la zecile de alte grupuri mai puțin cunoscute, întreaga Europă simte acțiunea continuă și mereu mai intensă a unor forțe centrifuge.

Pe țărmul celălalt al Atlanticului, în Canada, criza intensă în jurul Quebecului nu s-a încheiat încă. Alegerea unui premier separatist al acestei provincii, Rene Levesque, exodul de capitaluri și afaceri din Montreal, animozitatea crescîndă dintre canadienii francofoni și cei anglofoni au creat posibilitatea reală a dezintegrării naționale. Fostul prim-ministru Pierre Trudeau, luptînd pentru păstrarea unității naționale, avertiza că „dacă anumite tendințe centrifuge se vor realiza, înseamnă că noi vom fi permis ca această țară să se dezintegreze sau să devină atît de divizată, încît capacitatea ei de a acționa ca o națiune să fie nimicită”. Și Quebecul nu este singura sursă de presiuni divizive. Poate că la fel de important, deși mai puțin cunoscut peste

hotare, este corul crescînd al vocilor separatiste și autonomiste din provincia Alberta, bogată în resurse petrolifere.

Traversînd Pacificul, constatăm tendințe similare în țări ca Australia și Noua Zeelandă. La Perth, un magnat al industriei miniere, Lang Hancock, protestează în legătură cu faptul că partea de vest a Australiei, bogată în minereuri, este silită să plătească prețuri nefiresc de mari pentru bunurile manufacturate din partea de est a țării. Australia de Vest pretinde, între altele, că nu este reprezentată corespunzător, din punct de vedere politic, la Canberra; că este nedreptățită de tarifele la transportul aerian, fiind vorba de o țară cu distanțe mari; și că orientarea politicii naționale descurajează investițiile străine pe teritoriul ei. La biroul lui Lang Hancock, deasupra ușii scrie cu litere de aur: „Mișcarea pentru secesiunea Australiei de Vest”.

Noua Zeelandă are și ea bătaie de cap cu separatiștii. Capacitățile hidroelectrice din sudul țării acoperă o mare parte din necesarul de energie al întregii țări, dar locuitorii acestei zone – care reprezintă aproximativ o treime din totalul populației – pretind că primesc prea puțin în schimb și că industriile continuă să migreze spre nord. La o recentă întrunire prezidată de primarul din Dunedin, a luat ființă o mișcare pentru independența sudului insulei.

Majorității americanilor le-ar fi aproape cu neputință să-și imagineze circumstanțe ce ar duce la dezintegrarea Statelor Unite. (Nici majoritatea canadienilor însă n-ar fi putut concepe cu zece ani în urmă așa ceva cu privire la țara lor.) Totuși, presiunile centrifuge⁴¹ cunosc o creștere accentuată. Un roman de mare succes care circulă clandestin în California zugrăvește o viitoare secesiune a Nord-Vestului de America, obținută prin amenințarea cu detonarea unor mine nucleare la New York și Washington. Circulă și alte scenarii secesioniste. Astfel, un raport pregătit pentru Kissinger, pe vremea cînd era consilier pentru securitatea națională, discuta posibilitatea desprinderii Californiei și a Sud-Vestului și a constituirii lor în entități geografice hispanofone sau bilingve – un fel de „Quebecuri chicanos”. În unele scrisori adresate ziarelor de către cititori se vorbea de reatașarea Texasului la Mexic, în urma căreia s-ar constitui o mare putere petrolieră numită Texico.

Nu de mult am cumpărat la standul de ziare al unui hotel din Austin un exemplar al publicației *Texas Monthly* care critica vehement politica „gringo” a Washingtonului față de Mexic, după care adăuga: „Se pare că în anii din urmă noi am avut mai multe lucruri în comun cu vechii noștri dușmani de la Mexico City decît cu liderii noștri de la Washington... De la Spindletop⁴² încoace yankeii ne tot fură petrolul..., așa că pe texani n-ar trebui să-i surprindă defel încercarea Mexicului de a evita un imperialism economic de aceeași teapă”.

---

⁴¹ *Sectional pressures*, în original. – *Nota trad.*

⁴² Locul primului zăcămint de petrol texan dat în exploatare (1901). – *Nota trad.*

La același stand am mai cumpărat un afiș uriaș, care era pus acolo în așa fel încât să bată la ochi. Pe afiș era reprezentată steaua solitară – emblema Texasului – însoțită de un singur cuvânt: Secede (secesiune).

Astfel de manifestări poate că sunt prea exaltate, dar fapt e că pretutindeni în Statele Unite, ca și în alte țări avansate tehnologic, autoritatea națională este pusă la încercare, iar presiunile centrifuge se accentuează. Lăsînd de o parte potențialul separatist crescînd din Porto Rico și Alaska sau cererile americanilor indigeni de a fi recunoscuți națiune suverană, se pot detecta clivaje tot mai adînci între statele continentale înseși. După cum apreciază Conferința Națională a Legislaturilor Statelor, „în America are loc un al doilea război civil. Nord-Estul și Vestul Mijlociu industriale se află în conflict cu statele «Centurii soarelui» din Sud și Sud-Vest”.

O importantă publicație economică vorbește despre „cel de-al doilea război dintre state”⁴³ și declară că „inegalitatea creșterii economice împinge regiunile spre un conflict violent”. Același limbaj belicos poate fi auzit și din gura unor guvernatori și înalți funcționari din Sud și din Vest care califică ceea ce se petrece drept „echivalentul economie al unui război civil”. După cum scrie *New York Times*, acești înalți funcționari, înfuriați de propunerile Casei Albe referitoare la energie, „au întreprins totul, cu excepția doar a retragerii din Uniune, spre a păstra rezervele de petrol și gaze naturale pentru baza industrială în creștere a regiunilor”.

Chiar și între statele din Vestul S.U.A. se constată clivaje tot mai pronunțate. Jeffrey Knight, juriconsult-șef al organizației Friends of the Earth, spune în legătură cu aceasta: „Statele din Vest se simt ele însele tot mai mult un fel de colonii energetice ale unor state cum este California”.

Să mai amintim afișele despre care s-a vorbit atîta, apărute în Texas, Oklahoma și Louisiana în timpul penuriei de combustibil pentru locuințe de la mijlocul anilor '70 și pe care scria: „Bastarzii să stea în beznă și să înghețe”. O aluzie abia voalată la secesiune era cuprinsă și în textul unui anunț publicitar dat la *The New York Times* de către statul Louisiana: „Imaginați-vă o Americă fără Louisiana”.

Populația din Vestul Mijlociu este sfătuită în prezent „să nu mai alerge după coșuri de uzină”, ci să se orienteze spre industrii mai avansate și să înceapă să gîndească prin prisma intereselor regionale, în timp ce guvernatorii din Nord-Est se organizează, la rîndul lor, pentru a apăra interesele regiunii lor. Un anunț pe o întreagă pagină de ziar, dat de Coaliția pentru Salvarea New Yorkului, și în care se spunea că „New Yorkul este jefuit” de către politica federală și că „newyorkezii pot să riposteze”, este în măsură să ne dea o idee despre sentimentele opiniei publice.

Ce înseamnă, în ultimă instanță, toate aceste proclamații belicoase ce se fac auzite peste tot în lume, pentru a nu mai vorbi de proteste și de violență?

---

⁴³ Este vorba de statele membre ale S. U. A. – *Nota trad.*

Răspunsul e unul singur: ele sunt simptome ale unor tensiuni potențial explozive înăuntrul națiunilor create de revoluția industrială.

Unele din aceste tensiuni sunt generate, evident, de criza energiei și de necesitatea trecerii de la baza energetică a celui de Al Doilea Val la una adecvată celui de Al Treilea Val. În multe locuri asistăm, de asemenea, – după cum am sugerat în capitolul 19 – la crearea unor economii subnaționale sau regionale care în privința mărimii, complexității și diferențierii lăuntrice egalează economiile naționale din timpul generației de dinaintea noastră. Ele constituie trambulina economică a mișcărilor separatiste și a aspirațiilor spre autonomie.

Dar, fie că îmbracă forma unui secesionism fățiș, a regionalismului, a bilingvismului, a revendicărilor de autoguvernare sau de descentralizare, aceste forțe centrifuge câștiga teren și datorită faptului că guvernele naționale nu sunt în stare să se adapteze cu suplețe la rapida demasificare a societății.

Pe măsură ce societatea de masă a erei industriale se dezintegrează sub impactul celui de Al Treilea Val, grupurile regionale, locale, etnice, sociale și religioase devin mai puțin uniforme. Condițiile și nevoile devin mai divergente. Indivizii își descoperă și își afirmă și ei specificitățile.

Reacția tipică a corporațiilor la aceste fenomene constă în diversificarea mai accentuată a produselor și într-o politică îndrăzneată de „segmentare a pieței”.

Guvernele naționale, în schimb, se mișcă mai greoi când este vorba să-și personalizeze politicile. Încorsetate de structurile politice și birocratice ale celui de Al Doilea Val, ele se află în imposibilitate de a trata diferențiat fiecare regiune sau oraș, fiecare din grupurile rasiale, religioase, sociale, sexuale sau etnice care își revendică drepturile și, cu atât mai mult, de a trata pe fiecare cetățean ca pe un individ. Pe măsură ce condițiile se diversifică, cei ce adoptă deciziile la nivel național cunosc din ce în ce mai puțin cerințele locale în rapidă schimbare. Iar când încearcă să identifice aceste nevoi extrem de localizate sau specializate, sfârșesc prin a fi sufocați de un potop de date excesiv de detaliate și practic neasimilabile.

Trăgînd concluzii din confruntarea sa cu secesionismul canadian, Pierre Trudeau a formulat clar această constatare, atunci când a spus încă în 1967: „Nu poți avea un sistem de guvernare federală operativ și funcțional dacă o parte a lui, o provincie sau un stat, are un statut special foarte important, un alt tip de raporturi cu guvernul central decît au celelalte provincii”.

Ca urmare, guvernele naționale din Washington, Londra sau Paris continuă, în general vorbind, să impună unor colectivități tot mai divergente și mai segmentate orientări uniforme, standardizate, concepute pentru o societate de masă. Nevoile locale și individuale sunt uitate sau ignorate, ceea ce face ca resentimentele să se amplifice pînă la incandescență. Pe măsură ce demasificarea progresează, ne putem aștepta ca forțele separatiste sau

centrifuge să se intensifice în mod dramatic, periclitând unitatea multor state naționale.

Presiunile de sus în jos

În același timp vedem cum o gheară la fel de puternică se lasă de sus asupra statului național. Al Treilea Val aduce cu sine noi probleme, o nouă structură a comunicațiilor și noi actori pe scena lumii, toate acestea ducând la o restrângere drastică a puterii fiecărui stat național luat în parte.

Întocmai cum multe probleme sunt prea mici sau localizate pentru ca guvernele naționale să le poată soluționa în mod eficient, altele – din ce în ce mai numeroase – sunt prea mari pentru ca o națiune să le poată face față de una singură. „Statul național, care se consideră absolut suveran, este, evident, prea mic pentru a juca un rol real la scară planetară” – scrie politologul francez Denis de Rougement: „Nici unul din cele 28 de state europene nu-și mai poate asigura singur apărarea militară și prosperitatea, resursele tehnologice,... preîntâmpinarea războaielor nucleare și a catastrofelor ecologice”. Nu o pot face nici Statele Unite, Uniunea Sovietică sau Japonia.

Legăturile economice strânse dintre națiuni fac ca, practic, nici un guvern național să nu-și poată gestiona economia în mod independent și să nu se poată pune la adăpost de inflație. Sugeram, de pildă, ceva mai sus că nici o națiune nu dispune de puterea de a ține sub control proliferarea tot mai impetuoasă a eurodevizelor. Politicienii care pretind că strategiile țărilor lor pot stăvili „inflația” sau „pune capăt șomajului” sunt ori naivi ori mincinoși, deoarece în prezent majoritatea flagelelor economice se propagă peste granițele naționale. Carapacea economică a statului național este acum din ce în ce mai permeabilă.

Totodată, granițele naționale, care nu mai pot opri curenții economici, sunt și mai neputincioase în fața forțelor din mediul ambiant. Dacă niște uzine chimice din Elveția își deversează reziduurile în Rin, apele astfel poluate curg prin R.F. Germania, Olanda și ajung, în cele din urmă, în Marea Nordului. Nici Olanda, nici R.F. Germania nu pot garanta, singure, calitatea cursurilor de apă de pe propriile lor teritorii. Scurgerile de țiței din tancurile petroliere, poluarea aerului, modificările climatice produse prin inadvertență, distrugerea pădurilor și alte activități comportă adesea efecte secundare ce se propagă peste hotarele naționale. Frontierele au devenit în prezent poroase.

Noul sistem global de comunicații deschide și mai mult fiecare națiune penetrației din afară. Canadienii sunt de mult iritați de faptul că programele a circa 70 de posturi de televiziune din S.U.A., situate în apropierea frontierei dintre cele două țări, sunt receptate de telespectatorii din Canada. Această formă de penetrație culturală, asociată celui de Al Doilea Val, nu înseamnă prea mult dacă o privim în comparație cu aceea posibilă în prezent datorită

sistemelor de comunicații ale celui de Al Treilea Val, bazate pe sateliți, computere, teleimprimatoare, rețele cu cabluri interactive și posturi emițătoare ieftine.

„O națiune poate fi «atacată» – scrie senatorul american George S. McGovern – și prin restrângerea fluxurilor de comunicații, prin întreruperea contactului dintre sediul central al unei firme multinaționale și filialele sale de peste hotare..., prin ridicarea de bariere informaționale în jurul unei națiuni... în vocabularul internațional pătrunde o expresie nouă, aceea de «suveranitate informațională»„.

Ne putem întreba însă cât de eficace pot fi închise frontierele naționale și pentru cât timp. Într-adevăr, trecerea la o bază industrială de nivelul celui de Al Treilea Val reclamă dezvoltarea unei „rețele neuronale”, a unui sistem de informații foarte ramificat, sensibil și larg deschis, ceea ce înseamnă că dacă vreo națiune încearcă să zăgăzuiască circulația datelor, efectul ar fi nu accelerarea, ci stînjnirea dezvoltării ei economice. De altfel, fiecare nou progres tehnologic creează încă o cale de străpungere a învelișului exterior al națiunii.

Toți acești factori – noile probleme economice, noile probleme ambientale, noile tehnologii de comunicație – concură la subminarea poziției statului național la scară planetară. Mai mult, acțiunea lor convergentă are loc exact în momentul cînd pe scena mondială apar noi actori viguroși ce sfidează puterea națională.

Corporația la scara globului

Dintre aceste forțe noi, cea mai puternică și mai bine cunoscută este corporația transnațională sau – cum i se spune mai frecvent – multinațională.

În ultimii 25 de ani am fost martorii unei extraordinare „mondializări” a producției, bazată nu numai pe exportul de materii prime sau de produse finite manufacturate dintr-o țară în alta, ci și pe organizarea producției în afara hotarelor naționale.

O corporație transnațională poate să-și desfășoare cercetările într-o țară, să fabrice componente în alta, să le assembleze într-o a treia, să vîndă produsele finite într-o a patra, să-și depună surplusul de fonduri într-o a cincea ș.a.m.d. Mărimea, importanța și puterea politică a acestui nou participant la jocul planetar au cunoscut o creștere vertiginoasă începînd de la mijlocul anilor '50. În prezent, cel puțin 10 000 de companii cu sediul în țări necomuniste puternic dezvoltate din punct de vedere tehnologic au filiale în străinătate, iar dintre ele, peste 2 000 au asemenea filiale în cîte șase sau mai multe țări.

Dintr-un număr de 382 mari firme industriale cu cifre de afaceri de peste 1 miliard de dolari, nu mai puțin de 242 aveau în proporție de 25 la sută sau mai mult „activități externe” (vînzări, activ, exporturi, beneficii sau personal).

Între economiști există încă mari dezacorduri cu privire la modul în care aceste corporații ar trebui definite și evaluate (și deci clasificate și repertoriate), dar este clar că ele reprezintă un nou factor crucial în sistemul mondial și o sfidare la adresa statului național.

Pentru a ne face o idee despre proporțiile lor, e suficient să știm că într-o anumită zi din anul 1971 ele dețineau în total 268 miliarde de dolari lichidități pe termen scurt, sumă ce, potrivit aprecierilor făcute de Subcomitetul pentru comerț internațional al Senatului Statelor Unite, „depășea de peste două ori activul tuturor instituțiilor monetare internaționale din lume la aceeași dată”. Bugetul *anual* total al O.N.U. reprezenta abia 1/268 (adică 0, 0037) din această sumă.

La începutul anilor '70 cifra anuală de afaceri a firmei General Motors era mai mare decât produsul național brut al Belgiei sau Elveției. Astfel de comparații 1-au făcut pe economistul Lester Brown, președinte la Worldwatch Institute, să spună: „A fost o vreme când se spunea că deasupra Imperiului britanic soarele nu apune niciodată. În prezent soarele apune deasupra Imperiului britanic, nu însă și deasupra numeroaselor imperii industriale planetare, printre care se numără IBM, Unilever, Volkswagen și Hitachi”.

Firma Exxon dispune ea singură de o flotă de petroliere care o depășește cu 50 la sută pe cea a Uniunii Sovietice. Josef Wikzynski, economist la Royal Military College din Australia, zicea odată că în 1973 „încasările din vânzări” de la numai zece din aceste corporații transnaționale ar fi fost „de-ajuns pentru a oferi unui număr de 58 de milioane de oameni un concediu de șase luni de zile, făcut conform standardului de viață american”.

Corporațiile transnaționale, de altfel, nu-și au sediile numai în țările bogate. Recent cele 25 de țări din sistemul economic latino-american au trecut la crearea unor companii transnaționale proprii în domeniul agroindustrial, al construcției de locuințe ieftine și al mijloacelor de producție. Cîteva societăți cu sediul în Filipine construiesc porturi de apă adîncă în Golful Persic, iar firme transnaționale indiene construiesc fabrici electronice în Iugoslavia, laminare de oțel în Libia și o industrie de mașini-unelte în Algeria. Afirmarea corporațiilor transnaționale modifică poziția statului național pe întreaga planetă.

Marxiștii tind să considere guvernele naționale ca fiind în slujba marilor corporații și, ca atare, subliniază comunitatea de interese dintre ele. Fapt e însă că nu o dată companiile transnaționale își au propriile lor interese, ce vin în contradicție cu cele ale „patriilor” lor, și vice-versa.

Au fost cazuri când companii transnaționale „britanice” nu s-au conformat unor embargouri decise de Marea Britanie; sau când companii transnaționale „americane” au încălcat directive oficiale ale S.U.A. privitoare la boicotarea firmelor evreiești de către arabi. În timpul embargoului impus de O.P.E.C., companiile petroliere transnaționale au repartizat între țări livrările raționalizate în funcție de propriile lor priorități, și nu de cele naționale.

Loialitatea națională trece repede pe planul al doilea atunci când se ivesc în alte părți prilejuri pentru o afacere bună, astfel încât firmele transnaționale transferă locurile de muncă dintr-o țară în alta, se sustrag legilor privitoare la protecția mediului și dau naștere la rivalități între țările-gazdă.

„De cîteva secole încoace – scria Lester Brown – lumea este împărțită tranșant în state naționale independente, suverane... Odată cu apariția sutelor de corporații multinaționale sau planetare, peste această organizare a lumii în entități politice mutual exclusive se suprapune acum o rețea de instituții economice”.

În cadrul acestei matrice, puterea ce odinioară aparținuse exclusiv statului național, când el era singura mare forță pe arena mondială, scade acum foarte mult, cel puțin în termeni relativi.

Într-adevăr, corporațiile transnaționale au dobîndit deja asemenea proporții, încît au preluat și unele din atributele statului național, avînd, între altele, propriile lor corpuri de cvasidiplomați și propriile lor agenții de spionaj extrem de eficace. „Nevoile multinaționalelor în domeniul spionajului... nu sunt mult deosebite de cele ale Statelor Unite, Franței sau ale oricărei alte țări... La drept vorbind, orice discuție asupra bătăliilor de spionaj ar fi incompletă dacă n-ar cuprinde și rolurile din ce în ce mai importante pe care le joacă serviciile de informații ale firmelor Exxon, Chase Manhattan, Mitsubishi, Lockheed, Phillips ș.a.” scrie Jim Hougan în *Spooks*, unde face o analiză a agențiilor private de spionaj.

Cooperînd uneori cu „patria” lor, iar alteori exploatînd-o, executînd uneori politica ei, iar alteori servindu-se de ea pentru a promova propria lor politică, companiile transnaționale nu sunt nici numai bune, nici numai rele. Dar prin puterea pe care o au de a transfera instantaneu fonduri de miliarde dintr-o țară în alta, prin capacitatea de a promova tehnologia, ele au debordat și depășit adesea guvernele naționale.

„Problema nu este numai, și nici măcar în primul rînd, aceea de a ști dacă societățile transnaționale pot să eludeze cutare sau cutare legi sau regulamente regionale”, scrie Hugh Stephenson într-un studiu consacrat impactului companiilor transnaționale asupra statului național. „Problema e că întreg cadrul nostru de gîndire și de reacție se fundează pe... conceptul statului național suveran, [în timp ce] corporațiile internaționale invalidează această noțiune”.

Vorbind în termenii raporturilor de putere la scară mondială, afirmarea corporațiilor transnaționale nu a întărit, ci, dimpotrivă, a redus rolul statului național.

Nașterea „Rețelei T”

Deși sunt cel mai bine cunoscute, corporațiile transnaționale nu sunt singurele forțe ce se afirmă pe scena mondială. Asistăm, de pildă, și la afirmarea grupărilor sindicale transnaționale – simetrice, într-un fel, corporațiilor. Asistăm, de asemenea, la creșterea unor mișcări religioase, culturale, etnice ce se propagă și se leagă între ele deasupra granițelor naționale. Observăm o mișcare antinucleară la ale cărei manifestații, organizate în Europa, se adună participanți din mai multe țări. Suntem, de asemenea, martorii constituirii unor grupări transnaționale la nivelul partidelor politice. Astfel, atât democrat-creștinii, cât și socialiștii vorbesc de transformarea lor în „europartide” ce depășesc hotarele naționale – tendință pe care crearea Parlamentului European n-a făcut decât s-o accelereze.

Paralel cu toate acestea are loc o proliferare rapidă a asociațiilor transnaționale neguvernamentale, cu preocupări foarte diversificate, de la învățământ la explorarea oceanelor, de la sport la știință, de la horticultură la ajutorarea persoanelor sinistrate. Evantaiul acestor asociații merge de la Confederația de Fotbal a Oceaniei la Crucea Roșie Internațională, Federația Internațională a întreprinderilor Comerciale Mici și Mijlocii și Federația Internațională a Femeilor Juriste. „Umbrela” pe care o formează toate aceste organizații și federații numără milioane de membri și are zeci de mii de ramificații în numeroase țări. În ele se reflectă toate nuanțele posibile ale interesului – sau dezinteresului – politic.

În 1963 existau circa 1 300 de organizații transnaționale de acest fel. La mijlocul anilor '70 numărul lor se dublase, ajungând la 2 600, iar pentru 1985 se anticipează că va ajunge la 3 500 – 4 500, ceea ce înseamnă că în medie la fiecare trei zile ia naștere o nouă organizație.

Dacă Națiunile Unite sunt „organizația mondială”, aceste grupări mai puțin vizibile formează, în fapt, o „a doua organizație mondială”. În 1975 bugetele lor se cifrau la un total de numai 1, 5 milioane dolari, dar aceasta nu reprezintă decât o infimă parte a resurselor pe care le controlează unitățile afiliate lor. Ele își au propriul lor „sindicat” – Uniunea Asociațiilor Internaționale, cu sediul la Bruxelles. Între ele exista, pe de o parte, legături verticale, prin care grupurile locale regionale, naționale și altele sunt reunite în cadrul organizației transnaționale, iar pe de alta, legături orizontale, constând dintr-o rețea de consorții, grupuri de lucru, comitete interorganizaționale și unități operative.

Hățișul acestor legături transnaționale este atât de dens, încât un studiu efectuat de Uniunea Asociațiilor Internaționale estima la 52 075 numărul relațiilor și legăturilor de tot felul existent între 1 857 grupuri de acest fel în 1977. Numărul acesta crește și el cu rapiditate. Miile de întruniri, conferințe și simpozioane transnaționale prilejuiesc contacte între membrii acestor grupări felurite.

Deși este încă relativ puțin dezvoltată, această rețea transnațională („rețeaua T”) în rapidă creștere adaugă încă o dimensiune sistemului mondial al celui de Al Treilea Val. Dar nici cu ea nu avem încă o imagine completă.

Un număr de țări europene, de exemplu, au ajuns să creeze – fără tragere de inimă, dar inevitabil – o Piață Comună, un Parlament European, un sistem monetar european și agenții specializate cum este C.E.R.N. – Centrul European de Cercetări Nucleare. Comisarul fiscal al Pieței Comune, Richard Burke, exercită presiuni asupra țărilor membre, cerându-le să-și modifice politicile fiscale interne. Orientările privind agricultură și industria, care odinioară erau hotărâte la Londra sau la Paris, acum sunt elaborate la Bruxelles. Trecând peste obiecțiile guvernelor lor naționale, membrii Parlamentului European au votat o sporire cu 840 milioane de dolari a bugetului C. E. E.

Piața Comună este, poate, exemplul cel mai edificator al deplasării puterii de către un organism supranațional. Se pot da, totuși, și alte exemple. Asistăm, de fapt, la o veritabilă proliferare a organizațiilor interguvernamentale (O.I.G.) de acest fel, la apariția de grupări sau consorții de trei sau mai multe națiuni – de la Organizația Meteorologică Mondială și Agenția Internațională pentru Energia Atomică, pînă la Organizația Internațională a Cafelei sau Asociația Latino-Americană a Liberului Schimb, pentru a nu mai menționa O.P.E.C.-ul. În prezent este nevoie de astfel de organisme pentru coordonarea la scară mondială a transporturilor, comunicațiilor, brevetelor și a activităților din zeci de alte domenii, de la orez la cauciuc. Și numărul lor s-a dublat, între 1960 și 1977, urcînd de la 139 la 262.

Prin aceste O.I.G. statul național caută să rezolve probleme ce depășesc cadrul național, păstrînd totodată cît mai multă putere de decizie la nivel național. Totuși, puțin cîte puțin, are loc o deplasare constantă a centrului de greutate, pe măsură ce tot mai multe decizii sunt transferate spre entități organizaționale supranaționale sau sunt impuse de acestea.

Conștiința planetară

Economia mondială a ajuns la dimensiuni mult mai mari decît în trecut și începe să capete forme noi și insolite. Astfel, noua economie mondială este dominată de marile corporații transnaționale. Ea are la dispoziție un aparat bancar și financiar ramificat ce lucrează cu viteze electronice. Ea secretă mase monetare și credite pe care nici o națiune nu le poate reglementa. Ea înaintează spre crearea de monede transnaționale – nu spre o „monedă mondială” unică, ci spre o varietate de monede sau „metamonede”, bazate fiecare pe cîte un „coș” de monede sau bunuri naționale. Este sfîșiată de un conflict la scară mondială între furnizorii de resurse și beneficiarii lor și apăsată de datorii flotante de proporții pînă acum inimaginabile. Este o economie mixtă, în care capitalul privat și întreprinderile de stat socialiste se lansează în

operații comune și lucrează mână-n mână. Iar ideologia ei nu este *laissez faire* sau marxismul, ci globalismul.

Așa cum Al Doilea Val a creat o pătură a populației cu interese mai largi decât cele locale și care a devenit baza ideologiilor naționaliste, Al Treilea Val dă naștere unor grupuri cu interese mai largi decât cele naționale. Acestea formează baza ideologiei globaliste care se înfiripă acum, fiind numită uneori „conștiință planetară”.

Această conștiință planetară este împărtășită deopotrivă de cadre de conducere ale companiilor transnaționale, de pletosii participanți la campania pentru ocrotirea mediului înconjurător, de financiari, revoluționari, intelectuali, poeți și pictori, pentru a nu mai vorbi de membrii Comisiei Trilaterale. Globalismul este mai mult decât o ideologie în slujba intereselor unui grup limitat. Întocmai cum naționalismul pretinde să vorbească în numele întregii națiuni, globalismul pretinde să vorbească în numele întregii lumi. Iar apariția sa este privită ca o fază necesară a unei evoluții – un pas înainte pe drumul spre o „conștiință cosmică”, care va cuprinde și cerurile.

Rezumînd, putem spune, deci, că la toate nivelurile, de la economie și politică, la organizare și ideologie, suntem martorii unui atac, dinăuntru și dinafară, asupra statului național, acest pilon al civilizației celui de Al Doilea Val.

Exact în momentul istoric cînd multe țări sărace luptă cu disperare pentru a-și statornici o identitate națională, deoarece în trecut națiunea a fost necesară pentru succesul industrializării, țările bogate, care transcend industrialismul, reduc, înlocuiesc sau depreciază rolul națiunii.

Putem anticipa că deceniile care vin vor sta sub semnul luptei în jurul creării unor noi instituții globale capabile să reprezinte echitabil atît popoarele prenaționale, cît și pe cele postnaționale ale lumii în care trăim.

Mituri și invenții

Nimeni din cei ce trăim astăzi, de la experții Casei Albe sau cei ai Kremlinului, pînă la proverbialul om de pe stradă, nu poate ști cu certitudine cum va arăta noul sistem mondial, ce tipuri noi de instituții vor apărea, menite să asigure ordinea regională sau planetară. Este totuși posibil să înlăturăm cîteva mituri răspîndite în zilele noastre.

Mai întîi pe cel propagat prin filme ca *Rollerball* și *Network*, în care un scelerat cu ochi de gheață anunță că lumea este, sau va fi, împărțită și guvernată de un grup de corporații transnaționale. În forma lui cea mai răspîndită, mitul acesta zugrăvește o lume în care există o unică corporație energetică, o unică corporație alimentară, una a locuințelor, una pentru odihnă și distracții etc. Într-una din variantele mitului, fiecare din acestea este prezentată ca o branșă a unei megacorporații și mai mari.

Această imagine simplistă se bazează pe o extrapolare rectilinie a unor tendințe proprii celui de Al Doilea Val, cum sunt specializarea, maximizarea și centralizarea.

O atare viziune nu numai că nu ține seamă de fantastică diversitate a condițiilor din viața reală, de divergențele și ciocnirile dintre culturile, religiile și tradițiile existente în lume, de rapiditatea schimbării și de forța istorică ce împinge țările cu tehnologie avansată spre demasificare, nu numai că presupune în mod naiv că nevoi cum sunt energia, locuințele sau alimentația ar putea fi tranșant compartimentate, ci ignoră schimbările fundamentale ce revoluționează în prezent structura și obiectivele corporației înseși. Într-un cuvânt, ea se bazează pe o imagine perimată, luată din panopia celui de Al Doilea Val, despre ce este o corporație și cum este ea structurată.

O altă reprezentare fantezistă, înrudită îndeaproape cu prima, ne înfățișează o planetă condusă de un singur Guvern Mondial centralizat. Acesta este imaginat de obicei ca o extindere a unei instituții sau a unui guvern existent – „Statele Unite ale Lumii” sau „Statul Planetar Proletar” sau, pur și simplu, O.N.U. la puterea n . Și aici avem de-a face cu o extindere simplistă a unor principii ale celui de Al Doilea Val.

Ceea ce pare că ne va aduce viitorul nu este nici dominația corporațiilor, nici vreun guvern planetar, ci un sistem mult mai complex, în genul organizațiilor matriceale care, așa cum am văzut, apar acum în anumite industrii de vîrf. Nu vom edifica una sau mai multe birocrații planetare piramidale, ci vom țese rețele sau matrice în care se vor împleti diferite tipuri de organizații cu interese comune.

S-ar putea, de pildă, ca în deceniul următor să vedem apărînd o Matrice Oceanică, formată nu numai din state naționale, ci și din regiuni, orașe, corporații, organizații pentru ocrotirea mediului, grupuri științifice și altele cu interese legate de mări și oceane. Pe măsură ce schimbările se amplifică, ar putea să apară noi grupări și să se integreze în această matrice, în timp ce altele ar putea să iasă din ea. Ar putea să apară – într-un anumit sens, putem spune că apar deja – și alte structuri organizaționale similare, centrate pe alte preocupări: o Matrice Spațială, o Matrice Alimentară, o Matrice a Transporturilor, o Matrice a Energiei ș.a.m.d., comunicînd toate între ele, suprapunîndu-se în parte și formînd nu un sistem ermetic închis, ci unul deschis și suplu.

Pe scurt, ne îndreptăm spre un sistem mondial format din unități strîns interrelate, în felul neuronilor din creier, și nu organizat după tiparul compartimentelor unei structuri birocratice.

Într-o asemenea evoluție, ne putem aștepta ca în cadrul O.N.U. să înceapă o luptă aprigă pentru a decide dacă această organizație trebuie să rămînă o „asociație de negocieri a statelor naționale” sau, dimpotrivă, în ea să

fie reprezentate și alte entități – regiuni, eventual religii, ba chiar și corporații sau grupuri etnice.

Pe măsură ce pe scena mondială intră corporațiile transnaționale și alți actori noi, pe măsură ce erup instabilitățile și pericolele de război, va trebui să inventăm forme sau „cadre” politice cu totul noi, pentru a asigura măcar un simulacru de ordine în lume.

23. Gandhi plus sateliți

„Zguduiți convulsive”... „răbufnire neașteptată”... „oscilații dementiale”... Ziariștii caută cu înfrigurare, pentru „manșetele” gazetelor, expresii capabile să redea senzația lor de crescândă dezordine în lume. Insurecția islamică din Iran i-a buimăcit. Reorientările politice din China de după Mao, scăderea vertiginoasă a cursului dolarului, combativitatea crescândă pe care o manifestă țările sărace – toate le apăr ca niște evenimente neașteptate. Auzim nu o dată exclamația că lumea e pe cale să se cufunde în haos.

În realitate, multe lucruri care par a fi anarhice nu sunt așa. Erupția unei noi civilizații pe Pământ nu poate să nu sfărâme vechile relații, să nu răstoarne regimuri și să nu involbureze sistemul financiar. Ceea ce pare a fi haos este, în realitate, o reorientare masivă a puterii în vederea adaptării la nouă civilizație.

Nu peste multă vreme momentul actual ne va apărea, în retrospectivă, drept amurgul civilizației celui de Al Doilea Val, iar priveliștea lui ne va umple de tristețe. Căci, apropiindu-se de sfârșit, civilizația industrială lasă în urma sa o lume în care un sfert din omenire trăiește relativ îmbelșugat, trei sferturi – în sărăcie relativă, iar 800 de milioane, după cum se exprimă rapoartele Băncii Mondiale, în sărăcie „absolută”. Nu mai puțin de 700 milioane de oameni sunt subnutriți, iar 550 de milioane – analfabeți. Numărul celor lipsiți de asistență medicală sau chiar și de apă sănătoasă, potabilă este estimat la 1,2 miliarde.

Era industrială lasă în urma sa o lume în care 20-30 de țări industrializate datorează o bună parte a succesului lor economic subvențiilor mascate de care beneficiază sub formă de energie ieftină și de materii prime ieftine. Ea lasă în urma sa o infrastructură planetară – Fondul Monetar Internațional, G.A.T.T., Banca Mondială și C.A.E.R. – care a reglat schimburile comerciale și finanțele în folosul puterilor celui de Al Doilea Val. Iar multe țări sărace le lasă cu o economie orientată unilateral, axată pe monocultură, aservită nevoilor celor bogați.

Înaintarea rapidă a celui de Al Treilea Val nu numai că vestește sfârșitul domniei celui de Al Doilea Val, ci pulverizează și toate ideile noastre tradiționale privitoare la modalitățile de abolire a sărăciei pe Terra.

Strategia celui de Al Doilea Val

De la finele deceniului al cincilea încoace, majoritatea eforturilor depuse în vederea reducerii decalajului dintre țările bogate și cele sărace au fost orientate de o unică strategie dominantă, pe care o voi numi „strategia celui de Al Doilea Val”.

Ea pornește de la premisa că societățile celui de Al Doilea Val reprezintă punctul culminant al evoluției și că toate țările, pentru a rezolva problemele cu care se confruntă, trebuie să urmeze în esență traseul revoluției industriale pe care 1-au străbătut Occidentul, Uniunea Sovietică sau Japonia. Progresul constă în a scoate milioane de oameni din agricultură și a-i angrena în producția de masă. El reclamă urbanizare, standardizare și întreg tacîmul celui de Al Doilea Val. Pe scurt, dezvoltarea implică imitarea fidelă a unui model care deja a dat rezultate.

Unul după altul, guvernele a numeroase țări au și încercat să pună în aplicare această schemă de joc. Cîteva țări unde au existat condiții speciale par să izbutească în statornicirea unei societăți a celui de Al Doilea Val. În cele mai multe cazuri, însă, eforturile de acest fel s-au soldat cu rezultate dezastruoase.

Eșecurile înregistrate, rînd pe rînd, de țările sărace au fost puse pe seama unei puzderii întregi de cauze. Neocolonialismul. Planificarea defectuoasă. Corupția. Religiile retrograde. Tribalismul. Corporațiile transnaționale. CIA. Incetineala. Pripeala. Dar, oricare ar fi explicațiile invocate, rămîne un fapt că industrializarea făcută după modelul celui de Al Doilea Val a înregistrat mai multe eșecuri decît succese.

Iranul nu este decît ilustrarea cea mai dramatică a acestei constatări.

Nu mai departe decît în 1975, un șah tiranic se lăuda că, urmînd strategia celui de Al Doilea Val, va face din Iran cel mai avansat stat industrial din Orientul Mijlociu. „Constructorii Șahului – relatea *Newsweek* – trudesec la un grandios evantai de uzine, baraje, căi ferate, autostrăzi și alte tipuri de obiective ale unei revoluții industriale în toată puterea cuvîntului”. Încă în iunie 1978 bancherii internaționali se îmbulzeau să acorde împrumuturi de miliarde de dolari, cu dobînzii derizorii, Corporației de construcții navale din Golful Persic, Companiei textile Mazadern, Societății naționale de electricitate Tavanir, Complexului siderurgic de la Ispahan, Companiei Iraniene de Aluminiu și multor altor întreprinderi din această țară.

Dar în timp ce se desfășurau aceste eforturi menite să transforme Iranul într-o națiune „modernă”, la Teheran domnea corupția. Consumul ostentativ agrava contrastul dintre bogați și săraci. Interesele străine – în primul rînd cele americane, dar nu numai ele – cunoșteau cu adevărat zile faste. (Managerii vest-germani primeau la Teheran salarii cu o treime mai mari decît cele pe care le-ar fi avut acasă; în schimb, personalul din subordinea lor primea abia o zecime din cîștigul unui muncitor din R.F.G.) Clasa mijlocie urbană era ca o

insuliță într-un ocean de mizerie. Exceptând petrolul, două treimi din totalul bunurilor produse pentru piață erau consumate la Teheran de către o zecime din populația țării. La sate, unde venitul era de cinci ori mai mic decât în orașe, masele țărănești oprimite continuau să trăiască în condiții revoltătoare.

Crescuți în Occident, milionarii, generalii și tehnocrații năimiți care conduceau guvernul de la Teheran încercau să aplice strategia celui de Al Doilea Val și concepeau dezvoltarea ca fiind în esență un proces economic. Religia, cultura, viața de familie, rolurile sexuale – toate acestea aveau să se aranjeze de la sine, cu condiția doar ca în țară să intre cât mai mulți dolari. Autenticitatea culturală nu însemna mare lucru în ochii acestor oameni care, cufundați în realismul industrial, credeau că lumea se îndreaptă tot mai mult spre standardizare, nu spre diversitate. Rezistența față de ideile occidentale era tratată ca o simplă atitudine „retrogradă” de către un cabinet compus în proporție de 90 la sută din oameni ce-și făcuseră studiile la Harvard, Berkeley sau la diverse universități europene.

În ciuda unor circumstanțe specifice – amestecul exploziv de petrol și islam – ceea ce s-a întâmplat în Iran este în mare parte comun și altor țări ce au adoptat strategia celui de Al Doilea Val. Cu oarecare variație, cam același lucru s-ar putea spune despre zeci de alte societăți care se zbat în sărăcie – din Asia, Africa sau America Latină.

Prăbușirea regimului șahului din Teheran a declanșat o amplă dezbatere în alte capitale, de la Manilla la Mexico City. În dezbatere revine frecvent problema ritmului schimbării. A fost ritmul prea rapid? Au suferit iranienii, șocul viitorului? Chiar și dispunând de venituri din petrol, pot oare guvernele să creeze o clasă mijlocie suficient de numeroasă într-un timp destul de scurt pentru a evita un seism revoluționar? Tragedia iraniană și înlocuirea regimului șahului printr-o teocrație la fel de represivă ne obliga însă să punem în discuție înseși premisele fundamentale ale strategiei celui de Al Doilea Val.

Este industrializarea clasică singura cale a progresului? Nu este oare fără noimă să imiți modelul industrial într-un moment când însăși civilizația industrială se află în agonie?

Modelul compromis

Cît timp națiunile celui de Al Doilea Val ofereau imaginea „reușitei” – a stabilității, prosperității și înaintării spre o prosperitate, și mai mare – era ușor să fie luate drept model pentru restul lumii. Iată însă că spre sfîrșitul anilor '60 a izbucnit criza generală a industrialismului.

Greve, pene de electricitate gigantice, avarii, criminalitate, oboseală psihică au devenit fenomene răspîndite în lumea celui de Al Doilea Val. În reviste își făcea loc tot mai frecvent întrebarea: „De ce nimic nu mai merge?”. Sistemul energetic și sistemul familiei se clătinau. Sistemul de valori și

structurile urbane se destrămau. Poluarea, corupția, inflația, alienarea, singurătatea, rasismul, birocrăția, divorțurile, consumatorismul stupid – totul a fost supus unui atac necruțător. Economiiștii semnalau posibilitatea unui colaps total al sistemului financiar.

În același timp, o mișcare mondială pentru protecția mediului atrăgea atenția că poluarea, penuria de energie și epuizarea resurselor ar putea curînd să facă imposibilă continuarea desfășurării normale a activităților chiar și pentru națiunile existente ale celui de Al Doilea Val. S-a mai argumentat, dealtfel, că chiar dacă printr-un miracol strategia celui de Al Doilea Val ar da rezultate în țările sărace, ea n-ar face decît să transforme întreaga planetă într-o uzină monstruoasă, ducînd la dezastrul ecologie.

Pe măsura adîncirii crizei generale a industrialismului, o atmosferă pesimistă a învăluit națiunile cele mai bogate. Și, dintr-o dată, milioane de oameni din diferite părți ale lumii și-au pus nu numai întrebarea dacă strategia celui de Al Doilea Val putea da rezultate, ci și întrebarea de ce ar trebui neapărat luată ca model o civilizație cuprinsă ea însăși de spasmul dezintegrării?

A intervenit apoi încă o constatare neașteptată care a subminat convingerea că strategia celui de Al Doilea Val reprezintă singura cale ce duce de la sărăcie la belșug. Această strategie a avut întotdeauna ca premisă implicită: „întîi «dezvoltă» -te, apoi vei deveni bogat” – adică ideea că belșugul este rezultatul muncii îndîrjite, al cumpătării, al eticii protestante și al unui lung proces de transformări economice și sociale.

Iată însă că embargoul impus de O.P.E.C. și fluviul de petrodolari ce a început să curgă dintr-o dată spre Orientul Mijlociu a dezmințit această idee calvinistă. În numai cîteva luni miliarde de dolari au inundat năvalnic Iranul, Arabia Saudită, Kuweitul, Libia și alte țări arabe, și lumea a putut vedea pe viu cum bogății aparent nelimitate *precedau* transformarea, în loc să vină după ea. În Orientul Mijlociu nu „dezvoltarea” a produs bani, ci banii au fost cei care au dat impulsul către „dezvoltare”. Niciodată în trecut nu s-a mai întîmplat așa ceva în asemenea proporții.

Între timp se întetea și concurența dintre țările bogate înseși. „Văzînd cum oțelul din Coreea de Sud este folosit pe șantierelor de construcții din California, cum pe piața europeană se vînd televizoare din Taivan, iar în Orientul Mijlociu tractoare produse în India... și cum China se afirmă în mod spectaculos că o forță industrială potențială de prim rang, nu poți să nu te întrebi cu crescîndă îngrijorare în ce măsură economiile în curs de dezvoltare vor submina industriile statornicite din țările avansate, din Japonia, Statele Unite și Europa” – scria un corespondent din Tokio al ziarului *The New York Times*.

Greviștii din siderurgia franceză, cum era și de așteptat, au exprimat în mod mai pitoresc această îngrijorare. Ei au cerut să se pună capăt „masacrării

industriei” și demonstrații au ocupat Turnul Eiffel. Rînd pe rînd, în țările industriale mai vechi, industriile celui de Al Doilea Val și aliații lor politici au declanșat atacuri împotriva „exportului de locuri de muncă” și a politicii de promovare a industrializării în țările mai sărace.

Într-un cuvînt, ideea că mult-trîmbișata strategie a celui de Al Doilea Val ar putea da rezultate, ba chiar și ideea că lucrul acesta ar fi de dorit, sunt privite cu o neîncredere crescîndă peste tot în lume.

Strategia Primului Val

Constatînd eșecurile strategiei celui de Al Doilea Val, asaltate de revendicările vehemente ale țărilor sărace privind o restructurare totală a economiei mondiale și profund îngrijorate de propriul lor viitor, națiunile bogate au trecut, în anii '70, la elaborarea unei noi strategii pentru lumea a treia.

Aproape peste noapte numeroase guverne și „agenții pentru dezvoltare”, inclusiv Banca Mondială și Agenția Internațională pentru Dezvoltare, și-au schimbat orientarea, optînd pentru o strategie a Primului Val.

Această formulă este aproape punct cu punct „negativul” strategiei celui de Al Doilea Val. În loc să exercite presiuni asupra țăranilor pentru a-i face să migreze spre orașele suprasaturate, ea pune un nou accent asupra dezvoltării rurale. În loc să se concentreze asupra culturilor agricole destinate exportului, ea insistă pe satisfacerea nevoilor alimentare din producția agricolă proprie. În locul preocupării obsedante pentru creșterea produsului național brut, în speranța că fărîme din beneficii vor ajunge și pînă la cei săraci, ea reclamă orientarea directă a resurselor spre „nevoile umane de bază”.

În loc să preconizeze tehnologii ce economisesc mîină de lucru, noua viziune pune accent pe o producție ce reclamă multă mîină de lucru și puțin capital, consumuri mici de energie și o calificare nepretențioasă. În loc să construiască oțelării gigantice sau mari fabrici urbane, ea încurajează întreprinderile mici, descentralizate, potrivite pentru mediul rural.

Răsturnînd de-a dreptul argumentele apărătorilor celui de Al Doilea Val, susținătorii strategiei Primului Val au putut arăta fără dificultate că multe tehnologii industriale au dat rezultate dezastruoase atunci cînd au fost transferate în țări sărace. Mașinile se defectau și nu mai erau reparate. Ele necesitau materii prime costisitoare, aduse din import. Lipsea mîina de lucru calificată. De unde concluzia, trasă de adepții noii viziuni, că țările sărace au nevoie de „tehnologii adecvate”. Aceste tehnologii, numite uneori „intermediare”, „alternative” sau „soft”, s-ar situa undeva „între seceră și combina de recoltat”. Curînd, în multe locuri din Statele Unite și Europa au apărut centre pentru elaborarea de tehnologii de acest fel, după modelul lui Intermediate Technology Development Group, înființat în Marea Britanie încă

din 1965. Țările în curs de dezvoltare au început să creeze și ele asemenea centre și să pună în circulație inovații tehnologice de interes local.

În Botswana, de exemplu, Mochudi Farmers Brigade a pus la punct un dispozitiv cu tracțiune animală (boi sau măgari), ce poate servi pentru arăt, însămânțat și împrăștiat îngrășămintele în cultură simplă sau intercalată. Ministerul Agriculturii din Gambia a adoptat un șasiu senegalez pe care se pot monta un brăzdar, un dispozitiv de scos arahide, o mică semănătoare sau un dispozitiv de făcut straturi. În Ghana se lucrează la o batoză de orez acționată cu pedale, la o presă cu șurub pentru deșeurile de la fabricile de bere și la o presă făcută integral din lemn, pentru extragerea apei din fibrele de banane.

Strategia Primului Val a fost aplicată și pe o bază mult mai largă. Astfel, în 1978, noul guvern indian, năucit încă de creșterea bruscă a prețurilor la petrol și îngrășămintele și dezamăgit de strategiile celui de Al Doilea Val promovate de Nehru și de Indira Gandhi, a oprit expansiunea industriei textile mecanizate, stimulând în schimb țesutul manual. Obiectivul urmărit a fost nu numai creșterea numărului locurilor de muncă, ci și frînarea urbanizării prin favorizarea industriei casnice în mediul rural.

Această nouă formulă conține, de bună seamă, multe lucruri judicioase. Ea răspunde necesității de a încetini masiva migrație spre orașe. Urmărește să ridice nivelul de viață al satelor, unde trăiește marea masă a populației din țările sărace. Ține seamă de factorii ecologici. Pune accentul pe valorificarea resurselor locale ieftine, în locul unor importuri costisitoare. Respinge definițiile tradiționale, mult prea înguste, ale „eficienței”. Sugerează o abordare mai puțin tehnocratică a dezvoltării, luând în considerare obiceiurile locale și cultura locală. Și pune pe primul plan îmbunătățirea condițiilor de viață ale celor săraci, în loc să treacă capitalul prin mâinile celor bogați, în speranța că se va prelinge câte ceva și în jos.

Recunoscându-i aceste merite, trebuie să spunem totodată că formula Primului Val nu este decât o strategie pentru ameliorarea celor mai rele condiții ale Primului Val, care nu schimbă radical situația. Este o măsură de prim ajutor și nu un tratament temeinic, și așa o și înțeleg multe guverne din lume.

Președintele indonezian Suharto a exprimat o opinie larg răspândită spunând că o asemenea strategie „poate fi o nouă formă de imperialism. Dacă Occidentul se mărginește să participe doar la proiecte agrare de mică anvergură, soarta noastră ar putea fi întrucîtva ușurată, dar nu ne vom dezvolta niciodată”.

Și în legătură cu admirația subită stîrnită de tehnologiile care presupun mina de lucru numeroasă s-ar putea naște bănuiala că aceasta este în avantajul celor bogați. Cu cît țările sărace vor continua să trăiască mai mult timp în condițiile Primului Val, cu atît mai mici vor fi posibilitățile lor de a se prezenta cu bunuri competitive pe piața mondială deja suprasaturată. Cu cît populația lor va rămîne mai mult timp în gospodăriile ei sătești, cu atît va

consuma mai puțin petrol, gaz natural și alte resurse deficitare, iar din punct de vedere politic va fi mai slabă și mai puțin turbulentă.

Strategia Primului Val este adânc pătrunsă de ideea paternalistă că în timp ce alți factori ai producției trebuie economisiți, timpul și energia muncitorului nu trebuie economisite; de ideea că munca monotona și istovitoare din orezării este o plăcere – cu condiția, firește, de a fi făcută de altcineva.

Samir Amin, directorul Institutului African de Planificare și Dezvoltare Economică, rezumă o serie de considerente de acest fel spunând că tehnicile ce presupun o forță de muncă numeroasă au devenit dintr-o dată atrăgătoare, „grație unui amestec de ideologie hippy, de întoarcere la mitul epocii de aur și al bunului sălbatic și de critică a realităților lumii capitaliste”.

Ceea ce e și mai rău, formula Primului Val subestimează în mod primejdios rolul științei și al tehnologiei avansate. Multe din tehnologiile promovate în prezent ca fiind „adequate” sunt și mai primitive decât cele de care dispunea fermierul american în 1776, fiind mult mai aproape de seceră decât de combină de recoltat. Când fermierii americani și europeni au început, acum 150 de ani, să folosească tehnologii mai „adequate”, când au trecut de la grapa de lemn la cea cu dinți de oțel sau la plugul de fier, ei n-au întors spatele cunoștințelor existente pe plan mondial în domeniul mecanicii și al metalurgiei, ci au profitat de ele.

La expoziția de la Paris din 1855 s-a organizat, după cum aflăm dintr-o relatare de atunci, o întrecere palpitantă între batozele care fuseseră inventate cu puțin timp în urmă. „Șase bărbați au început să bată cu îmblăciul în același moment în care au fost puse în funcțiune diferite mașini, iar după o oră rezultatele au fost următoarele:

Șase lucrători cu îmblăciul	36 litri de grâu
batoza belgiană	150 „ „ „
batoza franceză	250 „ „ „
batoza engleză	410 „ „ „
batoza americană	740 „ „ „

Numai cineva care n-a fost în situația de a face ani de zile o muncă fizică istovitoare poate să dea de o parte cu dezinvoltură o mașină care încă în 1855 putea să treie de 123 de ori mai repede decât un om.

O bună parte din ceea ce astăzi numim „știință înaintată” a fost elaborată de oamenii de știință din țări bogate pentru rezolvarea unor probleme ale țărilor bogate. Extrem de puține au fost cercetările consacrate problemelor de zi cu zi cu care se confruntă țările sărace. Cu toate acestea, orice „politică de dezvoltare” care începe prin a închide ochii în fața posibilităților pe care le oferă cunoașterea științifică și tehnologică înaintată condamnă la degradare

perpetuă sute de milioane de țărani deznădăjduiți, înfometați și istoviți de muncă.

Ici și colo, într-un moment sau altul, strategia Primului Val poate îmbunătăți condițiile de viață pentru mase mari de oameni. Din păcate, există prea puține indicii că vreo țară de o oarecare mărime ar putea vreodată, cu metodele premașiniste ale Primului Val, să producă destul pentru a putea să investească în dezvoltare. Și există, în schimb, numeroase fapte ce par a dovedi contrariul.

Pentru că, prin ea însăși, formula Primului Val este în ultimă instanță o rețetă pentru stagnare și nu este aplicabilă la ansamblul țărilor sărace într-o măsură mai mare decât strategia celui de Al Doilea Val.

Într-o lume ce se caracterizează printr-o diversitate explozivă, va trebui să inventăm un număr imens de strategii inovatoare și să nu mai căutăm modele nici în prezentul industrial, nici în trecutul preindustrial. E timpul să ne îndreptăm privirile spre viitorul care se naște.

Problematica celui de Al Treilea Val

Va trebui oare să rămânem pentru totdeauna prinși între două viziuni perimate? Am caricaturizat anume cele două strategii alternative, pentru a reliefa deosebiriile dintre ele. În viața reală, puține guverne își pot permite să se conducă după teorii abstracte, astfel încât întâlnim numeroase încercări de a combina ambele strategii. Sosirea celui de Al Treilea Val ne sugerează însă cu vigoare că nu mai este cazul să pendulăm între aceste două formule.

Într-adevăr, ea modifică în mod radical întreaga situație. Și în timp ce nici o teorie provenită din lumea avansată din punct de vedere tehnologic nu poate rezolva problemele „lumii în curs de dezvoltare” și nici unul din modelele existente nu este transferabil aici în mod integral, o nouă și stranie relație începe să se înfiripe între societățile Primului Val și civilizația în rapidă formare a celui de Al Treilea Val.

Am văzut nu o dată încercări naive de a „dezvolta” o țară aparținând în esență Primului Val impunându-i forme cât se poate de nepotrivite preluate de la Al Doilea Val – producția de masă, mass media, un învățământ de tipul fabricii, un regim parlamentar stil Westminster, statul național ș.a. – ca și cum acestea ar fi putut să funcționeze cu succes fără o sfărîmare prealabilă a tradițiilor familiale, a datinilor matrimoniale, a religiei și a rețelei de roluri sociale, adică fără a smulge din rădăcini o întreagă cultură.

Printr-un contrast uimitor, civilizația celui de Al Treilea Val se vedește a avea numeroase trăsături similare în fapt celor întâlnite la societățile Primului Val: producția descentralizată, dimensiuni potrivite, energie regenerabilă, dezurbanizare, muncă la domiciliu, un nivel ridicat al prosumului – pentru a nu enumera decât câteva.

Observăm ceva ce seamănă izbitor cu o revenire dialectică.

Iată de ce multe din inovațiile actuale dintre cele mai radicale ne dau impresia unor comete cu cozi lungi formate din amintiri. Tocmai această bizară senzație de *déjà vu* explică fascinația pe care o exercită trecutul rural asupra oamenilor din societățile care evoluează cel mai rapid în direcția celui de Al Treilea Val. Lucrul cel mai frapant astăzi este că civilizația Primului Val și civilizația celui de Al Treilea Val par să aibă între ele mai multe elemente comune decât au cu civilizația celui de Al Doilea Val. Într-un cuvânt, ele sunt congruente.

Va permite oare această stranie congruență ca multe țări de astăzi aparținând Primului Val să preia unele din trăsăturile civilizației celui de Al Treilea Val, procedând selectiv, fără să abandoneze integral cultura lor și fără să treacă mai întâi prin „faza” de dezvoltare proprie celui de Al Doilea Val? Va fi oare mai ușor pentru unele țări să introducă structuri ale celui de Al Treilea Val decât să se industrializeze în maniera clasică?

Nu există cumva astăzi și posibilitatea – absentă în trecut – ca o societate să atingă un înalt nivel de trai material fără a-și concentra în mod obsesiv energiile asupra producției destinate schimbului? Dată fiind gama mai largă de opțiuni pe care le aduce cu sine Al Treilea Val, nu este oare posibil ca un popor să-și reducă mortalitatea infantilă și să sporească durata medie de viață, să ridice nivelul de instruire, de alimentație și calitatea generală a vieții fără să renunțe la religia sau valorile sale și fără să îmbrățișeze neapărat materialismul occidental ce însoțește răspândirea civilizației celui de Al Doilea Val?

În viitor strategiile de „dezvoltare” nu vor veni de la Washington, Moscova, Paris sau Geneva, ci din Africa, Asia și America Latină. Vor fi strategii indigene, adecvate nevoilor locale reale. Ele nu vor pune un accent exagerat pe economie în detrimentul ecologiei, culturii, religiei, al structurilor familiale și al dimensiunilor psihologice ale existenței. Și nu vor imita nici un model din afară, fie el provenit din Primul Val, din Al Doilea Val sau chiar din Al Treilea Val.

Înaintarea celui de Al Treilea Val aşază însă toate eforturile noastre într-o nouă perspectivă. Căci ea oferă celor mai sărace națiuni, ca și celor mai bogate, posibilități cu totul noi.

Soare, crevete și microelectronică

Surprinzătoarea congruență între multe dintre trăsăturile structurale ale civilizației Primului Val și ale celui de Al Treilea Val sugerează că în deceniile următoare ar putea deveni posibilă combinarea unor elemente ale trecutului și ale viitorului pentru făurirea unui prezent nou și mai bun.

Să luăm, de exemplu, problema energiei.

Se vorbește atîta despre criza energetică din țările aflate în tranziție spre Al Treilea Val, dar se uită adesea că și societățile Primului Val sunt confruntate cu o criză energetică proprie lor. Pornind de la un nivel extrem de scăzut, ce fel de sisteme energetice ar trebui să-și creeze ele?

Nu încapе îndoială că ele au nevoie și de centrale mari, de tipul celui de Al Doilea Val, bazate pe combustibili de origine fosilă. Dar, așa cum arată omul de știință indian Amulya Kumar N. Reddy, în multe din aceste societăți nevoia cea mai presantă o constituie energia descentralizată destinată satelor, nu capacitățile energetice centralizate destinate alimentării orașelor.

O familie de țărani fără pămînt din India își cheltuiește în prezent circa 6 ore pe zi numai cu procurarea de lemne de foc necesare pentru gătit și încălzire. Alte 4 – 6 ore se pierd cu adusul apei de la fîntînă și cam tot atîta cu pășunatul vacilor, caprelor sau oilor. „Cum o asemenea familie nu-și poate permite să angajeze mână de lucru din afară și nici nu poate să cumpere mașini cu care să economisească munca, singura soluție rațională pentru a-și acoperi nevoile de energie este să aibă trei sau mai mulți copii”, spune Reddy, adăugind că energia rurală „s-ar putea dovedi un foarte eficace mijloc anticoncepțional”.

În urma studiilor sale privind problemele energiei rurale, Reddy trage concluzia că nevoile de energie ale unui sat pot fi ușor satisfăcute de o mică uzină de biogaz ce ar folosi deșeuri umane și animale din chiar respectivul sat. El demonstrează mai departe că multe mii de unități energetice de acest fel ar fi mult mai utile, ecologic mai sănătoase și economic mai avantajoase decît un număr mic de uzine gigantice, centralizate.

De la un astfel de raționament pornesc și programele de cercetări și construcții în domeniul biogazului din Bangladesh pînă în insulele Fiji. India dispune deja de 12 000 de instalații de acest fel date în funcțiune și are în vedere un total de 100 000. China are în plan pentru provincia Sechuan 200 000 de instalații de biogaz familiale. Coreea de Sud are 29 450 și speră ca în 1985 să ajungă pînă la un total de 55 000.

În imediata apropiere a orașului New Delhi, eminentul viitorolog și om de afaceri Jagdish Kapur a transformat zece acri de pămînt arid și neproductiv într-o „fermă solară” model, de renume mondial, echipată cu o instalație de biogaz. Ferma produce în prezent destule cereale, fructe și legume pentru hrană familiei și a angajaților, prisosindu-i totodată tone de alimente pentru vînzare.

Institutul Indian de Tehnologie a proiectat, între timp, un generator solar „sătesc” de 10 kilowați, destinat producerii de electricitate pentru iluminatul caselor, acționarea pompelor de apă și alimentarea rețelei locale de radio și televiziune. La Madras în Tamil Nadu autoritățile au instalat o uzină de desalinizare bazată pe energie solară. Iar Central Electronics a construit lîngă Delhi o casă demonstrativă care folosește pile solare fotovoltaice pentru producerea electricității.

În Israel, specialistul în biologie moleculară Haim Aviv a propus un proiect agroindustrial comun egipteano-israelian pentru Sinai. Prin folosirea apei egiptene și a tehnicii înaintate israeliene în domeniul irigațiilor, la acest complex ar urma să se cultive manioc sau trestie de zahăr, ce ar fi apoi convertite în etanol utilizabil drept carburant la automobile. Proiectul prevede totodată folosirea subproduselor de la trestia de zahăr pentru creșterea de bovine și ovine și construirea unor fabrici de hârtie ce ar utiliza deșeuri de celuloză, creîndu-se astfel un ciclu ecologic închis. Aviv sugerează că proiecte asemănătoare ar putea fi aplicate în unele regiuni din Africa, Asia de Sud-Est și America Latină.

Criza energetică, parte integrantă a prăbușirii civilizației celui de Al Doilea Val, generează o seamă de idei noi privind producția de energie centralizată sau descentralizată, în unități mari sau mici din regiunile mai sărace ale Planetei. Și există paralelisme evidente între unele probleme cu care se confruntă Primul Val și unele cu care se confruntă societățile ce pășesc în era celui de Al Treilea Val: nici unele, nici altele nu pot conta pe sistemele energetice concepute în perspectiva celui de Al Doilea Val.

Ce se întâmplă în agricultură? Și aici Al Treilea Val ne duce în direcții neprevăzute. La Environmental Research Lab din Tucson, Arizona, se cresc crevete în viviere lungi așezate în sere alături de straturile cu castraveți și salată, dejecțiile de la crustacee fiind folosite prin reciclare ca îngrășământ pentru legume. Experimente similare se fac în Vermont cu creșterea unor specii de pești și legume. Apa din viviere colectează căldura solară, iar noaptea o eliberează, menținând temperatura necesară. Și aici dejecțiile de la pești sunt folosite ca îngrășământ.

La New Alchemy Institute din Massachusetts, deasupra bazinului cu pești este instalată o crescătorie de pui de găină. Dejecțiile de la pui fertilizează algele, care sunt apoi mâncate de pești. Am dat aici numai trei din nenumăratele exemple de inovații în producerea și prelucrarea alimentelor, dintre care multe prezintă un interes cu totul deosebit pentru societățile de astăzi ce aparțin încă Primului Val.

Un studiu de perspectivă pe termen de 20 de ani asupra alimentației în lume, întocmit de Center for Futures Research al Universității din California de Sud, sugerează, de pildă, că mai multe evoluții importante vor duce probabil nu la creșterea, ci la scăderea nevoilor de îngrășămintे artificiale. Studiul apreciază că sunt nouă șanse din zece ca în 1996 să dispunem de un îngrășământ ieftin cu dispersie lentă care va reduce cu 15 la sută necesarul de îngrășămintе azotoase. Și există, de asemenea, o bună probabilitate că vom dispune la acea dată și de cereale capabile să fixeze azotul, ceea ce va reduce și mai mult acest necesar.

Studiul consideră drept „practic sigură” obținerea de noi varietăți de cereale, cu o productivitate mai ridicată cu pînă la 25-50 la sută în cultură

neirigată. El sugerează că sistemele de irigații „prin picurare”, cu puțuri eoliene descentralizate și cu transportul apei folosind tracțiunea animală ar putea spori substanțial recoltele, atenuând totodată fluctuațiile acestora de la an la an.

În fine, studiul vorbește despre ierburile furajere, arătând că întrucât acestea necesită cantități minime de apă, regiunile aride ar putea ajunge să hrănească de două ori mai multe vite decât în prezent; de o posibilă creștere cu 30 la sută a recoltelor necerealieră pe soluri tropicale, în urma cunoașterii mai aprofundate a combinațiilor nutritive; despre progrese mari în combaterea bolilor și dăunătorilor, care vor reduce mult pierderile de recolte; despre metode noi și ieftine de pompare a apei; despre eliminarea muștei țețe, ceea ce ar pune la dispoziția zootehniei noi regiuni – ca și despre multe alte progrese.

Într-o perspectivă mai îndepărtată ne putem imagina că o bună parte a agriculturii va fi reprezentată de „fermele energetice” – de cultivarea de plante pentru producerea de energie. În cele din urmă ar putea să aibă loc o convergență a modificării dirijate a fenomenelor meteorologice, a folosirii computerelor, a observațiilor din satelit și a geneticii în revoluționarea producției mondiale de alimente.

Deși astfel de posibilități nu sunt deocamdată în măsură să dea de mîncare țăranilor înfometați, guvernele țărilor Primului Val trebuie să ia în considerare aceste potențiale în planificarea lor agricolă pe termen lung și să caute, ca să spunem așa, căi de a combina săpăliga cu computerul.

Noile tehnologii, legate de trecerea la civilizația celui de Al Treilea Val, deschid și ele posibilități noi și promițătoare. În excelentul lor studiu *Basic Human Needs*, regretatul viitorolog John McHale și soția și colaboratoarea sa Magda Cordell Hale, trăgeau concluzia că apariția biotehnologiilor superavansate reprezintă o mare speranță pentru transformarea societăților Primului Val. Este vorba de un spectru de tehnologii foarte larg, de la acvacultură la folosirea de insecte și alte organisme pentru munca productivă, prepararea cu ajutorul microorganismelor a cărnii din deșeuri de celuloză și obținerea de carburanți fără sulf din plante cum este ariorul. „Medicina verde” – fabricarea de produse farmaceutice din plante pînă acum necunoscute sau puțin folosite – deține și ea un mare potențial pentru multe țări aparținînd Primului Val.

Progresele din alte domenii pun de asemenea sub semnul îndoielii concepțiile tradiționale despre dezvoltare. Una dintre problemele explozive cu care se confruntă multe țări ale Primului Val este șomajul de masă și folosirea incompletă a forței de muncă. Ea prilejuiește o amplă controversă între partizanii Primului Val și apărătorii celui de Al Doilea Val. Primii susțin că industriile axate pe producția de masă nu folosesc în suficientă măsură mîna de lucru disponibilă și că de aceea în dezvoltare accentul trebuie pus pe întreprinderi mai mici și cu tehnologii mai rudimentare, care necesită mai

multă forță de muncă și mai puțin capital și energie. Ceilalți preconizează tocmai introducerea de industrii ale celui de Al Doilea Val, care în prezent emigrează din țările avansate din punct de vedere tehnologic – siderurgia, automobilele, industria de încălțăminte, textile și altele asemenea.

Dar graba de a construi o oțelărie s-ar putea dovedi aidoma construirii unei fabrici de bice de cabrioletă. Pot exista, desigur, rațiuni strategice sau de alt ordin pentru a construi o oțelărie, dar acum când apar noi materiale cu mult mai rezistente, mai dure și mai ușoare decât aluminiul, materiale transparente la fel de rezistente ca oțelul, materiale plastice ranforsate ce înlocuiesc țevile din tablă galvanizată, se pune întrebarea cât timp va mai trece înainte ca cererea de oțel să se plafoneze și capacitățile productive să devină excedentare? Omul de știință indian M. S. Iyengar apreciază că astfel de progrese „ar putea face superfluă extinderea liniară a producției de oțel și de aluminiu”. În loc să apeleze la credite și la investiții străine pentru a-și construi siderurgii, n-ar trebui oare ca țările mai sărace să se pregătească de pe acum pentru „era materialelor noi”?

Al Treilea Val oferă însă și posibilități imediate. Ward Morehouse de la Programul de orientare a cercetărilor al Universității Lund din Suedia este de părere că țările sărace nu trebuie să opteze nici pentru industria artizanală a Primului Val, nici pentru marea industrie centralizată a celui de Al Doilea Val, ci să se orienteze spre una din industriile-cheie ale celui de Al Treilea Val: microelectronica.

„Un accent prea mare pus pe tehnologiile ce angajează multă forță de muncă, dar au o productivitate scăzută s-ar putea dovedi o capcană pentru țările sărace”, scrie Morehouse. Arătând că productivitatea crește în mod spectaculos în industria componentelor electronice, el argumentează că „este neîndoielnic un avantaj pentru țările în curs de dezvoltare lipsite de capital să realizeze o producție mai mare pe unitatea de capital investit”.

Mai importantă este, însă, compatibilitatea dintre tehnologia celui de Al Treilea Val și condițiile sociale existente. Astfel, spune Morehouse, marea diversitate a produselor microelectronice înseamnă că „țările în curs de dezvoltare pot să preia o tehnologie de bază și s-o adapteze la propriile lor nevoi sociale și la materiile prime de care dispun. Tehnologia microelectronică se pretează la descentralizarea producției”.

Aceasta înseamnă în același timp o diminuare a presiunii demografice asupra marilor orașe, precum și o reducere a cheltuielilor de transport, grație miniaturizării rapide din acest domeniu. Lucrul cel mai important este însă că această formă a producției nu consumă multă energie, iar piața se extinde atât de rapid – și concurență e atât de vie – încât țările bogate, chiar dacă vor încerca, nu vor izbuti să monopolizeze aceste industrii.

Morehouse nu este singurul care evidențiază că cele mai avansate industrii ale celui de Al Treilea Val se potrivesc cu nevoile țărilor sărace. Iată și

o apreciere a lui Roger Melen, director adjunct al Laboratorului de circuite integrate al Universității Stanford: „Lumea industrială a strămutat mase de oameni la oraș, pentru nevoile producției, iar acum deplasăm fabricile și forța de muncă înapoi spre mediul rural. Multe țări însă, inclusiv China, nu s-au desprins niciodată cu adevărat de economia agrară a secolului al XVII-lea. Se pare că ele pot acum să integreze societății lor unele tehnici de fabricație noi fără a trebui să deplaseze populații întregi”.

Iar dacă este așa, înseamnă că Al Treilea Val oferă o strategie tehnologică nouă pentru lupta împotriva sărăciei.

Al Treilea Val plasează într-o nouă perspectivă și nevoile din domeniul transportului și comunicațiilor. În timpul revoluției industriale șoselele au fost o premisă a dezvoltării sociale, politice și economice. Acum este necesar un sistem electronic de comunicații. Comunicațiile au fost privite în trecut ca o excrescență a dezvoltării economice. În prezent, spune John Magee, președintele firmei de cercetări Arthur D. Little, aceasta „este o teză demodată... Telecomunicațiile sunt mai degrabă o precondiție, decât o consecință”.

Actuala scădere a costului comunicațiilor sugerează că multe funcții ale transportului ar putea să fie înlocuite prin comunicații. Într-o perspectivă mai lungă, punerea la punct a unei rețele moderne de comunicații s-ar putea dovedi mai ieftină, mai avantajoasă sub aspectul consumului de energie și mai adecvată decât edificarea unei structuri de șosele și străzi costisitoare. Neîndoielnic, transportul rutier este o necesitate. Dar în măsura în care are loc descentralizarea producției, și nu centralizarea ei, cheltuielile cu transportul pot fi micșorate fără a se ajunge la izolarea satelor unele de altele, de zonele urbane sau de restul lumii în general.

Faptul că din ce în ce mai mulți lideri din țările Primului Val devin conștienți de importanța comunicațiilor reiese cu claritate din lupta pe care o duc ei pentru redistribuirea spectrului electronic mondial. Grație faptului că și-au dezvoltat de timpuriu telecomunicațiile, puterile celui de Al Doilea Val au acaparat frecvențele disponibile. S.U.A. și U.R.S.S. folosesc în prezent numai ele 25 la sută din spectrul de emisie pe unde scurte, iar din părțile mai sofisticate ale spectrului le revine o felie și mai mare.

Acest spectru, însă, întocmai ca și fundul oceanelor și aerul respirabil al Planetei, aparține – sau ar trebui să aparțină – tuturor, nu numai unora. Drept care multe din țările Primului Val țin să sublinieze că el este o resursă limitată și cer ca o parte din el să le fie afectată, chiar dacă pentru moment nu dispun de mijloacele tehnice necesare pentru a-1 folosi. (Ele pornesc de la premisa că ar putea să „închirieze” altora partea ce le revine, pînă cînd vor ajunge în situația de a o putea folosi.) Întîmpinînd rezistență, ele cer instituirea „unei noi ordini mondiale în domeniul comunicațiilor”.

Mai grea este însă pentru aceste țări problema cu care se confruntă în interior: cum să-și împartă resursele lor limitate între telecomunicații și transport? Este o problemă căreia trebuie să-i facă față și țările cele mai dezvoltate din punct de vedere tehnic. În condițiile existenței unor posturi de emisie ieftine, a unor sisteme de irigații computerizate concepute pentru dimensiunile unui kibutz, poate chiar a unor senzori de sol, ca și a unor terminale de calculator ieftine destinate uzului sătesc și industriei casnice, pentru societățile Primului Val apare posibilitatea de a evita în parte enormele cheltuieli pentru transportul greu pe care au fost nevoite să le suporte națiunile celui de Al Doilea Val. Fără îndoială că astfel de idei sună astăzi utopice. Nu este însă departe timpul când ele vor deveni o realitate banală.

Nu demult, președintele Indoneziei, Suharto, a apăsător cu vârful unei săbii tradiționale pe un buton electronic, inaugurând astfel un sistem de comunicații prin satelit menit să lege între ele diferitele părți ale arhipelagului indonezian, așa cum cu un secol în urmă căile ferate cu bulonul lor de aur au legat cele două coaste ale Americii. El a dat astfel o expresie simbolică noilor opțiuni pe care Al Treilea Val le înfățișează țărilor care caută să se transforme.

Evoluțiile de acest fel în domeniul energiei, al agriculturii, al tehnologiei și al comunicațiilor ne fac să ne gândim la ceva și mai profund: la apariția unor societăți noi bazate pe fuziunea dintre trecut și viitor, dintre Primul Val și Al Treilea Val.

Putem coteza să ne imaginăm de pe acum o strategie a transformărilor bazată pe dezvoltarea concomitentă a unor industrii rurale de nivel tehnic modest, axate pe sate și edificate cu capital puțin și, pe de altă parte, a unor tehnologii de vîrf alese cu grijă, în cadrul unei economii structurate în așa fel încît să protejeze sau să promoveze ambele sectoare.

Jagdish Kapur a scris în această privință următoarele: „Trebuie găsit acum un nou echilibru între cea mai înaintată știință și tehnologie de care dispune omenirea și viziunea gandhiană a idilicelor pajiști verzi, a republicilor sătești”. În practică, o asemenea combinație reclamă, după cum spune Kapur, „o transformare a societății, a simbolurilor și valorilor ei, a sistemului său educațional, a stimulentei sale, a circulației resurselor sale energetice, a cercetării sale științifice și industriale și a unei serii întregi de alte instituții”.

Cu toate acestea, din ce în ce mai mulți viitorologi, analiști sociali, savanți și cercetători sunt de părere că tocmai o asemenea transformare are loc în prezent, ducîndu-ne spre o sinteză radical nouă: între Gandhi și sateliți.

Prosumatorii originari

Această abordare implică și o altă sinteză, la un nivel și mai profund. O sinteză vizînd ansamblul raporturilor economice ale oamenilor cu piața: – indiferent de formă, capitalistă sau socialistă, a acesteia. Ea ne obligă să ne

întrebăm cât anume din timpul total al unui individ trebuie afectat producției și cât prosumului; altfel spus, ce pondere trebuie să aibă munca remunerată destinată pieței și, respectiv, munca efectuată pentru sine.

Majoritatea populațiilor Primului Val au fost atrase deja în angrenajul sistemului bănesc. Au fost, adică, „marketizate”. Dar, deși mizeriile câștiguri bănești ale populațiilor celor mai sărace din lume s-ar putea să aibă o însemnătate vitală pentru subzistența lor, producția destinată schimbului asigură numai o parte din venitul lor; restul provine din prosum.

Al Treilea Val ne îndeamnă să examinăm și această situație într-o lumină nouă. În foarte multe țări șomerii se numără cu milioanele. Trebuie să ne întrebăm însă dacă pentru aceste societăți ocuparea integrală a forței de muncă este un obiectiv realist. S-ar putea imagina oare vreun complex de măsuri care să asigure, în cursul actualei generații, locuri de muncă cu orar complet pentru toate aceste mase de milioane ce continuă să crească? Nu este cumva însăși ideea de „șomaj” un concept al celui de Al Doilea Val, după cum a sugerat odată economistul suedez Gunnar Myrdal?

Problema, notează Paul Streeten de la Banca Mondială, „nu este «șomajul», un concept occidental ce presupune un sector salarial modern, o piață a muncii, transferuri ale forței de muncă și cotizații de asigurări sociale... Problema care se pune este mai degrabă munca neremunerativă, neproductivă a celor săraci, îndeosebi a sărăcimii rurale”. Afirmarea vizibilă a prosumatorului în țările bogate din lumea de astăzi, fenomen tipic al celui de Al Treilea Val, ne obligă la o reconsiderare a celor mai fundamentale supoziții și obiective ale economiștilor celui de Al Doilea Val.

Poate că e o eroare să fie reeditată revoluția industrială din Occident, în cursul căreia cea mai mare parte a activității economice a fost transferată din sectorul A (sectorul prosumului) în sectorul B (sectorul pieței).

Poate că trebuie să vedem în prosum o forță pozitivă, și nicidecum o regretabilă rămășiță a trecutului.

Poate că lucrul de care majoritatea oamenilor au nevoie este o muncă remunerată cu orar parțial (eventual cu anumite plăți prin transfer) plus o sumă de măsuri judicioase menite să facă mai „productiv” prosumul lor. Într-adevăr, corelarea mai inteligentă a acestor două genuri de activitate economică s-ar putea să ofere cheia atît de căutată pentru supraviețuirea a milioane de oameni.

Practic, aceasta ar putea să însemne asigurarea de „mijloace de bază pentru prosum”, adică tocmai ceea ce fac astăzi națiunile bogate. La acestea se conturează o fascinantă sinergie între cele două sectoare, piața furnizînd prosumatorului mijloace de muncă eficace, de la mașinile de spălat pînă la bormașini și la testere pentru acumulatori. Mizeria din țările sărace este uneori atît de profundă încît la prima vedere poate să pară cu totul deplasat să vorbim de mașini de spălat sau de bormașini electrice. Și totuși, nu se poate

găsi oare ceva analog acestora pentru societățile care sunt pe cale de a depăși cadrul civilizației Primului Val?

Urbanistul francez Yona Friedman ne reamintește că cei din țările sărace nu cer neapărat locuri de muncă, ci „mîncare și un acoperiș”. Locul de muncă nu este decît un mijloc pentru atingerea acestui scop. Or, mulți ar putea să-și cultive singuri cît le trebuie de mîncare și să-și construiască singuri un acoperiș, sau măcar să contribuie la aceasta. Astfel, într-o comunicare către UNESCO, Friedman susține că guvernele ar trebui să încurajeze ceea ce eu numesc „prosum”, flexibilizînd o parte a legislației funciare și a regulamentelor privitoare la construcții, deoarece în forma lor actuală acestea îngreuiază (sau, adesea, fac de-a dreptul imposibilă) pentru *squatter*-⁴⁴ construirea unei locuințe sau îmbunătățirea ei.

El îndeamnă în mod insistent guvernele să înlătore aceste obstacole și să-i ajute pe cei dornici să-și facă singuri o casă, acordîndu-le „asistență în organizare, asigurîndu-le anumite materiale ce sunt altfel greu de procurat... și, pe cît posibil, amenajări ale terenului” – adică apă sau curent electric. Ceea ce Friedman și alții încep să spună este că tot ceea ce îi ajută pe oameni să prosume cu mai multă eficiență s-ar putea dovedi la fel de important ca și producția evaluată în termenii tradiționali ai produsului național brut.

Pentru a spori „productivitatea” prosumatorului, guvernele trebuie să orienteze cercetarea științifică și tehnologică spre nevoile prosumului. Ele ar putea însă chiar de pe acum, cu cheltuieli foarte mici, să asigure scule și unelte simple, ateliere colective, meseriași calificați sau maiștri instructori, anumite înlesniri în domeniul comunicațiilor și, acolo unde este posibil, generatoare de curent electric, plus o propagandă favorabilă sau sprijin moral celor ce investesc „capital-sudoare” în a-și construi o casă sau în a-și ameliora parcela de pămînt pe care o au.

Din nefericire, propaganda celui de Al Doilea Val continuă să vehiculeze, pînă și spre colțurile cele mai îndepărtate și mai sărace ale lumii, ideea că lucrurile pe care omul și le face singur sunt prin definiție inferioare pînă și celor mai proaste mărfuri din producția de masă. În loc să-i obișnuiască pe oameni să privească cu dispreț propriile lor eforturi, să supraaprecieze produsele celui de Al Doilea Val și să le subaprecieze pe cele pe care le creează ei înșiși, guvernele ar trebui să ofere premii pentru cele mai izbutite sau mai inventive case sau bunuri pe care oamenii și le fac singuri, să recompenseze prosumul cel mai „productiv”. Populațiile cele mai sărace și-ar schimba mai ușor atitudinile în această chestiune aflînd că prosumul capătă o amploare crescînda chiar și la popoarele cele mai bogate ale lumii. Al Treilea Val pune, într-adevăr, într-o lumină cu totul nouă ansamblul raporturilor dintre piață și activitățile din afara acesteia în toate societățile viitorului,

---

⁴⁴ Persoane care ocupă în mod ilegal o locuință sau se instalează fără autorizație pe un teren aparținînd statului. – *Nota trad.*

Al Treilea Val conferă totodată o importanță de prim ordin unor chestiuni extraeconomice. Și extratehnologice. El ne obligă, de pildă, să privim cu alți ochi educația. Toată lumea e de acord că educația are un rol central în dezvoltare. Despre ce fel de educație este însă vorba?

Atunci când puterile coloniale au introdus învățământul oficial în Africa, India și în alte părți ale lumii Primului Val, ele fie că au transplatat acolo școlile de tipul fabricii, fie că au implantat imitații miniaturale ale propriilor lor școli de elită. În prezent, modelele educaționale ale celui de Al Doilea Val sunt contestate pretutindeni. Al Treilea Val atacă ideea celui de Al Doilea Val potrivit căreia învățământul nu se poate face decât în sălile de clasă. În prezent este necesar să îmbinăm învățătura cu munca, cu luptă politică, cu activitățile de folos obștesc și chiar cu jocul. Se impune o reexaminare a tuturor concepțiilor noastre tradiționale despre educație, atât în țările bogate, cât și în cele sărace.

Spre exemplu: rămîne știința de carte un obiectiv valabil? Și în caz că da, ce înseamnă „știința de carte”? Cuprinde ea neapărat și cititul și scrisul? Într-un articol îndrăzneț publicat sub egida Centrului de cercetări viitorologice Nevis Institute din Edinburgh, eminentul antropolog Sir Edmund Leach susține că cititul este mai ușor de învățat și totodată mai util decât scrisul și că nu toată lumea trebuie neapărat să învețe să scrie. Marshall McLuhan vorbea despre o revenire la o cultură orală, mai concordantă cu trebuințele multora din comunitățile Primului Val. Tehnologia de recunoaștere a vorbirii deschide perspective incredibile. Poate că se va ajunge în cele din urmă ca niște „butoane” de comunicație extrem de ieftine sau mici magnetofone montate pe mașini agricole simple să dea instrucțiuni orale fermierilor analfabeți. Avînd în vedere o asemenea eventualitate, s-ar cere regîndită însăși definiția „științei de carte” în sens funcțional.

În fine, Al Treilea Val ne îndeamnă să depășim și ideile celui de Al Doilea Val privitoare la motivație. O alimentație ameliorată ar putea

Să aibă ca efect ridicarea nivelului general de inteligență și de capacitate funcțională la milioane de copii, sporindu-le în același timp dinamismul și motivația.

Cei formați în atmosfera celui de Al Doilea Val vorbesc adesea de pasivitatea și lipsa de motivație ce s-ar observa, să zicem, la un țăran indian sau columbian. Lăsînd de o parte efectele demotivante ale malnutriției, ale maladiilor parazitare, ale climei și ale controlului politic opresiv, nu cumva ceea ce pare a fi lipsă de motivație înseamnă în parte un refuz de a-și părăsi casa, familia și modul de viață actual în schimbul speranței îndoielnice de a dobîndi peste cine știe cîți ani o viață mai bună? Cît timp „dezvoltare” înseamnă suprapunerea unei culturi cu totul străine peste cea existentă și cît timp o ameliorare efectivă a soartei continuă să pară un vis irealizabil, omul are toate motivele să rămîna atașat de puținul pe care îl are.

Dat fiind că multe din trăsăturile civilizației celui de Al Treilea Val sunt consonante cu cele ale civilizației Primului Val, fie că este vorba de China sau de Iran, ele creează posibilitatea unei schimbări mai puțin traumatizante, mai puțin dureroase, atenuând șocul viitorului. În felul acesta ar dispărea și anumiți factori de bază ai fenomenului pe care l-am numit „demotivație”.

Așadar, nu numai în domeniul energetic sau tehnologic, nu numai în agricultură sau economie, ci chiar și în creierul și comportamentul indivizilor, Al Treilea Val creează posibilitatea unor schimbări revoluționare.

Linia de pornire

Civilizația născîndă a celui de Al Treilea Val nu oferă un model de-a gata bun de urmat. Această civilizație nu este nici ea încă pe deplin formată. Ea deschide însă posibilități noi – eliberatoare, poate – atît pentru cei săraci cît și pentru cei bogați. Fiindcă atrage atenția nu asupra slăbiciunii, sărăciei și mizeriei din lumea Primului Val, ci asupra unor puteri inerente ei. Tocmai acele trăsături ale acestei vechi civilizații care din punctul de vedere al celui de Al Doilea Val par atît de retrograde ne apar potențial avantajoase cînd sunt privite prin prisma afirmării celui de Al Treilea Val.

Afinitățile dintre aceste două civilizații nu pot să nu determine, în anii ce vin, o transformare a modului nostru de a gîndi raporturile dintre bogați și săraci pe scară mondială. Economistul Samir Amin vorbește despre „necesitatea absolută” de a ieși din „falsa dilemă: tehnici moderne copiate după Occidentul contemporan, sau tehnici vechi, corespunzătoare condițiilor din Occidentul de acum o sută de ani”. Tocmai lucrul acesta îl face posibil Al Treilea Val.

Săracii și bogații deopotrivă stau acum aliniați la start, gata să pornească într-o nouă cursă spre viitor, izbitor diferită de ceea ce am văzut pînă acum.

24. Coda: Marea confluență

Nu mai suntem în situația de acum un deceniu, uluiți de schimbări ale căror raporturi reciproce ne rămîneau necunoscute. Astăzi putem sesiza, sub tumultul schimbării, tot mai multă coerență: viitorul începe să prindă contur.

Vedem o mare confluență istorică, unde se adună șuvoaiele multor schimbări năvalnice, formînd împreună un Al Treilea Val de prefaceri, de proporții oceanice, a cărui forță crește cu fiecare ceas.

Acest Al Treilea Val de prefaceri istorice nu este o simplă prelungire rectilinie a societății industriale, ci o radicală schimbare de direcție, deseori de-a dreptul o negație a ceea ce a fost înainte. El reprezintă o transformare totală,

cel puțin la fel de revoluționară cum a fost acum 300 de ani civilizația industrială.

Trebuie subliniat că ceea ce se întâmplă nu este doar o revoluție tehnologică, ci constituirea unei noi civilizații în înțelesul cel mai deplin al cuvântului. Încît, dacă vom arunca o scurtă privire în urmă, asupra traseului pe care l-am străbătut, vom descoperi schimbări profunde și adesea paralele ce se produc simultan pe multiple planuri.

Orice civilizație viețuiește într-o biosferă și acționează asupra acesteia, reflectînd sau modificînd complexul de raporturi dintre populație și resurse. Fiecare civilizație are o tehnosferă caracteristică – o bază energetică legată de un sistem de producție care, la rîndul lui, se leagă cu un sistem de distribuție. Fiecare civilizație are o sociosferă formată de țesătura de instituții sociale aflate în conexiuni reciproce. Fiecare civilizație are o infosferă – canale de comunicație prin care circulă informația necesară. Fiecare civilizație își are de asemenea propria sa sferă a puterii.

În plus, fiecare civilizație are un ansamblu caracteristic de raporturi cu lumea exterioară – de exploatare, simbiotice, agresive sau pașnice. Și mai are, tot așa, propria sa superideologie – un mănunchi de puternice postulate culturale ce structurează viziunea ei despre realitate și justifică acțiunile ei.

Se poate vedea clar acum că Al Treilea Val aduce cu sine schimbări revoluționare și care se amplifică reciproc, pe toate aceste planuri simultan, ceea ce are drept consecință nu doar dezintegrarea vechii societăți, ci și așezarea temelilor pentru cea nouă.

Observînd cum instituțiile celui de Al Doilea Val se prăbușesc peste noi, cum crește criminalitatea, cum familiile nucleare se destramă, cum birocrațiile, odinioară eficiente, acum trosnesc și se gripează, cum în sistemele de ocrotire a sănătății apar fisuri, iar economiile industriale se clatină primejdios, avem deseori senzația că în jurul nostru e numai decădere și ruină. De fapt, descompunerea socială pe care o observăm creează patul germinativ din care răsare nouă civilizație. În domeniul energetic, al tehnologiei, al structurilor de familie, al culturii și în multe altele edificăm în prezent structurile de bază ce vor defini principalele trăsături ale acestei civilizații noi.

Într-adevăr, acum avem pentru prima oară posibilitatea de a identifica aceste trăsături principale, iar pînă la un punct și interconexiunile lor. Este încurajator să putem constata nu numai că civilizația embrionară a celui de Al Treilea Val este coerentă și viabilă atît sub aspect ecologic, cît și economic, dar că putem, de asemenea, dacă dorim și dacă ne dăm osteneala, să o facem mai acceptabilă și mai democratică decît este civilizația noastră actuală.

Nu vrem nicidecum să sugerăm că lucrurile vor evolua în mod inevitabil într-o asemenea direcție. Perioada de tranziție va fi marcată de ample dislocări sociale, precum și de puternice fluctuații economice, înfruntări regionale, tentative separatiste, accidente sau dezastre tehnologice, tulburări politice,

violență, războaie și amenințări de război. Într-un climat cu instituții și valori în dezintegrare, vor apare demagogi și mișcări autoritare care vor căuta, și poate că vor și reuși, să pună mîna pe putere. Nici un om inteligent nu poate ignora astfel de eventualități. Ciocnirea dintre cele două civilizații comportă imense primejdii.

Șansele mai mari nu sunt însă de partea distrugerii, ci de partea supraviețuirii. Și este important să știm încotro ne poartă curentul principal al schimbării, ce fel de lume ni se făgăduiește dacă vom izbuti să înlăturăm cele mai mari dintre pericolele pe termen scurt care ne pîndesc. Pe scurt, ce fel de societate este pe cale de a se naște?

Linia mentele lumii de mîine

Civilizația celui de Al Treilea Val, spre deosebire de cea care îi premerge, va trebui (și va putea) să folosească o uimitoare varietate de surse energetice – hidrogenul, energia solară, geotermală, mareele, biomasa, fulgerul, iar în cele din urmă, poate, un procedeu avansat de fuziune precum și alte surse de energie pe care în 1980 nu ni le putem imagina încă. (Deși un număr de centrale atomoelectrice vor continua, fără îndoială, să funcționeze, chiar de-ar fi să înregistrăm o serie de accidente mai grave decît cel de la Three Mile Island, totuși, în ansamblu, ele se vor dovedi a nu fi fost decît o digresiune costisitoare și plină de primejdii.)

Trecerea la această nouă bază energetică, atît de diversificată, se va face într-un mod extrem de neuniform, cu o succesiune febrilă de pletore, penurii și delirante oscilații de prețuri. Pe termen lung, direcția de înaintare pare, în schimb, destul de clară: trecerea de la o civilizație bazată în principal pe o singură sursă de energie la o civilizație bazată pe multe surse și, ca atare, mai puțin fragilă. În cele din urmă se va ajunge la o civilizație bazată din nou pe surse de energie reînnoibile, ferite de perspectiva epuizării.

Civilizația celui de Al Treilea Val se va sprijini pe o bază tehnologică mai diversificată, derivînd din biologie, genetică, electronică, știința materialelor, precum și pe utilizarea spațiului extraterestru și a mediului oceanic. Unele din tehnologiile noi vor implica, ce-i drept, consumuri mari de energie, dar cea mai mare parte a tehnologiei celui de Al Treilea Val va fi proiectată astfel, încît să nu consume mai multă energie, ci mai puțină. De asemenea, tehnologiile celui de Al Treilea Val nu vor fi atît de masive și atît de periculoase din punct de vedere ecologic cum au fost cele din trecut. Multe vor fi de mici dimensiuni, simplu de mînuit, iar deșeurile unor industrii vor fi destinate reciclării, devenind materii prime pentru altele.

Pentru civilizația celui de Al Treilea Val, cea mai fundamentală materie primă – și care oferă totodată avantajul de a fi inepuizabilă – este informația, inclusiv imaginația. Cu ajutorul informației și al imaginației se vor găsi

înlocuitori pentru multe din actualele resurse epuizabile, deși, trebuie să admitem, această înlocuire va fi însoțită frecvent de violente zguduirii și dezechilibre economice.

În situația când informația devine mai importantă ca oricând înainte, nouă civilizație va restructura învățămîntul, va redefini cercetarea științifică și, mai cu seamă, va reorganiza mijloacele de comunicare. Actualele mass media, atît cele ce folosesc litera tipărită, cît și cele electronice, sunt cu totul inadecvate pentru a face față volumului de comunicații necesar în prezent și pentru a asigura varietatea culturală necesară supraviețuirii. În loc să fie dominată din punct de vedere cultural de către mass media, civilizația celui de Al Treilea Val se va baza pe mijloace de comunicație interactive și demasificate, prin care vor circula înspre și dinspre fluxul de conștiință al societății imagini extrem de variate și adesea pregnant personalizate.

Într-un viitor mai îndepărtat locul televiziunii va fi luat de „individeo” – sistem de emisie cu circuit închis dus la limita extremă: imagini adresate cîte unui singur individ. S-ar putea ca peste o vreme să folosim comunicarea directă de la creier la creier și alte forme de comunicare electrochimică, despre care nu avem deocamdată decît o idee vagă. Iar toate acestea vor ridica probleme politice și morale neașteptate, dar nu insolubile.

Giganticul computer centralizat, cu benzile lui bîzîitoare și cu sistemele lui complexe de răcire, acolo unde va mai exista, va fi suplimentat cu miriade de microprocesoare, care vor fi montate sub o formă sau alta în fiecare locuință, spital și hotel, în fiecare vehicul sau aparat de gospodărie, practic în fiecare cărămidă din zidurile clădirilor. Mediul ambiant electronic va conversa literalmente cu noi.

Contrar unor reprezentări greșite răspîndite în rîndul publicului, această trecere la o societate electronică, bazată pe informație, va reduce și mai mult nevoile noastre de energie costisitoare.

Această computerizare (sau, mai exact, informaționalizare) a societății nu va duce, de altfel, nici la o depersonalizare mai accentuată a relațiilor umane. Cum vom vedea în capitolul următor, oamenii vor continua să sufere, să plîngă, să rîdă, să se bucure unii de alții și să se distreze, numai că vor face toate acestea într-un context mult schimbat.

Fuziunea formelor de energie, a tehnologiilor și a mijloacelor de informare ale celui de Al Treilea Val va accelera schimbările revoluționare în modul nostru de a munci. Fabrici se mai construiesc încă (iar în unele părți ale lumii se vor mai construi și în deceniile următoare), însă fabrica celui de Al Treilea Val deja nu se mai aseamănă prea mult cu fabricile pe care le-am cunoscut pînă acum, iar – în țările bogate – numărul celor angajați în muncile de fabrică va continua să scadă.

În civilizația celui de Al Treilea Val fabrica nu va mai servi drept model pentru alte tipuri de instituții. Și nici nu va avea drept funcție principală

producția de masă. Încă de acum fabrica celui de Al Treilea Val produce bunuri demasificate, deseori personalizate. Ea se sprijină pe metode avansate, cum este producția holistă sau „presto”. Finalmente ea va ajunge să consume mai puțină energie, să facă mai puțină risipă de materii prime, să folosească mai puține componente și va necesita mai multă inteligență în concepție. Ceea ce e mai important, multe din mașinile ei vor fi comandate direct nu de către muncitori, ci de la distanță, de către consumatorii înșiși.

Cei ce vor lucra în fabricile celui de Al Treilea Val vor face mult mai puțină muncă abrutizantă sau repetitivă decât cei încătușați încă de munci caracteristice celui de Al Doilea Val. Ritmul de muncă nu le va fi impus de banda rulantă. Nivelul zgomotului va fi redus. Muncitorii vor veni și vor pleca de la locul de muncă la ore convenabile lor. Locul de muncă însuși va fi incomparabil mai umanizat și mai individualizat, deseori cu flori și cu verdeață în spațiile dintre mașini. Între anumite limite, salariile și primele vor fi dimensionate într-o măsură crescîndă în funcție de preferințele individuale.

Fabricile celui de Al Treilea Val vor fi amplasate din ce în ce mai mult în afara gigantelor metropole urbane. Probabil că vor fi mult mai mici decât cele din trecut și că vor fi împărțite în unități organizaționale mai mici ce se vor bucura de un grad mai mare de autogestiune.

Birourile celui de Al Treilea Val nu vor semăna nici ele cu cele de acum. Hîrtia – unul din ingredientele de bază ale muncii de birou – va fi înlocuită în mod substanțial (deși nu total). Țăcănitul șirurilor de mașini de scris va amuți. Dulapurile cu dosare și clasoare se vor împutîna. Munca de secretariat își va schimba profilul pe măsură ce electronica va elimina multe din vechile sarcini și va deschide posibilități noi. Acel dute-vino al hîrtilor din birou în birou, interminabila copiere monotonă a coloanelor de cifre – toate acestea vor deveni mai puțin importante; în schimb, luarea de decizii discreționare va deveni mai importantă și la ea vor lua parte mai mulți oameni.

Pentru funcționarea acestor fabrici și birouri ale viitorului, companiile celui de Al Treilea Val vor avea nevoie de lucrători capabili nu doar de reacții stereotipe, ci de discernămint și inventivitate. Iar pentru a putea forma un asemenea personal, școlile vor trebui să abandoneze din ce în ce mai mult metodele actuale, profilate încă în bună parte pe pregătirea de lucrători destinați unor munci repetitive, de care a fost nevoie în timpul celui de Al Doilea Val.

Dar cea mai frapantă schimbare în civilizația celui de Al Treilea Val va fi, probabil, mutarea muncii din birouri și fabrici în locuințe.

Nu toate muncile pot să fie făcute la domiciliu. Și nici nu e de dorit. Dar pe măsura înlocuirii transporturilor foarte costisitoare prin comunicații ieftine, pe măsură ce crește rolul inteligenței și al imaginației în producție, reducînd și mai mult rolul forței brute sau al muncii intelectuale de rutină, o însemnată secțiune a forței de muncă din societățile celui de Al Treilea Val va presta cel

puțin o parte din munca să la domiciliu, fabricile rămânând doar pentru cei ce vor trebui să mînuiască efectiv materiale fizice.

Aceasta ne dă o idee asupra structurii instituționale a civilizației celui de Al Treilea Val. Unii autori au sugerat că, odată cu importanța crescîndă a informației, universitatea va lua locul fabricii în calitate de instituție centrală a lumii de mîine. Această părere, venită aproape exclusiv din mediile universitare, se bazează pe supoziția că numai universitatea poate fi sau este deținătoarea cunoștințelor teoretice. Ceea ce nu este, în fond, decît o iluzie profesorală ce confundă dorințele celor în cauză cu realitatea.

La rîndul lor, conducătorii companiilor multinaționale văd în garnitura managerială pivotul lumii de mîine. Branșa recentă a „managerilor de informație” plasează centrul noii civilizații în sălile cu calculatoare ale companiilor. Oamenii de știință își îndreaptă privirile spre laboratoarele de cercetare industriale. Hippyi, cîți vor mai fi rămas, visează la un viitor neomedieval în centrul căruia s-ar afla comună agricolă. Iar alții poate că se gîndesc la „salioanele de desfătări” ale unei societăți suprasaturate de timp liber.

Din motivele schițate în cele de mai sus, eu nu subscriu la nici una din aceste idei. Locul privilegiat al lumii de mîine va fi, după opinia mea, căminul.

El va dobîndi, cred, o importanță neașteptat de mare în civilizația celui de Al Treilea Val. Afirmarea prosumatorului, răspîndirea caselor electronice, inventarea de noi structuri organizaționale în sfera economică, automatizarea și demasificarea producției – toate acestea ne lasă să întrevădem că, în viitor, căminul familial își va redobîndi rolul de unitate centrală a societății, unitate ale cărei funcții economice, medicale, educaționale și sociale nu se vor reduce, ci, dimpotrivă, urmează să crească.

Trebuie spus totodată că este imposibil să vreuna din instituții – fie chiar și căminul familial – să joace un rol la fel de central cum a fost în trecut cel jucat de catedrală sau de fabrică. Căci, după toate aparențele, societatea de mîine se va edifica în jurul unei rețele, și nu al unei ierarhii, de noi instituții.

Aceasta ne face să credem că nici corporațiile (sau întreprinderile socialiste) de mîine nu vor mai domina celelalte instituții sociale. În societățile celui de Al Treilea Val corporațiile vor fi recunoscute drept ceea ce sunt, adică drept organizații complexe ce urmăresc simultan o pluralitate de scopuri, nu numai profitul sau nivelul producției. În loc să-și concentreze preocupările într-o singură direcție, așa cum mulți dintre managerii de astăzi au fost învățați să facă, managerul clarvăzător al celui de Al Treilea Val va avea în vizor mai multe „reper de bază” (și va avea o responsabilitate personală în legătură cu ele).

Salariile și indemnizațiile cadrelor de conducere vor ajunge treptat să reflecte această nouă multifuncționalitate, pe măsură ce corporația – de bunăvoie sau silită de împrejurări – devine mai sensibilă la o serie de factori ce

sunt astăzi considerați extraeconomici și, deci, în mare parte irelevanți – cum sunt factorii ecologici, sociali, culturali și morali.

Concepțiile despre eficiență din timpul celui de Al Doilea Val – bazate de obicei pe capacitatea corporației de a transfera în mod discret costurile sale indirecte asupra consumatorului sau contribuabilului – vor fi remodelate, astfel încât să ia în considerare costurile latente – sociale, economice și altele – care, adesea, se traduc de fapt și ele în costuri economice amânate. „Econo-gîndirea” – deformare caracteristică a managerilor celui de Al Doilea Val – va fi mai puțin răspîdită.

Ca și majoritatea celorlalte organizații, corporația va cunoaște și ea o restructurare profundă pe măsură ce intră în joc regulile fundamentale ale civilizației celui de Al Treilea Val. În loc să se sincronizeze după ritmul liniei de montaj, societatea celui de Al Treilea Val va trece la ritmuri și orare flexibile. În locul standardizării extreme a comportamentului, ideilor, limbajului și stilurilor de viață, caracteristică societății de masă, societatea celui de Al Treilea Val se va axa pe segmentare și diversitate. În locul unei societăți care concentrează populația, fluxurile de energie și ceilalți factori ai vieții, societatea celui de Al Treilea Val va promova dispersia și deconcentrarea. În loc să opteze pentru dimensiuni maxime, după principiul „cu cît mai mare, cu atît mai bun”, societatea celui de Al Treilea Val va fi pătrunsă de ideea „dimensiunii potrivite”. În locul unei societăți puternic centralizate, civilizația celui de Al Treilea Val va cunoaște valoarea descentralizării accentuate a proceselor de adoptare a deciziilor.

Astfel de schimbări implică o îndepărtare hotărîtă de învechitele birocratii clasice și apariția unor noi moduri de organizare, foarte variate, în viața economică, în administrație, în învățămînt și în alte instituții. Acolo unde se vor menține, ierarhiile vor tinde să se aplatizeze și să devină mai efemere. Multe din organizațiile noi vor abandona principiul tradițional „un om, un șef”. Toate acestea ne sugerează o lume a muncii în care mai multor oameni le va reveni, în mod temporar, puterea de a adopta decizii.

Toate societățile aflate în tranziție spre cel de Al Treilea Val au de făcut față problemelor tot mai acute ale șomajului pe termen scurt. Începînd din anii '50, ampla creștere a muncilor intelectuale și de birou, ca și lărgirea sferei serviciilor au absorbit milioane de brațe de muncă eliminate din sectorul industriei prelucrătoare în urma restrîngerii acestuia. Acum, cînd automatizarea avansează și în sfera de activitate a „gulerelor albe”, se pune în mod serios problema dacă extinderea în continuare a sectorului tradițional al serviciilor va putea să mai preia excedentul. În unele țări problema este camuflată prin măsuri de *featherbedding*⁴⁵, prin extinderea birocratiilor publice și private, exportul muncitorilor excedentari ș.a. Ea rămîne însă insolubilă în cadrul economiilor celui de Al Doilea Val.

---

⁴⁵ Vezi nota de la p. 384 – *Nota trad.*

Această situație ne ajută să înțelegem importanța fuziunii ce începe să se producă între producător și consumator, fenomen pe care l-am numit „afirmarea prosumatorului”. Civilizația celui de Al Treilea Val aduce cu sine revirimentul unui enorm sector economic bazat pe producția destinată consumului propriu, și nu schimbului, sector axat pe formula „fă singur ceea ce-ți trebuie”, în locul formulei „lucrează pentru piață”. Această cotitură spectaculoasă, după 300 ani de „marketizare”, va cere și, totodată, va face posibil un mod de gândire radical nou cu privire la toate problemele noastre economice, de la șomaj și asistență socială, pînă la timpul liber și la rolul muncii.

Ea va schimba și ideile noastre despre rolul „îndeletnicirilor domestice” în economie și va determina, în consecință, o schimbare fundamentală în ceea ce privește rolul femeilor, care continuă să reprezinte marea majoritate a lucrătorilor domestici. Puternică maree a marketizării planetare a atins punctul-limită, fapt ce va avea pentru civilizațiile viitoare consecințe pe care nu ni le putem imagina încă.

Oamenii celui de Al Treilea Val vor adopta între timp noi concepții despre natură, progres, evoluție, timp, spațiu, materie și cauzalitate. Gîndirea lor va fi mai puțin influențată de analogii bazate pe mașină, modelîndu-se mai mult după concepte ca proces, feedback și dezechilibru. Și vor fi mai conștienți de discontinuitățile ce decurg direct din continuități.

Vor apărea o mulțime de religii noi, de noi concepții științifice, de noi imagini asupra naturii umane, de noi forme de artă – într-o diversitate mult mai mare decît ar fi fost posibil sau necesar în timpul erei industriale. Această multicultură pe cale de a se naște va avea o înfățișare haotică și dezbinată pînă cînd se vor elabora forme noi de rezolvare a conflictelor de grup (actualele sisteme juridice sunt lipsite de imaginație și jalnic de inadecvate pentru o societate puternic diversificată).

Pe măsură ce piețele și economiile naționale se scindează în fragmente care în unele cazuri depășesc de pe acum proporțiile piețelor și economiilor naționale din trecut, regiunile vor dobîndi o putere mai mare. Ar putea să apară noi alianțe, bazate mai puțin pe proximitatea geografică decît pe afinități culturale, ecologice, religioase sau economice: bunăoară, o regiune din America de Nord ar putea să dezvolte legături mai strînse cu o regiune din Europa sau din Japonia decît cu un vecin imediat sau – eventual – cu propriul guvern național. Coordonarea tuturor acestor legături va fi făcută nu de un guvern mondial unitar, ci de o rețea deasă de noi organizații transnaționale.

Aceste chestiuni privesc cu precădere țările bogate. Cele neindustrializate, care cuprind trei sferturi din omenire, vor lupta împotriva sărăciei cu noi mijloace, nemaîncercînd să imite orbește societatea celui de Al Doilea Val și neresemnîndu-se nici la condițiile Primului Val.

Vor apărea „strategii de dezvoltare” radical noi, reflectând specificul religios sau cultural al fiecărei regiuni și vizînd în mod conștient să reducă șocul viitorului.

Multe din aceste țări nu se vor mai lepăda în mod implacabil de propriile tradiții religioase, de structurile lor de familie și de formele lor de viață socială, în speranța de a deveni o copie fidelă a unor țări industrializate cum sunt Marea Britanie, R.F. Germania, S.U.A. sau U.R.S.S., ci vor încerca să edifice o nouă societate pe temelia propriului trecut, observînd congruențe dintre unele trăsături ale societății Primului Val și cele ce abia acum reapar (pe o bază tehnologică avansată) în țările celui de Al Treilea Val.

Conceptul de practopie

Vedem, așadar, cum prinde contur un mod de viață cu totul nou, care-i afectează nu numai pe indivizi, ci și întreaga planetă. Noua civilizație, schițată aici, cu greu ar putea fi numită o utopie. Ea va fi frământată de probleme adînci, dintre care unele vor fi examinate în ultima parte a cărții de față. Probleme individuale și colective. Probleme politice. Probleme de justiție, echitate și morală. Probleme pe care le pune noua economie (și în mod deosebit raporturile dintre ocuparea forței de muncă, asistență socială și prosum). Toate acestea și multe altele vor ațîța pasiunile și conflictele.

Dar civilizației celui de Al Treilea Val nu i s-ar potrivi nici termenul de „antiutopie”. Ea nu este o întruchipare amplificată a viziunilor din 1984 sau din *The Brave New World*. Aceste două cărți interesante – și sutele de scrieri științifico-fantastice concepute ulterior în același spirit – zugrăvesc un viitor bazat pe societăți puternic centralizate, birocratizate și standardizate, în care au fost nivelate toate deosebirile individuale. Or, lumea de azi înaintează într-o direcție diametral opusă.

Al Treilea Val aduce cu sine, ce-i drept, grave provocări pentru omenire, de la amenințările ecologice la primejdia terorismului nuclear și a fascismului electronic, dar el nu este în nici un caz o simplă prelungire liniară și coșmarescă a industrialismului.

Întrevedem mai degrabă apariția a ceea ce am putea numi o „practopie” – a unei lumi care nu este nici cea mai bună, nici cea mai rea din toate lumile posibile, ci este realizabilă și totodată preferabilă celei de care ne despărțim. Spre deosebire de utopie, practopia nu este scutită de boli, de plictiseli politice și de deprinderi urâte. Spre deosebire de majoritatea utopiilor, ea nu este statică sau înmărmurită într-o perfecțiune ireală. Și nu este nici retrogradă, în sensul de a se modela după idealul unui trecut imaginar.

Pe de altă parte, o practopie nu este încarnarea malefică a inversului unei utopii. Nu este implacabil antidemocratică. Nici inerent militaristă. Nu-și

reduce cetățenii la uniformitate și anonimat. Nu-și distruge vecinii și nu-și degradează mediul ambiant.

Pe scurt, o practopie oferă o alternativă pozitivă, chiar revoluționară, rămânând totodată un obiectiv realist, posibil de îndeplinit.

Civilizația celui de Al Treilea Val este tocmai această: un viitor practopic în sensul acum indicat. O întrevădem ca pe o civilizație ce lasă loc deosebirilor individuale și nu suprimă, ci înglobează varietatea rasială, regională, religioasă și subculturală. O civilizație edificată în bună măsură în jurul căminului. O civilizație nicidecum fosilizată, ci pulsând de inovație, dar capabilă în același timp să ofere enclave de relativă stabilitate celor care le doresc sau au nevoie de ele. O civilizație ce nu mai e silită să-și investească partea cea mai bună a energiilor în marketizare. O civilizație capabilă să orienteze mari pasiuni spre artă. O civilizație aflată în fața unui evantai de opțiuni fără precedent în istorie – pe planul geneticii și al evoluției, pentru a ne mărgini la un singur exemplu – și trebuind să inventeze noi standarde etice sau morale pentru a trata probleme de o asemenea complexitate. În fine, o civilizație care este, cel puțin potențial, democratică și umană, mai bine armonizată cu biosfera, iar în domeniul resurselor nu mai depinde în mod periculos de exploatarea restului lumii. Un țel anevoie de atins, dar nu imposibil.

Marea confluență a schimbărilor ce se produc astăzi vestește, astfel, o contracivilizație viabilă, o alternativă la sistemul industrial, care se vedește tot mai perimat și mai lipsit de viabilitate.

Într-un cuvânt, ea vestește o practopie.

O întrebare greșit pusă

De ce se întâmplă toate acestea? De ce, dintr-o dată, Al Doilea Val se dovedește inoperant? De ce se ridică valul civilizației noi, ciocnindu-se de cel vechi?

Nimeni nu știe. Istoricii nu știu nici acum să determine „cauza” revoluției industriale, deși au trecut 300 de ani de la declanșarea ei. Am văzut că fiecare breaslă academică sau școală filozofică își are explicația sa preferată. Adepții determinismului tehnologic pun pe primul plan mașina cu abur, ecologiștii – distrugerea pădurilor din Marea Britanie, economiștii – fluctuațiile în prețul liniei. Alții pun accentul pe schimbări religioase sau culturale, cum au fost Reforma, Iluminismul ș. a.

Și în lumea de astăzi putem identifica multe forțe aflate în interacțiune cauzală. Anumiți experți atrag atenția asupra cererilor tot mai mari de petrol, în condițiile când rezervele mondiale de țiței se apropie de epuizare, asupra exploziei demografice în lume și asupra pericolului din ce în ce mai mare al poluării, că forțe ce determină schimbări structurale la scara întregii planete. Alții subliniază uimitoarele progrese ale științei și tehnologiei în perioada de

după cel de-al doilea război mondial și schimbările sociale și politice antrenate de ele. Alții, iarăși, pun accentul pe deșteptarea lumii neindustrializate și pe bulversările politice ce decurg de aici, primejduind aprovizionarea ieftină cu energie și materii prime a țărilor avansate din punct de vedere tehnologic.

Ar mai putea fi invocate schimbările frapante din universul valorilor – revoluția sexuală, revoltele tineretului din anii '60, reorientarea rapidă a atitudinilor față de muncă. Sau cursa înarmărilor, care a accelerat mult anumite tipuri de schimbare tehnologică. Unii ar putea căuta cauza celui de Al Treilea Val în schimbările de ordin cultural și epistemologic intervenite în epoca noastră – care sunt, poate, la fel de profunde ca acelea generate de acțiunea cumulată a Renașterii și a Iluminismului.

Într-un cuvânt, am putea găsi zeci sau sute de curenți de schimbare ce se adună în marea confluență, aflați toți în variate interacțiuni cauzale. Am putea descoperi în sistemul social uimitoare bucle de feedback pozitiv, care accelerează și amplifică enorm anumite schimbări, precum și conexiuni negative, ce suprimă alte schimbări. Am putea găsi, în această perioadă tulbure, analogii cu marele „salt”, descris de savanți ca Ilya Prigogine, prin care o structură mai simplă trece dintr-o dată – în parte ca efect al hazardului – la un nivel de complexitate și diversitate cu totul nou.

Ceea ce nu vom putea găsi însă este „CAUZA” celui de Al Treilea Val, în sensul de unică variabilă independentă sau unică verigă ce ar trage după ea întregul lanț. Într-adevăr, a întreba care este această „CAUZA” înseamnă, poate, a pune în mod greșit problema sau înseamnă, pur și simplu, a pune o falsă problemă. „Care este cauza celui de Al Treilea Val?” s-ar putea să fie o întrebare ce ține de mentalitatea celui de Al Doilea Val.

Spunînd acest lucru, nu contestăm cauzalitatea, ci doar subliniem complexitatea ei. Și nici nu vrem să sugerăm inevitabilitatea istorică. Chiar dacă civilizația celui de Al Doilea Val se clatină și nu mai este viabilă, aceasta nu înseamnă că civilizația celui de Al Treilea Val, așa cum am zugrăvit-o aici, va prinde chip cu necesitate. Sunt multe forțe a căror intervenție ar putea să schimbe peisajul. Ne vin imediat în minte războiul, colapsul economic, catastrofa ecologică. Nimeni nu poate opri ultimul val istoric al schimbării, dar necesitatea și hazardul acționează deopotrivă. Aceasta, totuși, nu înseamnă că noi nu putem să-i influențăm cursul. Dacă este just ceea ce am spus despre feedbackul pozitiv, atunci de multe ori un mic „bobîrnac” dat sistemului poate produce schimbări de mare amploare.

Deciziile pe care noi le adoptăm astăzi în calitate de indivizi, grupuri sau guverne pot abate, devia sau canaliza curenții năvalnici ai schimbării. Fiecare popor va reacționa în alt fel la provocările supraluptei dintre partizanii celui de Al Doilea Val și susținătorii celui de Al Treilea Val. Sovieticii vor reacționa într-un fel, americanii în altul, japonezii, germanii, francezii sau norvegienii în alte feluri, iar țăările, în loc să se uniformizeze, vor deveni și mai diferite una de alta.

La fel se va întâmpla și înăuntrul diferitelor țări. Schimbări mici pot să declanșeze consecințe de amploare – în corporații, școli, biserici, spitale și cartiere. Iată de ce, orice s-ar spune, contează totuși oamenii, chiar indivizii.

Această apreciere este valabilă cu atât mai mult, cu cât schimbările ce vor avea loc în viitor nu se vor succeda automat, ci vor rezulta din conflicte. Astfel, în toate țările avansate din punct de vedere tehnologic regiunile rămase în urmă luptă pentru a-și duce pînă la capăt industrializarea. Ele caută să-și protejeze fabricile lor de tipul celui de Al Doilea Val și locurile de muncă legate de acestea. Aceasta le aduce într-un conflict frontal cu regiunile care au ajuns deja departe în edificarea bazei tehnologice a celui de Al Treilea Val. Astfel de bătălii dezbină societatea, dar totodată deschid numeroase posibilități de acțiune politică și socială.

Supralupta ce se desfășoară astăzi în cadrul fiecărei comunități între oamenii celui de Al Doilea Val și oamenii celui de Al Treilea Val nu înseamnă că celelalte lupte își pierd importanța. Conflictele de clasă, rasiale, conflictul dintre generații în care tinerii și bătrînii se ridică împreună împotriva a ceea ce într-un alt loc am numit „imperialismul celor de vîrstă mijlocie”, conflictele dintre regiuni, sexe, religii – toate aceste conflicte vor continua, iar unele vor deveni chiar mai ascutite. Toate sunt subordonate, însă, supraluptei și poartă amprenta ei. Supralupta este cea care determină în modul cel mai fundamental viitorul.

Două fenomene pot fi constatate însă pretutindeni, pe măsură ce crește vuietul celui de Al Treilea Val. Unul este tendința spre o tot mai pronunțată diversificare a societății – demasificarea societății de masă. Cel de-al doilea este accelerarea – ritmul mai rapid cu care se produce schimbarea istorică. Împreună, ele creează tensiuni enorme, la nivelul indivizilor și deopotrivă la cel al instituțiilor, intensificînd supralupta ce se încinge în jurul nostru.

Obișnuiți cu o diversitate moderată și cu schimbări lente, indivizii și instituțiile se văd dintr-o dată în situația de a trebui să facă față unei mari diversități și unor schimbări vertiginoase. Presiunile divergente amenință să covîrșească competența lor decizională. Rezultatul este șocul viitorului.

Nu ne rămîne decît o opțiune: să ne transformăm de bunăvoie pe noi înșine și instituțiile noastre, astfel încît să putem face față noilor realități.

Acesta este prețul care ni se cere pentru a putea să avem parte de un viitor viabil și uman – măcar la nivelul unor exigențe rezonabile. Pentru a efectua însă schimbările de care este nevoie, trebuie să examinăm într-o viziune cu totul nouă și plină de imaginație două probleme arzătoare – ambele de o importanță crucială pentru supraviețuire, și cu toate acestea aproape ignorate în dezbaterile publice: viitorul personalității și politica viitorului. O vom face în cele ce urmează...

25. Noua psihosferă

O nouă civilizație este în curs de formare. Dar cum ne inserăm *noi* în ea? Nu cumva schimbările tehnologice și bulversările sociale înseamnă sfârșitul prieteniei, al dragostei, al devotamentului, al spiritului colectiv, al solitudinii? Nu cumva miracolele electronice de mâine vor face ca relațiile umane să devină și mai găunoase și inautentice decât le vedem în prezent?

Sunt întrebări legitime, născute din temeri îndreptățite, și numai un tehnocrat naiv ar putea să le întoarcă spatele cu nepăsare. Căci dacă privim în jurul nostru, vedem peste tot semne de derută psihologică. E ca și cum în „psihosferă” noastră ar fi explodat o bombă. Într-adevăr, dezintegrarea a cuprins nu numai tehnosfera, infosferă și sociosferă celui de Al Doilea Val, ci și psihosferă lui.

În toate țările bogate se aude mereu aceeași litanie bine cunoscută: creșterea procentului de sinucideri în rândurile tinerilor, creșterea vertiginoasă a alcoolismului, răspîndirea depresiei nervoase, a vandalismului și a criminalității. În Statele Unite serviciile de urgență sunt tixite de „potheads”, „speed freaks” și „Quaalude kids”⁴⁶, de intoxicați cu cocaină sau heroină, ca să nu mai vorbim de persoanele cu „tulburări nervoase”.

Activitățile de asistență socială și industriile de sănătate mintală capătă amploare pretutindeni. La Washington, o comisie prezidențială pentru sănătate mintală face cunoscut că nu mai puțin de un sfert din totalul cetățenilor americani suferă de o formă sau alta de stress emoțional acut. Iar un psiholog de la National Institute of Mental Health, după aprecierea căruia aproape că nu există familie fără tulburări psihice de un fel sau altul, declară că „turbulența psihologică... înregistrează o creștere rapidă într-o societate americană descumpănită, divizată și îngrijorată de viitorul său”.

E adevărat că din cauza definițiilor elastice și a statisticilor îndoielnice, generalizările rapide de acest fel sunt suspecte; și e adevărat, de asemenea, că nici societățile anterioare n-au prea fost niște modele de bună sănătate mintală. Este totuși neîndoielnic că astăzi se petrece ceva ce trebuie să ne dea serios de gîndit.

Viața cotidiană are ceva obositor, desfășurîndu-se parcă „pe muchie de cuțit”. Nervii sunt încordați în permanență, și după cum o arată încăierările și împușcăturile din stațiile de metro sau de la cozile din fața benzinăriilor, multă lume e gata în orice clipă să-și iasă din fire. Milioane de oameni manifestă o extremă epuizare nervoasă.

---

⁴⁶ Termeni din argoul american desemnînd diferite categorii de consumatori de droguri.

Ei se simt, pe deasupra, tot mai mult hărțuiți de o armată crescândă de detracați, de excentrici, de zănatici, de nevrozați, al căror comportament antisocial este deseori ridicat în slăvi de către mass media. În Occident, cel puțin, asistăm la o pernicioasă aureolare romantică a nebuniei, la o proslăvire a inșilor „cu gărgăuni”. Se proclamă în *bestsellers* că nebunia e un mit, iar la Berkeley apare o revistă literară închinată ideii că „nebunia, geniul și sfințenia sunt toate pe același plan și trebuie să beneficieze de același nume și prestigiu”.

Între timp, milioane de oameni își caută cu frenezie o identitate ori vreo terapie miraculoasă care să le reintegreze personalitatea, să le ofere o clipă de identitate sau de extaz sau să-i înalțe la stări de conștiință „superioare”.

Spre sfârșitul anilor '70 așa-numita mișcare pentru stimularea potențialului uman, care a pornit din California, răspîndindu-se apoi spre estul Statelor Unite, a pus în circulație vreo 8 000 de „terapii” diferite, constînd din crîmpeie de psihanaliză, de religii orientale, experiențe sexuale, jocuri și reînviere a trecutului. După cum se spune într-un studiu critic, „aceste tehnici erau frumos ambalate și distribuite de la Pacific la Atlantic sub nume ca Mind Dynamics, Arica și Silva Mind Control. Meditația transcendentă ajunsese o marfă la fel de comună ca și metodele de citire rapidă. Dianetica Scientology își comercializa în stil mare propria sa terapie începînd din anii '50. În același timp se puseseră în mișcare sectele religioase din America, lansînd pe tăcute campanii masive pentru strîngere de fonduri și recrutare de adepți”.

Mai importantă decît industria în creștere a potențialului uman este Mișcarea creștină evanghelică. Adresîndu-se unor pături mai sărace și mai puțin cultivate ale populației, folosind cu dibăcie puternice posturi de radio și televiziune, mișcarea „born again”⁴⁷ capătă o amploare crescîndă. Telalii religioși cocoțați pe valul ei își îndeamnă adepții să-și caute degrabă salvarea dintr-o societate zugrăvită de ei ca decadentă și osîndită.

Aceste stări de spirit morbide nu s-au răspîndit cu aceeași forță în toate părțile lumii industrializate. Din acest motiv, anumiți cititori din Europa sau de aiurea ar putea fi tentați să creadă că e vorba de un fenomen în esență american, care nu-i privește îndeaproape, după cum chiar în Statele Unite unii îl consideră și acum ca nefiind decît o manifestare în plus a legendarei excentricități californiene.

Ambele opinii sunt cum nu se poate mai departe de adevăr. Dacă descumpănirea și dezintegrarea psihică se manifestă în modul cel mai izbitor în Statele Unite, și cu deosebire în California, este pentru că aici Al Treilea Val a sosit ceva mai devreme decît în alte părți, determinînd prăbușirea mai rapidă și mai spectaculoasă a structurilor sociale ale celui de Al Doilea Val.

Într-adevăr, un fel de paranoia a cuprins multe colectivități umane, și nu numai în Statele Unite. La Roma și Torino teroriștii cutreieră străzile. La Paris,

---

⁴⁷ Născut a doua oară. – *Nota trad.*

ba chiar și la Londra, atît de pașnică altădată, se înmulțesc violențele și vandalismul. La Chicago cetățenii mai vîrstnici se tem să iasă pe stradă după lăsarea întinericului. La New York violența bîntuie în școli și în metro. Și, ca să revenim în California, o revistă recomandă cititorilor săi un așa-zis ghid practic de „pistoale și manuale de tir, cîini de pază personală, dispozitive de alarmă antifurt, accesorii de siguranță personală, cursuri de autoapărare și sisteme de securitate computerizate”.

În aer plutește parcă o duhoare grețoasă. Este duhoarea civilizației muribunde a celui de Al Doilea Val.

Remedii împotriva singurătății

Dacă vrem să creăm o viață emoțională benefică și o psihosferă sănătoasă pentru civilizația de mîine, pe cale de a se naște, trebuie să luăm aminte la trei nevoi fundamentale ale oricărui individ: nevoia de comunitate, nevoia de structură și nevoia de sens. Înțelegînd cum prăbușirea societății celui de Al Doilea Val subminează satisfacerea acestor nevoi, înțelegem în parte și modul în care putem începe să punem bazele unui mediu psihologic mai sănătos pentru noi înșine și pentru copiii noștri.

Înainte de toate, orice societate acceptabilă trebuie să genereze un sentiment de comunitate. Comunitatea constituie un remediu împotriva singurătății. Ea oferă oamenilor sentimentul atît de necesar al apartenenței. Or, în prezent, în toate tehnosocietățile asistăm la prăbușirea instituțiilor de care depinde comunitatea, ceea ce are drept consecință răspîndirea flagelului singurătății.

De la Los Angeles la Leningrad, adolescenții, cuplurile conjugale nefericite, părinții divorțați sau văduvi, muncitorii de rînd, bătrînii, toți se plîng de izolare socială. Părinții mărturisesc că, fiind foarte ocupați, copiii lor nu-i prea vizitează și nici nu prea le telefonează. Prin baruri și spălătorii, necunoscuți însingurați își deapănă unii altora, cum spunea un sociolog, „confidențe de o infinită tristețe”. Cluburile pentru celibatari și discotecile servesc drept piețe de carne vie pentru divorțații cuprinși de disperare.

Singurătatea exercită o influență latentă și asupra economiei. Cîte gospodine din pătura superioară a clasei mijlocii, nemaiputînd suporta vidul țiutor din casele lor opulente, nu s-au dus să-și caute o slujbă pentru a-și păstra echilibrul psihic? Cîte animale de casă (și cîte vagoane de mîncare pentru ele) nu cumpără oamenii pentru a sparge liniștea unor case goale? Din singurătate se alimentează și proliferarea agențiilor de voiaj și prosperitatea industriilor de divertisment. Ea contribuie la creșterea consumului de droguri, la răspîndirea depresiei nervoase și la scăderea productivității. Și tot ea creează îndeletnicirea lucrativă a „inimilor însingurate”, care se oferă să-i ajute pe cei solitari să-și găsească „perechea potrivită” și s-o cucerească.

Suferința cauzată de singurătate nu este, firește, un fenomen nou. Dar singurătatea este acum atât de răspândită, încât a devenit, în mod paradoxal, o experiență colectivă.

Comunitatea presupune însă nu numai legături satisfăcătoare din punct de vedere afectiv între indivizi, ci și puternice legături de loialitate între indivizi și organizațiile lor. Milioane de oameni simt astăzi nu numai că le lipsește compania altor indivizi, ci se simt totodată ruși de instituțiile din care fac parte. Ei tânjesc după instituții care să merite respectul, atașamentul și loialitatea lor.

Exemplul corporațiilor ne permite să ne dăm seama despre ce este vorba.

Pe măsură ce companiile au devenit mai mari și mai impersonale, angajându-se în activități tot mai variate și disparate, angajații au pierdut din ce în ce mai mult sentimentul unei misiuni comune. A dispărut din ei sentimentul comunității. Până și expresia de „loialitate față de corporație” a dobândit cu timpul o rezonanță arhaică. Mulți consideră chiar loialitatea față de companie ca fiind echivalentă cu o trădare de sine. Eroina romanului de succes al lui Fletcher Knebel *The Bottom Line*, consacrat marelui business, exclamă odată în fața soțului său, un personaj de seamă din lumea afacerilor: „Loialitatea față de companie! Mi se face greață când te aud”.

Cu excepția Japoniei, unde sistemul angajării pe viață și paternalismul de corporație există încă (deși procentul forței de muncă cuprinse în acest sistem este în scădere), raporturile de muncă sunt tot mai efemere și tot mai puțin satisfăcătoare din punct de vedere afectiv. Chiar și atunci când companiile se străduiesc să dea acestor raporturi o dimensiune socială – un picnic anual, patronajul unei echipe de bowling, o petrecere colectivă a sărbătorilor de Crăciun – relațiile interumane la locul de muncă rămân cel mai adesea de suprafață.

Din acest motiv puțini oameni mai au astăzi sentimentul de a aparține unui organism mai mare și mai bun decât sunt ei înșiși. Un asemenea sentiment fierbinte de participare se ivește spontan din când în când în timpul unor crize, stressuri, calamități naturale sau revolte de masă. Marile greve studențești din anii '60, de exemplu, au reanimat sentimentul de comunitate. Același efect îl au astăzi demonstrațiile antinucleare. Aceste mișcări și sentimentele generate de ele au însă un caracter pasager. Nevoia de comunitate rămîne nesatisfăcută.

Una din cauzele singurătății este diversitatea socială crescândă. Demasificarea societății, accentuarea deosebirilor în dauna asemănărilor îi ajută pe oameni să se individualizeze, sporesc posibilitățile lor de autoîmplinire. Totodată însă contactele dintre oameni sunt astfel îngreuiate. Căci, cu cât suntem mai individualizați, cu atât ne este mai greu să găsim o soție sau o iubită care să aibă aceleași interese, valori, gusturi și același program zilnic că

noi. Și prietenii se leagă mai greu. Devenim mai dificili în sfera legăturilor noastre sociale. Toate acestea au drept rezultat precaritatea multor relații sau împușinarea lor.

Astfel, dislocarea societății de masă, deși creează premise pentru o autorealizare personală mai plenară, deocamdată cel puțin răspîndește morbul singurătății. Pentru a nu deveni o carapace metalică glacială, cu vid în locul inimii, societatea celui de Al Treilea Val trebuie să atace frontal această problemă. Trebuie să restaureze comunitatea.

Dar cum? Cu ce s-ar putea începe?

Înțelegînd că singurătatea nu mai este ceva strict personal, ci o problemă generală creată de dezintegrarea instituțiilor celui de Al Doilea Val, descoperim că o putem contracara pe multiple căi. Putem începe din punctul unde și comunitatea începe de obicei – din familie, reactivînd funcțiile ei atrofiate.

Începînd de la revoluția industrială, familia s-a văzut treptat degajată de povara membrilor ei ajunși la vîrsta senectuții. Poate că acum e timpul să restaurăm în parte această responsabilitate a familiei. Numai cineva smintit de nostalgia trecutului ar putea să preconizeze desființarea sistemelor de pensionare publice și private ori să-i facă pe bătrîni, ca pe vremuri, total dependenți de familiile lor. De ce nu s-ar putea prevedea însă înlesniri fiscale și de altă natură pentru familiile – inclusiv cele nenucleare și netradiționale – care poartă de grijă singure bătrînilor lor, în loc să-i depună la niște impersonale „cămine” de bătrîni? De ce, în loc să-i nedreptățim din punct de vedere economic, nu i-am răsplăti pe cei ce mențin și consolidează legăturile familiale dintre generații?

Același principiu ar putea să fie extins și la alte funcții ale familiei. Familiile ar trebui încurajate să-și asume un rol mai mare în educarea tinerilor. Părinții dornici să-și instruiască copiii acasă ar trebui să fie ajutați de școli, nicidecum să fie priviți ca extravaganți sau ca refuzînd să se conformeze legilor în vigoare. Și ar trebui, de asemenea, ca influența părinților asupra școlilor să crească, nu să scadă.

În același timp școlile înseși ar putea face mult pentru crearea unui sentiment de apartenență. În loc ca notarea să fie făcută numai pe baza performanțelor individuale, o parte din nota fiecărui elev ar putea fi pusă în dependență de rezultatele întregii clase sau ale unei echipe din cadrul ei. În felul acesta s-ar acredita de timpuriu și fățiș ideea că fiecăruia dintre noi îi revine o responsabilitate pentru ceilalți. Cu un pic de încurajare, educatorii cu imaginație ar putea descoperi multe alte căi, mai bune, pentru promovarea sentimentului de comunitate.

Corporațiile ar putea și ele să facă mult pe linia unui început de reînnodare a legăturilor dintre oameni. Producția celui de Al Treilea Val creează posibilitatea descentralizării, a unor unități de muncă mai mici și mai personalizate. Companiile inovatoare ar putea să contribuie la dezvoltarea

sentimentului de apartenență cerînd unor grupuri de muncitori să se constituie în minicompanii sau cooperative și contractînd direct cu acestea executarea anumitor lucrări.

Această fragmentare a corporațiilor gigantice în unități mici bazate pe autogestiune ar putea nu numai să declanșeze enorme energii productive, ci să contribuie totodată la edificarea spiritului de comunitate.

Norman Macrae, redactor-șef adjunct al publicației *The Economist*, a sugerat că „unor echipe semiautonome formate din șase pînă la șaptesprezece persoane, care au optat să lucreze împreună ca prieteni, să li se spună de către forțele ce activează pe piață ce anume produse sunt solicitate și care sunt prețurile unitare ale acestora, lăsînd apoi din ce în ce mai mult ca ele singure să fabrice aceste produse așa cum cred de cuviință”. Într-adevăr, continuă Macrae, cei ce vor înlesni constituirea de cooperative eficiente formate din grupuri de prieteni vor fi realizat prin aceasta o acțiune socială cît se poate de pozitivă și ar merita, pesemne, să beneficieze de anumite subvenții sau facilități fiscale”. (Ceea ce e deosebit de interesant în legătură cu aranjamentele de acest fel este posibilitatea de a crea cooperative în cadrul unei corporații ce lucrează pentru a obține profit sau, invers, de a crea companii axate pe profit în cadrul unei întreprinderi de producție socialiste.)

Corporațiile ar putea, de asemenea, să-și revizuiască în mod serios sistemele de pensionare. Scoțînd dintr-o dată total din muncă un lucrător vîrstnic, nu numai că un individ este lipsit de o parte din cîștigul său regulat de pînă atunci și că i se retrage un rol considerat productiv de către societate, ci se rup totodată și numeroase legături sociale. De ce nu ne-am gîndi la o extindere a sistemelor de pensionare parțială și la programe prin care s-ar da de lucru persoanelor semipensionate, pe bază de voluntariat sau cu retribuire parțială, în servicii comunitare ce nu dispun de suficientă forță de muncă?

Un alt mijloc de edificare a comunității ar fi promovarea unui nou gen de contacte între pensionari și tineri. Persoane vîrstnice din fiecare comunitate ar putea să fie numite ca „profesori adjuncți” sau „mentori” și să fie invitate la școlile locale pentru a ține lecții în domeniul lor de specialitate, ca activitate voluntară sau retribuită în sistemul muncii cu program redus; sau ar putea să se ocupe de pregătirea cîte unui elev, care le-ar frecventa în mod regulat în acest scop. Sub supravegherea autorității școlare, fotografii pensionari ar putea să-i învețe pe elevi meșteșugul fotografic, mecanicii auto – cum se fac diferite reparații la motoare, contabilii – cum se ține evidența în contabilitate ș.a.m.d. În multe cazuri, dincolo de transmiterea de cunoștințe, s-ar încheia o legătură salutară între mentor și elevul său.

Singurătatea nu este un păcat, iar într-o societate ale cărei structuri se dezintegrează rapid, cei în cauză n-ar trebui să se simtă jenați. Astfel, într-o scrisoare publicată de *Jewish Chronicle* din Londra este formulată următoarea întrebare: „De ce ar trebui privit «cu ochi nu tocmai buni» faptul de a te duce la

o reuniune atunci cînd scopul foarte evident al acesteia este de a prilejui unor persoane de sex opus să se cunoască?”. Aceeași întrebare ar putea fi pusă și cu privire la barurile, discotecile și cluburile de vacanță pentru celibatari.

În scrisoare se arată că în ștetele (tîrgușoarele) din Europa răsăriteană, așa-numitul șathen (pețitorul) îndeplinea o funcție utilă punînd în legătură persoane aflate în căutarea unui tovarăș de viață și că la fel de necesare sunt astăzi birourile pentru fixarea de întîlniri, agențiile matrimoniale și altele similare. „Ar trebui să ne dovedim capacitatea de a recunoaște deschis că avem nevoie de ajutor, de contacte umane și de o viață socială”.

Avem nevoie și de multe alte servicii – atît tradiționale, cît și de concepție nouă – pentru a-i ajuta pe cei însingurați să se apropie unii de alții într-un mod care să nu le lezeze demnitatea. Unii se bizuie astăzi pe anunțurile din ziare, sperînd să găsească pe această cale o persoană de sex opus cu care să se împrietenească sau să se căsătorească. Putem fi siguri că nu peste multă vreme servicii de televiziune prin cablu locale sau de cartier vor transmite în acest scop anunțuri video, astfel încît posibillii parteneri să se poată și vedea reciproc înainte de a-și fixa o întîlnire. (Este de presupus că astfel de emisiuni se vor bucura de un indice de vizionare record.)

Dar trebuie oare să ne limităm, cînd e vorba de combaterea singurătății, numai la organizarea de contacte romanțioase? De ce n-ar exista și servicii – sau locuri – unde oamenii ar putea veni doar ca să se întîlnească și să-și facă un prieten, nu neapărat să-și caute un partener de dragoste sau de căsătorie? Societatea are nevoie de astfel de servicii și, cît timp acestea sunt oneste și decente, n-ar trebui să ne jenăm de a le inventa și folosi.

Telecomunitatea

Pe termen mai lung, politica socială trebuie să aibă în vedere o înaintare rapidă în direcția „telecomunității”. Cei ce doresc restaurarea comunității trebuie să-și concentreze atenția asupra fragmentării sociale pe care o produc navetismul și mobilitatea intensă. Dat fiind că în cartea mea *Șocul viitorului* am scris pe larg despre acest lucru, nu voi relua acum argumentația de acolo. Voi spune doar că una din preocupările de căpetenie pe linia edificării unui sentiment de comunitate în societatea celui de Al Treilea Val poate să fie înlocuirea selectivă a transportului prin comunicații.

Pe cît de răspîndită, pe atît de naivă și de simplistă este teamă că ordinatoarele și telecomunicațiile vor face să dispară contactele directe, de la om la om, și că din pricina lor relațiile se vor depersonaliza și mai mult. În realitate, s-ar putea să se întîmple exact invers. Unele relații din fabrici și birouri s-ar putea, ce-i drept, să se oblitereze, în schimb, legăturile dinăuntrul căminului și al comunității ar putea să devină mai strînse ca efect al acestor noi

tehnologii. Computerele și comunicațiile ne pot ajuta în edificarea sentimentului de comunitate.

Ceea ce-i neîndoielnic este că ele vor înlesni unui număr mai mare de oameni să scape de navetism, această forță centrifugă care ne dispersează în fiecare dimineață, ne aruncă în relații de muncă superficiale, dar slăbește legăturile noastre sociale mai importante din cadrul căminului familial și al comunității. Creînd posibilitatea ca un mare număr de oameni să lucreze acasă (sau în locuri aflate în imediata vecinătate a casei), noile tehnologii pot contribui la dezvoltarea unor raporturi de familie mai strînse și mai calde, precum și a unei vieți de comunitate mai închegate și mai fin ramificate. Casa electronică s-ar putea afirma drept forma caracteristică a vieții economice a viitorului. Și ea ar putea duce, după cum am văzut, la un nou nucleu familial de muncă colectivă ce i-ar antrena și pe copii (iar uneori s-ar lărgi, incluzînd chiar și persoane din afară).

Nu este imposibil ca soții care-și petrec o bună parte din timp lucrînd împreună acasă în cursul zilei să dorească seara să iasă. (În prezent este mai tipică scena cu navetistul care întors acasă se prăbușește în fotoliu și refuză să mai audă de vreo ieșire undeva.) Pe măsură ce comunicațiile încep să înlocuiască navetismul, ne putem aștepta la o proliferare a restaurantelor, cinematografelor, bistrourilor și cluburilor de cartier, la o revitalizare a activităților parohiale și ale grupurilor voluntare, implicînd integral sau în cea mai mare parte relații directe de la om la om.

De altfel, nici relațiile mediate nu ar trebui osîndite de-a valma. Nu mediarea ca atare trebuie să ne dea de gîndit, ci pasivitatea și neputința. Pentru o persoană timidă sau un invalid, ce nu pot să iasă din casă sau se tem de contactul direct cu oamenii din afară, infosferă ce ia ființă acum va permite un contact electronic interactiv cu alții ce au interese similare – jucători de șah, filатели, iubitori de poezie sau „microbiști” sportivi – contact pe care-l vor putea stabili instantaneu din orice punct al țării.

Asemenea relații, deși mediate, pot oferi un antidot incomparabil mai bun împotriva singurătății decît televiziunea așa cum o știm acum, în care mesajele circulă toate într-un singur sens, iar telespectatorul pasiv se află în imposibilitate de a interacționa cu fluxul de imagini de pe ecran.

Mijloacele de comunicație, aplicate selectiv, pot servi la edificarea telecomunității.

Într-un cuvînt, pe măsură ce creăm civilizația celui de Al Treilea Val, putem face o mulțime de lucruri apte să ducă la întărirea și îmbogățirea comunității.

Structura – via heroină

Reconstrucția comunității trebuie considerată, totuși, ca nefiind decât o mică parte a unui proces mai cuprinzător. Căci prăbușirea instituțiilor celui de Al Doilea Val este însoțită și de destructurarea și golirea de sens a vieților noastre.

Individul simte nevoia unei vieți structurate. O viață lipsită de o structură inteligibilă echivalează cu un naufragiu. Absența structurii generează eșecul.

Structura ne oferă acele atât de necesare puncte de referință relativ fixe. Tocmai de aceea un loc de muncă este de o importanță capitală din punct de vedere psihologic, dincolo de salariul pe care îl asigură. Impunând exigențe clare față de timpul și energia individului, el oferă un element de structură în jurul căruia se poate organiza restul vieții sale. Exigențele absolute pe care un copil mic le impune părinților săi, responsabilitatea implicată în îngrijirea unui invalid, disciplina riguroasă pe care o reclamă apartenența la o biserică sau, în anumite țări, la un partid politic – toate acestea sunt de natură să imprime o structură simplă vieții individuale.

Unii tineri, confrunțați cu absența unei structuri vizibile, și-o creează recurgând la droguri. „Heroinomania – scrie psihologul Rollo May – creează un mod de viață pentru tânărul în cauză. După ce a suferit de o permanentă lipsă de scop, structura sa constă acum din a scăpa de poliție, din a face rost de banii de care are nevoie, din a descoperi de unde-și poate procura o nouă doză de drog – toate accstea creînd pentru el un nou câmp de forțe în locul lumii astructurale de pînă atunci”.

Familia nucleară, orarele socialmente impuse, rolurile bine definite, diferențele de statut vizibile și piramida ierarhică bine desenată – toți acești factori creau o structură de viață adecvată pentru majoritatea oamenilor în decursul celui de Al Doilea Val.

În prezent destrămarea celui de Al Doilea Val dizolvă structura multor vieți individuale înainte de a se fi încheiat instituțiile celui de Al Treilea Val apte să ofere o asemenea structură în viitor. Aici, și nu în anumite eșecuri personale, trebuie căutată explicația faptului că milioane de oameni simt astăzi în viața lor de zi cu zi lipsa oricărei ordini inteligibile.

Acestei lipse de ordine trebuie să-i adăugăm și lipsa de sens pe care mulți o simt în propria viață. Sentimentul că viața noastră „contează” izvorăște din relații sănătoase cu societatea din jur – familie, corporație, biserică sau mișcare politică. El depinde și de măsura în care putem simți că facem parte dintr-o schemă mai mare, dacă e posibil chiar cosmică, a lucrurilor.

Schimbarea brutală pe care o suferă astăzi regulile sociale fundamentale, estomparea rolurilor, a diferențelor de statut social și a filierelor de autoritate, imersiunea într-o cultură a tranziției și, mai presus de toate, prăbușirea marelui sistem de gândire pe care l-am numit realism industrial, au zdruncinat imaginea despre lume pe care cei mai mulți o împărtășeam. Rezultatul e că majoritatea oamenilor, atunci cînd încearcă să cuprindă cu privirea lumea din

jurul lor, nu văd decît haos. Și se simt atunci dureros de neputincioși și de inutili.

Numai dacă vom lua în considerare ansamblul acestor fenomene – singurătatea, lipsa de structură și sentimentul lipsei de sens a vieții, ce însoțesc declinul civilizației industriale – vom putea să înțelegem unele din cele mai derutante fenomene ale epocii noastre, între care se află – și nu pe ultimul loc ca amploare – uimitoarea proliferare a sectelor.

Secretul sectelor

Cum se face că atîtea mii de oameni, de bună seamă inteligenți și care par să fi reușit în viață, se lasă atrași în puzderia de secte ce încolțesc în crăpăturile tot mai largi ale sistemului celui de Al Doilea Val? Cum se poate explica controlul aproape total pe care Jim Jones a putut să-1 exercite asupra vieții adeptilor săi?

Se estimează că aproximativ 3 000 000 de americani aparțin la circa 1 000 de secte religioase, cele mai mari purtînd nume ca Biserica Unificării, Misiunea Luminii Divine, Hare Krishna și Calea, fiecare avînd temple și filiale în majoritatea marilor orașe. Una din ele, Biserica Unificării a lui Sun Myung Moon, pretinde că are, numai ea, între 60 000 și 80 000 de membri, editează un cotidian la New York, are o fabrică de conserve de pește în Virginia și multe alte întreprinderi lucrative. Imaginea colectorilor de fonduri ai acestei secte, cu jovialitatea lor de circumstanță, a devenit deja o banalitate.

Grupurile acestea nu se limitează, de altfel, la Statele Unite. Nu demult o afacere judiciară senzațională a atras atenția opiniei publice internaționale asupra centrului din Winterthur al Luminii Divine. „Culte, secte și comunități sunt mai numeroase în Statele Unite, fiindcă America are și în această privință un avans de 20 de ani față de restul lumii”, scrie *The Economist* din Londra. „Le putem găsi însă și în Europa, ca și în multe alte locuri”. Cum se face că asemenea grupuri izbutesc să obțină din partea membrilor lor un devotament fanatic și o supunere cvasitotală? Secretul lor e simplu: au înțeles nevoia de comunitate, de structură și de sens. Aceasta este marfă pe care o vînd toate sectele.

Celor însingurați sectele le oferă, la început, căldura unei prietenii nediscriminatorii. Iată ce spune unul din responsabilii Bisericii Unificării: „Cînd vedem că cineva e singur, ne ducem și stăm de vorbă cu el. Există în jurul nostru o mulțime de oameni însingurați”. Orice nou-venit va fi înconjurat de oameni care îi vor oferi prietenia și încurajările lor. Multe din secte impun adeptilor lor forme de viață colectivă. Gratițudinea pe care o simt membrii cultelor pentru această căldură și solitudine revărsate dintr-o dată asupra lor este atît de mare, încît adesea sunt dispuși ca în schimbul lor să rupă contactul

cu familiile lor și cu prietenii de pînă atunci, să doneze sectei toată agoniseala lor de o viață, să abandoneze stupefiantele sau chiar viața sexuală.

Sectele nu oferă însă numai sentimentul de comunitate. Ele oferă și structura de care oamenii simt atîta nevoie, impunînd comportamentului lor constrîngeri riguroase. Ele cer și creează o disciplină strictă, unele mergînd, după cît se pare, pînă la impunerea ei prin bătaie, muncă forțată și prin forme specifice de ostracism sau recluziune. Iată concluzia la care ajunge psihiatrul H.A.S. Sukhdeo de la New Jersey School of Medicine, după interviurile luate unora din supraviețuitorii sinuciderii în masă de la Jonestown și după ce a citit scrisorile unor membri ai Templului Popoarelor: „Societatea noastră este atît de liberă și de permisivă, iar oamenii au la dispoziție atît de multe opțiuni, încît nu pot să ia singuri în mod eficace deciziile care îi privesc. Preferă ca alții să ia decizia, iar ei să se conformeze”.

Un anume Sherwin Harris, ale cărui fiică și fostă soție s-au numărat printre cei ce l-au urmat pe Jim Jones pînă la moarte în Guyana, rezumă această idee astfel: „Avem aici un exemplu din care se vede la cîte sunt în stare să se supună unii americani, numai ca să dea vieții lor o structură”.

Din sortimentul de mărfuri pe care le oferă sectele face parte și „sensul vieții”. Fiecare din ele are cîte o versiune proprie a realității – religioasă, politică sau culturală. Secta este deținătorul unic al adevărului, iar toți cei din afara ei care nu recunosc valoarea acestui adevăr sunt considerați fie dezinformați, fie aflați în slujba Satanei. Mesajul sectei este inoculat cu tenacitate noilor recrutați în ședințe ce durează zile și nopți întregi, este repetat fără încetare, pînă cînd aceștia încep să folosească termenii săi de referință, vocabularul său și, în cele din urmă, metafora sa pentru existență. „Sensul” propovăduit de sectă poate fi absurd în ochii celor din afara ei. Dar ce contează!

Conținutul exact al mesajului propovăduit de sectă este, la drept vorbind, aproape incidental. Puterea sa ține de faptul că oferă o sinteză, o alternativă la cultura fragmentată, fărîmițată din jurul nostru. Odată ce novicele i-a acceptat cadrul, acesta îl ajută să organizeze o bună parte din informația haotică cu care este bombardat din afară. Fie că este sau nu în concordanță cu realitatea exterioară, acest cadru de idei oferă membrului sectei un set de sertărașe în care poate să sorteze datele ce-i parvin, eliberîndu-l de stressul suprasolicitării și al confuziei. El nu oferă adevărul ca atare, ci oferă ordine și, astfel, sens.

Dînd membrilor săi sentimentul că realitatea are un sens – și că ei au datoria de a transmite sensul acesta celor din afară – secta oferă un scop și o coerență într-o lume ce lasă impresia incoerenței.

În schimbul sentimentelor de comunitate, structură și sens, pe care le oferă, secta pretinde însă un preț foarte ridicat: sacrificarea oarbă a eului. Pentru unii, neîndoielnic, aceasta este singura alternativă la dezintegrarea

personalității. Pentru cei mai mulți dintre noi, însă, calea aceasta este prea costisitoare.

Pentru că civilizația celui de Al Treilea Val să fie sănătoasă și democratică, nu este de ajuns să creăm noi surse de energie sau să punem la punct noi tehnologii. Și nici să edificăm comunitatea. Mai este necesar, pe deasupra, să asigurăm vieții o structură și un sens. Or, și în această privință se poate începe cu anumite lucruri simple.

Organizatori ai vieții și semisecte

De ce n-am crea, la nivelul cel mai simplu și mai imediat, un corp de „organizatori ai vieții” profesioniști și paraprofesiști? De exemplu, probabil că avem nevoie de mai puțini psihoterapeuți care să scormonească prin id și ego, și de mai mulți oameni care să ne ajute, fie și cu puțin, să reînsuflețim viața noastră cotidiană. Îi auzim pe mulți astăzi spunând: „De mâine mă organizez” sau „Sunt pe cale să mă adun”.

Este însă din ce în ce mai greu să-ți structurezi viața în mijlocul vârtejului social și tehnologic din zilele noastre. Destrămarea structurilor normale ale celui de Al Doilea Val, gamă largă de opțiuni în domeniul stilurilor de viață, orarelor și posibilităților educaționale – toate acestea, cum am văzut, sporesc dificultatea. Oamenilor mai puțin înstăriți presiunile economice le impun o structurare riguroasă a vieții. La membrii clasei mijlocii, și mai cu seamă la copiii lor, situația se prezintă invers. De ce n-am recunoaște acest fapt?

Unii psihiatri îndeplinesc astăzi funcția de organizatori ai vieții. În locul tratamentelor de ani de zile făcute în cabinetul de psihiatrie, ei oferă asistență practică în găsirea unui loc de muncă, în legarea unei prietenii cu o persoană de sex opus, în întocmirea bugetului personal, în respectarea unui regim alimentar etc. Avem nevoie de mult mai mulți consultanți de acest fel, capabili să înjghebeze pentru noi o structură, și nu trebuie să ne jenăm de a apela la serviciile lor.

În sfera educației trebuie să începem să acordăm atenție unor chestiuni de obicei ignorate. În prezent rezervăm un mare quantum de ore predării unei mulțimi de cursuri, de pildă, despre structura aparatului guvernamental sau despre structura amibe. Cât efort investim însă pentru studierea structurii vieții cotidiene – a modului de a ne repartiza timpul, a modului cum ne cheltuim banii, a locurilor unde ar trebui să ne adresăm pentru ajutor într-o societate de o imensă complexitate? Considerăm de la sine înțeles că tinerii știu deja să se descurce în structura noastră socială. Adevărul e însă că cei mai mulți au doar o imagine cât se poate de nebuloasă despre cum este organizată munca și viața economică. Majoritatea elevilor și studenților nu cunosc arhitectura economică a propriului oraș sau modul de funcționare a administrației locale și nu știu, de pildă, unde ar trebui să depună o eventuală reclamație împotriva unui

comerciant. Mulți nu știu nici măcar cum sunt organizate propriile lor școli – sau chiar universități –, ca să nu mai vorbim de cunoașterea schimbărilor pe care le suferă atâtea structuri sub impactul celui de Al Treilea Val.

Trebuie să privim într-un mod nou și instituțiile „structurogene”, inclusiv sectele. O societate inteligentă ar trebui să dispună de un spectru de instituții, de la cele neformale, pînă la instituții riguros structurate. Alături de școlile tradiționale avem nevoie de clase deschise. Avem nevoie de organizații la care individul să poată adera și din care să poată ieși cu ușurință, dar și de ordine monastice rigide (atît laice cît și religioase).

Poate că există astăzi o prăpastie prea mare între structura totalitară pe care o oferă secta și aparent totală lipsă de structură a vieții cotidiene.

Dacă ne repugnă subjugarea completă pe care o pretind multe din secte, ar trebui poate să încurajăm formarea a ceea ce am putea numi „semisecte”, situate undeva între libertatea amorfă și înregimentarea riguros structurată. Organizațiile religioase, vegetarienii și alte secte sau grupări ar putea fi efectiv încurajate să formeze comunități în care să se impună structurări mai moderate sau mai riguroase, în funcție de preferințele diferitelor grupuri de membri. Aceste semisecte ar putea fi autorizate sau supravegheate în scopul de a asigura ca ele să nu se dedea la violențe fizice sau psihice, la deturnări de fonduri, extorcări sau alte practici de acest fel. Și ar putea fi astfel organizate, încît oameni care simt nevoia unei structuri impuse din afară să poată adera la ele pentru o perioadă de șase luni sau de un an, după care, dacă vor, să le poată părăsi, fără presiuni sau recriminări.

Unora le-ar putea face bine să trăiască un timp înăuntrul unei semisecte, apoi să o părăsească, apoi să i se alăture iar pentru o perioadă și așa mai departe, alternînd între exigențele unei structuri riguroase, impuse, și libertatea pe care o oferă societatea mai largă. De ce să nu li se creeze o asemenea posibilitate?

Semisectele de acest fel sugerează nevoia unor organizații laice ce s-ar situa undeva între libertatea vieții civile și disciplina din armată. Ne-am putea gândi la o varietate de corpuri civile, patronate de municipalități, universități sau chiar companii private, ce ar îndeplini, pe o bază contractuală, anumite servicii de folos obștesc, fiind formate din tineri ce ar putea trăi împreună sub regulamente disciplinare stricte și ar primi o soldă de felul celei acordate soldaților în armată. (Pentru a aduce remunerația lor la nivelul curent al salariului minim, membrii acestor corpuri ar putea beneficia de indemnizații suplimentare stabilite în funcție de nivelul studiilor pe care le au.) Un „corp de combatere a poluării”, un „corp de igienă publică”, un „corp paramedical” sau unul pentru ajutorarea persoanelor vîrstnice – astfel de organizații ar putea fi foarte binevenite atît pentru comunitate, cît și pentru indivizi.

Pe lîngă că ar presta servicii utile și ar contribui la structurarea vieții, astfel de organizații ar fi și o sursă de sensuri, atît de necesare, pentru viețile

membrilor lor, oferindu-le nu o teologie factice cu caracter religios sau politic, ci idealul simplu al slujirii comunității.

Dincolo de astfel de măsuri, însă, va trebui să integrăm sensurile și motivațiile personale în concepții mai cuprinzătoare despre lume. Nu este de ajuns ca oamenii să înțeleagă (sau să creadă că înțeleg) mica lor contribuție la viața societății. Ei trebuie să aibă o idee, fie și vagă, despre locul pe care-l ocupă în tabloul mai larg al lumii. Pe măsură ce sosește Al Treilea Val, va trebui să formulăm noi viziuni despre lume, ample și integratoare, sinteze coerente și nu doar imagini fragmentare.

Niciodată o singură concepție despre lume nu va putea să cuprindă întreg adevărul. Numai aplicând metafore multiple și temporare putem ajunge la un tablou încheiat (cu toate că nu și complet) al lumii. Dar a admite această axiomă nu este totuna cu a spune că viața e lipsită de sens. Și chiar dacă dintr-o perspectivă cosmică viața *este* lipsită de sens. Noi putem construi, și adesea construim, un sens al vieții, distilându-l din calitatea relațiilor sociale și pătrunzându-ne de ideea că facem parte dintr-o dramă mai cuprinzătoare – din desfășurarea coerentă a istoriei.

Trebuie, așadar, ca în edificarea civilizației celui de Al Treilea Val să nu ne mărginim la a declara război singurătății. Trebuie să începem totodată să clădim un cadru de ordine și sens vieții noastre. Pentru că sensul, structura și comunitatea sunt premise interrelate ale unui viitor demn de a fi trăit.

Pentru strădaniile pe care trebuie să le depunem în vederea atingerii acestor scopuri este important să înțelegem că izolarea socială, depersonalizarea, lipsa de structură și sentimentul lipsei de sens de care suferă astăzi atîția oameni sunt simptome ale agoniei trecutului, și nu prefigurări ale viitorului.

Nu este de-ajuns însă să schimbăm societatea. Căci pe măsură ce prin hotărârile și acțiunile noastre de zi cu zi plămădim civilizația celui de Al Treilea Val, această civilizație, la rîndul său, ne va modela pe noi. Apare o nouă psihosferă, care va modifica din temelii caracterele noastre. Această problemă – a personalității viitoare – o vom aborda în capitolul ce urmează.

26. Personalitatea viitorului

Odată cu erupția unei noi civilizații în viața noastră cotidiană suntem în situația de a ne întreba dacă nu cumva suntem noi înșine învechiți. Cînd vedem puse sub semnul întrebării atîtea din obișnuințele, valorile, deprinderile și relațiile noastre, nu este de mirare că uneori ne simțim ca niște oameni ai trecutului, ca niște relicve ale civilizației celui de Al Doilea Val. Dar dacă unii dintre noi sunt într-adevăr niște anacronisme, nu cumva există printre noi și oameni ai viitorului, oameni în care vedem anticipată civilizația celui de Al

Treilea Val? Privind dincolo de descompunerea și dezintegrarea din jurul nostru, nu putem întrezări oare contururile în formare ale personalității viitorului său, pentru a spune așa, nașterea unui „om nou”?

Iar dacă așa stau lucrurile, nu ar fi pentru prima dată când pare a se profila la orizont *un homme nouveau*. Directorul Centrului de Cultură Europeană, Andre Reszler, a descris într-un strălucit eseu încercările mai vechi de anticipare a apariției unei făpturi umane de tip nou. La sfârșitul secolului al XVIII-lea, de exemplu, a fost „Adam-ul american” – omul renăscut pe solul Americii de Nord, despre care se pretindea că nu are viciile și slăbiciunile europeanului. La mijlocul secolului al XX-lea s-a vorbit despre apariția unui om nou în Germania hitleristă. Nazismul, scria Hermann Rauschning, „este mai mult decît o religie; el este voința de a crea supraomul”. Acest „arian” viguros ar fi urmat să fie în parte țăran, în parte războinic și în parte zeu.

Imaginea unui om nou (despre o „femeie nouă” nu se prea vorbește, sau se vorbește doar în chip de corolar) i-a obsedat și pe comuniști.

Nu mai departe decît acum un deceniu Frantz Fanon vestea venirea a încă unui om nou, purtător al unei „spiritualități noi”. Che Guevara îl vedea pe omul ideal al viitorului înzestrat cu o viață interioară mai bogată. Cîte viziuni diferite!

Reszler arată însă în mod convingător că în spatele majorității acestor imagini ale „omului nou” se ascunde o veche cunoștință, Bunul Sălbatic, o făptură mitică înzestrată cu tot felul de virtuți pe care civilizația le-ar fi corupt sau distrus. Reszler se răfuiește pe drept cuvînt cu această idealizare romantică a primitivului, reamintindu-ne că regimurile care s-au apucat în mod conștient de promovarea unui „om nou” au adus de obicei cu sine prăpădul totalitar.

Ar fi, deci, ridicol să vestim acum încă o dată nașterea unui „om nou” (decît dacă am avea în minte un sens înfricoșător, strict biologic al sintagmei, pe care îl impun atenției actualele preocupări de inginerie genetică). Ideea sugerează un prototip, un model ideal unic pe care întreaga civilizație ar urma să se străduiască să-l imite. Or, nimic nu este mai neplauzibil într-o societate cuprinsă de o rapidă demasificare.

Pe de altă parte, însă, ar fi la fel de ridicol să ne închipuim că schimbările profunde pe care le suferă condițiile de viață materiale ar putea să nu afecteze personalitatea sau, mai corect spus, caracterul social. Modificînd structura de profunzime a societății, modificăm în același timp oamenii. Chiar dacă s-ar putea vorbi de o natură umană imuabilă – o concepție destul de răspîndită, dar pe care eu nu o împărtășesc – societatea totuși ar recompensa și favoriza anumite trăsături de caracter, iar altele le-ar penaliza, ducînd astfel la schimbări evolutive ale distribuției trăsăturilor în rîndul populației.

Psihanalistul Erich Fromm, care a scris poate cel mai bine despre caracterul social, l-a definit pe acesta ca fiind „acea parte a structurilor

caracteriale care este comună majorității membrilor unui grup”. În orice cultură, ne spune el, există trăsături comune multor indivizi, și ele formează caracterul social. La rândul său, caracterul social îi modelează pe oameni, astfel încât „comportamentul lor nu se constituie ca efect al unei decizii raționale de a se conforma sau nu modelului social, ci prin aceea că ei *se arată dornici să acționeze așa cum li se cere să acționeze* și în același timp găsesc o mulțumire în faptul că acționează în sensul exigențelor culturii (din care fac parte) „.

Aceasta înseamnă că Al Treilea Val nu creează un supraom ideal, o nouă specie, eroică, ce s-ar ridica din mijlocul nostru, ci produce schimbări dramatice în trăsăturile distribuite între membrii societății. Ia ființă astfel nu un om nou, ci un nou caracter social. Ceea ce trebuie să ne propunem a detecta nu este deci „omul” mitic al viitorului, ci acele trăsături pe care civilizația de mâine le va prețui, probabil, cel mai mult.

Aceste trăsături de caracter nu se constituie ca un simplu efect (sau reflex) al presiunilor exterioare ce se exercită asupra oamenilor. Ele iau naștere din tensiunea ce există între impulsurile și dorințele lăuntrice ale diversilor indivizi și impulsurile sau presiunile externe ale societății. Odată formate însă, aceste trăsături de caracter comune multora joacă un rol influent în dezvoltarea economică și socială a societății.

Al Doilea Val, de pildă, a fost însoțit de răspîndirea eticii protestante, cu accentul pus de ea pe cumpătare, muncă îndîrjită și amînarea gratificărilor – trăsături ce au canalizat uriașe energii spre ținta dezvoltării economice. Al Doilea Val a produs schimbări și în ce privește ecuația obiectivitate-subiectivitate, individualismul, atitudinile față de autoritate, ca și capacitățile de gîndire abstractă, empatie și imaginație.

Țăranilor, pentru a putea fi transformați în forță de muncă industrială, trebuia să li se dea măcar un minim de instruire. Trebuiau educați, informați și modelați. Ei trebuiau să înțeleagă că este posibil și un alt mod de viață decît cel cu care erau obișnuiți. A fost nevoie, adică, de un mare număr de oameni capabili să se imagineze pe sine îndeplinind un rol nou într-un mediu nou. Mințile lor trebuiau eliberate de prezentul imediat. Întocmai, deci, cum a trebuit să democratizeze pînă la un punct comunicațiile și politică, industrialismul s-a văzut silit să democratizeze și imaginația.

Astfel de schimbări psihoculturale au avut drept rezultat o modificare în distribuția trăsăturilor de personalitate – un nou caracter social. Iar astăzi ne aflăm din nou în pragul unei asemenea bulversări psihoculturale.

Faptul că în prezent ne îndepărtăm cu rapiditate de uniformitatea orwelliană a celui de Al Doilea Val face mai dificile generalizările cu privire la noua spiritualitate pe cale de constituire. Aici, mai mult chiar decît cu privire la alte aspecte ale viitorului, nu putem face decît speculații.

Cu toate acestea, *putem* indica anumite schimbări importante ce vor înrîuri probabil evoluția psihologică din societatea celui de Al Treilea Val. Ceea

ce ne conduce, dacă nu la concluzii, cel puțin la anumite întrebări fascinante. Căci aceste schimbări afectează modul în care ne creștem copiii, educația, adolescența, munca și chiar modul în care ne formăm reprezentările despre noi înșine. Iar schimbările ce se produc în toate acestea nu pot să nu modifice profund întreg caracterul social al viitorului.

Un nou mod de a crește tînăra generație

Să observăm mai întâi că, probabil, copilul de mîine va crește în mijlocul unei societăți ce va fi cu mult mai puțin centrată asupra copiilor decît societatea de astăzi.

„Încărunțirea” sau îmbătrînirea populației în toate țările cu tehnologie avansată implică o creștere a atenției publice față de nevoile celor de vîrstă înaintată și, *ipso facto*, o diminuare a preocupării pentru cei tineri. Totodată, pe măsură ce tot mai multe femei intră în activități din sectorul economiei de schimb, se reduce nevoia tradițională de canalizare a energiilor lor spre maternitate.

În era celui de Al Doilea Val milioane de oameni își împlineau propriile visuri de viață prin copiii lor. Deseori aceasta se întîmplă pentru că ei aveau temeiuri bune să speră că copiii o vor duce mai bine din punct de vedere social și economic decît au dus-o ei. Această speranță de ascensiune îi incita pe părinți să concentreze asupra copiilor lor enorme energii psihice. În prezent mulți părinți din clasa de mijloc suferă deziluzii cumplite văzînd cum, într-o lume mai dificilă, copiii lor, în loc să continue urcușul pe scara social-economică, încep să coboare. Probabilitatea de a te realiza prin intermediul copiilor este în scădere.

Din aceste motive, copilul de mîine va vedea lumina zilei într-o societate ce, probabil, nu va mai fi obsedată, ba poate că nici nu va fi grozav de interesată, de nevoile, cerințele, dezvoltarea psihologică și satisfacția instantanee a copiilor. Iar în acest caz, pedagogia de mîine va recomanda o copilărie mai structurată și mai exigentă. Părinții vor fi mai puțin îngăduitori.

Putem presupune, de asemenea, că nici adolescența nu va mai fi un proces atît de lung și de anevoios cum este astăzi pentru atîția. Milioane de copii sunt crescuți astăzi în cămine uniparentale, unicul părinte fiind ocupat cu slujba lui și strivit de o economie în care se petrec schimbări neașteptate; ei nu mai au parte de răsfățul și de timpul de care a beneficiat generația de hippy din anii '60.

Mai tîrziu, alții vor fi crescuți, probabil, în familii care vor munci la domiciliu sau în case electronice. La fel ca în multe familii din era celui de Al Doilea Val axate pe îndeletnicirile casnice ale părinților, ne putem aștepta ca și copiii casei electronice de mîine să fie antrenați direct în sarcinile de muncă ale familiei, primind de la o vîrstă fragedă responsabilități sporite.

Putem anticipa, pe această bază, o copilărie și o adolescență mai scurte, dar mai responsabile și mai productive. Muncind alături de părinți, copiii din astfel de familii vor fi, probabil, mai puțin receptivi la presiunile din partea altor copii de vîrsta lor. E foarte posibil ca ei să devină performerii zilei de mîine.

În perioada de tranziție spre noua societate, oriunde va exista penurie de locuri de muncă, syndicatele celui de Al Doilea Val vor lupta, fără îndoială, pentru a împiedica accesul tinerilor la locurile de muncă din afara casei. Ele vor încerca (împreună cu cadrele didactice – sindicalizate sau nu) să impună prin lege o durată de școlarizare obligatorie sau cvasiobligatorie din ce în ce mai lungă. În măsura în care vor izbuti, milioane de tineri vor fi osîndiți în continuare la purgatoriul unei adolescențe prelungite. S-ar putea să fim martorii unui contrast izbitor între tinerii ce se vor maturiza repede grație responsabilităților primite de timpuriu în cadrul casei electronice și cei ce se vor maturiza mai lent în afara casei.

Într-o perspectivă mai lungă ne putem aștepta însă la transformări și în domeniul învățămîntului. Se va învăța mai mult decît acum în afara clasei, și mai puțin în clasă. În ciuda opoziției syndicatelor, durata studiilor obligatorii se va scurta. În locul unei rigide segregări de vîrstă, tinerii și vîrstnicii se vor amesteca. Învățămîntul se va întrepătrunde și împleti mai strîns cu munca și se va repartiza mai echilibrat pe parcursul vieții individului. Probabil că și munca – fie că este vorba de producția destinată pieței sau de prosumul destinat familiei – va începe la o vîrstă mai fragedă decît în cazul generației actuale sau al celei de dinaintea ei. Tocmai din astfel de motive s-ar putea că civilizația celui de Al Treilea Val să favorizeze la tineri trăsături cu totul diferite – o receptivitate mai mică față de colegii de generație, o scădere a orientării spre consum și a autoimplicării hedoniste.

Dar indiferent dacă lucrurile vor evolua așa sau nu, un lucru e sigur. Copiii vor crește altfel decît pînă acum. Și personalitățile ce se vor forma astfel se vor deosebi de cele de astăzi.

Noul lucrător

Cînd adolescentul se maturizează și intră în cîmpul muncii, asupra personalității sale încep să acționeze noi forțe, încurajînd unele trăsături și penalizînd altele.

În decursul erei celui de Al Doilea Val, munca din fabrici și birouri a devenit tot mai repetitivă, mai specializată și mai aservită indicațiilor ceasornicului, iar patronii au preferat un muncitor obedient, punctual și dispus să îndeplinească sarcini de rutină. Școala cultiva trăsăturile de personalitate corespunzătoare, iar corporația le răsplătea.

Pe măsură ce Al Treilea Val asaltează societatea noastră, munca devine, dimpotrivă, mai puțin repetitivă. Ea devine în același timp mai puțin

fragmentată, fiecare angajat avînd acum de îndeplinit o gamă ceva mai mare de sarcini. Nevoia unei sincronizări de masă a comportamentelor se micșorează odată cu introducerea orarului glisant și a ritmului de muncă individualizat. Angajații au de făcut față unor schimbări mai frecvente în sarcinile lor de muncă, precum și unei succesiuni amețitoare de transferuri de personal, de modificări ale produselor și de reorganizări.

Patronii din epoca celui de Al Treilea Val au de aceea nevoie, din ce în ce mai mult, de bărbați și femei care acceptă responsabilitatea, înțeleg cum se angrenează munca lor cu a celorlalți, pot să îndeplinească sarcini mereu mai cuprinzătoare, se adaptează rapid la schimbarea împrejurărilor și sunt capabili să lucreze în subtilă consonanță cu cei din jurul lor.

Firma din timpul celui de Al Doilea Val încuraja adesea comportamentul birocratic și rutina. Firma celui de Al Treilea Val necesită oameni care să fie mai puțin preprogramați, oameni mai personali în modul de a acționa. Diferența, spune Donald Conover, directorul general al Departamentului Învățămînt de la Western Electric, este ca aceea dintre interpreții de muzică clasică, care execută fiecare notă după un text muzical predeterminat, dat dinainte, și jazzmenii improvizatori care, după ce au hotărît ce bucată să cînte, preiau cu spontaneitate sugestiile unuia de la altul și, pornind de la ele, aleg ce note vor executa în continuare.

Sunt oameni complecși, individualiști, mîndri de ceea ce îi deosebește de ceilalți. Ei prefigurează forța de muncă demasificată de care are nevoie industria celui de Al Treilea Val.

Potrivit datelor furnizate de studiile de opinie ale lui Daniel Yankelovitch, în S. U. A. numai 56 la sută din angajați – în principal dintre cei mai vîrstnici – continuă să fie motivați de stimulente tradiționale. Ei preferă să li se dea indicații stricte cu privire la ceea ce au de făcut și să aibă de executat sarcini bine delimitate. Și nu-i preocupă să găsească un „sens” în munca lor.

Prin contrast cu această categorie, nu mai puțin de 17 la sută din forța de muncă reflectă deja valorile mai noi pe care le aduce Al Treilea Val. Este vorba cu precădere de tineri manageri de nivel mediu, care, după cum declară Yankelovitch, „aspiră îndeosebi la o mai mare responsabilitate și la o muncă mai de conținut, care să le angajeze cu adevărat talentul și priceperea”. Dorința lor este ca, pe lîngă recompensa de ordin financiar, munca să aibă și un sens pentru ei.

Pentru a recruta astfel de lucrători, patronii încep să ofere remunerații individualizate. Lucrul acesta ne ajută să înțelegem de ce un număr de companii avansate (cum este TRW Inc, o firmă cu tehnologie de vîrf din Cleveland) oferă acum angajaților lor nu un set fix de avantaje extrasalariale, ci un evantai deschis cuprinzînd concedii opționale, tratamente medicale, pensii și asigurări. Fiecare angajat poate să-și asorteze un „pachet” în funcție de nevoile sale. „Nu există – spune Yankelovitch – un set unic de stimulente care

să poată motiva întreg spectrul forței de muncă”. Și mai precizează că în gama stimulentele pentru muncă banii nu mai au forța motivațională de altădată.

Nu vrea nimeni să sugereze că pe lucrătorii aceștia nu-i preocupă banii. Ba bine că nu! Dar odată atins un anumit nivel al venitului, preferințele lor se diversifică mult. Cîștigurile bănești suplimentare nu mai au impactul de altădată asupra comportamentului. Cînd The Bank of America din San Francisco a oferit vicepreședintelui adjunct Richard Easley, pentru al] promova, direcția unei sucursale aflate la mai puțin de 30 km distanță, acesta a refuzat. Nu voia să facă naveta. Acum un deceniu, cînd am descris pentru prima dată, în *Șocul viitorului*, stressul pe care-l provoacă mobilitatea locului de muncă, estimam că numai vreo 10 la sută dintre angajați refuzau să se mute în funcție de solicitările corporației. Potrivit unor date furnizate de Merrill Lynch Relocation Management, Inc, numărul acesta a crescut foarte mult de atunci, reprezentînd acum între 30 și 50 la sută, deși avantajele bănești ce se pot obține prin acceptarea unor asemenea mutări sunt de regulă substanțiale. „Balanța s-a aplecat în mod hotărît în cealaltă parte: în loc să exprime mulțumiri companiei și să-și facă prompt bagajele pentru Tombuctu, omul pune acum un accent mai mare pe familie și pe stilul de viață”, spune un vicepreședinte de la Celanese Corporation. Aidoma corporației celui de Al Treilea Val, care e sensibilă nu numai la profit, angajatul acționează și el orientîndu-se „după repere multiple”.

Se schimbă în același timp și modelele de autoritate cel mai adînc înrădăcinate. În întreprinderile celui de Al Doilea Val fiecare salariat avea cîte un singur șef. Disputele dintre salariați erau aduse în fața șefului spre rezolvare. În noile organizații matriceale stilul e cu totul altul. Lucrătorii au mai mult de un șef în același timp. Oamenii cu calificări și ranguri ierarhice diferite se constituie în grupuri temporare, „ad-hocratice”. Și, așa cum ne spun Davis și Lawrence, autorii unui studiu de referință pe această temă, „divergențele se rezolvă fără mijlocirea unui șef comun pus să arbitreze... În organizațiile matriceale se pornește de la premisa că acest conflict poate fi salutar... deosebirile de păreri sunt apreciate pozitiv, iar oamenii își exprimă punctul de vedere chiar și atunci cînd știu că alții s-ar putea să nu fie de acord cu ele”.

Sistemul acesta îi penalizează pe lucrătorii care manifestă o supunere oarbă, recompensîndu-i în schimb pe cei care – între anumite limite – sunt gata să nu tacă din gură. În industriile celui de Al Doilea Val lucrătorii pe care-i interesează ca munca lor să aibă un sens, care contestă autoritatea, care vor să participe la decizie sau pretind responsabilitate socială pentru munca pe care o fac pot fi priviți ca elemente incomode. Pentru industriile celui de Al Treilea Val ei sunt, dimpotrivă, indispensabili.

Vedem deci cum se produce pretutindeni o schimbare subtilă dar profundă în privința trăsăturilor de personalitate pe care sistemul economic le încurajează – schimbare ce nu poate, să nu contribuie la modelarea caracterului social.

Etica prosumatorului

Dezvoltarea personalității în cadrul civilizației celui de Al Treilea Val este influențată nu numai de modul de creștere a copiilor, de educație și de atmosfera din câmpul muncii. Asupra mentalității de mîine acționează forțe și mai profunde, fiindcă sfera economicului nu se reduce la slujbe și la munca remunerată.

Am sugerat mai înainte posibilitatea de a concepe economia ca avînd două sectoare: unul în care producem bunuri pentru schimb și altul în care facem lucruri pentru noi înșine. Primul este sectorul pieței sau al producției, celălalt – sectorul prosumului. Efectele lor asupra noastră sunt diferite, pentru că fiecare din ele promovează o etică proprie, propriul său sistem de valori și o definiție proprie a succesului.

În timpul celui de Al Doilea Val puternică expansiune a economiei de schimb – capitalistă și socialistă – a încurajat o etică a agoniseli. Ea a dat naștere unei definiții îngust-economice a succesului personal.

Înaintarea celui de Al Treilea Val este însoțită, dimpotrivă, după cum am văzut, de o creștere fenomenală a autoajutorării și a activităților de meseriaș-amator pentru nevoile proprii – într-un cuvînt, a prosumului. Dincolo de aspectul ei de hobby, producția destinată propriilor trebuințe va dobîndi, probabil, o tot mai mare însemnătate economică. Și pe măsură ce ocupă o parte tot mai mare din timpul și energia noastră, ea începe concomitent să modeleze viețile noastre și caracterul social.

Etica prosumatorului nu-i mai ierarhizează pe oameni în funcție de ce și cît posedă, cum făcea etica pieței, ci pune un accent mai mare pe ceea ce fiecare este în stare să facă. Banii continuă încă să fie un factor al prestigiului. Acesta depinde însă și de alte elemente, cum sunt capacitatea individului de a se bizui pe forțele proprii, capacitatea sa de adaptare și supraviețuire în condiții grele și capacitatea de a-și face o serie de lucruri cu propriile mîini – fie că e vorba de a-și construi un gard, de a pregăti o masă de zile mari, de a-și confecționa singur haine sau de a restaura o comodă veche. Tot așa, în timp ce etica producției sau a pieței pune preț pe profilare, etica prosumatorului favorizează multilateralitatea și mobilitatea. Pe măsură ce Al Treilea Val creează în sfera economiei un mai bun echilibru între producția pentru schimb și producția destinată propriilor nevoi, se întetesc și revendicările pentru un mod de viață mai „echilibrat”.

*

Această deplasare de activități din sectorul producției în cel al prosumului sugerează instaurarea și a unui altfel de echilibru în viețile oamenilor. Tot mai mulți dintre lucrătorii angajați în producția pentru schimb își petrec timpul

ocupându-se de abstracții – de cuvinte, numere, modele – și prea puțin, sau deloc, de faptele umane pe care le cunosc.

Pentru mulți munca aceasta intelectuală poate fi fascinantă și plină de satisfacții. Deseori, însă, oamenii aceștia se simt înstrăinați, ruși parcă de privilegiile, sunetele, senzațiile și emoțiile simple și directe ale existenței cotidiene. Într-adevăr, se prea poate ca glorificarea actuală a îndeletnicirilor manuale, a grădăritului, a manierelor rustice sau muncitorești și ceea ce s-ar putea numi „șicul șoferului de camion” să fie o compensație pentru atmosferă tot mai saturată cu abstracții din sectorul producției.

În sfera prosumului, dimpotrivă, avem de-a face de obicei cu o realitate mai concretă, imediată, venim în contact direct cu lucrurile și cu oamenii. Cei ce-și împart timpul între un serviciu cu orar parțial și îndeletnicirea de prosumatori – iar numărul lor este în creștere – sunt în situația de a se bucura deopotrivă de concret și de abstracții, de a combina plăcerile muncii intelectuale cu cele ale muncii fizice. Etica de prosumator restituie din nou prestigiul muncii fizice, după ce aceasta a fost timp de 300 de ani desconsiderată. Iar acest nou echilibru va influența, probabil, și el asupra modului cum sunt distribuite trăsăturile de personalitate.

Am văzut, de asemenea, că pe măsură ce și-a croit drum industrialismul, răspîndirea muncii de fabrică, caracterizate printr-o puternică interdependență, a favorizat la bărbați dezvoltarea obiectivității, în timp ce viața domestică și precumpănirea îndeletnicirilor cu grad scăzut de interdependență au alimentat la femei subiectivitatea. În prezent, pe măsură ce tot mai multe femei sunt atrase în activități de producție pentru piață, se accentuează și la ele obiectivitatea. Femeile sunt îndemnate să deprindă „modul de gândire al bărbaților”. Și, reciproc, pe măsură ce tot mai mulți bărbați stau acasă, preluând o parte mai mare a îndeletnicirilor domestice, scade și nevoia lor de „obiectivitate”. Acești bărbați se „subiectivizează”.

Mîine, cînd un mare număr de oameni își vor împărți timpul de muncă între un serviciu cu orar parțial în companii sau organizații mari, interdependente și îndeletnicirile destinate nevoilor proprii și ale familiei, practicate în mici unități autonome, e foarte posibil să se instaureze la ambele sexe un nou echilibru între obiectivitate și subiectivitate.

În loc să întrețină o atitudine „masculină” și una „feminină”, ambele vădind o lipsă de echilibru, s-ar putea ca sistemul să-i favorizeze pe cei capabili să privească lumea din ambele perspective. Aceștia pot fi numiți „subiectiviști obiectivi” – și viceversa.

Pe scurt, paralel cu ponderea crescîndă a prosumului în ansamblul economiei, înregistrăm un alt curent năvalnic de schimbări psihologice. Adăugîndu-se la schimbările adînci în modul de creștere a copiilor și în sfera educației, impactul combinat al schimbărilor fundamentale din domeniul producției și al prosumului vestește o remodelare a caracterului nostru social

cel puțin la fel de spectaculoasă ca aceea pe care a produs-o Al Doilea Val cu 300 de ani în urmă. Asistăm la plămădirea, chiar în mijlocul nostru, a unui nou caracter social.

Dar chiar dacă toate aceste anticipări s-ar dovedi eronate, chiar dacă fiecare din schimbările pe care începem să le întrezărim s-ar inversa, ne-ar rămîne totuși un ultim argument, cu o pondere covârșitoare, că psihosferă va suferi o bulversare. Argumentul acesta poate fi rezumat în două cuvinte: revoluționarea comunicațiilor.

Eul configurativ

Între comunicații și mentalități există o legătură puternică, deși nu simplă. Nu este posibil ca transformînd toate mijloacele noastre de comunicare, să ne așteptăm, în același timp, ca oamenii să rămîină neschimbați. O revoluție în sfera comunicațiilor nu poate să nu însemne o revoluție și în sfera psihică.

În perioada celui de Al Doilea Val oamenii au fost asaltați de torente de imagini fabricate în serie. Un număr relativ mic de ziare, reviste, emisiuni de radio și televiziune și filme produse în mod centralizat alimentau ceea ce criticii au numit o „conștiință monolitică”. Indivizii erau îndemnați neconștient să se compare pe sine cu un număr relativ mic de modele și să evalueze propriul stil de viață raportîndu-1 la cîteva asemenea versiuni preferate. Ca urmare, gama tipurilor de personalitate socialmente aprobate a fost relativ îngustă.

Actuala demasificare a mijloacelor de comunicare oferă o diversitate amețitoare de modele de roluri și de stiluri de viață la care să ne putem raporta. Totodată, aceste noi mijloace de comunicare nu ne oferă „fizionomii” complete, ci imagini parțiale, fragmentare. Nu suntem puși în fața unei colecții de identități coerente între care nu ne-ar rămîne decît să alegem, ci ni se cere să ne alcătuim noi înșine una: un „eu” configurativ sau modular. Este un lucru mult mai greu de realizat, și tocmai de aceea atîtea milioane de oameni continuă să-și caute cu disperare o identitate.

Angajați în acest efort, dobîndim o conștiință mai acută a propriei noastre individualități, a trăsăturilor ce fac din noi o ființă unică. Se schimbă astfel imaginea pe care o avem despre noi înșine. Pretindem să fim priviți și tratați ca indivizi, și aceasta se întîmplă exact în momentul cînd noul sistem de producție cere lucrători mai individualizați.

Pe lîngă faptul că ne ajută în cristalizarea a ceea ce este pur personal în noi, noile mijloace de comunicare ale celui de Al Treilea Val ne transformă în producători – sau, mai exact, prosumatori – ai propriei noastre reprezentări.

Poetul și criticul social german Hans Magnus Enzensberger făcea odată observația că la mass media de ieri „distincția tehnică dintre receptori și emițători reflectă diviziunea socială a muncii în producători și consumatori”. Aceasta înseamnă că pe tot parcursul erei celui de Al Doilea Val profesioniști ai

comunicațiilor produceau mesaje *pentru* public. Acesta se afla în imposibilitate de a reacționa direct, sau de a interacționa cu emițătorii mesajelor.

Prin contrast, cele mai noi mijloace de comunicare – și aceasta este trăsătura lor cea mai revoluționară – permit fiecăruia nu numai să primească imagini din afară, ci să le și producă și să le emită, la rîndul lor. Televiziunea prin cablu cu dublu sens, videocasetele, aparatură modernă de copiat și înregistrat, larg accesibilă, toate acestea pun mijloacele de comunicare la dispoziția individului.

Anticipînd, ne putem imagina o vreme cînd și televiziunea obișnuită va deveni interactivă, astfel încît, în loc să ne mulțumim cu postura de simpli privitori ai unor Archie Bunker sau Mary Tyler Moore ai viitorului, vom avea posibilitatea de a le vorbi și de a influența comportamentul lor în spectacol. De pe acum, sistemul de televiziune prin cablu Qube oferă din punct de vedere tehnic posibilitatea ca în timpul unei reprezentații teatrale telespectatorii să telefoneze regizorului, cerîndu-i să imprime acțiunii o desfășurare mai alertă sau mai lentă sau să aleagă un deznodămînt în locul altuia.

Revoluția comunicațiilor ne dă fiecăruia o imagine mai complexă a propriei personalități. Ea ne diferențiază și mai mult, accelerează procesul prin care „probăm” rînd pe rînd diferite imagini ale eului nostru, accelerează, în fapt, mișcarea noastră prin imagini succesive. Ea ne permite să proiectăm electronic în lume imaginea noastră. Și nimeni nu-și poate da seama pînă la capăt ce efecte vor avea toate acestea asupra personalităților noastre. Fiindcă nici una din civilizațiile anterioare nu a avut la dispoziție instrumente atît de puternice. Suntem într-o măsură din ce în ce mai mare deținătorii tehnologiei conștiinței.

Lumea în care pătrundem cu pași mari este atît de diferită de experiența noastră trecută, încît trebuie să admitem că toate speculațiile noastre psihologice sunt foarte nesigure. Este însă absolut clar că forțe puternice acționează convergent asupra caracterului social, favorizînd anumite trăsături, inhibînd altele și transformîndu-ne, în felul acesta, pe toți.

Îndepărtarea noastră de civilizația celui de Al Doilea Val nu înseamnă doar înlocuirea unui sistem energetic cu altul sau a unei baze tehnologice cu alta. Ci înseamnă și o revoluționare a spațiului nostru interior. Așa stînd lucrurile, ar fi absurd să proiectăm trecutul în viitor, să ne reprezentăm oamenii civilizației celui de Al Treilea Val prin prisma celui de Al Doilea Val.

Dacă ipotezele noastre sunt fie și parțial corecte, oamenii se vor deosebi mîine între ei mai mult decît se deosebesc astăzi. Probabil că mai mulți se vor maturiza mai repede, își vor asuma răspunderi mai de timpuriu, vor fi mai adaptabili și vor avea o individualitate mai pregnantă. Probabil că vor fi mai înclinați decît erau părinții lor să conteste autoritatea. Vor dori să aibă bani și vor munci pentru bani – dar, exceptînd situațiile de penurie extremă, vor refuza să muncească numai pentru bani.

Mai presus de toate, vor năzui spre echilibru în viețile lor: echilibru între muncă și joc, între producție și prosum, între muncă intelectuală și munca fizică, între abstract și concret, între obiectivitate și subiectivitate. Iar modul de a se percepe pe sine și de a se proiecta se va caracteriza printr-o complexitate mult mai mare decât în oricare din epocile anterioare.

Pe măsură ce se maturizează civilizația celui de Al Treilea Val, vom crea nu un om utopic care să domine cu statura sa pe toți oamenii trecutului, nu o rasă supraumană formată numai din individualități ca Goethe și Aristotel, ci, să sperăm – și să fim mândri dacă va fi așa – doar o rasă și o civilizație care să merite a fi numite umane.

Nu putem spera însă să ajungem acolo, nu putem spera să trecem cu bine spre o nouă civilizație, demnă de om, fără a lua aminte la un ultim imperativ, acela al transformării politice. Acestei perspective – terifiante și îmbucurătoare deopotrivă – îi vom consacra paginile finale ale cărții de față. Personalității viitorului trebuie să-i corespundă o politică a viitorului.

27. Mausoleul politic

Este imposibil să fim zguduiți simultan de revoluții în domeniul energiei, al tehnologiei, al vieții de familie, al rolurilor sexelor și al comunicațiilor la scara întregii lumi fără ca, mai devreme sau mai târziu, să fim confrunțați și cu o revoluție politică potențial explozivă.

Toate partidele politice din lumea industrială, toate congresele noastre, parlamentele, toți președinții și prim-miniștrii, tribunalele și organele administrative, întreg eșafodajul imens al birocrăției guvernamentale – într-un cuvânt, toate instrumentele noastre de adoptare și aplicare a deciziilor – sunt perimate și pe punctul de a fi transformate. Civilizația celui de Al Treilea Val nu poate funcționa cu o structură politică de tipul celui de Al Doilea Val.

Întocmai cum revoluționarii care au creat era industrială nu puteau guverna cu ajutorul aparatului lăsat moștenire de feudalism, așa și noi, la rîndul nostru, suntem confrunțați astăzi cu necesitatea de a inventa noi instrumente politice. Acesta este mesajul politic al celui de Al Treilea Val.

Gaura neagră

Asistăm în prezent – deși nu toată lumea își dă seama de gravitatea acestei situații – la o profundă criză nu a unui guvern sau a altuia, ci a democrației reprezentative ca atare, în toate formele ei. În toate țările la rînd, tehnologia politică a celui de Al Doilea Val scîrțîie, trosnește și se gripează în mod periculos.

În Statele Unite constatăm o paralizie cvasitotală a deciziei politice în chestiuni de importanță vitală pentru societate. La nu mai puțin de șase ani de la embargoul instituit de O.P.E.C. în ciuda loviturii de baros pe care a primit-o economia, în ciuda amenințării create de el pentru independența și chiar securitatea militară a națiunii, în ciuda interminabilelor dezbateri din Congres, în ciuda repetatelor reorganizări ale birocrăției, în ciuda înflăcăratelor apeluri prezidențiale, mecanismul politic al S.U.A. continuă încă să se învântească neputincios în jurul propriei axe, nefiind în stare să dea la iveală ceva ce ar semăna cât de cât cu o politică coerentă în domeniul energetic.

Acest vid politic nu este însă singurul. Statele Unite nu au nici o problemă urbană, a mediului natural, a familiei sau tehnologiei, o orientare politică cuprinzătoare și inteligibilă. Și, dacă luăm aminte la ceea ce spun criticii din afară, Statele Unite nu au o linie clară nici măcar în domeniul politicii externe. De altfel, chiar dacă asemenea orientări politice ar exista, sistemul politic american nu ar avea capacitatea de a le integra și de a stabili prioritățile. Vidul acesta reflectă o dereglare atât de avansată a mecanismului decizional, încât președintele Carter, într-o cuvîntare a sa cu totul fără precedent, a fost nevoit să condamne „paralizia..., stagnarea... și deriva” propriei sale administrații.

Acest veritabil colaps al mecanismului decizional nu este însă monopolul unui anumit partid sau al unui anumit președinte. El s-a agravat continuu de la începutul anilor '60 și reflectă probleme structurale subiacente pe care nici un președinte – republican sau democrat – nu le poate depăși în cadrul actualului sistem. Aceste probleme politice au efecte destabilizante asupra altor instituții sociale majore, cum sunt familia, școala și corporația.

Zeci și zeci de legi cu impact imediat asupra vieții de familie se contrazic între ele și se anulează, agravînd criza familiei. Sistemul educațional a fost potopit de o avalanșă de credite pentru construcții exact în momentul cînd populația școlară a început să scadă, înregistrîndu-se astfel un adevărat dezmăț de construcții școlare inutile, urmat de o penurie de fonduri pentru alte destinații de mare urgență. La rîndul lor, corporațiile sunt silite să acționeze într-un mediu politic atât de volatil, încît literalmente nu pot să înțeleagă de pe o zi pe alta ce așteaptă guvernul de la ele.

Congresul S.U.A. cere întîi firmei General Motors și altor producători de automobile să instaleze pe toate mașinile convertizoare catalitice, în interesul ocrotirii purității mediului. Iar după ce General Motors cheltuiește 300 milioane de dolari cu convertizoarele și semnează un contract pe zece ani, în valoare de 500 milioane de dolari, pentru metalele prețioase necesare fabricării lor, guvernul anunță că automobilele cu convertizoare catalitice emit de 35 de ori mai mult acid sulfuric decît cele fără convertizoare.

În același timp un mecanism de reglementare supraambalat debitează o masă din ce în ce mai încîlcită de reguli – cîte 45 000 de pagini de noi

regulamente complicate pe an. Un număr de 27 agenții guvernamentale supraveghează aplicarea a 5 600 de regulamente federale numai pentru industria siderurgică. (Mii de alte regulamente se aplică în operațiile extractive, de marketing și de transport din siderurgie.) Una din firmele de frunte din industria farmaceutică, Eli Lilly, cheltuiește mai mult timp cu completarea formularelor guvernamentale decât cu cercetările de cardiologie și oncologie. Un singur raport întocmit de compania petrolieră Exxon, la cererea Agenției Federale pentru Energie, cuprinde 445 000 de pagini – echivalentul a o mie de volume!

Această complexitate greoaie împovărează puternic economia, iar reacțiile spasmodice și dezordonate ale centrelor de decizie guvernamentale sporesc sentimentul de anarhie. Zigzagurile imprevizibile de la o zi la alta ale sistemului politic complică mult lupta pentru supraviețuire a principalelor noastre instituții sociale. Această destrămare a mecanismului decizional nu este, de altfel, un fenomen specific american. În Franța, R.F. Germania, Japonia și Marea Britanie – pentru a nu mai vorbi de Italia – se înregistrează simptome asemănătoare. Un prim-ministru japonez declara următoarele: „Se vorbește tot mai mult de o criză mondială a democrației. Sunt puse la îndoială capacitatea de a rezolva problemele sau așa-zisa guvernabilitate a democrației. Și în Japonia, democrația parlamentară este pusă în cumpănă”. Mecanismul deciziei politice din toate aceste țări este tot mai încordat, suprasolicitat, supraîncărcat. Înecat în date inutile și confruntat cu primejdii pînă acum necunoscute. Îi vedem, astfel, pe responsabili politici guvernamentale cum nu sunt în stare să adopte decizii majore și prioritare (sau le adoptă foarte prost), în timp ce – pe de altă parte – se agită frenetic cu elaborarea de mii de decizii minore și de multe ori superflue.

Chiar și atunci cînd se ajunge după multe cazne la anumite decizii importante, ele vin de obicei prea tîrziu și rareori ating obiectivele pentru care au fost elaborate. „Am rezolvat toate problemele legislative – spune un parlamentar britanic încolțit. Am adoptat șapte legi împotriva inflației. Am eliminat de nenumărate ori injustiția. Am rezolvat problema ecologică. Fiecare problemă a fost rezolvată de nenumărate ori prin legislație. Dar problemele rămîn. Legislația nu dă rezultate”.

Un comentator de televiziune american formula același sentiment altfel, folosind o analogie din recuzita trecutului: „Am actualmente impresia că națiunea noastră e o diligență ai cărei cai aleargă dezlănțuiți și nu reacționează defel atunci cînd vizitiul încearcă să strîngă hățurile”.

Iată de ce atîția oameni – inclusiv dintre cei cu funcții înalte – se simt atît de neputincioși. Un senator american de vază îmi mărturisea odată în particular adîncă sa frustrare și sentimentul că nu poate să realizeze nimic util. O viață de familie ruinată, o existență personală în ritm frenetic, ore nesfîrșite de muncă, voiajuri precipitate, conferințe interminabile și o tensiune continuă... „A

meritat, oare?”, se întreba el. Aceeași întrebare și-o pune un parlamentar britanic, adăugind: „Camera Comunelor este o piesă de muzeu, o relicvă!” Un înalt funcționar de la Casa Albă mi se plîngea că pînă și președintele, considerat a fi cel mai puternic om din lume, se simte neputincios. „Președintele are senzația că țipă în receptorul unui telefon care la celălalt capăt al firului nu are pe nimeni”.

Această incapacitate crescîndă de a lua decizii competente și la momentul oportun schimbă cele mai profunde raporturi de putere din societate. În circumstanțe normale, nerevoluționare, elitele din orice societate uzează de sistemul politic pentru a-și consolida supremația și a-și promova scopurile. Puterea lor se definește prin capacitatea de a face să se întîmple anumite lucruri și de a împiedica să se întîmple altele. Aceasta presupune însă din partea lor capacitatea de a prevedea și controla evenimentele; presupune, plastic vorbind, că atunci cînd trag de hățuri, caii se vor opri.

Or, în prezent, elitele nu mai pot să prevadă consecințele propriilor lor acțiuni. Sistemele politice prin care ele operează sunt atît de vetuste și de uzate, atît de depășite de evenimente, încît chiar și atunci cînd elitele le „controlează” îndeaproape spre propriul lor avantaj, rezultatele sunt adesea opuse celor așteptate.

Trebuie să adaug imediat că aceasta nu înseamnă că puterea pe care o pierd elitele ar fi preluată de restul societății. Nu este vorba de un transfer al puterii, ci de faptul că ea devine tot mai aleatorie, astfel încît nimeni nu știe dintr-un moment într-altul cine de ce răspunde, cine deține autoritatea reală (ca deosebită de una doar nominală) sau cît timp va dura această autoritate. În această fierbere semianarhică, la oamenii de rînd se dezvoltă un cinism amar nu numai față de propriii lor „reprezentanți”, ci – ceea ce e mai grav – și față de însăși posibilitatea de a fi reprezentați.

Ca urmare, scrutinul electoral, acest „ritual de reconfirmare a încrederii” din era celui de Al Doilea Val, începe să se discrediteze. An după an, scade participarea la vot a americanilor. La alegerile prezidențiale din 1976 nu mai puțin de 46 la sută dintre alegători au rămas acasă, ceea ce înseamnă că un președinte a fost ales de către aproximativ un sfert din electorat – adică numai de către o optime din populația totală a țării. După cîtiva ani un sondaj făcut de Patrick Caddell arăta că numai 12 la sută din alegători mai credeau că votul e un lucru important.

La rîndul lor, partidele politice își pierd puterea de atracție. În perioada 1960 – 1972 numărul „independenților” neafiliați la nici un partid a crescut în Statele Unite cu 400 la sută, anul 1972 fiind primul, de mai bine de un secol încoace, cînd numărul independenților a egalat pe cel al membrilor unuia din cele două mari partide.

Tendențe asemănătoare se manifestă și în alte părți ale lumii. Partidul Laburist, care a guvernat Marea Britanie pînă în 1979, s-a atrofiat în așa

măsură încît se consideră norocos dacă poate revendica 100 000 de membri activi, într-o țară cu o populație de 56 000 000. În Japonia, *Yomiuri Shimbun* scrie că „alegătorii au o slabă încredere în guvernele lor. Ei se simt ruși de conducătorii lor”. Un val de dezamăgire politică traversează Danemarca. Întrebat de ce, un inginer danez spunea (exprimînd opinia multora) că „politicienii par incapabili să stăvilească tendințele actuale”.

În Noua Zeelandă sentimentul de zădărnici pe care-l produce viața politică l-a determinat pe un protestatar să-și schimbe numele în Mickey Mouse și să-și depună candidatura sub acest nume nou. Atît de mulți au fost cei ce i-au urmat exemplul – luîndu-și nume ca Alice în Wonderland (Alice în Țara Minunilor) – încît Parlamentul a votat degrabă o lege ce împiedică alegerea în funcții a persoanelor care și-au schimbat în mod legal numele în ultimele șase luni dinaintea alegerilor.

Față de conducătorii politici și de demnitarii din guvern, cetățenii își exprimă azi nu atît mînia, cît dezgustul și disprețul. Ei simt că sistemul politic care ar fi trebuit să servească drept cîrma sau stabilizator într-o societate mobilă, zguduită de schimbări, este el însuși dereglat, cuprins de vîrtej și că treptat scapă de sub control.

Astfel, cînd un grup de politologi a întreprins la Washington o anchetă pentru a afla „cine conduce aici?”, răspunsul pe care l-au obținut a fost simplu și zdrobitor. Raportul lor, publicat de American Enterprise Institute, a fost rezumat de profesorul Anthony King de la Universitatea din Essex, Marea Britanie, astfel: „Răspunsul cel mai scurt... ar fi «Nimeni. Nimeni nu deține puterea aici» „.

Nu numai în Statele Unite, ci în multe din țările celui de Al Doilea Val pe care le asaltează în prezent Al Treilea Val al schimbării, se constată un tot mai mare vid al puterii, o „gaură neagră” în societate.

Armata privată

E de ajuns să aruncăm o scurtă privire înapoi, spre mijlocul anilor '70, pentru a ne da seama de primejdiile inerente acestui vid de putere. În momentul acela, cînd aflulul de energie și materii prime s-a subțiat ca urmare a embargoului impus de O.P.E.C, cînd inflația și șomajul au început să urce vertiginos, cînd valoarea dolarului a scăzut brusc, iar Africa, Asia și America Latină au început să ceară o nouă ordine economică, semne de patologie politică au izbucnit pe rînd în țările celui de Al Doilea Val.

În Marea Britanie, cunoscută ca liman al toleranței și al civismului, generali în retragere au început să recruteze armate private pentru a impune ordine, iar o mișcare fascistă renăscută, The National Front, a prezentat candidaturi în circa 90 de circumscripții electorale. Puțin a lipsit să nu se ajungă pe străzile Londrei la încăierări în masă între fasciști și extrema stîngă. În Italia,

fasciștii de stînga – Brigăzile roșii – și-au întezit atacurile armate, răpirile și asasinatete. În Germania Occidentală, răscolită de asasinatete teroriste, un *establishment* înfricoșat a adoptat cu febrilitate o serie de legi mccarthiste pentru a suprima disidenta.

Ce-i drept, aceste simptome de instabilitate politică s-au atenuat pe măsură ce economiile țărilor industrializate s-au întremat parțial (și temporar) spre sfîrșitul anilor '70. Armatele private din Marea Britanie n-au intrat niciodată în acțiune. Brigăzile roșii, după ce l-au ucis pe Aldo Moro, par să se fi repliat un timp pentru regroupare. În Japonia s-a instalat fără violență un nou regim. În Statele Unite, Jimmy Carter, care a cîștigat alegerile atacînd „sistemul” (pentru ca apoi să-l îmbrățișeze), a reușit să reziste „trăgînd cu dinții”, în ciuda unui declin dezastruos al popularității sale.

Totuși, aceste semne de instabilitate trebuie să ne facă să ne întrebăm dacă sistemele politice existente în țările industrializate vor putea supraviețui unui nou val de crize. Căci crizele din deceniile al nouălea și al zecelea vor fi probabil și mai severe, mai distructive și mai periculoase decît cele prin care am trecut în ultima vreme. Puțini sunt observatorii informați care cred că ce a fost mai rău a trecut, iar scenariile sinistre abundă.

Dacă închiderea timp de cîteva săptămîni a robinetelor de petrol iraniene a putut crea haos și cauza violențe la stațiile de benzină din Statele Unite, ce se va întîmpla oare – și nu numai în S.U.A. – cînd actualii cîrmuitori ai Arabiei Saudite vor fi răsturnați de pe tron? Este oare de crezut că această infimă clică de familii domnitoare, care controlează 25 la sută din rezervele mondiale de petrol, va putea rămîne indefinit la putere, în condițiile cînd în vecinătatea lor izbucnesc războaie intermitente între Yemenul de Nord și Yemenul de Sud și cînd propria lor țară este destabilizată de aflusul de petrodolari, de muncitori imigranți și de radicali palestinieni? Cît de înțelept vor ști să reacționeze politicienii traumatizați (inclusiv de șocul viitorului) de la Washington, Londra, Paris, Tokio sau Tel Aviv la o lovitură de stat, la o insurecție religioasă sau la o răzvrătire revoluționară din Riad, pentru a nu mai vorbi de un eventual sabotaj pe terenurile petrolifere de la Ghawar și Abqaiq?

Cum ar reacționa aceiași lideri politici surmenați și nervoși, formați în mentalitatea celui De Al Doilea Val, dacă, așa cum prorocște șeicul Yamani, niște oameni-broască ar scufunda o navă în strîmtoarea Ormuz sau ar mina apele acesteia, blocînd astfel jumătate din livrările de petrol de care depinde supraviețuirea omenirii? Nu e deloc liniștitor să remarci, uitîndu-te pe hartă, că Iranul, care cu chiu cu vai izbutește să mențină legalitatea și ordinea înăuntrul hotarelor sale, stăpînește unul din malurile acestui canal îngust de o importanță strategică vitală.

Ce se va întîmpla, întreabă un alt scenariu înfricoșător, cînd Mexicul va începe cu adevărat să exploateze petrolul *său* și se va pomeni inundat de un torent năvalnic de petropesos? Va avea oare oligarhia lui conducătoare dorința

și - ceea ce e și mai problematic - priceperea tehnică de a distribui grosul acestei noi bogații țărănimii mexicane subnutrite și ținute de atîta timp în mizerie? Și va putea ea să efectueze această acțiune suficient de repede pentru a preîntîmpina ca gherila latentă de astăzi să se transforme într-un adevărat război civil chiar lîngă porțile Statelor Unite? Iar dacă un asemenea război ar izbucni, cum ar reacționa Washingtonul? Și cum ar reacționa enorma populație de *chicanos* ce trăiește în ghetourile din California de Sud și din Texas? Avînd în vedere confuzia ce domnește acum în Congres și la Casa Albă, ne putem aștepta oare măcar la decizii semiinteligente în cazul unor crize de asemenea proporții?

Pe plan economic, vor fi oare în stare niște guverne ce sunt de pe acum incapabile de a stăpîni forțele macroeconomice să facă față unor fluctuații și mai violente ale sistemului monetar internațional sau prăbușirii lui totale? Acum cînd monedele sunt cu greu ținute sub control, cînd balonul eurodevizelor continuă să se umfle nestingherit, cînd creditele la nivelul consumatorului, al corporațiilor și al guvernului își sporesc volumul, cine s-ar încumeta să prognozeze stabilitate economică pentru anii următori? Ar fi de ajuns o creștere violentă a inflației și a șomajului, un crah al creditului sau vreo altă catastrofă economică și s-ar putea să vedem armate private intrînd în acțiune.

În sfîrșit, ce se va întîmpla dacă din puzderia de secte religioase ce înfloresc acum, unele își vor descoperi o vocație politică și se vor organiza în consecință? Pe măsură ce marile religii organizate se scindează sub impactul demasificator al celui de Al Treilea Val, vor apărea, probabil, armate de preoți, pastori, predicatori și magiștri autoînvестиți cu aceste misiuni, unii cu un alai de adepți politici disciplinați, poate chiar constituiți în formații paramilitare.

Cînd este vorba de Statele Unite, nu este greu să ne imaginăm un nou partid politic, grupat în jurul lui Billy Graham (sau în jurul vreunei alte figuri asemănătoare) pe baza unui program rudimentar și cu o puternică tentă autoritară, de tipul „lege și ordine” sau „antiporno”. Sau vreo Anita Bryant, încă necunoscută, cerînd pedeapsa cu închisoare pentru homosexuali sau pentru simpatizanții lor. Exemple ca acestea ne dau doar o vagă idee despre extremismul politico-religios ce s-ar putea manifesta în viitor chiar și în societățile cele mai laice. Ne putem imagina tot felul de mișcări politico-religioase conduse de aiatollahi cu nume de Smith, Schultz sau Santini.

Nu susțin că astfel de scenarii se vor materializa cu necesitate. S-ar putea ca toate să se dovedească himerice. Dacă însă nu se materializează ele, trebuie să ne așteptăm la izbucnirea altor crize dramatice, și mai periculoase decît cele prin care am trecut nu demult. Și trebuie să ne fie limpede că actuala noastră garnitură de lideri, de tipul celui de Al Doilea Val, nu este deloc pregătită pentru a le face față.

În fapt, dat fiind că structurile noastre politice, clădite pe premisele celui de Al Doilea Val, sunt astăzi și mai deteriorate decât erau în anii '70, este de presupus că guvernele vor fi mai puțin competente, mai puțin inventive și mai puțin perspicace în abordarea crizelor din deceniile al nouălea și al zecelea decât au fost atunci.

Aceasta ne impune să reexaminăm din temelii una din iluziile noastre politice cele mai înrădăcinate și mai periculoase.

Complexul mesianic

Complexul mesianic este iluzia că am putea cumva să ne salvăm schimbând bărbatul (sau femeia) care ne conduce.

Observându-i pe politicienii celui de Al Doilea Val cum se bâlbâie și se împleticesc năuci în fața problemelor pe care le generează înaintarea celui de Al Treilea Val, milioane de oameni, îmboldiți și de presă, au ajuns la o explicație unică, simplă și ușor de înțeles a tuturor relelor de care avem parte: „falimentul celor ce ne conduc”. De-ar fi să apară la orizontul politic un Mesia, să le pună iar pe toate la locul lor! Pînă și oamenii cei mai bine intenționați, văzînd cum se năruie universul ce le era familiar, cum mediul în care trăiesc devine mai imprezvizibil, și simțind tot mai mult nevoia de ordine, structură și previzibilitate, încep să dorească un conducător puternic, dominator. Așa se face că auzim astăzi „un strigăt formidabil, ce se înalță ca urlatul a nenumărați cîini la stele, chemînd pe cineva sau ceva să preia comanda”, cum scria Ortega y Gasset în anii '30, cînd Hitler era în ascensiune.

În Statele Unite se aud critici violente la adresa președintelui, pentru „lipsa capacității de conducere”. În Marea Britanie, Margaret Thatcher cîștigă alegerile pentru că oferă cel puțin iluzia de a fi „Doamna de Fier”.

La începutul unui deceniu pîndit de primejdii, vocile care cer „conducere” răsună într-un moment cînd forțe tenebroase demult date uitării încep să-și înalțe capul printre noi. *The New York Times* scrie ca în Franța „după mai bine de trei decenii de hibernare, grupuri de dreapta mici dar influente caută din nou să se propulseze în prim-planul vieții intelectuale, afișînd teorii asupra rasei, biologiei și elitismului politic discreditate de înfrîngerea fascismului în cel de-al doilea război mondial”.

Aceste grupări violent antiamericane și care perorează pe tema supremației rasiale ariene și-au găsit o tribună publicistică importantă în *Le Figaro Magazine*. Exponenții lor susțin că rasele se nasc inegale și că politica socială trebuie să le mențină așa. Argumentarea este garnisită cu trimiteri la E.O. Wilson și Arthur Jensen, pentru a da o tentă pretins științifică orientării lor virulent antidemocratice.

La celălalt capăt al lumii, în Japonia, soția mea și cu mine am avut nu demult prilejul ca în timpul unui masiv blocaj de circulație să asistăm la

defilarea lentă a unui șir de autocamioane pline de inși vînjoși în uniforme și căști, care cîntau și-și agitau pumnii spre cer, protestînd împotriva nu știu cărei decizii guvernamentale. Prietenii noștri japonezi ne-au explicat că aceste imitații ale trupelor de asalt au legături cu bandele de *yakuza*, un fel de mafie japoneză, și că sunt finanțate de anumite personalități politice puternice care doresc o revenire la autoritarismul antebelic.

Fiecare din aceste fenomene își are pandantul său „de stînga” – bande teroriste ce rostesc sloganuri de democrație, dar sunt gata să impună societății propria lor variantă de conducere totalitară făcînd uz de bombe cu plastic.

În Statele Unite, pe lîngă alte simptome neliniștitoare, se constată recrudescența unui rasism insolent. Începînd din 1978, Ku Klux Klan-ul intră iar în acțiune: cruci arse în Atlanta; primăria din Decatur, Alabama, incendiată de indivizi înarmați; focuri de armă trase asupra bisericilor frecventate de negri și asupra unei sinagogi în Jackson, Mississippi; și alte semne de reluare a activităților sale într-un număr de douăzeci și unu de state, din California pînă în Connecticut. În Carolina de Nord, oameni ai Klanului, care sunt totodată naziști declarați, au ucis cinci militanți de stînga anti-Klan.

Pe scurt, apelurile la o „conducere mai fermă” coincid cu recrudescența unor grupuri flagrant autoritare care speră să tragă profit din destrămarea guvernămîntului reprezentativ. Se constată o apropiere periculoasă între chibrit și pulbere.

Această revendicare din ce în ce mai insistentă a unei conduceri de mîină forte se bazează pe trei idei greșite, dintre care primă este mitul eficacității regimurilor autoritare. Puține idei se bucură de atîta trecere ca aceea că dictatorii, dacă nu altceva, măcar „fac că trenurile să sosească la timp”. În prezent atîtea instituții funcționează prost și totul e atît de imprevizibil, încît milioane de oameni ar fi gata să renunțe la o parte din libertate (din libertatea altora, de preferință), dacă în felul acesta li s-ar asigura mersul fără greș al trenurilor economice, politice și sociale.

Fapt este însă că stilul forte de conducere – și chiar totalitarismul – are prea puțin de-a face cu eficiență.

Chiar Germania nazistă, care a acționat cu o prodigioasă eficiență în omorîrea polonezilor, rușilor, evreilor și a altor „nearieni”, în alte privințe numai eficientă n-a fost. Raymond Fletcher, membru al Parlamentului britanic, care și-a făcut studiile în Germania și a rămas un fin observator al condițiilor sociale din această țară, ne reamintește niște realități uitate:

„Lumea a rămas cu ideea că Germania nazistă a fost un model de eficiență. De fapt, Marea Britanie a fost mai bine organizată pentru război decît nemții. În regiunea Ruhr naziștii au continuat să fabrice tancuri și care blindate mult timp după ce rămăseseră fără mijloacele de transport feroviar necesare pentru a le duce la destinație. Pe savanți i-au folosit foarte prost. Ineficiența a făcut ca din cele 16 000 invenții de interes militar făcute în timpul războiului,

puține să intre efectiv în producție. Serviciile de spionaj naziste au sfârșit prin a se spiona ele între ele, pe când cele britanice au funcționat admirabil. În timp ce britanicii au cerut populației civile să adune și să predea garduri de fier și crățiți pentru sprijinirea efortului de război, nemții au continuat să producă bunuri de lux. În timp ce britanicii au început din timp recrutarea femeilor, nemții n-au făcut-o. Ideea că cel de-al treilea Reich a fost un exemplu de eficiență militară sau industrială este un mit caraghios”.

Este nevoie, cum vom vedea, de mai mult decît o conducere forte pentru că trenurile să circule bine.

Cea de-a doua eroare fatală pe care o comit cei ce pledează pentru o conducere de mîna forte este supoziția tacită că un stil de conducere care a dat rezultate în trecut va da rezultate și în prezent sau în viitor. Cînd reflectăm la problemele conducerii, mereu apelăm la figuri din trecut – Roosevelt, Churchill, de Gaulle. Dar în civilizații diferite este nevoie de calități de conducător foarte diferite, și ceea ce înseamnă vigoare în una, în alta poate să însemne și slăbiciune dezastruoasă.

În timpul civilizației Primului Val, care avea o bază rurală, autoritatea derivă din naștere, nu din înfăptuiri. Un monarh avea nevoie doar de cîteva înzestrări practice: de priceperea de a conduce o oaste în luptă, de istețimea de a-i învrăjbi pe baronii săi între ei, de dibăcia de a încheia o căsătorie avantajoasă. Cultura și capacitatea de a gîndi abstract nu se numărau printre aceste cerințe de căpetenie. De asemenea, domnitorul era îndeobște liber să exercite marea sa autoritate personală în modul cel mai capricios, ba chiar excentric, fără a fi stînjenit de Constituție, de vreun corp legislativ sau de opinia publică. Nu avea nevoie de aprobare decît cel mult din partea unei mici coterii de nobili, lorzi și demnitari eclesiastici. Conducătorul capabil să-și asigure acest sprijin era „puternic”.

Prin contrast, conducătorul din timpul celui de Al Doilea Val mînuia o putere impersonală și din ce în ce mai abstractă. El avea de luat mult mai multe decizii în domenii incomparabil mai variate, de la manipularea mijloacelor de informare pînă la gestiunea macroeconomică. Deciziile lui, pentru a fi executate, trebuiau să treacă printr-un întreg lanț de organizații și organisme aflate în complexe raporturi reciproce pe care el le cunoștea și le orchestra. Acest conducător trebuia să fie instruit și capabil de a raționa abstract. În locul unui număr mic de vasali, el trebuia să manipuleze o gamă complicată de elite și subelite. În plus, autoritatea sa – chiar dacă era un dictator totalitar – era cel puțin nominal îngrădită de Constituție, de precedentul juridic, de revendicările partidelor politice și de forța opiniei de masă.

Ținînd seama de aceste disparități, chiar și cel mai „puternic” conducător din Primul Val, dacă ar fi nimerit într-un cadru politic caracteristic celui de Al

Doilea Val, ar fi părut mai slab, mai descumpănit, mai bizar și mai incapabil chiar și decît cel mai „slab” conducător din noua eră.

Tot așa astăzi, cînd ne îndreptăm vertiginos spre un nou stadiu al civilizației, Roosevelt, Churchill, de Gaulle, Adenauer (și să nu-1 ometem nici pe Stalin) – conducătorii „puternici” ai societăților industrializate – ar arăta la fel de nelalocul lor și la fel de neajutorați ca regele Ludovic Nebunul la Casa Albă. A căuta astăzi conducători cu ton tranșant, cu bărbia voluntară, cu opinii obstinat personale – fie că-i cheamă Kennedy, Connally sau Reagan, Chirac sau Thatcher – n-ar însemna decît a te lăsa cotropit de nostalgie și a tînji după o figură paternă sau maternă bazată pe presupuziții perimate. Fiindcă „slăbiciunea” conducătorilor de astăzi este mai puțin reflexul unor ecuații personale și mai mult o consecință a falimentului instituțiilor de care depinde puterea lor.

De fapt, ceea ce pare a fi „slăbiciunea” lor este tocmai rezultatul „puterii” lor sporite. Astfel, pe măsură ce Al Treilea Val continuă să transforme societatea, ridicînd-o la un nivel mult mai înalt de diversitate și complexitate, toți conducătorii devin dependenți, în adoptarea și înfăptuirea deciziilor, de ajutorul unui număr din ce în ce mai mare de oameni. Cu cît sunt mai puternice instrumentele de care dispune un conducător – avioane supersonice, arme nucleare, computere, telecomunicații – cu atît devine el mai dependent, nicidecum mai independent.

Este aici o relație indestructibilă, deoarece reflectă complexitatea crescînda pe care se bazează astăzi puterea. Așa se face că președintele american, stînd lîngă butonul nuclear ce-i dă puterea de a pulveriza Planeta, se poate simți totuși neputincios, ca și cum n-ar fi nimeni „la celălalt capăt al firului său de telefon”. Puterea și neputința sunt cele două fețe ale aceleiași plăci semiconductoare.

Din aceste motive, civilizația în formare a celui de Al Treilea Val reclamă un tip de conducere cu totul nou. Nu este încă întru totul clar ce calități ar trebui să aibă conducătorii celui de Al Treilea Val. S-ar putea să descoperim că puterea unui conducător rezidă nu în voința sa imperativă, ci tocmai în capacitatea sa de a-și pleca urechea la opiniile altora; nu în forța brută, ci în imaginație; nu în megalomanie, ci în recunoașterea limitelor firești ale conducerii în această lume nouă.

Se prea poate ca liderii de mîine să aibă de-a face cu o societate mult mai descentralizată și mai participativă, cu o societate și mai diversificată decît este cea actuală. Ei nu vor mai fi niciodată alfa și omega pentru popoarele lor. Putem spune chiar că este improbabil ca un singur om să întrunească vreodată toate calitățile care se vor cere unui conducător. E foarte posibil ca funcțiile de conducere să fie mai temporare, mai colegiale și mai consensuale.

Într-un inteligent comentariu publicat în *The Guardian*, Jill Tweedie a sesizat bine această schimbare. „E ușor să-1 critici... pe Carter” scria el. „Poate

că a fost (este?) un om slab și oscilant... Dar este posibil, tot așa... ca marele păcat al lui Jimmy Carter să nu fie decît recunoașterea tacită de către el a faptului că, pe măsură ce globul pămîntesc devine mai mic, problemele... devin atît de generale, de fundamentale și de interdependente, încît nu mai pot fi rezolvate, ca problemele de altădată, prin inițiativa unui singur om sau a unui singur guvern”. Pe scurt, sugerează el, ne îndreptăm pe dibuite spre un nou tip de conducător nu pentru că cineva gîndește că așa e bine, ci pentru că ne-o impune natura problemelor. Omul forte de ieri s-ar putea dovedi mîine un nevolnic slăbănog.

Fie că se va întîmpla sau nu așa, ideea că este nevoie de un Mesia politic care să ne salveze de la dezastru comportă și un al treilea viciu, și mai grav. Într-adevăr, această idee pornește de la premisa că miezul problemei privește personalitatea conducătorului. Or, nu este așa! Chiar dacă am avea în posturile de conducere sfinți, genii și eroi, tot nu ne-ar ocoli criza agonică a guvernării reprezentative, adică a tehnologiei politice din era celui de Al Doilea Val.

Interdependența mondială

Dacă totul s-ar rezuma doar la dificultatea de a alege „cel mai bun conducător”, problema care ne frămîntă ar putea fi soluționată în cadrul sistemului politic existent. Adevărul e însă că ea are implicații mult mai profunde. S-o spunem de-a dreptul: conducătorii – chiar și „cei mai buni” – sunt neputincioși pentru că instituțiile prin intermediul cărora trebuie să acționeze sunt perimate.

În primul rînd, structurile noastre politice și guvernamentale au fost concepute într-o epocă în care statul național abia intra în drepturile sale. Fiecare guvern putea să ia decizii mai mult sau mai puțin independente. Astăzi, după cum am văzut, lucrul acesta nu mai este posibil.

Franța construiește o uzină de retratare a deșeurilor nucleare la La Hague (care e mai aproape de Londra decît reactorul britanic de la Windscale), într-un loc de unde, dacă s-ar înregistra scăpări de pulberi sau gaze radioactive, acestea ar fi duse de vînt spre Marea Britanie. O maree de petrol din Golful Mexicului pune în pericol coasta Texasului pe o distanță de 500 de mile. Iar dacă Arabia Saudită sau Libia își sporesc sau își reduc producția de petrol, aceasta are efecte imediate sau mai îndepărtate asupra ecologiei multor țări.

În această textură densă de interdependențe, indiferent ce retorică folosesc sau ce fel de săbii agită, liderii naționali au pierdut mult din eficiența de altădată. Deciziile lor declanșează de regulă repercusiuni costisitoare indezirabile și adesea primejdioase atît la nivel planetar, cît și pe plan local. Însăși scara la care se exercită guvernarea, precum și modul în care este

distribuită autoritatea decizională sunt teribil de inadecvate lumii contemporane.

Acesta, totuși, nu este decât unul din motivele desuetudinii structurilor politice existente.

Problema integrării

Instituțiile noastre politice reflectă și o organizare perimată a cunoașterii. Orice guvern e format din ministere sau departamente profilate pe domenii delimitate cum sunt finanțele, afacerile externe, apărarea, agricultura, comerțul, serviciile poștale sau transportul. Congresul Statelor Unite și celelalte corpuri legislative au și ele comisii specializate ce se ocupă de câte unul din aceste domenii. Ceea ce însă nu poate să rezolve nici un guvern, oricât de centralizat și autoritar, din era celui de Al Doilea Val este problema integrării activității tuturor acestor unități, astfel încât ele să înfăptuiască programe sistematice, multilaterale, în loc să producă doar un talmeș-balmeș de efecte contradictorii, ce se anihilează reciproc.

Dacă trebuia să învățăm ceva din istoria ultimelor câtorva decenii, este tocmai ideea strînsei împletiri a diferitelor domenii, astfel încât, de pildă, energia afectează economia, care, la rîndul ei, afectează sănătatea, aceasta, la rîndul său, învățămîntul, munca, viața de familie și o mie de alte lucruri. Încercarea de a delimita net problemele și de a le trata izolat una de alta – ea însăși un produs al mentalității industriale – duce inevitabil la confuzie și dezastru. Or, structura organizatorică a guvernelor reflectă tocmai un asemenea mod de abordare a realității, caracteristic celui de Al Doilea Val.

Această structură anacronică duce la interminabile conflicte jurisdicționale, la externalizarea costurilor (fiecare organism căutînd să-și rezolve propriile probleme pe spezele altora), și la efecte secundare negative. Iată de ce orice încercare a unui guvern de a rezolva o problemă duce la o erupție de noi probleme, deseori mai gravă decât cea inițială.

De regulă, guvernele încearcă să rezolve problema interconexiunilor dintre domenii ducînd mai departe centralizarea, desemnînd câte un „țar” care să descîlcească hățișul birocratic. Acesta operează schimbări, fără a lua seama la efectele lor secundare distructive, sau multiplică el însuși în așa măsură verigile birocratice, încît nu peste multă vreme este detronat. Fiindcă centralizarea puterii nu mai dă rezultate. O altă măsură ce se ia în disperare de cauză constă în crearea de nenumărate comitete interdepartamentale însărcinate cu coordonarea și revizuirea deciziilor. Rezultatul însă nu este decât apariția unui nou rînd de filtre și filiere prin care trebuie să treacă deciziile, adică o și mai mare complicare a labirintului birocratic. Guvernele și structurile politice pe care le avem astăzi sunt perimate pentru că privesc lumea prin ochelarii celui de Al Doilea Val.

Ceea ce, la rîndul său, agravează o altă problemă.

Accelerarea procesului decizional

Guvernele și instituțiile parlamentare ale celui de Al Doilea Val au fost concepute pentru adoptarea deciziilor fără grabă, în pas cu o lume în care era nevoie de o săptămîină pentru ca un mesaj să ajungă de la Boston sau New York la Philadelphia. Astăzi însă, dacă un aiatolah reține ostatici la Teheran sau strănută la Qom, conducătorii de la Washington, Moscova, Paris sau Londra trebuie uneori să reacționeze cu decizii în cîteva minute. Din pricina vitezei amețitoare a schimbărilor, guvernele și politicienii sunt adesea luați prin surprindere, ceea ce sporește sentimentul lor de neputință și de confuzie. „Nu sunt decît trei luni – scrie *Advertising Age* – de cînd Casa Albă îi sfătuia pe consumatori să chibzuiască bine înainte de a-și cheltui dolarii. Acum, dimpotrivă, face tot ce-i stă în putință pentru a-i convinge să nu se mai codească la cumpărat”. Experții au prevăzut escaladarea prețurilor la petrol, comentează revista germană de politică externă *Aussenpolitik*, „nu însă și viteza cu care aveau să evolueze evenimentele”. Recesiunea din 1974 – 1975 i-a stupefiat pe conducătorii politici din S.U.A. „prin viteza și brutalitatea ei”, citim în *Fortune*. Schimbarea socială se accelerează și ea, sporind presiunile cărora trebuie să le facă față cei ce adoptă deciziile politice. *Business Week* declară că în Statele Unite „cît timp migrația industriei și a populației s-a desfășurat treptat... ea a contribuit la unificarea națiunii. În ultimii cinci ani, însă, procesul a dobîndit o asemenea amploare, încît nu mai încapă în cadrul instituțiilor politice existente”.

S-au accelerat chiar și carierele politicienilor, luîndu-i adesea prin surprindere. În 1970 Margaret Thatcher profetiza că nu va apuca să vadă pînă la sfîrșitul vieții sale vreo femeie numită într-un post de mare răspundere din guvernul britanic. După numai nouă ani a devenit ea însăși prim-ministru.

În Statele Unite, în numai cîteva luni Jimmy Who?⁴⁸ s-a pomenit la Casa Albă. Ba mai mult. Un nou președinte nu-și preia funcția, de obicei, decît în luna ianuarie de după alegeri; Carter însă a devenit președinte de facto imediat. El, și nu președintele de pînă atunci, Ford, a fost asaltat cu întrebări în legătură cu Orientul Mijlociu, cu criza energetică și cu alte probleme, și aceasta aproape înainte de a se fi terminat numărătoarea voturilor. Ford a fost, practic, dat uitării într-o clipă, deoarece timpul politic este acum prea comprimat, viteza istoriei este prea mare pentru a mai îngădui zăbava de altădată.

S-a scurtat și „luna de miere” cu presa, de care se bucura odinioară președintele nou-ales. Carter a fost atacat încă înainte de instalarea sa oficială în legătură cu componența cabinetului și a fost silit să revină asupra numirii

---

⁴⁸ „Jimmy-și-mai-cum?”, poreclă glumeață, legată de faptul că Jimmy Carter era puțin cunoscut atunci cînd a fost desemnat candidat pentru președinția S.U.A. – *Nota trad.*

directorului C. I. A. Mai târziu, când noul președinte nu ajunsese încă la jumătatea mandatului său, subtilul comentator politic Richard Reeves îi prevedea deja o carieră scurtă, deoarece, comunicațiile instantanee au comprimat timpul într-o asemenea măsură, încît o președinție de patru ani produce astăzi mai multe evenimente, mai multe dificultăți și mai multă informație decît producea în trecut una de opt ani”.

Acest ritm frenetic al vieții politice, care reflectă accelerarea generală a schimbării, intensifică actualul declin politic și guvernamental. Exprimîndu-ne în termeni simpli, conducătorii noștri, nevoiți să lucreze cu ajutorul unor instituții din Al Doilea Val, concepute pentru o societate mai lentă, nu pot elabora decizii inteligente cu promptitudinea pe care o impun evenimentele. Deciziile ori vin cu întârziere, ori lasă locul indeciziei.

Iată, de pildă, ce scrie profesorul Robert Skidelsky de la School for Advanced International Studies a Universității Johns Hopkins: „Politica fiscală a devenit practic inaplicabilă deoarece chiar și atunci când există o majoritate, durează prea mult pînă când măsurile necesare sunt trecute prin Congres”. Și să mai precizăm că aceste cuvinte au fost scrise în 1974. Adică mult înainte că impasul energetic al Americii să fi intrat în al șaselea an al său interminabil.

Accelerarea schimbării a depășit capacitatea decizională a instituțiilor noastre, ceea ce face ca structurile politice actuale să fie perimate, indiferent de ideologiile de partid și de cine se află la cîrmă. Aceste instituții sunt inadecvate nu numai în privința dimensionării și a structurii lor, ci și în privința vitezei cu care lucrează. Dar nici cu aceasta n-am spus încă totul.

Destrămarea consensului

Dacă Al Doilea Val a generat o societate de masă, Al Treilea Val ne demasifică, purtînd întregul sistem social spre un nivel mult mai înalt de diversitate și complexitate. Acest proces revoluționar, care se aseamănă pregnant cu diferențierea biologică asociată evoluției, ne ajută în explicarea unuia din fenomenele politice știute de toată lumea – destrămarea consensului.

De la un capăt la altul al lumii industrializate oamenii politici se plîng de dispariția „scopului național”, de absența vechiului și bunului „spirit de la Dunkerque”, de erodarea „unității naționale” și de neașteptata și deconcertanta proliferare a unor puternice grupuri disidente. Expresia cel mai des auzită la Washington în vremea din urmă este *single issue group*, prin care sunt desemnate miile de organizații politice constituite de obicei în jurul cîte unei singure probleme, pe care fiecare din ele o consideră presantă: avorturile, controlul vînzării armelor de foc, drepturile homosexualilor, *busing*-ul școlar⁴⁹, energia nucleară etc. Aceste interese sunt atît de diversificate și la nivelul

---

⁴⁹ Sistem de transport între domiciliu și școală menit să favorizeze apropierea rasială a elevilor. – *Nota trad.*

național și la cel local, încît politicienii și înalții funcționari din aparatul de stat nu le pot urmări.

Proprietarii de rulote se organizează pentru a impune modificări în zonarea terenurilor. Fermierii luptă împotriva liniilor de înaltă tensiune. Pensionarii se mobilizează împotriva taxelor școlare. Feministele, *chicanos*, *strip-miners*⁵⁰ și *anti-strip miners* se organizează, ca de altfel și părinții celibatari și militanții antiporno. O revistă din Vestul Mijlociu aducea chiar la cunoștință formarea unei organizații a „naziștilor homosexuali”, care trebuie să-i incomodează atît pe naziștii heterosexuali cît și pe cetățenii încadrați în Gay Liberation Movement.

În același timp organizații de masă naționale întâmpină dificultăți în a-și păstra coeziunea. Un participant la o conferință a organizațiilor voluntare spunea că „bisericele locale nu mai dau ascultare conducerilor naționale”. Un expert în probleme sindicale informa că în loc să urmeze o linie politică unitară dată de AFL—CIO, syndicatele afiliate lansează din ce în ce mai mult campanii proprii, pentru propriile lor obiective.

Nu numai că electoratul se fărîmîțează, dar și grupurile disidente sînt tot mai efemere :apar, dispar, se perindă din ce în ce mai rapid și formează un flux în neconținută fierbere, greu de analizat. „În Canada — declară un funcționar guvernamental — estimăm în prezent durata de viață a noilor organizații voluntare la 6—8 luni. Sînt tot mai multe grupuri și tot mai efemere”. În felul acesta, acțiunea combinată a accelerării și a diversității creează un corp politic de un fel cu totul nou.

Din pricina acestor schimbări devin desuete și ideile noastre despre coalițiile politice, alianțe sau fronturi unite. În timpul celui de Al Doilea Val un lider putea să strîngă în jurul său cinci-șase blocuri mari, cum a făcut Roosevelt în 1932, și să conteze că această coaliție va rămîne sudată mulți ani de zile. Astăzi trebuie reunite sute, chiar mii de grupuri de interese, mici și efemere, iar coaliția lor se va dovedi și ea efemeră. Uneori s-ar putea să dureze numai pînă la alegerea unui președinte, destrămîndu-se a doua zi după alegeri și lăsîndu-l pe președinte fără un sprijin de masă în realizarea programelor sale.

Această demasificare a vieții politice, care reflectă toate tendințele profunde despre care am discutat, din domeniul tehnologiei, al producției, al comunicațiilor și al culturii, șubrezește și mai mult capacitatea oamenilor politici de a adopta decizii de importanță vitală. Obişnuiți să manevreze cu un electorat format din cîteva blocuri bine delimitate și organizate, ei se vîd acum dintr-o dată asediați. Din toate părțile, nenumărate grupări noi, cu organizare fluidă, cer simultan să se acorde atenție unor nevoi reale, dar înguste și puțin cunoscute.

Cu fiecare sac de poștă și cu fiecare curier, pe sub uși și pe deasupra lor, prin orice crăpătură, curg spre adunările legislative și spre organele

---

⁵⁰ *Strip-mine* = exploatare minieră de suprafață. – *Nota trad.*

administrative torente de revendicări specializate. Această masă enormă de revendicări nu lasă timp pentru deliberare. În plus, dat fiind că societatea se schimbă în ritm rapid și că o decizie, decît să fie luată cu întîrziere, e mai bine să nu fie luată deloc, toată lumea cere să i se răspundă pe loc. Ca urmare. Congresul e atît de solicitat, încît — după cum spune N.Y. Mineta, membru democrat al Camerei Reprezentanților din partea Californiei —, „băieții se întîlnesc val-vîrtej. Nu mai e chip să stai și să gîndești coerent”.

Împrejurările diferă de la țară la țară. Ceea ce *nu* diferă este provocarea revoluționară aruncată de Al Treilea Val instituțiilor perimate ale celui de Al Doilea Val, care sînt prea lente pentru a putea merge în pas cu schimbările și prea nediferențiate pentru a face față gradului actual de diversitate socială și politică. Fiind concepute pentru o societate mult mai lentă și mai simplă, instituțiile noastre șchiopătează și merg în contratimp. Și situația nu poate fi schimbată prin simple remanieri ale regulilor. Pentru că este în joc postulatul cel mai fundamental al teoriei politice a celui de Al Doilea Val: conceptul de reprezentare.

Astfel, deși sistemele noastre se bazează teoretic pe principiul majorității, creșterea diversității poate duce la imposibilitatea formării unei majorități chiar și în probleme de importanță crucială pentru supraviețuirea noastră. Această disoluție a consensului înseamnă, la rîndul său, că tot mai multe guverne sînt guverne *minoritare*, bazate pe coaliții flotante și precare.

Această absență a majorității face să sune comic retorica democratică tradițională. Ea ne obligă să ne întrebăm dacă, în condițiile acțiunii convergente a vitezei schimbărilor și a diversității, vreo circumscripție electorală mai poate fi „reprezentată”. Într-o societate industrială de masă, unde oamenii și nevoile lor se caracterizau prin uniformitate și stabilitate, consensul era un lucru realizabil. Pe cînd într-o societate demasificată ne lipsește un scop comun nu numai la nivel național, ci și la nivel regional și chiar municipal. Diversitatea în cadrul fiecărei circumscripții electorale, fie că vorbim de Franța, Japonia sau Suedia, este atît de mare, încît „reprezentanții” aleși nu pot pretinde cu îndreptățire de a fi mandatarii unui consens. Ei nu pot reprezenta voința generală, pentru simplul motiv că așa ceva nu există. Ce se întîmplă, în aceste condiții, cu însuși conceptul de „democrație reprezentativă” ?

A pune această întrebare nu înseamnă a ataca democrația. (Vom vedea puțin mai încolo cum Al Treilea Val deschide calea spre o democrație mai bogată și mai largă.) Un lucru este însă cît se poate de evident: nu numai instituțiile celui de Al Doilea Val sînt învechite, ci și principiile înseși pe care s-au întemeiat.

Croită la dimensiuni nepotrivite, incapabilă să facă față în mod adecvat problemelor transnaționale, incapabilă să facă față problemelor interrelate, incapabilă să meargă în pas cu ritmul schimbărilor, incapabilă să se adapteze

diversității din ce în ce mai mari, tehnologia politică a erei industriale, covârșită de solicitări și perimată, se destramă sub ochii noștri.

Implozia decizională

Incompetența crasă a deciziilor politice și guvernamentale de astăzi se explică nu prin aceea că am fi, chipurile, „lipsiți de o conducere”, ci prin faptul că trebuie adoptate prea multe decizii, într-un timp prea scurt, asupra prea multor probleme stranie și deconcertante. Instituțiile noastre sînt zguduite de o implozie decizională.

Pentru că lucrăm cu o tehnologie politică învechită, capacitatea noastră decizională la nivel guvernamental se deteriorează rapid. „Cînd toate deciziile trebuiau luate la Casa Albă — scria William Shawcross în revista Harper's, discutînd despre politica Nixon—Kissinger în problema kampuchiană — nu a fost timp ca fiecare să fie chibzuită pînă la capăt”. Casa Albă este, într-adevăr, atît de presată cu adoptarea deciziilor — în toate chestiunile, de la poluarea atmosferei, costurile de spitalizare și energia nucleară, pînă la interzicerea jucăriilor periculoase(!) — încît un consilier prezidențial îmi mărturisea odată: „Aici suferim cu toții de șocul viitorului!”.

Nici organele executive nu stau cu mult mai bine. Toate departamentele gem sub o povară decizională din ce în ce mai mare. Fiecare se vede silit să vegheze la aplicarea a nenumărate regulamente și să adopte zilnic o mulțime de decizii, sub presiunea enormă a schimbărilor rapide.

Astfel, o cercetare recentă asupra fundației U.S. National Endowment for the Arts a constatat că consiliul acesteia consacră exact patru minute și jumătate examinării fiecărui grup de cereri de burse. „Numărul cererilor... — se arată în raport — a întrecut cu mult capacitatea N.E.A. de a adopta decizii de calitate”.

Există puține studii bune asupra acestui blocaj decizional. Unul dintre cele mai bune este analiza făcută de Trevor Ambrister cu privire la incidentul *Pueblo* din 1968, cînd nord-coreenii au capturat o navă de spionaj a S.U.A. și a urmat o înfruntare periculoasă între cele două țări. Ambrister crede că funcționarul de la Pentagon care „a evaluat riscurile” misiunii *Pueblo* și a aprobat-o, a avut la dispoziție numai cîteva ore pentru a face „evaluarea de risc” la 76 misiuni militare diferite avute în vedere. Ulterior funcționarul a refuzat să estimeze cît timp a lucrat efectiv la analiza misiunii *Pueblo*. Un funcționar de la Defense Intelligence Agency, citat de Ambrister, a dat însă următoarea explicație revelatoare: „Probabil că... cel în cauză s-a pomenit într-o dimineață la ora nouă cu dosarul pe birou și cu dispoziția ca pînă la prînz să-1 înapoieze. Dosarul este de mărimea unui catalog Sears, Roebuck⁵¹. N-ar fi avut

---

⁵¹ Cel mai mare magazin cu vînzări prin corespondență din Statele Unite, catalogul său cuprinzînd mii de pagini, — Nota trad.

timpul fizic necesar pentru a studia în detaliu fiecare misiune”. Sub presiunea timpului, totuși, riscul cu misiunea *Pueblo* a fost apreciat ca „minim”. Dacă spusele agentului D.I.A. sînt exacte, examinarea fiecăreia din misiunile militare evaluate în acea dimineață a durat în medie mai puțin de două minute și jumătate. Nu-i de mirare că lucrurile merg prost.

Funcționarii de la Pentagon, de exemplu, au pierdut urma unei sume de 30 miliarde dolari reprezentînd comenzi de armament primite din străinătate și nimeni nu știe dacă este vorba de o uriașă eroare de contabilitate, ori nu s-au încasat integral sumele datorate de cumpărători, ori dacă nu cumva banii au fost cheltuiți integral pentru alte lucruri. Această încurcătură cu atîtea miliarde de dolari comportă „un pericol potențial pe care l-aș asemui cu un tun desprins de postament și care se rostogolește înapoi și încolo pe puntea vasului” spune un inspector financiar de la Ministerul Apărării. Și adaugă :”Ceea ce e mai rău este că nu cunoaștem de fapt amploarea [acestei confuzii]. Vom avea probabil nevoie de vreo cinci ani pînă să-i dăm de cap”. Iar dacă Pentagonul, cu toate computerele și sistemele sale de informație perfecționate, a ajuns prea mare și prea complex pentru a putea să funcționeze cum trebuie, ce să mai spunem despre întreg aparatul guvernamental?

Vechile instituții decizionale reflectă din ce în ce mai mult confuzia ce domnește în jur. Unul din consilierii lui Carter, Stuart Eizenstat, vorbește despre „fragmentarea societății în grupuri de interese” și, legat de aceasta, de „fragmentarea autorității Congresului în subgrupuri”. În această nouă situație, un președinte nu mai poate să impună cu ușurință voința sa Congresului.

Odinioară președintele în funcție putea să cadă la înțelegere cu cinci-șase președinți de comisii mai vîrstnici și mai influenți, bazîndu-se pe ei în obținerea voturilor necesare pentru aprobarea programului său legislativ. În prezent, președinții de comisii nu mai pot dispune de voturile membrilor mai tineri ai Congresului, întocmai cum AFL—CIO sau Biserica catolică nu pot să dirijeze voturile membrilor lor. Oricît de regretabil ar putea să pară lucrul acesta celor care tînjesc după trecut sau președinților încolțiți, oamenii — inclusiv unii membri ai Congresului — țin mai mult la propriile lor păreri și sînt mai puțin obedienți față de ordinele altora. Toate acestea împiedică însă Congresul, așa cum este el structurat în prezent, să acorde vreunei probleme o atenție susținută și să reacționeze prompt la nevoile națiunii.

Referindu-se la „agenda frenetică” a Congresului, un raport întocmit de Comitetul de perspectivă al Congresului rezumă pregnant situația: „Complexitatea mereu mai mare [a problemelor] și crizele ce se succed fulgerător, după cum se vede din faptul că într-o singură săptămînă au fost puse la vot aprovizionarea cu carburanți, Rhodesia, Canalul Panama, un nou minister al învățămîntului, controlul alimentelor, creditarea proiectului AMTRAK, îndepărtarea deșeurilor solide și protejarea speciilor aflate în pericol,

transformă Congresul, care era pe vremuri un centru de dezbateri atente și aprofundate,... într-un obiect al batjocurii pentru națiune”.

Evident, procesele politice diferă de la o țară industrială la alta, dar în toate acționează în prezent forțe similare. „Statele Unite nu sînt singura țară ce pare cuprinsă de confuzie și stagnare” declară *U.S. News & World Report*.

La Londra, un membru al Parlamentului ne spune că guvernul central este „efectiv covîrșit” de treburi, iar sir Richard Marsh, fost ministru, în prezent președinte la British Newspaper Publishers Association, declară că „structura parlamentară a rămas aproximativ neschimbată în ultimii 250 de ani și nu mai corespunde necesităților actuale în adoptarea deciziilor care privesc gestiunea... Întreg mecanismul este totalmente inefficient”, spune el, și „nici cabinetul nu stă mult mai bine”.

Ce să mai spunem de Suedia, cu șubredul ei guvern de coaliție canonindu-se să rezolve problema nucleară, ce dezbină de aproape un deceniu națiunea? Sau de Italia, cu terorismul ei și cu crizele ei politice recurente, incapabilă timp de șase luni de zile să formeze un guvern?

Sîntem puși în fața unui adevăr nou și amenințător. Convulsiile și crizele politice nu pot fi rezolvate de conducători — fie ei de mîină forte sau slabi — cît timp vor fi nevoiți să acționeze prin intermediul unor instituții inadecvate, istovite și suprasolicitate.

Un sistem politic trebuie să fie capabil nu numai de a elabora decizii, ci și de a le aplica. Mai este nevoie ca el să funcționeze la o scară potrivită, să fie capabil de a integra diferitele dimensiuni ale politicii, să adopte deciziile cu promptitudinea necesară și, de asemenea, să reflecte diversitatea societății și să țină seama de ea. Dacă eșuează în vreunul din aceste puncte, îl pîndește dezastrul. Pentru noi, astăzi, problema nu este de a subscrie la o orientare „de stînga” sau la una „de dreapta”, la o „conducere forte” sau la una „slabă”. Însuși sistemul decizional a devenit o amenințare.

Ceea ce e cu adevărat uluitor astăzi e că guvernele noastre continuă să funcționeze, de bine, de rău. Nici un președinte de corporație nu s-ar încumeta să conducă o mare companie pe baza unei scheme organizatorice trasate inițial de pana de gîscă a vreunui înaintaș al său din secolul al XVIII-lea a cărui experiență în domeniul gestiunii se rezuma la exploatarea unei ferme. Nici un aviator întreg la minte n-ar încerca să piloteze un reactor supersonic folosind instrumente de navigație și control vechi, de pe vremea lui Blériot sau Lindbergh. Or, cam așa ceva facem noi astăzi pe plan politic.

Sclerozarea rapidă a sistemelor politice ale celui de Al Doilea Val, într-o lume înțesată de armament nuclear și care se menține nesigur pe marginea catastrofei economice sau ecologice, creează o amenințare extrem de gravă pentru întreaga societate — nu numai pentru cei conduși, ci și pentru cei aflați la putere, nu numai pentru săraci, ci și pentru bogați, precum și pentru regiunile neindustrializate ale lumii. Fiindcă pentru noi toți pericolul imediat nu

ține atît de folosirea calculată a puterii de către cei ce o dețin, cît de efectele secundare neanticipate ale deciziilor debitate de mașinăriile politico-birocratice de decizie, care sînt atît de anacronice, încît și cele mai bune intenții se pot solda cu rezultate funeste.

Sistemele noastre politice așa-zis „contemporane” sînt copiate după modele inventate înainte de nașterea mării industrii — înainte de apariția conservelor alimentare, a instalațiilor frigorifice, a iluminatului cu gaz sau a fotografiei, înainte de convertizoarele Bessemer, de introducerea dactilografiei, înainte de a fi fost inventat telefonul, înainte ca Orville și Willbur Wright să se fi desprins de sol, înainte ca automobilul și avionul să fi scurtat distanțele, înainte ca radioul și televiziunea să fi început să acționeze asupra spiritelor noastre, înaintea morții industrializate de la Auschwitz, înaintea gazelor ce atacă sistemul nervos și a rachetelor nucleare, înaintea computerelor, a dispozitivelor de copiat, a pilulei anticoncepționale, a tranzistoarelor și a laserilor. Au fost concepute într-o lume pe care aproape că nu ne-o mai putem imagina — o lume de dinainte de Marx, de Darwin, de Freud și de Einstein.

Aceasta este, prin urmare, cea mai importantă problemă politică cu care ne confruntăm: senilitatea celor mai fundamentale instituții politice și guvernamentale.

Pe măsură ce vom fi zguduiți de o criză după alta, dintre dărimături se vor ivi Hitleri setoși de putere și ne vor spune că a sosit timpul să ne rezolvăm problemele lepădîndu-ne nu numai de epavele noastre instituționale, ci și de libertatea noastră. Pe măsură ce intrăm în era celui de Al Treilea Val, aceia dintre noi care vor să sporească libertatea umană nu o vor putea face mărginindu-se să apere instituțiile existente. Va trebui să inventăm instituții noi, așa cum au făcut cu două secole în urmă părinții fondatori ai Americii.

28. Democrația secolului al XXI-lea

Către Părinții fondatori :

Voi sînteți revoluționarii defuncți. Voi sînteți bărbații și femeile, fermierii, negustorii, meșteșugarii, avocații, tipografii, pamfletarii, dughengii și soldații care împreună au creat o nouă națiune pe îndepărtatele țărmuri ale Americii. Din rîndurile voastre s-au ridicat cei douăzeci și cinci care în vara caniculară a anului 1787 s-au adunat la Philadelphia pentru a făuri acel uimitor document numit Constituția Statelor Unite. Voi sînteți inventatorii unui viitor care a devenit prezentul meu.

Textul acesta, împreună cu Declarația Drepturilor care 1-a completat în 1791, este, evident, una din înfăptuirile mărețe ale istoriei umane. La fel ca mulți alții, nu pot să nu mă întreb mereu cum de ați fost în stare ca, în mijlocul unor violente frămîntări economice și sociale, supuși unor solicitări extrem de

presante, să dovediți atîta clarviziune în privința viitorului ce se naștea atunci. Ascultînd zvonul îndepărtat al vremii ce avea să vină, voi ați simțit că o civilizație era pe moarte și că una nouă era pe cale de a se naște.

Ajung la concluzia că ați fost împinși la aceasta, că ați fost siliți, purtați de curentul puternic al evenimentelor, presimțind prăbușirea unei guvernări ineficiente, paralizată de principii inadecvate și de structuri perimate.

Rareori o operă atît de grandioasă a fost realizată de oameni atît de deosebiți între ei ca temperament — oameni străluciți, antagoniști și egotiști — oameni atașați cu pasiune unor interese regionale și economice divergente, dar atît de contrariați și de ultragiați de înspăimîntătoarea „ineficiență” a cîrmuirii existente, încît v-ați adunat și ați propus una radical nouă, bazată pe principii uimitoare.

Și astăzi încă aceste principii mă emoționează, așa cum au emoționat atîtea milioane de oameni de pe întinsul globului pămîntesc. Mărturisesc că mi-e greu să recitesc anumite pasaje din Jefferson sau Paine, de pildă, fără să mă podidească lacrimile în fața frumuseții și a semnificației lor profunde.

Vreau să vă mulțumesc, vouă, revoluționari defuncți, că mi-ați creat posibilitatea de a trăi o jumătate de secol ca cetățean american, sub o domnie a legilor, și nu a oamenilor, să vă mulțumesc cu osebire pentru acea neprețuită Declarație a Drepturilor, care mi-a oferit posibilitatea de a gîndi, de a exprima idei nepopulare, oricît de greșite sau neghioabe vor fi fost cîteodată, și, între altele, de a scrie cele ce urmează fără a mă teme că tipărirea lor va fi interzisă.

Căci este foarte posibil ca ceea ce voi spune în continuare să fie înțeles greșit de contemporanii mei. Unora ideile mele li se vor părea, fără îndoială, sedicioase. Este vorba, totuși, de un adevăr dureros pe care cred că voi l-ați fi sesizat fără greutate. Pentru că sistemul de guvernămînt făurit de voi — inclusiv principiile pe care l-ați întemeiat — este din ce în ce mai perimat și ca atare — chiar dacă nu în mod voit — din ce în ce mai opresiv și periculos pentru bunul mers al vieții noastre. El trebuie transformat din temelii și trebuie inventat un nou sistem de guvernare — o democrație pentru secolul al XXI-lea.

Voi ați înțeles mai bine decît noi, cei de astăzi, că nici o formă de guvernămînt, nici un sistem politic, nici o constituție, nici o cartă și nici un stat nu sînt permanente și că deciziile din trecut nu pot rămîne pe veci o normă pentru viitor. Că un mod de guvernare conceput pentru o anumită civilizație nu poate funcționa în mod adecvat în cea care îi succede.

Voi ați fi înțeles, așadar, de ce pînă și Constituția Statelor Unite se cere reconsiderată — nu pentru a reduce bugetul federal sau pentru a transpune în viață cutare sau cutare principiu limitat, ci pentru a lărgi Declarația Drepturilor, ținînd seamă de anumite amenințări la adresa libertății ce ar fi fost inimaginabile în trecut, și pentru a crea o structură de guvernămînt cu totul nouă, capabilă să adopte decizii inteligente, democratice, de care depinde supraviețuirea noastră într-o lume nouă.

Nu am de gînd să ofer un proiect amănunțit pentru Constituția de mîine. Nu am încredere în oamenii care își închipuie că dispun deja de răspunsuri într-un moment cînd noi abia încercăm să formulăm niște întrebări. Dar a venit timpul să imaginăm alternative noi, să discutăm, să ne contrazicem, să dezbatem și să inventăm de la A la Z arhitectura democrației de mîine.

Nu într-un climat de mînie sau dogmatism, printr-o zvîcnire impulsivă, ci prin cea mai largă consultare și printr-o participare pașnică a opiniei publice, trebuie să ne unim străduințele pentru a reclădi America.

Voi ați fi înțeleș această necesitate. Pentru că unul din generația voastră — Jefferson — a fost acela care, după o matură chibzuință, a declarat: „Unii privesc constituțiile cu o prefăcută venerație și le consideră ca pe chivotul legii, prea sacru ca să poată fi atins. Ei atribuie oamenilor din epoca precedentă o înțelepciune mai presus de cea omenească și își închipuie că ceea ce au făcut aceștia nu suportă îndreptare... Eu, de bună seamă, nu sînt pentru schimbări dese și nepuse la încercare în legi și constituții... Dar mai știu că legile și instituțiile trebuie să meargă mîna-n mîna cu progresul spiritului uman... Pe măsură ce se fac noi descoperiri, pe măsură ce se dezvăluie noi adevăruri și pe măsură ce, odată cu schimbarea împrejurărilor, se schimbă moravurile și opiniile, instituțiile trebuie să progreseze și ele, mergînd în pas cu vremurile”.

Pentru acest înțelept gînd, mai presus de toate, îi mulțumesc d-lui Jefferson, cel ce a contribuit la crearea sistemului care ne-a servit atît de bine atît de multă vreme și care trebuie acum, la rîndul său, să moară și să fie înlocuit.

Alvin Toffler

Washington, Connecticut

O scrisoare imaginară... Există cu siguranță în multe țări oameni care, dacă li s-ar oferi prilejul, ar exprima sentimente similare. Pentru că sclerozarea multora din sistemele de guvernare contemporane nu este vreun secret pe care numai eu l-aș fi descoperit. Și nici nu este numai o boală a Americii.

Fapt este că edificarea unei noi civilizații pe ruinele celei vechi presupune inventarea unor noi structuri politice, mai adecvate, în multe țări dintr-o dată. Este un proiect anevoie de realizat, dar necesar, de o amploare uriașă, pentru înfăptuirea căruia va fi, fără îndoială, nevoie de decenii.

Foarte probabil că va trebui dusă o lungă bătălie pentru a restructura radical — sau chiar a înlătura cu totul — Congresul Statelor Unite, Camera Comunelor și Camera Lorzilor, Camera Deputaților din Franța, Bundestagul, Dieta, giganticele ministere și servicii publice din multe țări, constituțiile și sistemele juridice — pe scurt, o mare parte din aparatul greoi și din ce în ce mai puțin maniabil al guvernărilor așa-zis reprezentative.

Această luptă politică nu se va opri, de altfel, la nivel național. În lunile și deceniile care vin, întreg „mecanismul juridic planetar” — dela Națiunile Unite,

la un capăt, pînă la consiliul municipal sau orășenesc, la celălalt — va fi confruntat cu o ofensivă tot mai impetuoasă, și în cele din urmă irezistibilă, pentru restructurare.

Toate aceste structuri vor trebui să fie fundamental transformate, nu pentru că ar fi în mod inerent rele, nici măcar pentru că sînt sub controlul cutărei clase sau al cutărui grup, ci pentru că sînt din ce în ce mai inapte să funcționeze, pentru că nu mai sînt corespunzătoare nevoilor unei lumi radical schimbate.

În această acțiune vor fi antrenați să participe multe milioane de oameni. Dacă această restructurare radicală întîmpină o rezistență rigidă, ea ar putea să ducă la vărsări de sînge. Cît de pașnic se va desfășura procesul acesta depinde, așadar, de o multitudine de factori — de cît de flexibile sau intransigente se vor dovedi elitele existente, de faptul dacă o prăbușire economică va accelera schimbarea, dacă vor apărea sau nu amenințări și intervenții militare din afară. Evident, riscurile sînt mari.

Dar a nu restructura instituțiile noastre politice comportă riscuri și mai mari, și cu cît vom începe mai curînd, cu atît mai mici vor fi primejdiile pentru noi toți.

Pentru a edifica noi sisteme de guvernare — iar aceasta s-ar putea să fie cea mai importantă sarcină politică a generației actuale — trebuie să dăm de o parte clișeele acumulate ale erei celui de Al Doilea Val. Și să regîndim viața politică prin prisma a trei principii-cheie.

Într-adevăr, acestea s-ar putea să constituie pietrele unghiulare ale sistemelor de guvernare de mîine, proprii erei celui de Al Treilea Val.

Puterea minorităților

Primul principiu, eretic, al guvernării de tipul celui de Al Treilea Val este acela al puterii minorităților. El pornește de la premisa că regula majorității, care a constituit fundamentul legitimității în era celui de Al Doilea Val, este din ce în ce mai desuetă. Nu majoritățile contează, ci minoritățile. Iar sistemele noastre politice trebuie să reflecte într-o măsură crescîndă acest fapt.

Tot Jefferson a fost cel care, dînd glas convingerilor generației sale revoluționare, a susținut că guvernele trebuie „să se conformeze într-un mod absolut deciziilor majorității”. Pe vremea aceea Statele Unite și Europa, aflate încă în zorii erei celui de Al Doilea Val, abia se angajau în lungul proces ce avea să le transforme în societăți industriale de masă. Principiul majorității corespundea perfect nevoilor acestei societăți.

În prezent, după cum am văzut, lăsăm industrialismul în urma noastră și devenim cu rapiditate o societate demasificată. În aceste condiții devine tot mai dificilă — adesea imposibilă — mobilizarea unei majorități sau chiar și a unei coaliții de guvernămînt. Așa se face că Italia, timp de șase luni, iar Olanda,

timp de cinci luni, au trăit fără nici un fel de guvern. În Statele Unite, spune politologul Walter Dean Bumham de la Massachusetts Institute of Technology, eu unul „nu văd o bază pentru vreo majoritate pozitivă asupra nici unei chestiuni”.

Elitele celui de Al Doilea Val au pretins întotdeauna că vorbesc în numele majorității, deoarece de ea depindea legitimitatea lor. Guvernul Statelor Unite a fost întotdeauna al poporului,... prin... și pentru popor”. D-1 Nixon a pretins că reprezintă „majoritatea tăcută” a Americii. Iar astăzi în Statele Unite intelectuali neoconservatori atacă revendicările minorităților recent activate cum sînt negrii, feministele sau *chicanos*, și pretind că vorbesc în numele intereselor marii majorități, solide și moderate, situate pe poziții de mijloc.

Retranșați în bastioanele marilor universități din nord-est și în laboratoarele de gîndire din Washington, pășind rareori prin locuri cum sînt Marietta, Ohio sau Salina, Kansas, neoconservatorii universitari par să-și reprezinte așa-numita „Middle America”, America de mijloc, ca pe o mare „masă” uniformă, nediferențiată, de antiintelectuali în salopetă și de gulere-albe din suburbii, toți mai mult sau mai puțin ignoranți. Adevărul e însă că aceste grupuri sînt mult mai puțin uniforme sau monocrome decît apar ele, de la distanță, în ochii unor intelectuali și politicieni. Consensul e la fel de greu de găsit în America de mijloc ca și aiurea; în cel mai bun caz va fi o majoritate oscilantă, intermitentă și limitată la un număr foarte mic de probleme. Nu cumva neoconservatorii își înfășoară politicile lor antiminoritare în vălul unei majorități imaginare, și nicidecum reale?

În locul unei societăți puternic stratificate, în care cîteva blocuri mari se aliază între ele spre a forma majoritatea, avem o societate configurativă — o societate în care mii de minorități, multe din ele temporare, se învîrtejesc și formează configurații noi, efemere, întrunind rareori un consens de 51 la sută asupra unor probleme majore. Irupția civilizației celui de Al Treilea Val slăbește, astfel, însăși legitimitatea multora din guvernele existente.

Ea pune în cauză și ideile noastre tradiționale despre relația dintre principiul majorității și justiția socială. Și aici, ca în atîtea alte privințe, sîntem martorii unei neașteptate cotituri istorice. Pe tot parcursul erei celui de Al Doilea Val lupta pentru principiul majorității a avut o semnificație umană și eliberatoare. Ea își păstrează și acum această semnificație în țările aflate încă în curs de industrializare, cum este Africa de Sud. În societățile celui de Al Doilea Val principiul majorității a însemnat aproape întotdeauna un plus de șansă pentru cei săraci. Fiindcă *săracii* erau majoritatea.

Acum însă, în țările zguduite de Al Treilea Val, deseori se întîmplă tocmai pe dos. Cei cu adevărat săraci nu mai sînt neapărat cei mai numeroși. În destul de multe țări ei au devenit — ca toată lumea — o minoritate. Și dacă nu va interveni vreun holocaust economic, așa vor rămîne.

De aceea, regula majorității nu numai că a încetat de a mai fi un principiu adecvat de legitimitate, dar nici nu mai are neapărat un sens umanizator și democratic în societățile ce pășesc în era celui de Al Treilea Val.

Ideologii celui de Al Doilea Val continuă să se plîngă de destrămarea societății de masă. În loc să vadă în această diversitate sporită un teren fertil pentru dezvoltarea umană, ei o atacă, numind-o „fragmentare” sau „balcanizare” și o pun pe seama „egoismului” minorităților. Această explicație vulgară pune efectul IQ locul cauzei. Pentru că activismul în creștere al minorităților nu este rezultatul unui puseu neașteptat al egoismului, ci este — între altele — un reflex al nevoilor unui nou sistem de producție a cărui existență însăși reclamă o societate mult mai variată, mai colorată, mai deschisă și mai diversă.

Faptul acesta are implicații enorme. Ne aflăm în fața alegerii: ori să ne opunem impulsului spre diversitate, într-un zadarnic efort de ariergardă menit să salveze instituțiile noastre politice moștenite de la Al Doilea Val, ori să acceptăm diversitatea și să schimbăm aceste instituții în consecință.

Prima din aceste două strategii nu poate fi pusă în aplicare decît cu mijloace totalitare și duce inevitabil la stagnare economică și culturală; cea de-a doua duce la evoluție socială și la democrația bazată pe minorități a secolului al XXI-lea.

Pentru a reclădi democrația în termenii celui de Al Treilea Val, trebuie să aruncăm peste bord ideea înfricoșătoare, dar falsă, că accentuarea diversității sporește tensiunea și conflictele în societate. S-ar putea ca lucrurile să stea tocmai pe dos. În societate conflictul e nu numai necesar, ci, între anumite limite, chiar dezirabil. Dacă însă o sută de inși doresc toți cu disperare un același inel de alamă, ei s-ar putea vedea siliți să se încaiere. În schimb, dacă fiecare din cei o sută urmărește un alt obiectiv, pentru ei va fi mult mai profitabil să negocieze, să coopereze și să formeze raporturi simbiotice, în prezența unor aranjamente sociale adecvate, diversitatea poate contribui la o civilizație pașnică și stabilă.

Lipsa unor instituții politice adecvate este cea care exacerbează astăzi în mod inutil conflictul dintre minorități, ducîndu-l pînă în pragul violenței. Lipsa unor asemenea instituții este cea care alimentează intransigența minorităților. Absența lor este cea care face din ce în ce mai grea întrunirea majorității.

Problemele de acest fel nu pot fi rezolvate prin înăbușirea dezacordurilor sau prin acuzații de egoism adresate minorităților (ca și cum elitele și experții lor nu și-ar avea și ei interesele lor proprii). Soluția stă în căutarea de noi aranjamente inventive, care să țină cont de diversitate și s-o legitimeze, de noi instituții care să fie sensibile la nevoile în rapidă schimbare ale unor minorități ce se modifică și se multiplică neîncetat.

Intrarea în scenă a unei civilizații demasificate ridică la suprafață întrebări profunde, tulburătoare cu privire la viitorul principiului majorității și la

întreg sistemul mecanic de exprimare a preferințelor prin vot. Poate că într-o bună zi votul și căutarea de majorități le vor apărea istoricilor de mâine ca un fel de ritual arhaic practicat de niște primitivi într-ale comunicațiilor. Astăzi, însă, trăind într-o lume plină de primejdii, nu ne putem permite să delegăm nimănui o putere totală, nu putem să renunțăm nici măcar la modesta influență pe care o exercită poporul în sistemele bazate pe principiul majorității și nici nu putem îngădui unor minorități infime să ia decizii de mare anvergură care ar tiraniza alte minorități.

Iată de ce trebuie să revizuim în mod hotărât metodele rudimentare ale celui de Al Doilea

Val cu ajutorul cărora umblăm după o majoritate nesigură. Avem nevoie de abordări noi, orientate spre o democrație a minorităților, de metode ce au drept scop relevarea deosebirilor, și nu disimularea lor cu ajutorul unor majorități forțate sau contrafăcute, bazate pe limitarea drepturilor electorale, pe formulări sofistice ale problemelor sau pe proceduri electorale trucate. Într-un cuvânt, trebuie să modernizăm întregul sistem, astfel încât să întărim rolul diferitelor minorități, permițându-le totodată să formeze majorități.

Aceasta va necesita însă schimbări radicale în multe din structurile noastre politice, începând cu însuși simbolul democrației, care este urna de vot.

În societățile celui de Al Doilea Val, scrutinul în vederea determinării voinței populare a reprezentat o importantă sursă de feedback pentru elitele conducătoare. Când dintr-un motiv sau altul situația devenea intolerabilă pentru majoritate și 51 la sută din alegători își exprimau nemulțumirea, elitele puteau, cel puțin, să schimbe partidele, să modifice politica sau să procedeze la vreo altă ajustare.

Numai că principiul acesta al majorității de 51 la sută a fost, chiar și în situația masificată de ieri, un instrument prea grosier, pur cantitativ. Determinarea prin scrutin a majorității nu ne spune nimic despre calitatea opiniilor împărtășite de alegători. Ea ne poate spune câți oameni, la un moment dat, doresc un anumit lucru, nu însă și cu câtă intensitate. Și mai cu seamă, ea nu ne spune nimic cu privire la ce anume ar fi ei dispuși să cedeze în schimbul acestui lucru ;or, aceasta este o informație de importanță crucială într-o societate alcătuită din multe minorități.

Tot așa, ea nu ne semnalează situațiile posibile când o minoritate se simte atît de amenințată sau acordă o importanță atît de mare unei anumite chestiuni, încît punctul său de vedere trebuie să beneficieze de o pondere aparte.

Într-o societate de masă aceste binecunoscute slăbiciuni ale regulii majoritare erau tolerate, pentru că, între altele, cele mai multe minorități erau lipsite de puterea strategică de a disloca sistemul. Lucrurile însă nu mai stau așa în societatea de astăzi, mai fin ramificată, în care toți sîntem membri ai unor grupuri minoritare.

Pentru societatea demasificată a celui de Al Treilea Val sistemele de feedback din trecutul industrial sînt prea grosiere. Va trebui, de aceea, să folosim într-un mod radical nou consultarea electorală și referendumul.

În locul votului schematic prin „da” sau „nu”, ar fi important să identificăm posibilitățile de negociere prin întrebări ca: „Dacă renunț la poziția mea în problema avortului, consimți și tu să renunți la poziția ta în problema cheltuielilor pentru apărare sau a energiei nucleare?” sau „Ce-mi oferi în schimb, dacă consimt pentru anul viitor la o mică majorare a impozitului asupra veniturilor mele personale, ce ar urma să fie alocată pentru finanțarea proiectului tău?”

În lumea spre care ne îndreptăm vertiginos, cu bogatele ei tehnologii de comunicație, există modalități multiple ca oamenii să exprime astfel de poziții fără a trebui să intre vreodată într-o cabină de vot. Și, după cum vom vedea îndată, există și modalități de a introduce aceste puncte de vedere în procesul de adoptare a deciziilor politice.

Am putea de asemenea să dorim o revizuire a legislației noastre electorale, în sensul eliminării acelor trăsături ale ei care dezavantajează minoritățile. Lucrul acesta poate fi făcut în mai multe feluri. O metodă cu totul tradițională ar consta în adoptarea unei variante de vot cumulativ, de felul celei folosite actualmente de numeroase corporații spre a ocroti drepturile acționarilor minoritari. Metodele de acest gen permit votanților să-și exprime nu numai preferințele, ci și intensitatea și ordinea de prioritate între opțiunile lor.

E aproape sigur că va trebui să abandonăm actualul sistem perimat al partidelor, care a fost conceput pentru o lume în schimbare lentă, cu mișcări de masă și cu o piață de masă, și să inventăm partide temporare modulare, adaptate configurațiilor schimbătoare ale minorităților, partide cu existență intermitentă de care are nevoie viitorul.

Poate că va trebui să desemnăm „diplomați” sau „ambasadori” care să facă oficiul de mediatori nu între țări, ci între minoritățile dinăuntrul fiecărei țări. Poate că va trebui să creăm instituții cvasipolitice care să sprijine minoritățile — profesionale, etnice, sexuale, regionale, recreaționale sau religioase — în înjghebarea și desfacerea mai rapidă și mai lesnicioasă a alianțelor.

De pildă, s-ar putea dovedi necesară crearea de foruri unde să se întâlnească — prin rotație sau eventual chiar pe o bază aleatorie — diferite minorități pentru a dezbate diferite probleme, a negocia acorduri și a rezolva dispute. Dacă medici, motocicliști, programatori de calculatoare, adventiști de ziua a șaptea sau „panterele sure” s-ar întâlni astfel, asistați de mediatori exersați în clarificarea problemelor, stabilirea priorităților și soluționarea disputelor, s-ar putea forma pe această cale alianțe surprinzătoare și constructive.

Ar deveni posibilă astfel, cel puțin, formularea explicită a dezacordurilor și căutarea unei baze pentru negocieri politice. Astfel de măsuri nu vor elimina (și nici nu ar trebui să elimine) toate conflictele. Dar ele pot să ridice confruntarea socială și politică la un nivel mai inteligent, potențial constructiv, îndeosebi dacă vor fi legate de formularea unor obiective pe termen lung.

Însăși complexitatea problemelor oferă în prezent, prin firea lucrurilor, o mai mare varietate de puncte negociabile. Sistemul politic nu este însă structurat în așa fel încât să pună în valoare această situație. Posibilitățile de a încheia alianțe și acorduri rămân nesesizate, ceea ce duce la o creștere inutilă a tensiunilor dintre grupuri, supunând totodată instituțiile politice existente la presiuni și solicitări și mai mari.

În sfârșit, s-ar putea simți nevoia de a oferi minorităților posibilitatea să reglementeze singure o mai mare parte din propriile lor treburi și de a le încuraja să formuleze obiective de perspectivă. Am putea, de pildă, să-i ajutăm pe locuitorii unui cartier, pe componenții unei subculturi determinate sau ai unui grup etnic în a-și institui propriile lor tribunale pentru tineri, sub supravegherea statului, în a-și disciplina singure tinerii, în loc să se bazeze pe aparatul de stat. Astfel de instituții ar contribui la edificarea comunității și a identității, la întărirea legalității și ordinii, scutind totodată organismele guvernamentale supraîncărcate de o serie de activități.

S-ar putea dovedi necesar, însă, să mergem și mult mai departe, dincolo de cadrul unor astfel de măsuri cu caracter reformativ. Pentru a întări reprezentarea minorităților într-un sistem politic conceput pentru o societate demasificată, am putea proceda în alegerea a cel puțin unora din mandatarii noștri după cel mai vechi procedeu cunoscut în istorie: prin tragere la sorți. Unii au și sugerat în mod serios ca în viitor membrii corpurilor legislative să fie aleși așa cum alegem în prezent membrii juriilor sau pe cei care urmează să satisfacă serviciul militar.

Theodore Becker, profesor de drept și științe politice la Universitatea din Hawaii, pune întrebarea: „De ce hotărâri importante, de viață și de moarte, pot fi luate de cetățeni în calitate de... membri ai juriilor, în timp ce altele, privitoare la sumele de bani ce urmează a fi cheltuite pentru creșe sau pentru apărare sînt rezervate pentru «reprezentanții» lor?”

Acuzînd sistemul politic existent că dezavantajează în mod sistematic minoritățile, Becker, care este o autoritate în materie de drept constituțional, ne reamintește că în timp ce populația de culoare reprezintă circa 20 la sută din totalul populației S.U.A., ea deținea (în 1976) numai 4 la sută din locuri în Camera Reprezentanților și numai 1 la sută în Senat. Femeile, care reprezintă peste 50 la sută din populație, dețin numai 4 la sută din locuri în Cameră — și nici unul în Senat. Populația săracă, tinerii, oamenii inteligenți dar necultivați și multe alte grupuri sînt într-o asemenea situație dezavantajată. Și aceasta se întîmplă nu numai în Statele Unite. În Bundestag numai 7 la sută din locuri sînt

ocupate de femei, astfel de disproporții înregistrându-se și în multe alte țări. Distorsiuni atât de flagrante nu pot să nu tocească sensibilitatea sistemului la nevoile grupurilor insuficient reprezentate.

Să-1 cităm din nou pe Becker: „Ar trebui ca între 50 și 60 la sută din membrii Congresului american să fie aleși în mod aleatoriu din rândul cetățenilor, cam în felul în care sînt desemnați să satisfacă serviciul militar atunci cînd se consideră că sînt necesari”. Chiar dacă la început această sugestie ne contrariază, ea ne obligă să ne punem în mod serios întrebarea dacă niște reprezentanți aleși printr-o procedură aleatorie ar lucra (sau ar putea să lucreze) într-adevăr mai prost decît cei aleși prin metodele actuale.

Dacă dăm pentru o clipă frîu liber imaginației, ne pot veni în minte multe alte idei surprinzătoare. Într-adevăr, dispunem acum de tehnicile necesare pentru a alege eșantioane incomparabil mai reprezentative decît au făcut-o vreodată sistemul de desemnare a juraților sau cel al recrutării, cu excluderile lor preferențiale. Am putea chiar să constituim în viitor un congres sau un parlament și mai novator, și să facem lucrul acesta, oricît de paradoxal ar putea să pară, îndepărtîndu-ne mai puțin de tradiție.

Nu-i nevoie să alcătuim un grup de oameni prin tragere la sorți și să-i transportăm literalmente la Washington, Londra, Bonn, Paris sau Moscova. Dacă vrem, putem să-i păstrăm pe reprezentanții noștri aleși, atribuindu-le însă numai jumătate din voturi în legătură cu orice decizie, și rezervînd cealaltă jumătate pentru un eșantion aleatoriu al publicului.

Folosind computere, mijloace moderne de telecomunicații și metode de sondaj, este ușor în prezent nu numai să constituim un eșantion reprezentativ din rândul publicului, ci să-1 și actualizăm de la o zi la alta și să-i furnizăm informații de ultimă oră asupra problemelor la ordinea zilei. Cînd e nevoie de o lege, întreg efectivul de reprezentanți aleși după procedura tradițională, întrunindu-se în modul tradițional sub cupola Capitoliului sau la Westminster, la Bundeshaus sau în clădirea Dietei, ar putea să delibereze și să discute, să amendeze sau să redacteze textul respectiv. Cînd sosește însă momentul deciziei, reprezentanților aleși le-ar reveni numai 50 la sută din voturi, în timp ce restul de 50 la sută ar urma să fie date și transmise cu mijloace electronice de către componenții eșantionului aleatoriu curent, care nu se află în capitală, ci dispersați geografic pe la casele sau birourile lor.

Un asemenea sistem nu numai că ar asigura o reprezentare mai adecvată decît a făcut-o vreodată vreunul din guvernele „reprezentative”, ci ar da pe deasupra și o lovitură zdrobitoare grupurilor de presiune și acelor *lobbies*⁵² care infestază coridoarele majorității parlamentelor. Aceștia ar fi puși atunci în situația de a influența cu metodele lor întregul popor, și nu doar cîtiva aleși.

---

⁵² lobby — grup de persoane care caută să influențeze pe membrii Congresului în favoarea (sau contra) unor măsuri legislative. — Nota trad.

Mergînd și mai departe, am putea concepe un sistem în care cetățenii dintr-o circumscripție electorală aleg nu un singur individ ca „reprezentant” al lor, ci un eșantion aleatoriu al populației. Acest eșantion ar putea să-și exercite direct mandatul în Congres — ca și cum ar fi o singură persoană — opiniile membrilor săi fiind transformate statistic în voturi. Sau ar putea să aleagă, la rîndul său, un singur individ care să fie „reprezentantul” *său*, instruit de eșantion cum să voteze. Sau...

Permutațiile pe care le îngăduie noile tehnologii de comunicație sînt nelimitate și fantastice. Odată ce recunoaștem că instituțiile și constituțiile noastre actuale sînt perimate și începem să căutăm alternative, dintr-o dată ni se deschid în față tot felul de opțiuni politice ce n-ar fi fost cu putință nicicînd în trecut. Pentru a putea să guvernăm societățile ce se avîntă impetuos spre secolul al XXI-lea, trebuie cel puțin să luăm în considerare tehnologiile și mijloacele conceptuale pe care ni le pune la dispoziție secolul al XX-lea.

Importante nu sînt însă aceste sugestii concrete ca atare; prin străduințe comune, putem găsi fără îndoială idei mult mai bune, mai ușor de realizat, mai puțin drastice. Importantă este direcția de ansamblu pe care vom alege să mergem. Ne vom angaja oare într-o luptă lipsită de șanse pentru suprimarea sau înăbușirea minorităților ce se înfiripă astăzi, sau vom restructura sistemele noastre politice pentru a le pune în concordanță cu noua diversitate? Vom folosi în continuare instrumentele rudimentare, „greoaie” ale sistemelor politice ale celui de Al Doilea Val, ori vom concepe instrumente noi și sensibile pentru o democrație a viitorului bazată pe minorități?

Cred că pe măsură ce Al Treilea Val demasifică societatea de masă a celui de Al Doilea Val, presiunile sale ne vor impune cea de-a doua cale. Căci dacă politica a fost „pre-majoritară” în timpul Primului Val și „majoritară” în timpul celui de Al Doilea Val, probabil că mîine va fi „mini-majoritară” — o fuziune între principiul majorității și puterea minorităților.

Democrația semidirectă

Cel de-al doilea pilon al sistemului politic de mîine va trebui să fie principiul „democrației semidirecte”, constînd într-o reducere a dependenței față de reprezentanți și o creștere corespunzătoare a autoreprezentării. Democrația semidirectă este o mixtură a celor două modalități de reprezentare.

Destrămarea consensului, după cum am văzut deja, golește de conținut însuși conceptul de reprezentare. Dacă între alegători nu există un acord, atunci pe cine „reprezintă”, la drept vorbind, reprezentantul? Totodată, legiuitorii au ajuns să se bizuie din ce în ce mai mult, în elaborarea legilor, pe personalul tehnic și pe experți din afară. E un fapt notoriu slăbiciunea parlamentarilor britanici față de birocrăția de la Whitehall; din cauză că

Parlamentul nu dispune de un personal de specialitate corespunzător, se produce un transfer crescând al puterii dinspre el spre aparatul guvernamental neeligibil.

Pentru a contrabalansa influența birocrăției executive, Congresul Statelor Unite și-a creat o birocrăție a sa proprie — un oficiu pentru buget, unul pentru omologarea tehnologiilor și alte organe și servicii anexe — ceea ce a făcut ca efectivul personalului de specialitate al Congresului să crească în ultimul deceniu de la 10 700 la 18 400. În felul acesta însă nu s-a operat decât o deplasare a problemei din afara clădirii Congresului înăuntru. Reprezentanții noștri aleși știu din ce în ce mai puțin despre miile de măsuri asupra cărora trebuie să decidă, fiind nevoiți, de aceea, să se bazeze din ce în ce mai mult pe judecata altora. Ei au ajuns să nu se mai reprezinte nici măcar pe ei înșiși.

Parlamentele, congresele sau adunările naționale erau locuri în care, teoretic vorbind, puteau fi împăcate între ele punctele de vedere ale minorităților rivale. „Reprezentanții” acestora puteau negocia compromisuri în numele lor. Dar cu instrumentele politice îmbătrânite și uzate existente astăzi, nici un legiuitor nu poate nici măcar să cunoască puzderia de grupulețe pe care nominal le reprezintă, darmite să mijlocească sau să negocieze eficient în numele lor. Și cu cât sînt mai supraîncărcate Congresul american, Bundestagul vest-german sau Stortingul norvegian, cu atît situația devine mai proastă.

Așa se explică intransigența pe care o manifestă grupurile de presiune politice formate în jurul cîte unei probleme. Dat fiind că posibilitățile de examinare amănunțită și de reconciliere prin intermediul Congresului sau al altor instituții, parlamentare sînt limitate, revendicările lor nu mai pot fi îndeplinite prin negocieri. Cu aceasta eșuează și teoria guvernului reprezentativ ca ultim mediator.

Falimentul mecanismului de negociere, blocajul decizional, paralizia tot mai avansată a instituțiilor reprezentative înseamnă, pe termen lung, că multe din deciziile pe care le adoptă în prezent un număr mic de pseudoreprezentanți ar trebui, poate, deplasate treptat spre însuși corpul electoral. Dacă negociatorii aleși de noi nu izbutesc să realizeze acorduri în numele nostru, nu ne rămîne decât să negociem singuri. Pentru aceasta însă avem nevoie de noi instituții, precum și de modalități de lucru noi.

Revoluționarii celui de Al Doilea Val care au inventat instituțiile reprezentative de astăzi erau conștienți de posibilitățile democrației directe, ca o alternativă față de cea reprezentativă. Elemente ale democrației directe existau în Constituția revoluționară franceză de la 1793. Revoluționarii americani știau totul despre sistemul comunal din Noua Anglie și despre formarea consensului organic la scară mică. Mai tîrziu, în Europa, Marx și discipolii săi au invocat Comuna din Paris ca pe un model de participare cetățenească la elaborarea și aplicarea legilor. Erau însă la fel de bine

cunoscute neajunsurile și limitele democrației directe — și ele au cântărit mai greu pe vremea aceea.

„Față de această inovație s-au formulat în *The Federalist* două obiecții — scriu McCauley, Rood și Johnson, autorii unei propuneri de plebiscit național în Statele Unite. Întîi, democrația directă nu permitea să fie înfrîinate și temperate reacțiile momentane și emoționale ale publicului. Iar în al doilea rînd, comunicațiile de atunci nu puteau asigura funcționarea sa”.

Acestea sînt probleme reale. Cum ar fi reacționat, de pildă, la mijlocul deceniului al șaptelea, un public american frustrat și înfierbîntat, dacă ar fi fost consultat asupra eventualității lansării unei bombe nucleare asupra Hanoiului? Sau publicul vest-german, furios pe teroriștii grupului Baader-Meinhof, față de propunerea de a se înființa lagăre în care să fie închiși „simpatizanții”? Ce s-ar fi întîmplat dacă în Canada s-ar fi ținut un plebiscit asupra Quebecului, la o săptămîină după ce René Lévesque a luat puterea? Se consideră că reprezentanții aleși sînt mai puțin influențați de emoții decît publicul și mai capabili de o judecată rece.

Există, totuși, diferite mijloace de a depăși problema hiperemotivității publicului — de pildă, obligativitatea unei perioade de reflecție sau a unui al doilea vot, înaintea punerii în aplicare a unor decizii de însemnătate majoră adoptate prin referendum sau prin alte forme ale democrației directe.

Ne-am putea inspira, bunăoară, din felul inteligent în care au procedat suedezii pe la mijlocul anilor '70, cînd guvernul a făcut apel la cetățeni să participe la formularea unei politici naționale în domeniul energiei. Ținînd seamă de faptul că în majoritatea lor cetățenii nu posedă cunoștințe tehnice adecvate cu privire la diferitele opțiuni energetice, de la energia solară sau nucleară, pînă la cea geotermală, autoritățile au inițiat un curs de informare cu o durată de zece ore, invitînd pe fiecare suedez care a frecventat acest curs sau altul similar să facă recomandări exprese guvernului.

În paralel, sindicatele, centrele de învățămînt pentru adulți și partidele politice de cele mai diferite orientări au organizat cursuri proprii cu aceeași durată. S-a sperat că vor participa la cursuri circa 10 000 de cetățeni. Spre surprinderea generală, între 70 000 și 80 000 de suedezi s-au angajat în dezbateri, purtate în locuințe sau săli publice, ceea ce, la scara S.U.A., înseamnă echivalentul a circa 2 000 000 de cetățeni ce s-ar strădui să gîndească împreună despre o problemă de interes național. Sisteme similare ar putea fi folosite pentru a înlătura obiecțiile legate de „hiperemotivitatea” publicului în cazul consultării prin referendum sau al altor forme de democrație directă.

Și cealaltă obiecție poate fi înlăturată. Într-adevăr, limitările de altădată în ce privește mecanismele de comunicare nu mai stau azi în calea lărgirii democrației directe. Progresele spectaculoase din domeniul tehnologiei

comunicațiilor deschid în prezent, pentru prima dată, un uimitor evantai de posibilități pentru participarea directă a cetățenilor la decizii politică.

Nu demult am avut plăcerea să asist în orașul Columbus, Ohio, la un eveniment istoric — prima „deliberare municipală electronică” din lume, cu ajutorul sistemului de televiziune prin cablu Qube. Folosind acest sistem de comunicații interactiv, locuitorii unei mici suburbii din Columbus au putut lua efectiv parte, pe cale electronică, la o întrunire politică a comisiei lor locale de planificare. Cetățenii puteau, din casele lor, prin apăsare pe un buton, să voteze instantaneu asupra unor propuneri privitoare la chestiuni practice cum sînt zonarea urbană, regulamentele imobiliare și proiectul de construire a unei autostrăzi. Ei aveau posibilitatea nu numai de a vota prin „da” sau „nu”, ci și de a participa la discuție și de a-și expune punctul de vedere pe calea undelor. Ba puteau chiar, apăsînd pe buton, să spună celui ce prezida ședința cînd să treacă la următorul punct al ordinei de zi.

Avem aici un prim indiciu, încă foarte rudimentar, despre posibilitățile ce vor exista mîine pentru democrația directă. Folosind computere perfecționate, sateliți, telefoane, televiziunea prin cablu, tehnicile de sondaj și alte instrumente, cetățenii, bine informați, ar putea, pentru prima dată în istorie, să înceapă să adopte singuri multe din deciziile politice care îi privesc.

Problema nu trebuie pusă sub formă unei alternative între democrația directă și cea indirectă, între autoreprezentare și reprezentarea prin alții. Fiindcă fiecare din cele două sisteme își are avantajele sale, și există modalități creatoare, deocamdată prea puțin puse în valoare, de a îmbina participarea directă a cetățenilor cu „reprezentarea”, astfel încît să rezulte un nou sistem, de democrație semidirectă.

Am putea hotărî, de pildă, să ținem un referendum asupra unei probleme controversate cum este dezvoltarea nucleară, așa cum au făcut deja California și Austria. Dar în loc să lăsăm ca participanții la vot să tranșeze direct, am putea prefera, totuși, ca un organ reprezentativ — Congresul, de pildă — să dezbată și să adopte decizia finală.

În această ipoteză, dacă publicul ar vota pentru dezvoltarea nucleară, ar urma să se atribuie un anumit „mănunchi” de voturi, dinainte fixat, susținătorilor dezvoltării nucleare din Congres. Pe baza reacției publicului, ei ar primi astfel, chiar în Congres, un „avans” ce ar putea merge între 10 și 25 la sută, în funcție de ponderea pe care au avut-o voturile „pro” în cadrul plebiscitului. În felul acesta, dezideratele cetățenilor nu ar fi traduse în fapt în mod direct, dar ar avea o anumită pondere specifică. Aceasta ar fi o variantă a propunerii de plebiscit național pe care am menționat-o ceva mai înainte.

S-ar putea inventa și multe alte aranjamente, în sensul îmbinării democrației directe cu cea indirectă. În prezent, deputații din Congresul S.U.A. și din majoritatea celorlalte parlamente sau adunări naționale își creează diverse comitete specializate. Pentru cetățeni nu există însă nici o modalitate

de a-i obliga pe legiuitori să creeze un comitet menit să se ocupe de o problemă neglijată sau foarte controversată. De ce nu li s-ar oferi alegătorilor posibilitatea ca în mod direct, prin petiție, să oblige un corp legislativ să instituie comitete pe probleme considerate importante de către opinia publică, și nu de către legiuitori ?

Insist atîta pe aceste propuneri „exorbitante” nu pentru că aş adera fără ezitare la ele, ci doar pentru a sublinia o idee mai generală: există modalități eficiente de a deschide și democratiza un sistem care este în prezent aproape falimentar și în care puține grupuri sînt reprezentate adecvat, sau poate nici unul. Trebuie însă să începem să gîndim eliberîndu-ne de stereotipurile ultimilor 300 de ani. Problemele noastre nu mai pot fi rezolvate cu ajutorul ideologiilor, modelelor sau structurilor moștenite din trecut, de la Al Doilea Val.

Dat fiind că nu putem fi siguri de toate implicațiile unor astfel de propuneri noi, acestea se cer experimentate cu grijă într-un cadru mai restrîns, înainte de a le aplica pe scară largă. Orice impresie ne-ar face însă o sugestie sau alta, vechile obiecții împotriva democrației directe slăbesc exact în momentul cînd obiecțiile la adresa democrației reprezentative devin mai puternice. Oricît de primejdioasă sau chiar bizară ar putea să le pară unora, democrația semidirectă este un principiu moderat care ne poate ajuta în conceperea unor instituții noi și eficiente pentru viitor.

Împărțirea deciziei

O deschidere mai largă a sistemului față de puterea minorităților și crearea de posibilități ca cetățenii să joace un rol mai direct în propria lor guvernare sînt deopotrivă necesare. Nu sînt însă și suficiente. Cel de-al treilea principiu vital al vieții politice de mîine urmărește desfacerea blocajului decizional și o distribuire adecvată a competențelor în acest domeniu. În aceasta rezidă antidotul pentru paralizia politică, și nu în simple remanieri ale echipelor guvernamentale. Numesc acest al treilea principiu „împărțirea deciziei”.

Unele probleme nu pot fi rezolvate la nivel local. Altele nu pot fi rezolvate la nivel național. Unele necesită acțiuni simultane la mai multe niveluri. Dealtfel, locul potrivit pentru rezolvarea unei probleme nu este fix. El se schimbă în timp.

Pentru a pune capăt actualului blocaj decizional rezultat din supraîmpovărarea instituțională, se impune să împărțim deciziile și să le redistribuim — să asigurăm o participare mai largă la adoptarea lor și să schimbăm locul în care urmează a fi luate diferitele decizii, în funcție de problemele ce se cer rezolvate.

Mecanismele politice actuale violează în mod flagrant acest principiu. Problemele s-au schimbat, iar puterea de decizie nu. Astfel, prea multe decizii

sînt concentrate încă la nivel național, unde și arhitectura instituțională este cea mai elaborată. În schimb, nu se adoptă suficiente decizii la nivel transnațional, iar structurile de care este nevoie aici sînt radical subdezvoltate. Tot așa, prea puține decizii sînt lăsate pe seama nivelelor subnaționale — a regiunilor, a statelor (membre ale S.U.A. — *Nota trad.*), a provinciilor și localităților, ca și pe seama grupărilor sociale negeografice.

După cum am văzut mai înainte, multe din problemele care dau bătaie de cap guvernelor naționale depășesc, pur și simplu, puterile lor. Sînt probleme de prea mare anvergură față de ceea ce poate face orice guvern în parte. Se impune, deci, să inventăm neîntîrziat la nivel transnațional noi instituții, ingenios concepute, cărora să le poată fi transferate numeroase decizii. Nu putem spera, de pildă, să facem față numai cu ajutorul legislației naționale redutabilei puteri a corporației transnaționale — devenită ea însăși un rival al statului național. Se impune să instituim noi mecanisme transnaționale și, dacă se va dovedi necesar, coduri de conduită pentru corporații la scară planetară.

Să luăm problema corupției. Companiile americane care lucrează cu străinătatea sînt grav handicapate de legile S.U.A. împotriva mitei, dat fiind că alte guverne permit, ba chiar încurajează pe producătorii lor să-i mituiască pe clienții din străinătate. Tot așa, companiile multinaționale atașate unei politici de protejare a mediului natural vor avea de făcut față concurenței neloiale a altor firme atîta timp cît nu va exista o infrastructură adecvată la nivel transnațional.

Avem nevoie de stocuri alimentare transnaționale și de organisme transnaționale pentru acordarea asistenței de urgență în cazul unor calamități naturale. Avem nevoie de agenții mondiale însărcinate să prevadă din timp recoltele proaste, să atenueze oscilațiile mari de prețuri la resursele de bază și să controleze răspîndirea galopantă a vînzărilor de armament. Avem nevoie de consorții și de echipe de organizații neguvernamentale pentru abordarea diverselor probleme de interes mondial.

Avem nevoie de agenții mult mai eficace decît cele actuale pentru reglarea proceselor monetare. F.M.I., Banca Mondială, N.A.T.O. și alte instituții de acest fel vor trebui radical transformate, ori înlocuite cu altele. Va trebui să inventăm organisme noi pentru valorificarea pe scară cît mai largă a avantajelor tehnologiei și pentru limitarea efectelor ei nefaste. Trebuie să ne grăbim cu edificarea unor puternice agenții transnaționale pentru reglementarea exploatării spațiului extraterestru și a oceanelor. Osificata și birocratizata O.N.U. va trebui restructurată de jos pînă sus.

Noi sîntem în prezent la fel de primitivi și de subdezvoltați politic la nivel transnațional cum eram la nivel național acum 300 de ani, cînd a început revoluția industrială. Transferînd „în sus” anumite decizii ce țin în prezent de preocupările statului național, nu numai că oferim acestuia posibilitatea de a acționa cu mai multă eficiență la nivelul unde se situează problemele noastre

cele mai explozive, ci reducem în același timp povara decizională ce apasă asupra acestui centru suprasolicitat. Împărțirea deciziei este un lucru esențial.

Deplasarea unor decizii în sus nu rezolvă însă totul. Este la fel de clar că o însemnată parte a procesului decizional trebuie mutată dinspre centru în jos.

Nici când e vorba de împărțirea deciziei nu trebuie acționat după principiul „ori-ori”. Nu este vorba de a opune în mod absolut centralizării descentralizarea, ci de a redistribui în mod rațional povara decizională în cadrul unui sistem care pînă acum a favorizat pînă într-atît centralizarea, încît noile fluxuri informaționale au ajuns să covîrșească forurile de decizie.

Descentralizarea politică nu constituie o cheazășie a democrației. Pot să apară și la nivel local tiranii odioase. Viața politică locală este deseori mai coruptă decît cea la nivel național. Și apoi nu trebuie uitat că nu o dată ceea ce se cheamă descentralizare — de pildă, reorganizarea efectuată de administrația Nixon — este de fapt o pseudodescentralizare.

Cu toate aceste rezerve, însă, trebuie spus că multe guverne nu vor putea restabili sensul, ordinea și „eficiența” în conducere fără o diminuare substanțială a prerogativelor puterii centrale. Trebuie să împărțim povara decizională și să deplasăm în jos o bună parte a ei.

Trebuie să facem aceasta nu pentru că anumiți anarhiști romantici cer o revenire la „democrația rurală” sau din pricina furiei unor contribuabili bogați care cer reducerea asistenței sociale pentru cei săraci. Ci pentru că nici o structură politică — chiar fiind echipată cu o baterie de computere IBM-370 — nu poate manipula decît o anumită cantitate de informație, și nu mai multă, poate produce numai o anumită cantitate de decizii — și de o anumită calitate —, iar implozia decizională a împins în prezent guvernele dincolo de acest punct-limită.

Un alt aspect îl constituie necesitatea corelării instituțiilor guvernamentale cu structura economiei, cu sistemul informațional și cu alte componente ale civilizației. Asistăm în prezent la o descentralizare profundă, deși prea puțin remarcată de economiștii tradiționali, a producției și activității economice. Se prea poate, chiar, ca actualmente economia națională să nu mai fie cadrul fundamental al acesteia.

După cum am evidențiat deja, asistăm la apariția în cadrul economiei naționale a unor subeconomii regionale foarte mari și din ce în ce mai închegate. Aceste subeconomii sînt din ce în ce mai diferite unele de altele, tot așa fiind și problemele cu care se confruntă. În timp ce una suferă de șomaj, alta s-ar putea să ducă lipsă de forță de muncă. În Belgia, regiunea valonă protestează împotriva deplasării industriei spre Flandra. În S.U.A., statele din zona Munților Stîncoși refuză să devină „colonii energetice” ale coastei de vest.

Orientările uniforme de politică economică fabricate la Washington, Paris sau Bonn au repercusiuni radical diferite asupra acestor subeconomii. O aceeași politică economică națională poate fi avantajoasă pentru o regiune sau

ramură industrială, aducînd însă prejudicii altora. Din acest motiv se impune descentralizarea unei bune părți a politicii economice.

Corporațiile, în ceea ce le privește, depun eforturi nu numai pe linia descentralizării interne (după cum o atestă o întrunire recentă a 280 de cadre superioare de la General Motors, care au discutat timp de două zile cum să sfărîme structurile birocratice și să transfere mai multe decizii din centru spre periferie), ci și pe aceea descentralizării geografice. Business Week vorbește despre o „deplasare geografică a economiei S.U.A., pe măsură ce tot mai multe companii construiesc uzine și implantează birouri în regiuni mai puțin accesibile ale țării”.

Toate acestea reflectă, în parte, o schimbare gigantică a fluxurilor de informații în cadrul societății. După cum am arătat în cele de mai sus, odată cu declinul puterii rețelelor centrale, are loc o descentralizare accentuată a comunicațiilor. Asistăm la o proliferare amețitoare a televiziunii prin cablu, a utilizării casetelor magnetice, a calculatoarelor și a sistemelor private de transmitere electronică a mesajelor, toate mergînd în direcția descentralizării.

Nu este posibil ca o societate să-și descentralizeze activitatea economică, comunicațiile și multe alte procese cruciale, fără a fi silită, mai devreme sau mai târziu, să descentralizeze și decizia guvernamentală.

Aceasta nu se poate realiza prin reajustări superficiale ale instituțiilor politice existente, ci implică ample bătălii pentru controlul bugetelor, impozitelor, pămîntului, energiei și altor resurse. Împărțirea deciziei nu se va produce ușor, dar este absolut inevitabilă în toate țările hipercentralizate.

Am examinat pînă aici împărțirea deciziei ca pe un mijloc de depășire a blocajului politic, de dezghețare a sistemului politic astfel încît acesta să poată funcționa din nou. Ea are însă multe alte aspecte, mai greu sesizabile. Fiindcă aplicarea acestui principiu ar avea ca efect nu numai o reducere a poverii decizionale ce apasă asupra guvernelor naționale. Ea va schimba în mod fundamental însăși structura elitelor, adaptînd-o la nevoile civilizației care se naște.

Lărgirea elitelor

Conceptul de „povară decizională” este de importanță crucială pentru înțelegerea democrației. Orice societate, pentru a putea să funcționeze, are nevoie de o anumită cantitate de decizii politice și de o anumită calitate a lor. Putem spune chiar că fiecare societate își are o structură decizională proprie și unică. Cu cît este mai mare numărul deciziilor necesare pentru conducerea unei societăți și cu cît este mai mare varietatea, frecvența și complexitatea acestora, cu atît este mai grea „povara” deciziei politice pe care această societate o poartă. De felul în care este distribuită această povară depinde în mod fundamental nivelul democrației în societate.

În societățile preindustriale, unde diviziunea muncii era rudimentară, iar schimbarea lentă, cantitatea deciziilor politice sau administrative necesare pentru ca mecanismul să funcționeze era minimă. Povara decizională era mică. O elită conducătoare minusculă, semieducată și nespecializată putea să asigure mai mult sau mai puțin funcționarea mecanismului fără ajutor de jos, purtînd singură întreaga povară decizională.

Ceea ce noi numim astăzi democrație n-a apărut decît atunci cînd povara decizională a crescut brusc, depășind capacitatea vechii elite de a-i face față. Sosirea celui de Al Doilea Val, care a adus cu sine expansiunea pieței, adîncirea diviziunii muncii și saltul la un nivel mult mai ridicat de complexitate a vieții sociale, a provocat la timpul său o implozie decizională de același fel ca aceea pe care o determină astăzi Al Treilea Val.

Ca urmare a acestui fapt, vechile grupuri conducătoare nu au mai avut capacitatea de a decide singure, ceea ce a impus recrutarea de noi elite și subelite pentru a se putea face față poverii decizionale. În acest scop au trebuit să fie inventate instituții politice noi, revoluționare.

Pe măsură ce societatea industrială s-a dezvoltat, devenind din ce în ce mai complexă, elitele ei integratoare, „tehnicienii puterii” au fost nevoiți, la rîndul lor, să atragă neîncetat sînge proaspăt care să-i ajute să se descurce cu povara decizională în creștere. Procesul acesta invizibil dar inexorabil a fost cel care a împins din ce în ce mai mult clasa de mijloc în arena vieții politice. Această nevoie sporită de decizii a fost cea care a dus la o liberalizare crescîndă și a creat mai multe nișe ce urmau să fie ocupate de oameni veniți de jos.

Multe din aprigele lupte politice purtate în țările celui de Al Doilea Val — lupta negrilor americani pentru integrare, lupta trade-unioniștilor britanici pentru egalitate în domeniul învățămîntului, lupta pentru drepturi politice a femeilor au avut ca obiect distribuirea acestor noi locașe din angrenajul elitelor.

În fiecare moment însă există o anumită limită a capacității elitelor guvernante de a absorbi oameni noi, limită determinată în esență de mărimea poverii decizionale.

De aceea, în ciuda pretențiilor meritocratice ale societății celui de Al Doilea Val, categorii mari ale populației au fost excluse de la decizie pe temeiuri rasiale, de sex și altele similare. Periodic, de fiecare dată cînd societatea trecea la un nivel superior de complexitate și povara decizională creștea, grupurile excluse, sesizînd noile posibilități, își intensificau revendicările pentru drepturi egale, elitele deschideau ceva mai larg ușa și societatea se simțea traversată de ceea ce părea a fi o nouă undă de democratizare.

Dacă tabloul zugrăvit de mine este fie și în linii mari exact, rezultă că amploarea democrației depinde mai puțin de cultură, de conceptul marxist de

clasă, de curajul de a lupta, de voința politică, decît de povara decizională a fiecărei societăți. O povară mai grea va trebui în cele din urmă să se distribuie printr-o mai largă participare democratică. Prin urmare, atunci cînd povara decizională a sistemului social crește, democrația nu este o chestiune de alegere, ci o necesitate a evoluției. Fără ea, sistemul nu poate să funcționeze.

Toate acestea ne mai sugerează că s-ar putea să ne aflăm acum în pragul unui alt mare salt democratic înainte. Pentru că însăși implozia decizională care-i covîrșește în prezent pe președinții noștri, pe primii miniștri și guvernele noastre, deschide — pentru prima oară de la revoluția industrială încoace perspective exaltante pentru o lărgire radicală a participării politice.

Marea luptă a zilei de mîine

Nevoia de noi instituții politice evoluează întru totul paralel cu nevoia noastră de noi instituții familiale, educaționale și de corporație. Ea se împletește strîns cu preocupările noastre pentru o nouă bază energetică, pentru noi tehnologii și noi industrii. Ea reflectă revoluția din domeniul comunicațiilor și necesitatea restructurării relațiilor cu lumea neindustrializată. Într-un cuvînt, ea este reflexul politic al schimbărilor din ce în ce mai rapide care au loc în toate aceste sfere diferite.

Fără sesizarea acestor conexiuni este imposibil să înțelegi titlurile din ziare. Cel mai important conflict politic astăzi nu mai este cel dintre bogați și săraci sau dintre grupurile etnice favorizate și cele oprimate. Lupta decisivă se dă astăzi între cei care încearcă să consolideze și să mențină societatea industrială și cei ce sînt gata să o depășească. Aceasta este marea luptă, „supraluptă” pentru ziua de mîine.

Nu înseamnă că celelalte conflicte, mai tradiționale, dintre clase, rase și ideologii vor dispărea. S-ar putea chiar — după cum am sugerat mai înainte — ca ele să devină mai violente, îndeosebi dacă vor interveni zguduiri economice de amploare. Toate aceste conflicte vor fi absorbite însă de acea supraluptă, care străbate toate activitățile umane, de la artă și sex, pînă la afaceri și la procesul electoral.

Iată de ce vedem desfășurîndu-se simultan în jurul nostru *două* războaie politice. La un nivel are loc clasică înfruntare politică între grupuri aparținînd celui de Al Doilea Val, fiecare urmărind un cîștig imediat. La un nivel mai profund, însă, aceste grupuri tradiționale fac front comun împotriva noilor forțe politice ale celui de Al Treilea Val.

Această analiză explică de ce partidele noastre politice existente, perimate atît în structura cît și în ideologiile lor, lasă atît de mult impresia că sînt unul imaginea celuilalt, într-o oglindă tulbure. Democrații și republicanii, tory-i și laburiștii, democrat-creștinii și gaulliștii, liberalii și socialiștii, toți sînt — în pofida divergențelor dintre ei — partide ale celui de Al Doilea Val.

Cu alte cuvinte, cel mai important eveniment politic al epocii noastre este conturarea în mijlocul nostru a două mari tabere, una atașată civilizației celui de Al Doilea Val, cealaltă — celui de Al Treilea Val. Una urmărește cu tenacitate perpetuarea instituțiilor-cheie ale societății industriale de masă: familia nucleară, sistemul învățământului de masă, corporația gigant, sindicatul de masă, statul național centralizat și guvernământul pseudoreprezentativ. Cealaltă își dă seama că cele mai presante probleme ale contemporaneității, de la energie, război și sărăcie, pînă la degradarea ecologică și la destrămarea relațiilor de familie, nu mai pot fi rezolvate în cadrul unei civilizații de tip industrial.

Hotarul dintre cele două tabere nu este încă net trasat. Ca indivizi, cei mai mulți sîntem încă împărțiți, stînd cu cîte un picior în fiecare. Punctele litigioase par încă neclare și fără legături între ele. Pe deasupra, fiecare tabără este formată din grupuri numeroase ce-și urmăresc fiecare interesele lor înțelese într-un mod îngust-egoist, fără o viziune de ansamblu. Nici una din părți, dealtfel, nu deține monopolul virtuții morale. Oamenii de bine există de ambele părți. Cu toate acestea, între cele două formații politice latente există deosebiri enorme.

Pentru apărătorii celui de Al Doilea Val este caracteristic faptul că luptă împotriva puterii minorităților; că iau în derîdere democrația directă, numind-o „populism”; că se opun descentralizării, regionalismului și diversității; că se împotrivesc eforturilor de demasificare a învățământului; că luptă pentru menținerea unui sistem energetic înapoiat; că divinizează familia nucleară, ridiculizează preocupările ecologice, predică naționalismul tradițional al erei industriale și se opun inițiativelor de edificare a unei ordini economice mondiale mai echitabile.

Forțele celui de Al Treilea Val, dimpotrivă, susțin democrația minorităților și sînt gata să experimenteze forme ale democrației mai directe. Se pronunță pentru o descentralizare temeinică a puterii. Preconizează dezmembrarea birocrățiilor gigantice. Revendică un sistem energetic mai puțin centralizat, axat pe resurse regenerabile. Vor să confere statut legal unor structuri familiale diferite de familia nucleară. Luptă pentru atenuarea standardizării și promovarea individualizării în școli. Acordă o prioritate accentuată problemelor ecologice. Recunosc necesitatea restructurării economiei mondiale pe o bază mai justă și mai echilibrată.

Mai presus de toate, în timp ce apărătorii celui de Al Doilea Val practică jocul politic tradițional, adepții celui de Al Treilea Val privesc cu neîncredere pe toți candidații și toate partidele politice (chiar și pe cele noi) și-și dau seama că deciziile de importanță crucială pentru supraviețuirea noastră nu pot fi adoptate în actualul cadru politic.

Din tabăra celui de Al Doilea Val fac parte încă majoritatea deținătorilor nominali ai puterii din societatea noastră — politicieni, oameni de afaceri, lideri

sindicali, educatori, responsabili ai mijloacelor de informare — cu toate că mulți sînt profund neliniștiți de inadecvările viziunii despre lume a celui de Al Doilea Val. Fără îndoială că, numeric, tabăra celui de Al Doilea Val poate revendica încă și sprijinul, acordat pe negîndite, al majorității cetățenilor de rînd, în ciuda pesimismului și a dezabuzării care se răspîndesc cu rapiditate în rîndurile lor.

Partizanii celui Al Treilea Val sînt mai greu de caracterizat. Unii stau în fruntea unor mari corporații, în timp ce, alții sînt consumatori ce se opun cu înverșunare corporațiilor. Unii sînt absorbiți de preocupări ecologice; alții sînt mai preocupați de probleme privind rolurile sexelor, viața de familie sau dezvoltarea personalității. Unii se concentrează aproape exclusiv asupra dezvoltării unor forme alternative de energie; pe alții îi entuziasmează în principal perspectivele de democratizare pe care le deschide revoluția din domeniul comunicațiilor.

Unii provin din rîndurile „drepte” celui de Al Doilea Val, alții din rîndurile „stîngii” — liber-schimbști și libertari, neosocialiști, feministe și militanți pentru drepturile civile, foști hippy și exponenți ai unei rectitudini inflexibile. Unii sînt veterani ai mișcării pentru pace; alții n-au participat niciodată în viața lor la vreun marș sau la vreo demonstrație de indiferent ce fel. Unii sînt profund religioși, alții atei convinși.

Sociologii ar putea să discute la nesfîrșit dacă un grup în aparență atît de amorf constituie sau nu o „clasă”, iar în cazul unui răspuns afirmativ, ar putea să discute mai departe dacă este vorba de „noua clasă” a lucrătorilor cu înaltă calificare din domeniul informațiilor, a intelectualilor și tehnicienilor. Neîndoindu-se, mulți din cei ce formează tabăra celui de Al Treilea Val au studii superioare și fac parte din clasa de mijloc. Neîndoindu-se că mulți lucrează direct în domeniul producerii și în cel al difuzării informației sau în sfera serviciilor, astfel încît, violentînd întrucîtva termenul, s-ar putea spune, probabil, că alcătuiesc o clasă. Dar a-i categorisi astfel înseamnă mai degrabă a amesteca lucrurile decît a le clarifica.

Căci printre grupurile-cheie care acționează în direcția demasificării societății industriale se numără minorități etnice relativ puțin instruite și multora din membrii lor nu li s-ar potrivi defel imaginea intelectualului cu servietă în mînă.

Cum am putea caracteriza femeile care luptă împotriva îngrădirilor pe care le-a impus societatea celui de Al Doilea Val? Sau, cu atît mai mult, milioanele de oameni — și numărul lor e în continuă creștere — care participă la mișcarea de autoajutorare? Ce să spunem despre cei „oprimați psihologic” — milioanele de victime ale epidemiei singurătății, familiile destrămate, părinții divorțați sau celibatari, minoritățile sexuale — care nu pot fi cuprinși normal sub noțiunea de clasă? Membrii unor asemenea grupuri provin practic din toate categoriile sociale și din toate ocupațiile. Aceste grupuri sînt, totuși, importante surse de forță pentru mișcarea celui de Al Treilea Val.

De fapt, chiar și termenul de *mișcare* poate să inducă în eroare — în parte pentru că implică un nivel mai înalt de conștiință colectivă decât există pînă în prezent, iar în parte pentru că oamenii celui de Al Treilea Val, pe bună dreptate, privesc cu neîncredere toate mișcările de masă din trecut.

Dar indiferent dacă formează o clasă, o mișcare sau doar o configurație schimbătoare de indivizi și de grupări vremelnice, ei împărtășesc deopotrivă deziluzia față de vechile instituții și recunosc toți că vechiul sistem este cuprins de o disoluție iremediabilă.

Supralupta dintre forțele celui de Al Doilea și ale celui de Al Treilea Val traversează, deci, ca o linie zigzagată clase și partide, grupuri de vîrstă și etnice, preferințe sexuale și subculturi. Ea reorganizează și realiniază viața noastră politică. Și în locul unei societăți armonioase, fără clase, fără conflicte și ideologii, ea vestește pentru viitorul apropiat crize de amploare și zbucium social profund. În multe țări se vor purta aprige bătălii politice, nu numai în jurul foloaselor ce se pot trage din rămășițele societății industriale, ci și în jurul participării la plămădirea și apoi controlul celei care-i va succeda.

Această ascuțire a supraluptei va influența în mod hotărît viața politică de mîine și forma însăși a noii civilizații. Fiecare din noi, conștient sau nu, are de jucat un rol în această supraluptă. Un rol ce poate fi distructiv sau creator.

Avem menirea de a crea

Unele generații se nasc pentru a crea, altele pentru a menține o civilizație. Generațiile care au lansat Al Doilea Val de schimbări istorice au trebuit, prin forța împrejurărilor, să fie creatoare. Oameni ca Montesquieu, Mill și Madison au inventat cea mai mare parte a formelor politice care nouă ni se par încă un lucru de la sine înțeles. Aflați la cumpăna dintre două civilizații, ei au fost destinați să creeze.

La ora actuală, în toate domeniile vieții sociale — în familie, școală, afaceri și biserici, în sistemele noastre energetice și de comunicații — se simte nevoia creării unor forme noi, proprii celui de Al Treilea Val, și milioane de oameni din numeroase țări s-au și apucat de treabă. Nicăieri însă decrepitudinea structurilor nu este mai avansată și mai plină de primejdii decât în viața noastră politică. Și tocmai în acest domeniu întîlnim în cea mai mică măsură imaginație, experimentare, disponibilitate pentru o schimbare fundamentală.

Chiar și oameni ce dau dovadă de cutezanță inovatoare acolo unde lucrează — în cabinetele lor juridice sau în laboratoare, în bucătării, în școli sau companii — par să înghețe de îndată ce se face aluzie la caracterul învechit al constituției sau al structurilor noastre politice și la necesitatea unei primeniri radicale. Perspectiva unei schimbări politice profunde, cu riscurile pe care ea le comportă, îi înfricoșează pînă într-atît, încît *status quo*-ul, oricît ar fi de

suprarealist și de oprimant, li se pare dintr-o dată cea mai bună din toate lumile posibile.

Pe de altă parte, există în fiecare societate un număr de pseudorevoluționari ancorați în dogmele perimate ale celui de Al Doilea Val, pentru care nici una din schimbările care se propun nu este îndeajuns de radicală: arheo-marxiști, anarho-romantici, fanatici de extremă dreaptă, gherilarzi de cabinet și teroriști patentăți ce visează tehnocrații totalitare sau utopii medievale. În chiar momentul când înaintăm vertiginos spre o nouă zonă istorică, ei nutresc visuri de revoluție culese din filele îngălbenite ale tratatelor politice de ieri.

Dar pe măsură ce supralupta se intensifică, nu vom asista la o reluare a vreunei drame revoluționare de altădată — la o răsturnare dirijată centralizat a elitelor guvernante de către un „partid de avangardă” urmat de mase și nici la o revoltă spontană, pretins cathartică a maselor, declanșată de terorism. Crearea noilor structuri politice pentru o civilizație a celui de Al Treilea Val nu se va produce printr-o bulversare unică și decisivă, ci va rezulta din mii de inovații și ciocniri pe multiple planuri, în multe locuri, și va dura decenii.

Aceasta nu exclude posibilitatea violenței pe drumul ce duce spre ziua de mâine. Trecerea de la civilizația Primului Val la civilizația celui de Al Doilea Val a fost o dramă lungă și sîngeroasă, țesută din războaie, răscoale, foamete, migrații forțate, lovituri de stat și calamități. Astăzi miza e cu mult mai mare, timpul mai scurt, accelerația mai impetuoasă, iar pericolele sînt și mai mari.

Multe depind de flexibilitatea și inteligența elitelor, subELITelor și supraELITelor actuale. Dacă se vor dovedi mioape, lipsite de imaginație și înfricoșate, cum a fost cazul cu majoritatea grupurilor conducătoare din trecut, ele se vor opune rigid celui de Al Treilea Val și prin aceasta vor spori riscurile violenței și ale propriei lor nimiciri.

Dacă, dimpotrivă, vor naviga în sensul celui de Al Treilea Val, dacă vor recunoaște necesitatea unei democrații largite, ele vor putea lua parte la procesul de creare a noii civilizații, întocmai cum elitele cele mai inteligente ale Primului Val au anticipat apariția unei societăți industriale bazate pe tehnologie și au participat la edificarea ei.

Cei mai mulți dintre noi știm sau intuim cît de primejdioasă e lumea în care trăim. Știm că instabilitatea socială și incertitudinile politice pot să dezlănțuie energii feroce. Știm ce înseamnă războiul și catastrofele economice și ne amintim cît de des a încolțit totalitarismul pe solul bunelor intenții, și al crizelor sociale. Majoritatea oamenilor par să nu sesizeze, însă, diferențele pozitive dintre prezent și trecut.

Circumstanțele diferă de la o țară la alta, dar niciodată în istorie n-a existat un număr atît de mare de oameni cu un nivel rezonabil de educație, înarmați laolaltă cu o zestre de cunoștințe de o amploare incredibilă. Niciodată n-au beneficiat atîția oameni de un asemenea nivel de îndestulare materială —

poate precar, dar suficient pentru a le permite să-și consacre o parte din timpul și energiile lor reflecției și acțiunii civice. Niciodată n-au avut atîția oameni posibilitatea de a călători, comunica și învăța atît de mult de la alte culturi. Și, mai presus de orice, niciodată n-au avut atîția oameni de cîștigat atît de mult prin asigurarea că unele schimbări necesare, deși profunde, vor fi înfăptuite în mod pașnic.

Elitele, oricît ar fi de luminate, nu pot crea ele singure o nouă civilizație. Va fi nevoie de energiile unor popoare întregi. Iar aceste energii există, așteptînd să fie puse în valoare. Într-adevăr, dacă noi, îndeosebi cei din țările avansate din punct de vedere tehnologic, am fixa drept obiectiv explicit pentru generația următoare crearea unor instituții și constituții cu totul noi, am putea declanșa prin aceasta ceva cu mult mai puternic chiar și decît energia: imaginația colectivă.

Cu cît vom începe mai curînd să edificăm instituții politice alternative bazate pe cele trei principii descrise mai sus — puterea minorităților, democrația semidirectă și împărțirea deciziei — cu atît mai mari vor fi șansele pentru o tranziție pașnică. Nu schimbările ca atare sînt cele ce sporesc riscurile, ci încercarea de a împiedica efectuarea lor. Încercarea oarbă de a apăra structurile perimate este cea care creează pericolul unor înfruntări sîngeroase.

Aceasta înseamnă că pentru a evita o bulversare violentă, trebuie să începem de pe acum să ne concentrăm asupra problemei sclerozării structurilor politice în lume. Și să nu rezervăm această problemă experților — specialiștilor în drept constituțional, avocaților și politicienilor — ci să facem din ea o preocupare a publicului însuși — a organizațiilor cetățenești, a sindicatelor, a comunităților religioase, a grupurilor de femei, a minorităților etnice și rasiale, a oamenilor de știință, a gospodinelor și a oamenilor de afaceri.

Ca un prim pas, ar trebui să inițiem o cît mai largă dezbatere publică cu privire la necesitatea unui nou sistem politic, acordat la nevoile civilizației celui de Al Treilea Val. Avem nevoie de conferințe, emisiuni televizate, concursuri, exerciții de simulare, imitații de adunări constituante, pentru a genera un evantai larg de propuneri ingenioase de restructurare politică, pentru a declanșa un șuvoi de idei proaspete. Trebuie să fim pregătiți să folosim instrumentele cele mai avansate care ne stau la dispoziție, de la sateliți și computere, pînă la videodiscuri și la televiziunea interactivă.

Nimeni nu știe în amănunt nici ce ne rezervă viitorul, nici ce anume se va dovedi cel mai viabil în societatea celui de Al Treilea Val. Tocmai de aceea nu trebuie să ne gîndim la o singură reorganizare masivă sau la o singură schimbare revoluționară, cataclismică, impusă de sus, ci la mii de experimente conștiente, descentralizate, care ne-ar permite să testăm noile modele de

decizie politică la nivel local și regional, înainte de a le aplica la nivelul național și la cel transnațional.

Dar în același timp ar trebui să începem edificarea unui mecanism care să ne permită o experimentare similară a instituțiilor la nivelele național și transnațional, în perspectiva unei restructurări radicale a celor existente. Deziluziile, mînia și înverșunarea, atît de răspîndite astăzi în lume, față de guvernele celui de Al Doilea Val pot fi călăuzite spre o dezlănțuire fanatică de către demagogi ce pledează pentru o conducere autoritară, dar pot fi mobilizate și în vederea unui proces de reconstrucție democratică.

Prin inițierea, simultan într-un mare număr de țări, a unui proces de învățare socială, a unui experiment de democrație anticipativă, putem stăvili ofensiva totalitară. Putem pregăti milioanele de oameni pentru dislocările și crizele primejdioase care ne așteaptă în viitor. Și putem exercita o presiune strategică asupra sistemelor politice existente, în vederea grăbirii schimbărilor necesare.

Fără această formidabilă presiune de jos, nu ne putem aștepta ca mulți din actualii conducători nominali — președinți și politicieni, senatori și membri ai comitetelor centrale — să înceapă să se desolidarizeze tocmai de niște instituții care, oricît ar fi de perimate, le conferă prestigiu, bunăstare materială și iluzia dacă nu și realitatea — puterii. Unii politicieni sau demnitari de excepție, înzestrați cu o mai mare perspicacitate, vor acorda neîntîrziat sprijinul lor luptei pentru transformări politice. Cei mai mulți însă nu se vor clinti decît atunci cînd revendicările din afară vor deveni irezistibile sau cînd criza va fi ajuns într-un stadiu atît de avansat, și atît de aproape de violență, încît nu vor mai vedea nici o alternativă.

Nouă ne revine, așadar, responsabilitatea schimbării. Și trebuie să începem cu noi înșine, învățînd să nu închidem prematur ochii spiritului față de ceea ce este nou, surprinzător, aparent radical. Aceasta înseamnă că trebuie să-i combatem pe asasinii de idei, care sînt mereu gata să ucidă orice sugestie nouă pe motiv că este irealizabilă, și să apere, în schimb, ca viabil, tot ceea ce există, oricît ar fi de absurd, opresiv și nefuncțional. Înseamnă să luptăm pentru libertatea de exprimare — pentru dreptul oamenilor de a-și face cunoscute ideile, chiar dacă acestea sînt eretice.

Și înseamnă, mai presus de orice, să începem acest proces de reconstrucție chiar acum, înainte ca dezintegrarea sistemelor politice existente să fi ajuns la punctul cînd ar răsuna pe străzi tropăitul cadențat al forțelor tiraniei, iar tranziția pașnică la democrația secolului al XXI-lea ar deveni cu neputință.

Dacă vom începe acum, noi și copiii noștri vom putea lua parte la opera captivantă de reconstrucție nu numai a structurilor noastre politice perimate, ci și a civilizației înseși.

Asemenea generației revoluționarilor defuncți, avem menirea de a crea.

Mulțumiri

În elaborarea cărții de față am cules informații din surse variate. Prima și cea mai convențională a fost lectura unor cărți, reviste de specialitate, ziare, rapoarte, documente, reviste destinate marelui public și monografii din numeroase țări. O a doua sursă au fost interviurile cu pionieri ai schimbării din diferite părți ale lumii, pe care i-am vizitat în laboratoarele, birourile, sălile de clasă și atelierelor, lor, iar ei mi-au acordat cu generozitate din timpul lor și mi-au împărtășit din ideile lor. Gama personalităților cu care am purtat convorbiri a fost largă, de la experți în problemele familiei și, fizicieni, până la prim-miniștri și șefi de guverne.

În sfârșit, călătorind, m-am bizuit pe agerimea propriilor ochi și urechi. Se întâmplă nu o dată ca o experiență nemijlocită sau o conversație întâmplătoare să arunce o lumină revelatoare asupra unei idei abstracte. De la un șofer de taxi dintr-o capitală latino-americană am aflat mai mult decât din toate statisticile optimiste ale guvernului său: întrebându-l de ce compatrioții săi nu întreprind nimic pentru a protesta împotriva ratei crescânde a inflației, el mi-a imitat pur și simplu din gură păcănitul puștii automate.

Îmi este, evident, imposibil să mulțumesc individual tuturor celor care m-au ajutat. Trebuie să citez totuși trei dintre prietenii mei — Donald F. Klein, Harold L. Strudler și Robert I. Weingarten — care și-au luat osteneala de a citi întreg manuscrisul, făcându-mi observații critice inteligente și dându-mi un număr de sfaturi utile.

Mulțumesc, de asemenea, lui Lea Guyer Cordon și Eleanor Nadler Schwartz, care se numără cu siguranță printre cei mai buni și mai calificați redactori, pentru verificarea manuscrisului definitivat, în vederea îndreptării eventualelor inexactități de fond. D-na Schwartz a suportat și hărțuiala ultimelor zile de pregătire a manuscrisului pentru editare, acordându-mi, într-o atmosferă tonifiantă, un ajutor ce a întrecut cu mult simplele îndatoriri profesionale. Datorez mulțumiri speciale și lui Betsy Cenedella, de la editura William Morrow, care a făcut o lectură integrală și o corectură excelentă a șpalturilor. În fine, lui Karen Toffler, care m-a ajutat la întocmirea indicelui, elaborând articolele conceptuale și introducându-le până noaptea târziu în calculatorul-procesor.

Este de la sine înțeles că îmi revine în exclusivitate răspunderea pentru orice eventuale erori strecurate în text în pofida străduințelor noastre.

Note

Numerele în paranteze drepte indică lucrările citate în bibliografia anexată. Astfel, [1] din „Note” reprezintă prima lucrare din bibliografie: Boucher, Franglais, 20 000 Years of Fashion.

CAPITOLUL 1

43 Pentru originile agriculturii vezi Cipolla, [103], p. 10.

43 Pentru diverșii termeni folosiți spre a descrie societatea în curs de apariție vezi Brzezinski, [200] și Bell, [198]. Bell urmărește cuvântul „postindustrial” până la folosirea lui de către autorul englez Arthur J. Penty în 1917. Pentru terminologia marxistă vezi [211].

44 Am scris despre „civilizația supraindustrială” în [496] și [150].

49 Triburi care nu practică agricultura sunt descrise, printre alte surse, în Niedergang, [95]; de asemenea Cotlow, [74].

CAPITOLUL 2

57 Pentru comerțul maritim vezi [498], p. 3. În remarcabila sa lucrare, Geoffrey Blainey analizează efectele izolării și distanțelor continentale mari asupra dezvoltării Australiei.

57 Fabricile grecești sunt menționate în [237], p. 40.

57 Pentru primele foraje petroliere vezi [155], p. 30.

57 Birocrațiile din antichitate sunt descrise în [17], vol. I, p. 34.

57 Mașina cu abur din Alexandria este menționată de Ralph Linton într-un capitol din [488], p. 435; de asemenea Lilley, [453], p. 35–36.

57 Pentru civilizația preindustrială vezi [171], p. 15. 59 Pentru epoca Meiji din Japonia: [262], p. 307. 61 Numărul cailor și boilor din Europa este apreciat în [244], p. 257.

61 Mașina cu aburi realizată de Newcomen este descrisă în Lilley, [451], p. 94, și în Cardwell, [431], p. 69.

62 Vitruviu este citat în [171], p. 23.

62 Instrumentele de precizie: [436], prefața și introducerea.

62 Rolul mașinilor-unelte este discutat în [237], p. 41.

63 O descriere colorată a începuturilor comerțului se găsește în [259], p. 64–71.

63 Progresele desfacerii în masă sunt prezentate în [29], p. 85. Pentru ascensiunea lanțului A&P vezi p. 159 și 162.

65 Pentru familiile cu mai multe generații vezi [191], vol. I, p. 64.

65 Imobilitatea familiei agricole este tratată în [502], p. 196.

66 Andrew Ure este citat în [266], p. 359–360.

67 Învățământul din Statele Unite în secolul al XIX-lea este discutat în [528], p. 450–451.

67 Prelungirea anului școlar este citată după *Historical Statistics of the United States*, p. 207.

67 Pentru învățământul obligatoriu vezi [528], p. 451.

67 Declarația mecanicilor este citată în [486], p. 391.

67 Dewing este citat din [14], p. 15.

68 Numărul corporațiilor din Statele Unite înainte de 1800 este preluat după [101], p. 657.

68 Imortalitatea corporațiilor a fost stabilită de John Marshall, președintele Curții Supreme, în *Dartmouth College v. Woodward*, 4 Wheat. 518, 4 L. Ed. 629 (1819).

68 Corporațiile socialista constituie tema unui articol publicat de Leon Smolinski în *Survay* (Londra), iarna 1974.

70 Evoluția orchestrei este prezentată în Sachs, [7], p. 389, și în Mueller, [6].

71 Istoricul poștei constituie tema cărții lui Zilliacus, [56]; vezi p. 21.

72 Imnul de laudă cântat poștei de către Edwar. D Everett se găsește în [383], p. 257.

72 Avalanșa mondială de corespondență este descrisă în [41], p. 34. Vezi și *UNESCO Statistical Yearbook* pe anul 1965, p. 482.

73 Pentru telefon și telegraf vezi Singer, [54], p. 18-19. De asemenea Walker, [268], p. 261.

73 Statisticile privind telefoanele sunt preluate din [39], p. 802.

74 Servan-Schreiber este citat după [52], p. 45.

75 O relatare despre socialismul utopic se găsește în [473], cap. 8.

CAPITOLUL 3

77 Rolul pieței este tratat în remarcabila lucrare a lui Poanyi, [115], p. 49.
77 Piața din Tlatelolco este descrisă viu în [246], p. 133.

77 Comentariile negustorului de piper se găsesc în [259], p. 64-71.

77 Braudel este citat după splendida lui lucrare [245], vol. I, p. 247 și p. 425.

78 Pentru fuziunea producției cu consumul vezi [265], p. 30.

78 Rolul social și politic al consumatorului este cercetat în mod strălucit în lucrarea lui Horace M. Kallen, dată astăzi uitării, [61], p. 23.

82 Rămîn îndatorat prietenului meu Bertrand de Jouvenel pentru observația că individul este tras în direcții psihologice opuse de rolurile sale ca lucrător și consumator.

85 Despre subiectivitate și obiectivitate: ideea mi-a fost sugerată pentru prima dată de Zaretsky, [196].

CAPITOLUL 4

87 Povestea lui Theodore Vail se găsește în [501]. Vail a fost o figură formidabilă; cariera lui ne spune multe despre începuturile dezvoltării industriale.

88 Influența lui Frederick Winslow Taylor este descrisă în Friedmann, [79], și Dickson, [519]. De asemenea Colecția Taylor, Institutul de Tehnologie Stevens. Părerea lui Lenin despre taylorism este preluată din [79], p. 271.

88 Testele standardizate pentru aprecierea inteligenței sunt prezentate în [521], p. 226-227.

89 Pentru îngrădirea limbilor minoritare vezi Thomas, [290], p. 31. De asemenea „Challenge to the Nation-State”, *Time* (ediția pentru Europa), 27 octombrie 1975.

89 Acțiunile întreprinse de Revoluția Franceză pentru introducerea sistemului metric și a unui calendar nou sunt prezentate de Morazé, [260], p. 97-98; și de Klein, [447], p. 117

89 Emiterea banilor de persoane particulare și standardizarea monedei sunt preluate din [144], p. 10 și p. 33.

90 Pentru politica prețului unic vezi [29].

90 „Avantajele comerțului cu Indiile de Răsărit” este citată în [138], vol. I, p. 330.

91 Binecunoscutele remarci făcute de Adam Smith relativ la confecționarea acelor se găsesc în [149], p. 3-7.

Smith a atribuit uimitoarea creștere a productivității îndemînării mai mari a muncitorului specializat, timpului economisit prin faptul că nu se mai trecea de la o operație la alta și îmbunătățirilor pe care muncitorul specializat le-a adus uneltelor. Dar Smith a constatat clar și ce se afla în inima lucrurilor: piața. În lipsa unei piețe care să facă legătura între producător și consumator, cine ar fi avut nevoie sau ar fi vrut 48 000 ace pe zi? Și, continuă Smith, cu cât crește piața, cu atît mai mare este specializarea.

Smith a avut dreptate.

91 Calculele lui Henry Ford sunt preluate din autobiografia sa [440], p. 108-109.

92 Numărul meseriilor este citat după *Dictionary of Occupational Titles* publicat de Departamentul Muncii al S. U. A., 1977.

93 Rolul sincronizator al strigătelor de muncă este preluat din [8], p. 18.

94 Citatul lui E. P. Thompson este extras din „Time, Work-Discipline and Industrial Capitalism”. *Past and Present* (Londra), nr. 38.

96 Observația lui Stan Cohen într-o recenzie a cărții lui David J. Rothman: *The Discovery of the Asylum*, în *New Society* (Londra), 7 februarie 1974.

97 Cifrele privind producția de automobile europeană sunt preluate din [126], p. 3 917.

97 Concentrarea industriilor aluminiului, țigărilor și alimentelor pentru micul dejun este citată după Standard & Poor: *Industry Surveys*, 1978, 1979. Concentrarea industriei berii după „New Survival Plan for Olympia Beer”, *The New York Times*, 15 mai 1979.

97 Concentrarea industriei germane este confirmată prin documente în [126], p. 3 972.

97 Procesul de concentrare din industrie a dat naștere unei imagini în oglindă în mișcarea sindicală. Confruntate cu monopoluri și trusturi din ce în ce

mai mari, syndicatele din multe țări s-au unit și ele. La începutul secolului, Muncitorii Industriali din Lume – așa-numiții „Wobblies” – și-au manifestat tendința spre concentrare în campania pentru ceea ce ei numea „O.B.U. „ – One Big Union (un singur sindicat mare).

97 Articolul lui N. Leliuhina este retipărit în [126], p. 4362 și urm.

98 Cîntecul de la Matsushita este citat după „The Japanese Dilemma” de Willard Barber, *Survey* (Londra), toamna 1972.

98 Cifrele despre salariații AT&T sunt luate din [39], p. 702. Statisticile cu privire la forța de muncă franceză se găsesc în [126], p. 3958.

99 Pentru concentrarea sovietică vezi [126], p. 4346-4352.

Pe cînd scriu acestea, sovieticii se grăbesc să termine cea mai mare uzină de autocamioane din lume, care va necesita un oraș nou cu 160 000 locuitori și un complex de instalații și conveiere ce se vor întinde pe 40 mile pătrate, o suprafață aproape de două ori mai mare decît insula Manhattan.

100 În legătură cu urmărirea produsului național brut, o fantezie amuzantă propune ca femeile să-și facă una alteia gospodăria și să se plătească pentru aceasta. Dacă fiecare Susie Smith i-ar da fiecărei Barbara Brown 100 dolari pe săptămînă ca să vadă de casă și copiii ei, iar ea ar primi aceeași sumă pentru a face în schimb aceleași servicii, efectul asupra produsului național brut ar fi uimitor. Dacă 50 milioane de gospodine americane s-ar angaja în această tranzacție fără sens, PNB al Statelor Unite ar crește peste noapte cu circa 10 la sută.

101 Rentabilizarea uzinelor americane în 1850 și inovațiile în conducerea căilor ferate sunt preluate din Alfred D. Chandler, Jr. și Stephen Salisbury, „Innovations în Business Administration”, în [452], p. 130, 138- 141.

101 În favoarea unui guvern central puternic vezi [387], p. 20.

102 Schlesinger scrie în cartea sa *The Imperial Presidency* [398]: „Trebuie spus că istoricii și politologii, printre care se numără și acest autor, au contribuit la apariția misticii prezidențiale”.

103 Reacția guvernelor față de protestul politic se găsește în [478], p. 189-190.

103 Marx este citat după Christman, [471], p. 359; Engels, p. 324.

103 Apariția băncilor centrale în Marea Britanie, Franța și Germania este relatată de Galbraith în [127], p. 31-33 și 39-41.

104 Lupta lui Hamilton în vederea creării unei bănci naționale este descrisă, în [254], p. 187.

CAPITOLUL 5

108 Blumenthal este citat în Korda [22], p. 46.

CAPITOLUL 6

116 Pentru sinteza lui Newton vezi [431], p. 48.

116 De la Mettrie este citat după *Man a Machine*, [302], p. 93.

116 Adam Smith despre economie ca sistem este preluat din „Operating Rules for Planet Earth” de Sam Love, în *Environmental Action*, 24 noiembrie 1973; citatul lui Smith este din lucrarea sa publicată postum [148], p. 60.

116 Madison este citat după [386],

116 Pentru Jefferson vezi [390], p. 161.

116 Lordul Cromer este citat în [96], p. 44.

116 Despre Lenin vezi [476], p. 163. Troțki este citat după [481], p. 5 și 14.

119 Numărul funcționarilor publici aleși este indicat în [332], p. 167.

CAPITOLUL 7

124 Încercarea de preluare a puterii în Abaco este relatată în „The Amazing New-Country Caper” de Andrew St. George, în *Esquire*, februarie 1975.

126 Finer este preluat din „The Fetish of Frontiers”, în *New Society* (Londra), 4 septembrie 1975.

126 Pentru formarea imperiilor din comunități mici vezi Braudel, [245], vol. II, cap. IV. De asemenea Bottoniore, [484], p. 155.

126 Nemulțumirea lui Voltaire este citată în Morazé, [260], p. 95.

128 Despre cele 350 de stătulețe germane: [285], p. 13.

128 Diversele definiții ale statului național sunt preluate din [277], p. 19 și 23.

128 Ortega: [339], p. 171.

129 Pentru datele primelor căi ferate vezi [55], p. 13.

129 Morazé: [260], p. 154.

130 Pentru Mazlish vezi [452], p. 29.

CAPITOLUL 8

132 Alimente de peste hotare: [119], p. 11.

132 Chamberlain și Ferry sunt citați în Birnie, [100], p. 242-243.

133 Pentru derviși și alte victime ale mitralierei vezi remarcabila monografie a lui John Ellis, [434].

134 Ricardo despre specializare [77], introducere, p. XII-XIII.

135 Valoarea comerțului mondial este preluată din [119], p. 7.

137 Povestea margarinei este relatată de Magnus Pyke în [459], p. 7 și urm.

139 Pentru înrobirea indienilor din Amazonia vezi Cotlow, [74], p. 5-6. Problema este tratată cu mai multe amănunte în Bodard, [70].

139 Woodruff este citat după [119], p. 5.

140 Comerțul mondial între 1913 și 1950 este descris în [109], p. 222-223.

142 Crearea Fondului Monetar Internațional: [109], p. 240.

142 Pentru rezervele de aur ale S. U. A și împrumuturile acordate de Banca Mondială țărilor mai puțin dezvoltate, vezi [87], p. 63 și 91.

CAPITOLUL 9

145 Pentru „stăpînirea” noastră asupra naturii vezi Clarence J. Glacken, „Man Against Nature: An Outmoded Concept”, în [162], p. 128–129.

145 Pentru Darwin și primele teorii ale evoluției vezi Hyman, [306], p. 26–27 și 56. Pentru darwinismul social: p. 432–433.

147 Concepțiile despre progres ale lui Leibniz, Turgot și alții sunt cercetate de Charles Van Doren în [184], Introducere generală.

147 Heilbroner este citat după [234], p. 33.

149 Unitățile de măsură pentru timp sunt prezentate în „Time, Work-Discipline, and Industrial Capitalism”, de E.P. Thompson în *Past and Present*, nr. 38. Vezi de asemenea Cardwell, [431], p. 13.

149 Adoptarea timpului după meridianul Greenwich este descrisă în [513], p. 115.

150 Concepțiile budiste și hinduse despre timp sunt prezentate în [503], p. 248.

150 Pentru Needham despre timpul ciclic în Orient Vezi [509], p. 47.

150 Whitrow după [514], p. 18.

151 Folosirea spațiului de către civilizația premergătoare Primului Val este tratată de Morrill în [508], p. 23–24.

152 Pentru așezarea bordeielor țărănești vezi „The Shaping of England’s Landscape” de John Patten, în *Observer Magazine* (Londra), 21 aprilie 1974.

152 Hale este citat după [252], p. 32.

Lungimile diferite ale unui „rood” sunt preluate din [447], p. 65–66.

154 Pentru navigație vezi Coleman, [500], p. 103–104.

154 Pentru sistemul metric: [447], p. 116, 123–125.

155 Observațiile lui Clay sunt din [499], p. 46–47.

156 Modelele în formă de S sunt descrise de John Patten în *Observer Magazine*, citat mai sus.

157 Pentru oameni considerați ca parte a naturii vezi Clarence J. Glacken în [162], p. 128.

157 Pentru atomismul lui Democrit vezi Munitz, [310], p. 6; Asimov, [425], vol. 3, p. 3–4; și Russell, [312], p. 64–65.

157 Mo Ching și atomismul indian se găsesc în Needham, [453], p. 154–155.

157 Pentru atomism ca o concepție minoritară: [312], p. 72–73.

153 Descartes: [303], p. 19.

153 Dubos este citat după [159], p. 331.

160 Pentru Aristotel vezi Russell, [312], p. 169.

Yin și Yang: Needham, [454], p. 273 – 274.

161 Newton este citat din lucrarea sa „Fundamental Principles of Natural Philosophy” în [310], p. 205.

161 Laplace citat după Gellner, [305], p. 207.

162 Holbach este citat în Matson [309], p. 13.

CAPITOLUL 10

165 Pentru revoluția industrială în Europa vezi Williams, [118], Polanyi, [115]; și Lilley, [451].

166 Locul contabilității în procesul de dezvoltare socială este tratat de D. R. Scott în [145].

168 Pentru mirosurile din Primul și Al Doilea Val: [418], p. 125–131.

168 Vechile moravuri se găsesc în remarcabila lucrare a lui Norbert Elias: *The Civilizing Process*, [250], p. 120 și 164.

169 Comunitățile din Primul Val sunt descrise ca fiind „cloace” sociale în Hartwell, [107], și Hayek, [108].

169 Vaizey este citat după „Is This New Technology Irresistible?” în *Times Educational Supplement* (Londra), 5 ianuarie 1973.

170 Recenzia lui Larner a apărut în *New Society* (Londra), 1 ianuarie 1976.

175 Studiul făcut de Asociația americană de management este rezumat în [33], p. 1–2.

CAPITOLUL 11

179 Pentru testele din învățământ vezi „Making the Grade: More Schools Demand a Test of Competency for Graduating Pupils”, *The Wall Street Journal*, 9 mai 1978.

179 Pentru proporția recăsătoriilor: *Social Indicators 1976*, raportul Departamentului Comerțului al S.U.A., p. 53.

179 Antifeministele sunt prezentate în „Anti-ERA Evangelist Wins Again”, *Time*, 3 iulie 1978.

179 Conflictul dintre homosexuali și Anita Bryant este relatat în „How Gay Is Gay?”, *Time*, 23 aprilie 1979.

CAPITOLUL 12

181 Hotărârea lui Rathbone privind prețurile petrolului și constituirea O.P.E.C. sunt prezentate în [168], cap. 8.

183 Centralele nucleare de la Seabrook și Grohnde: [163], p. 7 și 88.

183 Două treimi din necesarul de energie al lumii provin din țiței și gaze naturale, conform [160], p. 17.

184 Pentru scăderea rezervelor de petrol vezi „The Oil Crisis Is Real This Time”, *Business Week*, 30 iulie 1979.

185 Instalațiile de lichefiere și gazeificare a cărbunelui sunt criticate de Commoner, [157], p. 67-68. Vezi de asemenea „A Desperate Search for Synthetic Fuels”, *Business Week*, 30 iulie 1979.

185 Subvențiile guvernamentale pentru energia atomică sunt prezentate în [157], p. 65.

185 Pentru terorism și alte pericole legate de plutoniu vezi Thomas Cochran, Gus Speth și Arthur Tamplin, „Plutonium: An Invitation to Disaster”, în [166], p. 102; de asemenea Commoner, [157], p. 96.

186 Carr citat după [153], p. 7.

187 Cercetările efectuate la Texas Instruments în domeniul bateriilor fotovoltaice sunt prezentate în „Energy: Fuels of the Future”, *Time*, 11 iunie 1979. Rolul jucat de Solarex este menționat în „The New Business of Harnessing Sunbeams” de Edmund Faltermayer, în *Fortune*, februarie 1976. Vezi și instalațiile de conversiune a energiei din „A New Promise of Cheap Solar Energy”, *Business Week*, 18 iulie 1977.

187 Pentru proiectul sovietic din tropopauză: [153], p. 123.

187 Progresele din domeniul energiei geotermice sunt prezentate în „The Coming Energy Transition” de Denis Hayes, în *The Futurist*, octombrie 1977.

187 Folosirea valurilor ca sursă de energie în Japonia se găsește în „Waking Up to Wave Power”, *Time*, 16 octombrie 1978.

187 Turnul energetic construit de Edison în California de Sud: „Energy: Fuels of the Future”, *Time*, 11 iunie 1979.

188 Progresele înregistrate în folosirea hidrogenului ca sursă de energie sunt sintetizate în „Can Hydrogen Solve Our Energy Crisis?” de Roger Beardwood, în *Telegraph Sunday Magazine* (Londra), 29 iulie 1979.

188 „Redox” este descris în „Washington Report”, *Product Engineering*, mai 1979.

188 Pentru supraconductibilitate vezi „Scientists Create a Solid Form of Hydrogen”, *The New York Times*, 2 martie 1979.

188 Pentru o scurtă discuție a implicațiilor undelor tesla vezi interviul luat de *Omni* lui Alvin Toffler, noiembrie 1978.

192 Pentru trecerea de la industriile celui de Al Doilea Val la ale celui de Al Treilea Val vezi „The Croas of Lorraine”, *Forbes*, 16 aprilie 1979. Industriile cărbunelui, căilor ferate și oțelului din Marea Britanie după naționalizare sunt discutate în „The Grim Failure of Britain’s Nationalized Industries” de Robert Ball, în *Fortune*, decembrie 1975. *Strukturpolitik* preluată din „How Schmidt Is Using His Economic Leverage”, *Business Week*, 24 iulie 1978.

194 Informația despre Rolls-Royce a fost dată de CW Communications, Newton, Mass., în *Advertising and Publishing News*, septembrie 1979.

194 Amploarea comerțului cu calculatoare casnice în primăvara anului 1979 poate fi apreciată după *Micro Shopper: The Microcomputer Guide*,

publicat de MicroAge Wholesale, Tempe, Ariz. Vezi și „Plugging in Everyman”, *Time*, 5 septembrie 1977.

195 Folosirea fibrelor optice în industria comunicațiilor este descrisă în „Lightbeams în Glass – Slow Explosion under the Communications Industry” de Robin Lanier, în *Communication: Tomorrow*, noiembrie 1976. Fibrele optice în telefonie și comparația cu sârma de cupru sunt preluate dintr-un interviu cu Donald K. Conover, director general, sectorul învățământ, Western Electric Co., Hopewell, N. J.

195 Revista *Science* este menționată conform numărului din 18 martie 1977.

196 Pentru; programul navetei spațiale: „The Shuttle Opens the Space Frontier to U.S. Industry”, *Business Week*, 22 august 1977.

197 Informațiile despre urochinază sunt furnizate de Laboratoarele Abbott, North Chicago, Ill.; Von Puttkamer este citat în „The Industriadization of Space”. *Futurics*, toamna 1977.

197 Identificarea aliajelor de către TRW este relatată în „Industry’s New Frontier în Space” de Gene Bylinsky, în *Fortune*, 29 ianuarie 1979.

198 Pentru studiile lui Brian O’Leary și conferințele de la Princeton vezi G.K. O’Neill, *Newsletter on Space Studies*, 12 iunie 1977.

198 Pentru proteinele din Ocean, eventuala dispariție a florei și faunei marine și acvacultură: „The Oceans: World Breadbasket or Breakdown?” de Robert M. Girling, în *Friends Magazine*, februarie 1977.

199 Raymond este citat în John P. Craven, „Tropical Oceania: The Newest World”, *Problems of Journalism: lucrările adunării din 1977 a Societății americane a redactorilor de ziar*, 1977, p. 364.

199 Mineralele din mare: „Oceanic Mineral Resources” de John L. Mero, în *Futures*, decembrie 1968. Vezi și „The Sea-Bed” de P. N. Ganapati, în *Seminar* (New Delhi), mai 1971; „The Oceans: Wild West Scramble for Control”, *Time*, 29 iulie 1974; și „Seabed Mining Consortia Hope to Raise the Political Anchor”, *The Financial Times* (Londra), 7 august 1979.

200 Medicamente marine sunt prezentate într-o broșură publicată de Institutul Roche pentru cercetări de farmacologie marină, Dee Whv, N.S.W., Australia.

200 Pentru tehnica platformelor oceanice vezi „Floating Cities” în *Marine Policy*, iulie 1977.

200 D.M. Leipziger vorbește despre „coloniști” și despre „moștenirea comună” în „Mining the Deep Seabed”, *Challenge*, martie-aprilie 1977.

203 Despre genetică: Howard și Rifkin, [444]; de asemenea „Industry Starts To Do Biology with Its Eyes Open”, *The Economist* (Londra), 2 decembrie 1978.

203 Politicile naționale pentru controlul cercetărilor genetice sunt evidențiate în *Draft Information Document on Recombinant DNA*, mai 1978, Comitetul Științific și Tehnic al Adunării Nord-Atlantice.

204 Președintele „Cetus” este citat după [444], p. 190.

204 Politica sovietică oficială este citată după *Socialism: Theory and Practice*, compendiu lunar sovietic al presei teoretice și politice, ianuarie 1976.

206 Raportul către Fundația Națională de Științe, Lawless, [450].

207 Pentru revoltele luddiților împotriva mașinilor vezi [451], p. 111.

210 Campaniile antinucleare sunt relatate în „Crusading Against the Atom”, *Time*, 25 aprilie 1977 și „Nuclear Power: The Crisis în Europe and Japan”, *Business Week*, 25 decembrie 1978.

210 Tehnologia adecvată este descrisă în [423]; vezi de asemenea Harper și Boyle, [442].

211 Un exemplu al interesului manifestat din nou pentru aeronave este broșura „Aerospace Developments”, Londra; de asemenea „Lighter-Than-Air Transport: Is the Revival for Real?” de James Wargo, în *New Engineer*, decembrie 1975.

CAPITOLUL 13

217 Tirajele ziarelor citate după American Newspaper Publishers Association.

217 Pentru procentajul americanilor care citesc ziare vezi *General Social Surveys* pe anii 1972 și 1977 publicate de Centrul național pentru cercetarea opiniei publice, Universitatea din Chicago. Scăderea tirajelor ziarelor este raportată în „Newspapers Challenged as Never Before”, *Los Angeles Times*, 26 noiembrie 1976; vezi și „Time Inc. Buys Washington Star; It Will Pay Allbritton \$ 20 Million”, *The New York Times*, 4 februarie 1978. Pentru experiența Marii Britanii în domeniu vezi „Newspaper Sales” de Tom Forester, în *New Society* (Londra), 16 octombrie 1975.

218 Scăderea tirajului revistelor de masă este redată în detaliu în *The Gallagher Report*, suplimentul la numărul din 22 august 1977.

218 Pentru înmulțirea revistelor regionale și a celor destinate unor grupuri cu anumite preocupări, vezi *Folio*, decembrie 1977.

220 Richard Reeves este citată după „And Now a Word from God...”, *Washington Star*, 2 iunie 1979.

220 Obiceiurile ascultătorilor adolescenți sunt analizate în *Radio Facts*, publicat de Radio Advertising Bureau, New York.

220 Radioul pe banda cetățenilor: „Citizens Band: Fad or Fixture” de Leonard M. Cedar în *Financial World*, 1 iunie 1976. Numărul aparatelor aflate în uz în 1977 citat după Radio Research Report, publicat de Radio Advertising Bureau, New York. Un comunicat de presă datat 20 iunie 1977 și emis de CBS Radio Network neaga faptul că banda cetățenilor ar fi redus numărul

ascultătorilor radio. Vezi și ancheta Marsteller publicată în *Broadcasting*, 15 august 1977.

221 Time: „The Year That Rain Fell Up”, în numărul din 9 ianuarie 1978.

222 NBC: „Webs Nailed for «Stupidity»; Share Seen Dipping 50% de Peter Warner, în *The Hollywood Reporter*, 15 august 1979.

222 Pentru extinderea televiziunii prin cablu vezi „Cable TV; The Lure of Diversity”, *Time*, 7 mai 1979; de asemenea *Media Decisions*, ianuarie 1978.

225 Distribuția programării prin satelit este prezentată în „New Flexibility în Programming Envisioned Resulting from Upsurge în Satellite Distribution” de John P. Taylor, în *Television/Radio Age*, 27 februarie 1978.

225 John O’Connor este citat din articolul său „TV on the Eve of Drastic Change”, *The New York Times*, 13 noiembrie 1977.

CAPITOLUL 14

230 Etapele din evoluția calculatoarelor sunt evidențiate într-un interviu cu Harvey Poppel, 27 martie 1978.

231 Cheltuielile pentru prelucrarea distribuită sunt comunicate de International Data Corporation, Stamford, Conn.

231 Pentru introducerea calculatoarelor de uz personal vezi „The Electronic Home: „Computers Come Home” de Lee Edson, în *The New York Times Magazine*, 30 septembrie 1979.

231 Prețul de cost al calculatoarelor casnice: „TI Gets Set to Move into Home Computers”, *Business Week*, 19 martie 1979.

231 „Sursa” este descrisă în materiale furnizate de Telecomputing Corporation of America, McLean, Va.; de asemenea interviul cu Marshall Graham, vicepreședinte responsabil pentru marketing, 12 octombrie 1979.

233 „Casa Fred” a apărut în *Micro Shopper*, publicat de MicroAge, Tenupe, Ariz., primăvara 1979.

235 Pentru „Legile roboticii” vezi lucrarea devenită clasică a lui Isaac Asimov [424].

236 Tehnica de recunoaștere a cuvintelor vorbite este discutată în „Computers Can Talk to You”, *The New York Times*, 2 august 1978. Pentru companiile care se ocupă de introducerea vocală a datelor vezi *Random-Access Monthly*, mai 1979, publicația firmei Dean Witter Reynolds Inc, New York. O evaluare a previziunilor referitoare la calculatoare capabile să vorbească se găsește în „Speech Is Another Microelectronics Conquest”, *Science*, 16 februarie 1979.

238 „Problemele întrețesute” sunt prezentate în [460], p. 113.

CAPITOLUL 15

245 Pentru date concrete despre restrângerea industriei prelucrătoare în țările cu tehnică înaltă vezi *Yearbook of Labour Statistics*, publicat de Organizația Internațională a Muncii, anii 1961, 1965, 1966, 1975.

245 Pentru transferarea industriei prelucrătoare în țări în curs de dezvoltare vezi „Vast Global Changes Challenge Private-Sector Vision” de Frank Vogl, în *Financier*, aprilie 1978; de asemenea John E. Ullman, „Tides and Shallows”, în [12], p. 289.

247 Producția demasificată este prezentată în Jacobs, [446], p. 239. De asemenea: „Programmable Automation: The Bright Future of Automation” de Robert H. Anderson, în *Datamation*, decembrie 1972; A.E. Kobrinsky și N.E. Kobrinsky, „A Story of Production in the Year 2000”, în Fedchenko, [205], p. 64.

247 Pentru procentul bunurilor cu volum mare din totalitatea bunurilor industriale vezi „Computer-controlled Assembly” de James L. Nevins și Daniel E. Whitney, în *Scientific American*, februarie 1978.

247 Producția de unicat este descrisă în „When Will Czechoslovakia Become an Underdeveloped Country” retipărit după Palach Press, Londra, în *Critique* (Glasgow), revistă de studii sovietice și teorie socialistă, iarna 1976-1977. De asemenea „New Programmable Control Aims at Smaller Tasks”, *American Machinist*, septembrie 1976; „The Computer Digs Deeper into Manufacturing”, *Business Week*, 23 februarie 1976; și „In the Amsterdam Plant, the Human Touch” de Ed Grimm, în *Think*, august 1973,

247 Producția de serie mică în Europa este tratată în „Inescapable Problems of the Electronic Revolution”, *The Financial Times* (Londra), 13 mai 1976; și „Aker Outlook”, *Northern Offshore* (Oslo), noiembrie 1976.

248 Seriile produse pentru Pentagon sunt analizate în Robert H. Anderson și Nike M. Kamrany, *Advanced Computer-Based Manufacturing Systems for Defense Needs*, publicat de Institutul de Informatică, Universitatea din California de Sud, septembrie 1973.

248 Metodele folosite de japonezi în producția auto sunt descrise în corespondența primită de la Jiro Tokuyama, Institutul Nomura pentru cercetări în domeniul tehnologiei și științei economice, Tokyo, 14 iunie 1974.

249 Anderson este citat dintr-un interviu cu autorul.

251 Aparatul de fotografiat Canon AE-1: vezi Raportul pe primul trimestru și Adunarea acționarilor, Texas Instruments, 1977.

254 Pentru numărul de operații de informare și creșterea cheltuielilor de birou vezi Randy J. Goldfield. „The Office of Tomorrow Is Here Today!” Rubrica de publicitate specializată, *Time*, 13 noiembrie 1978.

254 Efectele automatizării muncii de birou sunt discutate în „Computer Shock: The Inhuman Office of the Future” de Jon Stewart, în *Saturday Review*, 23 iunie 1979.

255 Biroul fără hîrtii preconizat de Micronet este descris în „Firms Sponsor Paperless Office”, *The Office*, iunie 1979; și în „Paperless Office Plans Debut”, *Information World*, aprilie 1970.

258 Sisteme noi care să-1 înlocuiască pe cel poștal sunt discutate în „Another Postal Hike, and Then – „, *U.S. News and World Report*, 29 mai 1978.

258 Dezvoltarea sistemului poștal preelectronic și-a atins culmea pe la mijlocul deceniului al optulea. La 29 decembrie 1975, *U.S. News and World Report* scria: „Volumul corespondenței manipulate de Serviciul poștal a scăzut în ultimul an financiar pentru prima oară în istorie. Se așteaptă ca scăderea – circa 830 000 000 efecte poștale anul trecut – să continue și eventual să se accelereze”. Poșta bazată pe hîrtie – această instituție tipică celui de Al Doilea Val – își atinsese în cele din urmă limitele.

258 Satellite Business Systems este descris într-un „raport special” întocmit de dr. William Ginsberg și dr. Robert Golden pentru Shearson Hayden Stone, New York.

258 Vincent Giuliano este citat dintr-o conversație cu autorul.

260 Goldfield despre „paradiretori” provine dintr-un interviu cu autorul.

261 Automatizarea birourilor și studiul celor șapte țări sunt cuprinse în „The Coming of the Robot Workplace”, *The Financial Times* (Londra), 14 iunie 1978.

CAPITOLUL 16

267 Munca la domiciliu, pentru firme ca United Airlines și McDonald’s, este temă articolului „A Way to Improve Office’s Efficiency: Just Stay at Home”, *The Wall Street Journal*, 14 decembrie 1976.

268 Harvey Poppel este citat dintr-un interviu cu autorul și din lucrarea lui inedită de prognoză „The Incredible Information Revolution of 1984”.

268 Latham este citat din [54], p. 30.

268 Schimbările din munca intelectuală sunt discutate în „The Automated Office” de Hollis Vail, în *The Futurist*, aprilie 1978.

2C8 Datele Institutului Viitorului se găsesc în Paul Baran, *Potential Market Demand for Two-Way Information Service to the Home 1970-1990*, publicat de Institutul Viitorului, Menlo Park, Calif., 1971.

269 Programarea la domiciliu este tratată în „Fitting Baby into the Programme”, *The Guardian* (Manchester), 9 septembrie 1977. „Oameni îngrămădiți în jurul unui calculator” este o imagine preluată din „Communicating May Replace Commuting”, *Electronics*, 7 martie 1974.

270 Michael Koerner este citat în [26], vol. I, p. 240.

270 Pentru modelul intermediar al echipei lui Nilles vezi *Electronics*, 7 martie 1974, citat mai sus.

271 Principalul studiu despre înlocuirea navetismului prin comunicații este [49].

CAPITOLUL 17

281 Carter este citat din „Right Now”, *McCall's*, May Paul Glick de la Biroul pentru Recensăminte ale S. U. A. este citat după dr. Israel Zwerling, „Is Love Enough to Hold a Family Together?” *Cincinnati Horizons*, decembrie 1977.

283 Procentul populației S.U.A. cuprinsă în familii nucleare clasice este preluat din: Departamentul Muncii al S. U. A., Biroul de Statistică a Muncii, Raportul special nr. 206 cu privire la forța de muncă, „Marital and Family Characteristics of the Labor Force în March 1976”, *Monthly Labor Review*, iunie 1977.

286 Persoanele care trăiesc singure constituie tema articolelor: „Today's Family – Something Different”, *U.S. News and World Report*, 9 iulie 1979; „Trend to Living Alone Brings Economic and Social Change”, *The New York Times*, 20 martie 1977; „The Ways «Singles» Are Changing U.S. „ *U.S. News and World Report*, 31 ianuarie 1977.

286 Înmulțirea perechilor necăsătorite este tratată în „Unwed Couples Living Together Increase by 117%”, *The Washington Post*, 28 iunie 1979; vezi de asemenea „H.U.D. Will Accept Unmarried Couples for Public Housing”, *The New York Times*, 29 mai 1977.

287 Despre tribunalele care se luptă cu „divorțurile” perechilor necăsătorite: „How to Sue Your Live-in Lover”, de Sally Abrahms, în *New York*, 13 noiembrie 1978; de asemenea „Unmarried Couples: Unique Legal Plight”, *Los Angeles Times*, 13 noiembrie 1977.

287 Eticheta și „consultațiile pentru cupluri” sunt din „«Living în Sin» Is in Style”, *The National Observer*, 30 mai 1977.

287 Ramey este citat din buletinul pe noiembrie-decembrie 1975 al „National Organization for Non-Parents”, numită în prezent „National Alliance for Optional Parenthood”.

287 Perechile fără copii constituie tema articolelor „In New German Attitude on Family Life. Many Couples Decide to Forgo Children”, *The New York Times*, 25 august 1976.

288 Pentru copiii din familiile cu un singur părinte vezi [194], p. 1.

288 A arăta cum influențează demografia, tehnica și alte forțe familia nu înseamnă a spune că familia este un element pasiv al societății, care nu face decât să reacționeze sau să se adapteze la schimbările intervenite în alte părți ale sistemului. Familia este și ea o forță activă. Dar impactul fenomenelor exterioare asupra ei – războiul, de exemplu, sau schimbarea tehnică – este adesea imediat, pe când impactul familiei asupra societății se manifestă deseori cu întârziere. Adevăratul impact al familiei nu se simte decât după ce copiii devin adulți și-și ocupă locul în societate.

288 Înmulțirea familiilor cu un singur părinte în Marea Britanie, R.F. Germania și Scandinavia este comunicată în „The Contrasting Fortunes of

Europe's One-parent Families", *To the Point International* (Sandton, Transvaal, Africa de Sud), 23 august 1976.

290 Marea varietate a familiilor este investigată în „Family Structure and the Mental Health of Children”, de Sheppard G. Kellam, doctor în medicină, Margaret E. Ensminger, licențiat în litere, și R. Jay Turner, doctor în filozofie, în *Archives of General Psychiatry* (American Medical Association), septembrie 1977.

290 Jessie Bernard despre diversificarea familiei este citată din [187], p. 302 și 305.

300 Presa s-a ocupat de angajarea femeilor pentru inseminare artificială în Marea Britanie; vezi „Astonishing Plan Says the Judge”, *Evening News* (Londra), 20 iunie 1978. De asemenea, „Woman Hired to Have a Child”, *The Guardian* (Manchester), 21 iunie 1978.

300 Procesul de „incompetență a părinților” este temă articolului „Son Sues Folks for Malpractice”, *Chicago Tribune*, 28 aprilie 1978.

302 Pentru cuplurile firmei ca fenomen în lumea afacerilor vezi „The Corporate Woman: «Company Couples» Flourish”, *Business Week*, 2 august 1976.

CAPITOLUL 18

305 Carter și Blumenthal sunt citați în „«I Don't Trust Any Economists Today»”, de Juan Cameron, în *Fortune* din 11 septembrie 1978.

305 Cu privire la „ecu” vezi articolul lui Andre M. Coussement „Why the Ecu Still Isn't Quite Real”, *Euromoney*, octombrie 1979.

306 Apariția euromonedelor și a rețelei bancare electronice mondiale sunt descrise în „Stateless Money: A New Force on World Economies”, *Business Week*, 21 august 1978; John B. Caouette, „Time Zones and the Arranging Centre”, *Euromoney*, iulie 1978; și „Clash over Stateless Cash”, *Time*, 5 noiembrie 1979.

306 Despre eurodolari autorul a discutat în [150], p. 11.

308 Citatul din *Euromoney* este luat din articolul „Time Zones and the Arranging Center”, citat mai sus.

308 Rolul managerului pentru monede internaționale este descris în „Stateless Money: A New Force On World Economies”, *Business Week*, 21 august 1978.

308 Despre accelerarea din domeniul marketingului și al televiziunii se discută în „Editorial Viewpoint” din *Advertising Age*, 13 octombrie 1975.

309 Revizuirile de prețuri operate de C.A.E.R. sunt semnalate în „L'inflation se généralise”, *Le Figaro* (Paris), 4 martie 1975.

309 Într-un studiu întocmit sub egida Institutului pentru afaceri economice, economistul britanic Graham Hutton scrie că „odată cu accelerarea inflației, toate datoriile pe termen mai lung ale guvernului și ale firmelor

particulare, prin forța lucrurilor, se actualizează și se scurtează... viteza circulației [monetare] crește; chiar și la contractele pe termen de trei ani, perioadele prevăzute inițial se cer revizuite, pentru a se lua în calcul rata inflației asociată accelerării; negocierile privitoare la salarii sunt mai operative și vizează intervale mai scurte”. „Inflation and Legal Institutions”, în [129], p. 120.

312 Eschimoșii din Canada: „Eskimos Seek Fifth of Canada as Province”, *The New York Times*, 28 februarie 1976.

312 Despre revendicările indienilor se relatează în „Settlement of Indian Land Claim in Rhode Island Could Pave Way for Resolving 20 Other Disputes”, *The Wall Street Journal*, 13 septembrie 1978; și „A Blacklash Stalks the Indians”, *Business Week*, 11 septembrie 1978.

312 Despre minoritatea Ainu din Japonia vezi „Ainu’s Appeal Printed in Book”, *Daily Yomiuri* (Tokio), 15 noiembrie 1973. Despre coreeni: „Rightists Attack Korean Office; Six Arrested”, *Daily Yomiuri* (Tokio), 4 septembrie 1975.

313 David Ewing este citat după „The Corporation As Public Enemy No. 1”, *Saturday Review*, 21 ianuarie 1978.

314 John C. Biegler este citat după „Is Corporate Social Responsibility a Dead Issue?”, *Business and Society Review*. Primăvara 1978.

319 Jayne Baker Spain: „The Crisis in the American Board: A More Muscular Contributor”, înregistrare efectuată de AMACOM, o secție din American Management Association, 1978.

320 Inculparea corporației Olin: vezi Olin Shareholder Quarterly and Annual Meeting Report, mai 1978.

320 Despre thalidomidă vezi „A Scandal Too Long Concealed”, *Time*, 7 mai 1979.

321 Cuvintele lui Henry Ford II sunt luate din „Is Corporate Social Responsibility a Dead Issue?”, *Business and Society. Review*, primăvara 1978.

322 Politica firmei Control Data este descrisă în „The Mounting Blacklash Against Corporate Takeovers” de Bob Tamarkin, *Forbes*, 7 august 1978; și în propria ei „Missions Statement”, 1978.

323 Allen Neuharth este citat după „The News Mogul Who Would Be Famous” de David Shaw; în *Esquire*, septembrie 1979.

323 Spusele lui Rosemary Bruner sunt dintr-un interviu acordat autorului.

324 Despre obiectivele multiple ale corporației vezi „The New Corporate Environmentalists”, *Business Week*, 20 mai 1979; de asemenea, „MCSI: The Future of Social Responsibility” de George C. Sawyer, în *Business Tomorrow*, iunie 1979.

325 Rapoartele Asociației Americane de Contabilitate sunt descrise în [16], p. 13.

325 Despre sugestia Juanitei Kreps se relatează în „A Bureaucratic Brainstorm” de Marvin Store, în *U.S. News & World Report*, 9 ianuarie 1978.

326 Mărturisirea giganticei firme alimentare elvețiene și comentariul lui Pierre Arnold sunt citate după „When Businessmen Confess Their Social Sins”, *Business Week*, 6 noiembrie 1978.

326 Despre rapoartele sociale ale companiilor europene vezi „Europe Tries the Corporate Social Report” de Meinolf Dierkes și Robb Coppock, în *Business and Society Review*, primăvara 1978.

327 Cornelius Bervoord este citat după „Effective Management in the Future”, în [12].

328 Observațiile lui William E. Halal sunt luate din „Beyond R.O.I.”, *Business Tomorrow*, aprilie 1979.

CAPITOLUL 19

331 Despre orarul glisant s-a scris mult. Printre sursele folosite aici se numără: „Workers Find «Flextime» Makes for Flexible Living”, *The New York Times*, 10 octombrie 1979; „Flexible Work Hours a Success, Study Says”, *The New York Times*, 9 noiembrie 1977; „The Scheme That’s Killing The Rat-Race Blues” de Robert Stuart Nathan, în *New York*, 18 iulie 1977; „Work When You Want To”, revista *Europa*, aprilie 1972; „Flexing Time” de Geoffrey Sheridan, în *New Society* (Londra), noiembrie 1972; și Kanter, [523].

334 Despre extinderea muncii de noapte se vorbește în „Le Sommeil du Travailleur de Nuit”, *Le Monde* (Paris), 14 decembrie 1977; și în Packard, [494], cap. 4.

335 Creșterea numărului lucrătorilor cu orar parțial este consemnată în „In Permanent Part-Time Work, You Can’t Beat the Hours” de Roberta Graham, în *Nation’s Business*, ianuarie 1979; vezi de asemenea „Growing Part-Time Work Force Has Major Impact on Economy”, *The New York Times*, 12 aprilie 1977.

337 Filmul publicitar pentru televiziune prezentat de Citibank este citat după o copie oferită de Agenția de publicitate Wells, Ricli, Greene, Inc, New York.

338 Despre precumpănirea numerică a lucrătorilor din servicii vezi [63], p. 3.

339 Despre tarifele diferențiate pe „tranșe orare” la serviciile publice se vorbește în „Environmentalists Are Split Over Issue of Time-of-Day Pricing of Electricity”, *The Wall Street Journal*, 5 octombrie 1978.

339 Pledoaria din Connecticut în favoarea orarului glisant este menționată în „Your (Flex) Time May Come” de Frank T. Morgan, în *Personnel Journal*, februarie 1977.

340 Impactul magnetoscoapelor asupra televiziunii este analizat în „Will Betamax Be Busted?” de Steven Brill, în *Esquire*, 20 iunie 1978

340 Sistemul conferințelor prin computere este descris pe baza experienței personale a autorului; cifrele au fost furnizate de Electronic

Information Exchange System, New Jersey Institute of Technology, Newark, N. J., iar unele au fost extrase din *Planet News*, decembrie 1978, publicatie editată de Infomedia Corporation, Palo Alto, California.

344 Diferențierea salariilor și a indemnizațiilor individuale sunt examinate în „Companies Offer Benefits Cafeteria-Style”, *Business Week*, 13 noiembrie 1978.

623

345 Despre tendințele din arta germană vezi Dieter Honisch, „What is Admired in Cologne May Not Be Appreciated in Munich”, *Art News*, octombrie 1978.

3W Despre vânzarea în masă a cărților legate a se vedea „Just A Minute, Marshall McLuhan”, de Cynthia Saltzman, în *Forbes*, 30 octombrie 1978.

348 Înfrângerea guvernului socialist din Suedia este analizată în „Swedish Socialists Lose to Coalition After 44-Year Rule”, *The New York Times*, 20 septembrie 1976.

313 Politica naționaliștilor scoțieni este analizată în [368], p. 14.

348 Partidul Valorilor din Noua Zeelandă și-a formulat programul în *Values Party, Blueprint for New Zealand*, 1972.

348 Afirmarea „puterii de cartier” este semnalată în „Cities Big and Small Descentralize in Effort to Relieve Frustrations”, *The New York Times*, 29 aprilie 1979; și „Neighborhood Planning: Designing for the Future”, *Self-Reliance*, Washington, D. C, noiembrie 1978.

348 Despre ROBBED și alte grupuri de cartier a se vedea „Activist Neighborhood Groups Are Becoming a New Political Force”, *The New York Times*, 18 iunie 1979.

349 Senatorul Mark Hatfield (republican din statul Oregon) a propus odată un proiect de lege menit să reactiveze guvernarea locală și de cartier, permițând rezidenților să plătească pînă la 80 ia sută din impozitul lor feredal unui organ local al puterii organizat în mod corespunzător.

349 Reorganizarea corporației Esmark a fost descrisă în „Esmark Spawns A Thousand Profit Centres”, *Business Week*, 3 iugust 1974; vezi de asemenea raportul anual al companiei pe 1978.

350 Descrierea „ad-hocrației” a fost făcută de autor în [496], cap. 7.

350 Organizările matriceale sunt descrise în [13].

352 Surprinzătoarea creștere a băncilor regionale este descrisă detaliat în „The Fancy Dans at the Regional Banks”, *Business Week*, 17 aprilie 1978.

354 Practica concesiunilor este discutată în „The Right Way to Invest in Franchise Companies” de Linda Snyder, în *Fortune*, 24 aprilie 1978; de asemenea, în *Franchising in the Economy 1976 - 1978*, U. S. Departament of Commerce, Industry and Trade Administration. Referitor la același fenomen în Olanda: scrisoarea trimisă autorului de G. G. Abeln, secretariat, Nederlandse Franchise Vereniging, Rotterdam.

355 Unul dintre primele rapoarte asupra dispersării geografice a populației a fost „Cities: More People Moving Out Than În, New Census Confirms”, *Community Planning Report*, Washington, D. C, 17 noiembrie 1975.

357 Lester Wunderman este citat după *The Village Voice*, 14 august 1978.

357 Anthony J. N. Judge este citat după „Networking: The Need for a New Concept”, *Transnational Associations* (Bruxelles), nr. 172, 1974; și „A Lesson în Organization From Building Design – Transcending Duality Through Tensional Integrity: Part I”, *Transnational Associations*, nr. 248, 1978.

CAPITOLUL 20

358 Despre autoasistența medicală a scris Robert C. Yeager în articolul „Doctoring Isn’t Just for Doctors” din *Medical World News*, 3 octombrie 1977.

359 Aparatele de măsurare a tensiunii arteriale: „Medical Robot: A Slot Machine for Blood Pressure”, *Time*, 10 octombrie 1977.

359 Sporirea vânzărilor de instrumente medicale: „The Revolution în Home Health Care” de John J. Fried, în *Free Enterprise*, august 1978.

363 Despre organizațiile de autoajutorare: o convorbire cu dr. Alan Gartner, codirector la New Human Services Institute. De asemenea, „Bereavement Groups Fill Growing Need”, *Los Angeles Times*, 13 noiembrie 1977; și diferite numere din *Self-Help Reporter*, publicată de National Self-Help Clearinghouse, New York.

363 Cifra de 500 000 de grupuri de autoajutorare este dată de Gartner și Riessman în [58], p. 6. Cei doi autori au efectuat cercetări de mare utilitate asupra economiei serviciilor. Cartea lor [59] din 1974 este indispensabilă pentru cunoașterea acestui sector economic.

365 Introducerea pompelor de benzină cu autoservire: „Save on Gasoline: Pump It Yourself”, *Washington Star*, 6 iunie 1975. De asemenea, „Now, the No-Service Station”, *Time*, 22 august 1977; „Business Around the World”, *V. S. News & World Report*, 9 februarie 1976.

365 Despre clienții care fac munca casierilor de bancă: „Tellers Work 24-Hour Day, and Never Breathe a Word”, *The New York Times*, 14 mai 1976.

365 Trecerea magazinelor la autoservire: „Future shock/Store Service: The Pressure on Payroll Overload”, *Chain Store Age*, septembrie 1975. Vezi și „Marketing Observer”, *Business Week*, 9 noiembrie 1974.

366 Citatul din Caroline Bird este din [483], p. 109.

367 Datele despre „Cool-Line”, de la corporația „Whirlpool au fost furnizate de Warren Bayer,

Director al relațiilor cu clientela la Whirlpool Corporation, Benton Harbor, Michigan.

368 Vânzările de utilaj electric: „Tools for the Home: Do-It-Yourself Becomes a National Pastime” de John Ingersoll, în *Companion*, septembrie

1977. De asemenea, „Psychographics: A Market Segmentation Study of the D-I-Y Customer”, *Hardware Retailing*, octombrie 1978.

368 Datele firmei Frost & Sullivan sunt extrase din *Study of the Market for Home Improvement and Maintenance Products*, 1976; *Home Center & Associated Home Improvement Products Market*, 1978; și *The-Do-It-Yourself Market in the E. E. C. Countries*, 1978, Frost & Sullivan, New York.

369 *V. S. News & World Report*: „A Fresh Surge in Do-It-Yourself Boom”, numărul din 23 aprilie 1979.

371 Șeful de serviciu de la Texas Instruments și Cyril Brown sunt citați după „Top Management Develops Strategy Aimed at Penetrating New Markets”, *Electronics*, 25 octombrie 1978.

371 Profesorul Inyong Ham și-a exprimat opinia într-o convorbire cu autorul.

372 Citatul din Robert Anderson este luat dintr-un interviu cu autorul.

374 Una din implicațiile interesante ale afirmării prosumatorului este o schimbare în ceea ce s-ar putea numi „ponderea pieței” în viața cotidiană. Sunt unele societăți mai angrenate în activitățile de piață decât altele? Situația poate fi evaluată, între altele, după felul în care oamenii își petrec timpul. Pe la mijlocul deceniului al șaptelea sociologi din peste zece țări au făcut o cercetare asupra bugetului de timp al populației urbane. Ei au împărțit viața cotidiană în 37 de feluri de activități, de la cele de muncă și de urmărire a programelor de televiziune, pînă la mîncat, dormit și vizitarea prietenilor.

Fără să am pretenția rigurozității științifice, eu am grupat cu aproximație aceste 37 de activități în trei categorii: activități ce mi s-au părut puternic „angrenate în piață”, cele ce nu sunt și, în fine, activități aflate undeva între ele.

De exemplu, timpul pe care-l petrecem muncind pentru bani, făcînd cumpărături la magazinul universal sau făcînd navetă între domiciliu și locul de muncă (este, evident, mai „angrenat în piață” decât timpul pe care-l petrecem udînd florile de pe pervazul ferestrei, jucîndu-ne cu cîinele nostru de acasă sau tăifăsuind cu vecinii la gardul casei.

Tot așa, unele activități, deși nu sunt făcute pentru piață, sunt totuși legate de comerț în așa măsură încît se situează la mijloc. (Călătoriile turistice organizate, weekend-urile la schi, șederile în camping implică atîtea achiziții de echipament turistic, atîtea servicii plătite și atîtea tranzacții economice, încît reprezintă o formă modificată a mersului după cumpărături.)

Am aplicat aceste trei categorii globale la materialul furnizat de studiile menționate referitoare la bugetul de timp. Am descoperit repede că unele stiluri de viață – și unele societăți – sunt mai „angrenate în piață” decât altele. De exemplu, cetățenii din 44 de orașe americane își petreceau, în medie, doar 36 la sută din orele de veghe în activități legate de piață. Restul de 64 la sută și-l petreceau cu gătitul, spălatul rufelor, grădăritul, cu mesele, spălatul pe

dinți, cu studiul, rugăciunile, cititul, cu activitățile voluntare în organizații locale, cu urmărirea programelor de televiziune, conversînd sau, pur și simplu, odihnindu-se.

Cam aceeași proporție se constată și în Europa occidentală: francezul mijlociu își petrecea un quantum echivalent de ore de veghe în activități legate de piață; la belgian quantumul acesta era ceva mai mare – 38 la sută; la vest-german, ceva mai mic – 34 la sută.

Anul de muncă și absenteismul din Suedia: „Shorter Hours of Work” de Birger Viklund, în *Arbetsmilö International* – 78. Setul „Bradley GT” este descris în materiale ce mi-au fost puse la dispoziție de către companie: Bradley Automotive Division of Thor Corporation, Edina, Minnesota.

Fuchs este citat în „How Does Self-Help Work? De Frank Riessman, în *Social Policy*, septembrie/octombrie 1976.

Modul în care societățile mai vechi făceau față șomajului este descris în [106]. O notă cu privire la troc și bani: afirmarea prosumatorului ne obligă să regîndim și viitorul trocului. Acesta a devenit în prezent o activitate economică majoră. El nu se limitează la tranzacții mărunte între indivizi, cum ar fi oferirea unui divan folosit în schimbul unor reparații la autoturism, sau o consultație juridică oferită în schimbul unui tratament dentar. (Foarte mulți oameni descoperă că pe această cale pot să evite unele impozite.) Trocul devine mai important și în economia mondială de cînd țările și corporațiile – din cauza nesiguranței pe care le-o dau raporturile mereu schimbătoare dintre valutele forte și cele slabe – au început să ofere petrol în schimbul avioanelor de luptă, cărbune în schimbul electricității, minereu de fier brazilian în schimbul petrolului chinez. Acest tip de troc este o formă a schimbului și ca atare aparține sectorului B.

Dar o bună parte din activitățile grupurilor de autoajutorare poate fi caracterizată drept o formă de troc psihic – de schimb reciproc de experiențe de viață și sfaturi. Iar rolul tradițional al gospodinei poate fi interpretat ca troc între serviciile ei și bunurile cîștigate de soț prin munca lui. Aparțin serviciile ei sectorului A sau sectorului B? Economistii celui de Al Treilea Val vor trebui să înceapă să-și pună astfel de întrebări, altminteri vor fi din ce în ce mai puțin capabili să înțeleagă economia reală în mijlocul căreia trăim, ca deosebită de economia celui de Al Doilea Val, pe cale de a se retrage de pe scena istoriei.

Trebuie să ne întrebăm, tot așa, care va fi viitorul banilor. În trecut banii s-au substituit trocului, în parte, din cauza dificultăților pe care le comportă ținerea unei evidente a schimburilor complexe, implicînd multe unități de măsură diferite. Banii simplificau în mod radical această evidență. Astăzi, disponibilitatea tot mai largă a computerelor facilitează evidenta tranzacțiilor extrem de complexe și face mai puțin esențială folosirea banilor ca atare. Și despre aceste lucruri abia am început să gîndim. Afirmarea prosumatorului, relațiile lui cu piața și noua tehnologie vor contribui, prin acțiunea lor

combinată, la a ne determina să gîndim despre anumite lucruri vechi într-un chip nou.

CAPITOLUL 21

394 Raportul întocmit de Urban Land Institute este rezumat în „Rural U. S. Growing Faster Than Cities”, *International Herald Tribune*, 4-5 august 1979.

395 Laseri, rachete etc.: „Contemporary Frontiers in Physics” de Victor F. Weisskopf, în *Science*, 19 ianuarie 1979.

395 Citatul din Struve este luat din „Negotiating with Other Worlds” de Michael A. G. Michaud, în *The Futurist*, aprilie 1973.

396 Ascultarea semnalelor: Sullivan [466], p. 204.

396 François Jacob este citat după articolul său „Darwinism Reconsidered”, *Atlas World Press Review*, ianuarie 1978.

397 „Deriva genetică” și comentariile dr. Motoo Kimura sunt luate din „The Neutral Theory of Molecular Evolution”, *Scientific American* noiembrie 1979.

397 Despre eucariote și procariote: „What Came First?”, *The Economist*, 28 iulie 1979.

397 Maimuțele din Grant Park Zoo: „Ape Hybrid produced”, *Daily Telegraph* (London), 28 iulie 1979. De asemenea „Old Evolutionary Doctrines Jolted by a Hybrid Ape”, *The New York Times*, 29 iulie 1979.

398 Despre evoluție: Warshofsky, [468], p. 122-125 De asemenea, Jantsch și Waddington, [180], Introducere.

398 Descoperirea lui Kornberg și „rezumatul pentru nespecialiști”: [444], p. 24-26. Criticul britanic este S. Beynon John, „Albert Camus”, în [5], p. 312.

400 Raportul către Clubul de la Roma [165] p. 23-24.

402 Concepția despre timp a celui de Al Doilea Val Whitrow, [514], p. 100-101; de asemenea G J. Whitrow, „Reflections on the History of the Concept of Time”, în [504], p. 10-11.

402 Gribbin, din [506], p. XIII și XIV.

403 Găurile negre: „Those Baffling Black Holes”, *Time*, 4 septembrie 1978; „The Wizard of Space and Time” de Dennis Overbye, în *Omni*, februarie 1979. De asemenea, Warshofsky [468], p. 19-20.

404 *Tahionii*: [304], p. 265 - 266.

404 Taylor este citat după articolul său „Time în Particle Physics” din [504], p. 53.

404 Pentru Capra vezi [300], p. 52.

404 Timpuri alternative și plurale; John Archibald Wheeler, „Frontiers of Time”, conferința ținută la International School of Physics, „Enrico Fermi”, Varenna, Italia, în vara lui 1977.

405 Scăderea populației marilor orașe: „Rush to Big Slowing Down: Poll”, *Daily Yomiuri* (Tokio), 9 iulie 1973; „Exploding Cities”, *New Society* (Londra), 5 iulie 1973; „Swiss Kaleidoscope”, *Swiss Review of World Affairs*, aprilie 1974.

406 Raportul întocmit de American Council of Life Insurance: „Changing Residential Patterns and Housing”, *TAP Report 14*, toamna 1976.

406 Citatul din revista *Fortune* este preluat după „Why Corporations Are on the Move” de Herbert E. Meyer, mai 1976.

407 Arthur Robinson: „A Revolution în the Art of Map Making”, *San Francisco Chronicle*, 29 august 1978.

408 Harta lui Arno Peters este descrisă în „The Peters World Map: Is It an Improvement?” de Alexander Dorozynski, în *Canadian Geographic*, august-septembrie 1978.

409 Simon Ramo este citat după [311], p. VI.

410 Articolul lui Barry Lopez a apărut în *Environmental Action* din 31 martie 1973.

411 Citatul din Frederick S. Perls este luat din contribuția sa „Gestalt Therapy and Human Possibilities” la volumul [416], p. 1.

411 Mișcarea medicală holistă este analizată în „Holistic Health Concepts Gaining Momentum” de Constance Holden, din *Science*, 2 iunie 1978.

411 Expertul Băncii Mondiale este Charles Weiss jr., „Mobilizing Technology for Developing Countries”, *Science*, 16 martie 1979.

412 Citatul din Laszlo este luat din [308], p. 161.

412 Eugene P. Odum: „The Emergence of Ecology as a New Integrative Discipline”, *Science*, 25 martie 1977.

414 Maruyama este citat după faimosul său articol „The Second Cybernetics: Deviation-Amplifying Mutual Causal Processes”, *American Scientist*, iunie 1963, p. 164 – 179, 250 – 256.

În articolul „New Movements în Old Traps”, publicat în *Futurics*, toamna 1977, p. 59–62, Maruyama prezintă o tipologie critică a epistemologiilor actuale, comparându-le prin prisma unor variabile cum sunt cauzalitatea, logica, percepția, etică și cosmologia. El a analizat de asemenea implicațiile sistemice ale diferențierii în „Heterogenistics and Morphogenetics” din *Theory and Society*, vol. 5, nr. 1, p. 75–96, 1978.

417 Expunerea despre Prigogine se bazează pe interviurile și corespondența privată cu autorul, ca și pe [458].

420 Colonia de termite este descrisă în Ilya Prigogine, „Order Through Fluctuation: Self-Organization and Social System” din [180].

420 Citatul din Prigogine este extras din articolul său „From Being to Becoming”, publicat de University of Texas Center for Statistical Mechanics and Thermodynamics, Austin, Texas, aprilie 1978.

A se vedea, de asemenea, „Time, Structure and Fluctuations”, *Science*, 1 septembrie 1978; „Order Out of Chaos” de I. Prigogine, Center for Statistical

Mechanics and Thermodynamics, University of Texas at Austin și Faculte des Sciences, Universite Libre de Bruxelles; și *La Nouvelle Alliance*, Ilya Prigogine și Isabelle Stengers (Paris: Gallimard, 1979).

CAPITOLUL 22

423 Despre separatiștii corsicani și din alte părți: „Fissionable Particles of State”, *Telegraph Sunday Magazine* (Londra), 11 iunie 1978; de asemenea, „Europe’s Passionate Separatists”, San Francisco, *Sunday Examiner & Chronicle*, 8 octombrie 1978.

424 Proiectul unei adunări scoțiene: „Home-Rule Plan Suffers Setback in British Votes”, *The New York Times*, 3 martie 1979.

424 Despre revendicările autonomiste scoțiene: „The Devolution Pledges Which Will Not Go Away”, *The Guardian* (Manchester) 28 iulie 1979.

425 Naționalismul galez: „Welsh Nationalists, Rebuffed, Fight Fiercely for Their Language”, *The New York Times*, 6 noiembrie 1979.

425 Problemele regionale în Belgia: „Belgium: New Government Rides the Tiger”; *To The Point* (Sandton, Transvaal, Africa de Sud), 27 octombrie 1978.

425 Sud-tirolezii: „Conflict Within a Community” de Frances Pinter, în *New Society* (Londra), 22 martie 1973.

425 Pierre Trudeau este citat după „Language Dispute is Termed Threat to Canada’s Unity”, *The New York Times*, 26 octombrie 1976.

425 Mișcarea autonomistă din provincia Alberta: „Western Canadians Plan Own Party”, *The New York Times*, 15 octombrie 1974; de asemenea, „Canada, a Vast, Divided Nation, Gets Ready for a Crucial Election”, *The New York Times*, 16 mai 1979.

425 Mișcarea secesionista din Australia de Vest: „How the West May Be Lost”, *The Bulletin* (Sydney), 26 ianuarie 1974.

426 Romanul care circulă clandestin în California: [275].

426 Raportul pentru Kissinger a fost pregătit de prof. Arthur Corwin, director la Cooperative Study for Mexican Migration.

427 Citatul din *Texas Monthly* este luat din articolul lui John Bloom „Portillo’s Revenge”, publicat în numărul din aprilie 1979 al revistei.

427 Despre separatismul portorican s-a scris o bogată literatură jurnalistică: vezi, de exemplu, „F.A.L.N. Organization Asks Independence for Puerto Rico”, *The New York Times*, 9 noiembrie 1975...

427 În legătură cu separatismul alaskan vezi „Alaska Self-Determination”, *Reason*, septembrie 1973.

427 Băștinașii americani cer un stat al lor suveran: „Black Elk Asks Young Americans: Recognize Indians as Sovereign Nation”, *The Colorado Daily* (Boulder), 18 octombrie 1974; de asemenea, „American Indian Council Seeks U.N. Accreditation”, *The New York Times*, 26 ianuarie 1975.

427 Constatarea Conferinței Naționale a Legislaturilor din Statele S.U.A. este reprodusă după „America's Regional Economic War”, *State Legislatures*, iulie-august 1976.

428 Expresia „echivalent economic al unui război civil” figurează în articolul „Coal and Oil States, Upset by Carter Plan, Prepare for «Economic War» Over Energy”, *The New York Times*, 27 aprilie 1977.

428 Jeffrey Knight: „After Setbacks – New Tactics în Environmental Crusade”, *U.S. News & World Report*, 9 iunie 1975.

428 „Let the Bastards Freeze în the Dark”; editorial de Philip H. Abelson în *Science*, 16 noiembrie 1973.

428 Populația din Vestul Mijlociu este sfătuită „să nu mai alerge după coșuri de uzină”: „Mid-West, U.S. Heartland, Is Found Losing Economic Vitality”, *The Cleveland Plain Dealer*, 9 octombrie 1975.

428 Guvernatorii statelor din Nord-Est se organizează: „Playing Poorer Than Thou: Sunbelt v. Snowbelt în Washington”, *Time*, 13 februarie 1978.

430 Opinia exprimată de Pierre Trudeau în 1967 este citată după Shaw [287], p. 51.

431 Citatul din Denis de Rougement este preluat din buletinul Băncii de Credit Elvețiene, Zurich, mai 1973.

432 Senatorul McGovern este citat după articolul său „The Information Age”, *The New York Times*, 9 iunie 1977.

433 Datele statistice cu privire la corporațiile transnaționale sunt luate din *Supplementary Material on the Issue of Defining Transnational Corporations*, raport al Secretariatului către Comisia pentru corporațiile transnaționale (UNESCO), 23 martie 1979.

433 Potrivit unor cercetări ale prof. Brent Wilson de la University of Virginia, s-ar putea ca extinderea extrem de rapidă a acestor corporații transnaționale să fi atins deja punctul maxim (Wilson arată că multe din marile companii din industrii cu nivel tehnologic scăzut – cum sunt ramura pielăriei, îmbrăcăminte, textilă și a cauciucului – își lichidează în prezent filialele din străinătate). Constatarea nu se aplică însă industriilor cu tehnologie de vîrf. Vezi „Why the Multinational Tide is Ebbing” de Sanford Rose, în *Fortune*, august 1977.

434 Despre mărimea relativă a fondurilor de care dispun corporațiile transnaționale și, respectiv, O.N.U.: depoziția lui Alvin Toffler în fața Comisiei pentru Afacerile Externe a Senatului S.U.A.; vezi [294], p. 265, retipărită și sub titlul „The U.S.A., the U.N. and Transnational Networks” în *International Associations* (Bruxelles), nr. 593, 1975.

434 Cifra de afaceri anuală a firmei General Motors și citatul din Lester Brown: [272], p. 214-216.

434 Flota de petroliere a firmei Exxon: vezi Wilczynski, [297], p. 40.

434 Companiile transnaționale din țările neindustrializate: „The Rise of Third World Multinationals” de David A. Heenan și Warren J. Keegan, în *Harvard Business Review*, ianuarie-februarie 1979.

435 Violarea de către companiile transnaționale britanice a embargourilor decise de guvernul Marii Britanii: „BP Confesses It Broke Sanctions and Covered Up”, *Sunday Times* (Londra), 27 august 1978; de asemenea, „Oil Chiefs Bust Sanctions”, *The Observer* (Londra), 25 iunie 1978; și Rhodesia (Oil Sanctions Inquiry), House of Commons *Hansard*, p. 1184 - 1186, 15 decembrie 1978.

435 Violarea directivelor oficiale ale S. U. A. privitoare la boicotul arab: *Boycott Report: Developments and Trends Affecting the Arab Boycott*, editat de American Jewish Congress, New York, februarie 1979.

435 Cornpaniile petroliere transnaționale își favorizează propriile priorități: [168], p. 312.

435 Citatul din Lester Brown: [272], p. 222.

435 Spionajul companiilor transnaționale: vezi [388].

436 Hugh Stephenson: [289], p. 3.

437 Numărul organizațiilor internaționale: [294], p. 270. Vezi și [298].

438 Organizațiile transnaționale și organisme interguvernamentale: dintr-un interviu luat de autor lui A.J.N. Judge, Uniunea Asociațiilor Internaționale, Bruxelles.

438 Orientările privind agricultură și industria sunt elaborate la Bruxelles: „Farmer Solidarity Increase în Europe”, *The New York Times*, 6 octombrie 1974.

438 Sporirea bugetului CEE: „A Wintry Chill în Brussels”, *The Economist*, 20 ianuarie 1979.

440 Comisia Trilaterală: „Oil Supplies «Could Meet Demand Until Early 1990's» „, *Financial Times* (Londra), 16 iunie 1978.

CAPITOLUL 23

444 Cifrele privind sărăcia, insuficiența asistenței medicale, subnutriția și analfabetismul sunt luate din rapoartele lui Robert S. McNamara în fața Consiliului guvernatorilor Băncii Mondiale, 24 septembrie 1973 și 26 septembrie 1977.

445 Industrializarea din Iran: „Iran's Race for Riches”, *Newsweek*, 24 martie 1975.

445 Despre ratele dobânzilor și creditarea proiectelor și companiilor din Iran, vezi „Iranian Borrowing: The Great Pipeline Loan Will Be Followed by Many More” de Nigel Bance, în *Euromoney*, iunie 1978.

446 Salariile managerilor vest-germani: „Iran: A Paradise în a Powder Keg” de Marion Donhoff, în *Die Zeit* (Hamburg), 10 octombrie 1976.

446 Procentul bunurilor din Iran consumate de către o zecime din populație: „Regime of the Well-Oiled Gun” de Darryl D'Monte, în *Economic &*

Political Weekly (India), 12 ianuarie 1974, extras din *Iran Research* (Londra), ianuarie 1975.

446 Veniturile populației rurale din Iran: „Iran: The Lion That Stopped Roaring”, *Euromoney*, iunie 1978.

447 Deși i-a luat pe nepregătite pe politicienii și pe bancherii internaționali, căderea șahului nu a fost cu totul neașteptată pentru cei ce urmăreau fluxul informațiilor „neoficiale” ce parveneau din Iran. Încă din ianuarie 1975, deci cu patru ani înainte de această cădere, Buletinul nr. 8 al publicației de stînga *Iran Research*, care circulă liber, relatează că mișcarea pentru răsturnarea șahului a atins „un stadiu superior al luptei revoluționare”. Relatarea dădea amănunte despre acțiunile armate împotriva regimului, despre bombe puse la Irana Tile Factory, despre asasinarea „binecunoscutului proprietar al fabricilor Jahan Chit”, despre evadarea unor deținuți politici cu ajutorul gardienilor din închisoare. Aceeași publicație tipărea mesajul unui locotenent de aviație care-i chema pe „frații săi de arme” să „lepede această uniformă rușinoasă și să ia în mîini pușca gherilei”. Și, ceea ce e și mai semnificativ, reproducea și elogia ultima *Fatva* (proclamație) a exilatului aiatolah Khomeiny, în care acesta îndemna la intensificarea ofensivei împotriva regimului.

449 Articolul din *The New York Times* este „Third World Industrializes, Challenging the West...”, în numărul din 4 februarie 1979.

449 Siderurgistii francezi: „Steel’s Convulsive Retreat în Europe” de Agis Salpukas, în *The New York Times International Economic Survey*, 4 februarie 1979.

450 Expresia „între seceră și combină de recoltat” este din articolul lui Simon Watt „Second Class Capitalism”, publicat în *Undercurrents* (Reading, Berkshire), octombrie-noiembrie 1976.

450 În legătură cu Intermediate Technology Development Group și cu exemplele de tehnologie adecvată, a se vedea *Appropriate Technology in the Commonwealth: A Directory of Institutions*, publicat de Food Production and Rural Development Division of the Commonwealth Secretariat, Londra.

451 Revenirea Indiei la metode ale Primului Val: „India Goes Back to Using the Handloom” *Financial Times* (Londra), 20 iunie 1978.

452 Suharto este citat de ministrul indonezian al minelor Mohammad Sadli în „A Case Study in Disillusion: U. S. Aid Effort în India”, *The New York Times*, 25 iunie 1974.

452 Citatul din Samir Amin este luat din [66], p. 592-593.

453 Concursul de treierat din 1855: [101], p. 303-304.

457 Aprecierea lui Reddy despre energie este citată după comunicarea sa *Simple Energy Technologies for Rural Families*, pregătită pentru seminarul UNICEF privind tehnologia simplă destinată familiei rurale, Nairobi, iunie 1976.

458 Asupra programelor de valorificare a biogazului, vezi: „Integrated Microbial Technology for Developing Countries: Springboard for Economic Progress” de Edgar J. DaSilva, Reuben Olembo și Anton Burgers, în *Impact*, aprilie-iunie 1978. De asemenea: „Fuels from Biomass: Integration with Food and Materials Systems” de E.S. Lipinsky și „Solar Energy for Village Development” de Norman L. Brown și James W. Howe – ambele apărute în *Science*, 10 februarie 1978.

458 Tehnologia din India: „India Developing Solar Power for Rural Electricity”, *The New York Times*, 11 mai 1979.

458 Propunerea lui Haim Aviv este descrisă în „Envisions Israel-Egypt Joint Food-Fuel Project”, *New York Post*, 14 aprilie 1979.

459 Environmental Research Lab din Tucson: „Powdered Martinis and Other Surprises Coming in the Future”, *The New York Times*, 10 ianuarie 1979.

459 Experimentul piscicol din Vermont și New Alchemy Institute: „Future Farming” de Alan Anderson jr., în *Omni*, iunie 1979.

460 Previziunile pe termen de 20 de ani în domeniul alimentar elaborate de Center for Futures Research at U.S.C. sunt cuprinse în raportul *Neither Feast nor Famine: A Preliminary Report of the Second Twenty Year Forecast* de Selwyn Enzer, Richard Drobnick și Steven Alter.

461 John McHale și Magda CordeU McHale: [91], p. 188-190.

462 M.S. Iyengar este citat după comunicarea sa *Post-Industrial Society in the Developing Countries*, prezentată la Conferința specială asupra cercetării viitorului, Roma, 1973.

462 Ward Morehouse: „Microelectronic Chips to Feed the Third World” de Stephanie Yanchinski, în *New Scientist* (Londra), 9 august 1979.

463 Roger Melen: *San Francisco Chronicle*, 31 ianuarie 1979.

464 John Magee este citat după *The New World Information Order*, raport către Comisia senatorială pentru relațiile externe, întocmit de George Kroloff și Scott Cohen, noiembrie 1977.

465 Sabia lui Suharto: „Asia’s Communications Boom: The Promise of Satellite Technology”, *Asiaweek* (Hong Kong), 24 noiembrie 1978.

466 Jagdish Kapur este citat după conferința să „Iridia – 2000 A.D.: A Framework for Survival”, ținută la Centrul internațional indian, New Delhi, 17 ianuarie 1974.

467 Expunerea lui Myrdal asupra șomajului se găsește în [94], p. 961.

467 Cîteva precizări în legătură cu deosebirea dintre ceea ce eu numesc „prosum” și ceea ce unii economiști care studiază dezvoltarea numesc „sector neorganizat”. Cu privire la această economie neorganizată, care a luat naștere în multe țări sărace, se poartă o dezbatere aprinsă. Milioane de oameni deznădăjduiți caută să-și încropească în cadrul acestei economii un minim existențial prin îndeletniciri de tot felul: comerț ambulant, atragerea trecătorilor în prăvălii, recondiționări de mobilă, mici lucrări de zidărie, șoferi,

lustragii ș.a.m.d. Unii economiști consideră binevenită existența acestui sector, întrucât el deschide un canal prin care are loc tranziția oamenilor spre economia organizată. Alți economiști susțin însă că economia neorganizată nu face decât să-i ținutiască pe oameni într-o mizerie permanentă.

Indiferent de partea cui este adevărul, acestui sector neorganizat i se potrivește caracterizarea de „mică producție de mărfuri”, în sensul că face parte din economia de schimb. Din acest motiv el se deosebește radical de ceea ce înțeleg eu prin „sectorul prosumului”, care se bazează pe producția destinată întrebuințării. Sectorul neorganizat aparține, în terminologia mea, sectorului B – producției pentru schimb –, și nu sectorului A, adică producției pentru întrebuințare, pe care eu o numesc prosum.

467 Streeten de la Banca Mondială este citat după articolul său *Development Ideas in Historical Perspective: The New Interest in Development* (f. d.).

468 Yona Friedman este citat după comunicarea sa *No-Cost Housing*, prezentată la o conferință a UNESCO. 14-18 noiembrie 1977.

469 Unele proiecte ale Băncii Mondiale pun întradevăr accentul pe autoajutorare și pe „investiția de sudoare”. Vezi, de exemplu, *The Bank and Urban Poverty* de Edward Jaycox, în *Finance & Development*, septembrie 1978. Jaycox, directorul Departamentului de proiecte urbane al Băncii, semnalează și o altă implicație a acestei orientări: „Deoarece costurile urmează a fi suportate de beneficiari [sub forma muncii prestate de ei], deseori este nu numai dezirabil, ci și esențial ca ei să participe la adoptarea deciziilor referitoare la planificare și la executarea proiectului”. Într-adevăr, prosumul implică un grad mai mare de autodeterminare decât producția.

470 Leach: *Literacy*, A Nevis Institute Working Paper, Edinburgh, 1977.

470 Marshall McLuhan discută despre cultura orală în [46], p. 50.

472 Samin Amir este citat după [66], p. 595.

CAPITOLUL 24

La acest capitol nu este nevoie de note.

CAPITOLUL 25

492 Comisia prezidențială pentru sănătate mintală și National Institute of Mental Health sunt citate în [407], p. 6.

492 „Nebunia, geniul și sfințenia”: „The Market-place”, PENewsletter, octombrie 1974.

493 Opt mii de terapii: [402], p. 11.

493 Studiul critic: [402], p. 56.

494 Revista californiană: „In Guns We Trust” de Karol Greene și Schuyler Ingle, în *New West*, 23 aprilie 1979.

496 Romanul lui Knebel: [21], p. 377.

499 Citatele din Norman Macrae sunt extrase din excelentul său articol, „The Coming Entrepreneurial Revolution”, *The Economist*, 25 decembrie 1976.

500 Despre *şathen*: *Jewish Chronicle*, 16 iunie 1978.

503 Remarca lui Rollo May este din [412], p. 34.

505 Despre secte vezi [402], p. 12, 16 şi 35.

505 Îndeletnicirile Bisericii Unificării: „Gone Fishing”, *Newsweek*, 11 septembrie 1978.

505 Afacerea judiciară a Centrului din Winterthur al Luminii Divine: „Cuckoo Cult”, *Time*, 7 mai 1979.

506 Explicațiile date de persoana din conducerea Bisericii Unificării sunt citate în „Honor Thy Father Moon” de Berkeley Rice, în *Psychology Today*, ianuarie 1976.

506 Dr. Sukhdeo este citat în „Jersey Psychiatrist, Studying the Guyana Survivors, Fears Implications for U.S. Society From Other Cults” de Jon Nordheimer, în *The New York Times*, 1 decembrie 1978.

506 Sherwin Harris este citat în „I Never Once Thought He Was Crazy” de Jon Nordheimer, în *The New York Times*, 27 noiembrie 1978.

CAPITOLUL 26

512 Eseul lui Reszler se intitulează «L’homme nouveau»: espérance et histoire”, *Cadmos* (Geneva), iarna 1978.

514 Fromm este citat din [404], p. 304; şi din [405], p. 77.

519 Conover este citat după un interviu acordat autorului.

520 Stimulentele flexibile sunt descrise în „Companies Offer Benefits Cafeteria Style”, *Business Week*, 13 noiembrie 1978.

520 Angajaților nu le place să se mute: „Mobile Society Puts Down Roots”, *Time*, 12 iunie 1978.

521 Organizațiile matriceale sunt descrise în [13], p. 104.

526 Cuvintele lui Enzensberger sunt din [42], p. 97.

CAPITOLUL 27

530 Cuvintele președintelui Carter sunt din discursul său către țară în problemele energiei, publicat în *The New York Times*, 16 iulie 1979.

530 Experiența firmei General Motors cu convertizoarele catalitice a fost expusă în „Why Don’t We Recall Congress for Defective Parts?” de Robert I. Weingarten, în *Financial World*, 26 martie 1975.

531 Patruzeci şi cinci de mii de pagini de noi regulamente anual: *Regulatory Failure* III (Washington D.C.: National Association of Manufacturers, aprilie 1978), p. A-2.

531 Industria oțelului: reclamă a firmei Bethlehem Steel, *Time*, 26 iunie 1978.

531 Eli Lilly și formularele guvernamentale: „The Day the Paper Stopped” de Robert Bendiner, *The New York Times*, 16 martie 1977.

531 Raportul firmei Exxon către Agenția federală pentru energie: Michael C. Jensen și William H. Meckling, *Can the Corporation Survive?* (Rochester, N.Y.: University of Rochester Graduate School of Management, mai 1976). p. 2.

531 Despre paralizia politică: alegătorii francezi vorbesc despre „înghețul” sau „blocajul” politicii. Un fost prim-ministru, Michel Debre, vede o „criză a regimului”. Vezi reportajul Florei Lewis „Life’s Not Bad, but French Foresee Disaster”, *The New York Times*, 17 noiembrie 1979.

531 Primul ministru japonez Takeo Miki este citat după „Fragility of Democracy Stirs Japanese Anxiety” de Richard Halloran, în *The New York Times*, 9 noiembrie 1975.

534 Datele despre alegerile din 1976 provin de la: Election Research Center, *America Votes 12* (Washington, D.C.: Congressional Quarterly, 1977) și Bureau of the Census, U.S. Department Of Commerce.

534 Alegătorii independenți: „As the Parties Decline” de Frederick G. Dutton, în *The New York Times*, 8 mai 1972.

534 Declinul Partidului Laburist: „How Labour Lost Its Legions” de dr. Stephen Haseler, în *Daily Mail* (Londra), 9 august 1979.

534 Aprecierea despre Japonia este din *The Daily Yomiuri* (Tokio), 28 decembrie 1972.

534 Viața politică neozeelandeză: „NZ Elections Give Rise to a Time Like Alice” de Christopher Beck, în *The Asian*, 22 noiembrie 1972.

535 Raportul întocmit de American Enterprise Institute citat de „TRB” în „Who’s in Charge in Washington? No One’s in Charge There”, *Philadelphia Inquirer*, 3 martie 1979.

535 Legislația antiteroristă din Germania Occidentală: *Keessing’s Contemporary Archives* (Londra: Longman Group, 1979), p. 29497-8; „Scissors in the Head” de David Zane Mairowitz, în *Harper’s*, mai 1978; „Germany Passes Tough Terrorist Law”, *Indianapolis Star*, 14 aprilie 1978; „West Germany’s Private Watch on Political Morals” de James Fenton, în *The Guardian* (Manchester), 19 iunie 1978.

535 Armate private în Marea Britanie: „Thunder from the Right”, *Newsweek*, 26 august 1974; de asemenea, „Phantom Major Galls up an Anti-Chaos Army” de John Murchie, în *The Daily Mirror* (Londra), 23 august 1974.

536 Brigăzile roșii: vezi Curtis Bill Pepper, „The Possessed”, *New York Times Magazine*, 18 februarie 1979.

536 Aldo Moro: „Roman Outrage”, *Time*, 14 mai 1979.

536 Instabilitatea din Arabia Saudită: „External Threats to Saudi Stability”, *Business Week*, 12 februarie 1979.

537 Șeicul Yamani: „Relax and Enjoy a Drive” de Julian Snyder”, în *International Moneyline*, 11 august 1979.

540 Reînvierea dreptei în Franța: „Rightist Intellectual Groups Rise in France” de Jonathan Kandell, în *The New York Times*, 8 iulie 1979; și „The New Right Raises Its Voice”, *Time*, 6 august 1979. De asemenea, comentariul lui William Pfaff din *International Herald Tribune*, 3 august 1979.

540 Recrudescența Ku-Klux-Klanului: „Violent Klan Group Gaining Members” de Wayne King. În *The New York Times*, 15 martie 1979; de asemenea, „Vengeance for Raid Seen as Motive for 4 Killings at Anti-Klan March”, *The New York Times*, 5 noiembrie 1979; și „Prosecutor in Klan-Protest Killings Terms 12 Suspects Equally Guilty”, *The New York Times*, 7 noiembrie 1979.

541 Fletcher e citat dintr-un interviu cu autorul.

545 Jill Tweedie: „Why Jimmy’s Power Is Purely Peanuts”, *The Guardian* (Manchester), 2 august 1979.

548 Articolul din *Advertising Age* este: Stanley E. Cohen, „President’s Economic Switch Puts Emphasis on Spending”, 20 ianuarie 1975.

548 Experții în petrol: vezi Helmut Bechtoldt, „The Dictat of the Oil Millions”, *Aussenpolitik*, trimestrul al treilea 1974.

549 Accelerarea schimbării economice: *Fortune* este citată după „Business Roundup”, ianuarie 1975.

549 Prognoza pesimistă a lui Margaret Thatcher este consemnată de John Cunningham. „Guardian Women”, *The Guardian* (Manchester), 31 iulie 1979.

549 Cuvintele lui Richard Reeves sunt extrase din articolul său, „The Next Coming of Teddy”. *Esquire*, 9 mai 1978.

558 Robert Skidelsky este citat în „Keynes and Unfinished Business”, *The New York Times*, 19 decembrie 1974.

551 Naziștii homosexuali: „Out of Focus”, comentariu apărut în *Focus/Midwest*, vol. 10, nr. 66.

552 Acțiunile politice ale sindicatelor: A. H. Raskin. „Mr. Labor: «Ideology is Baloney»”, recenzie a biografiei lui George Meany scrisă de Joseph C. Goulden, *The New York Times*, 23 octombrie 1972.

553 Deputatul Mineta este citat după „The Great Congressional Power Grab”, *Business Week*, 11 septembrie 1978.

555 Articolul lui William Shawcross din revista Harper’s a apărut în numărul din mai 1979 sub titlul „Dr. Kissinger Goes to War”.

555 Supraîncărcare decizională există până și în birocrația artelor: „The National Endowment for the Arts Grows Up” de Malcolm N. Carter, în *Art News*, septembrie 1979.

556 În legătură cu modul de luare a deciziilor la Pentagon vezi Armbrister, [377], p. 191-192. Numărul de 76 misiuni pe care ofițerul de la Pentagon a trebuit să le studieze a fost menționat de Armbrister într-o convorbire cu autorul.

556 Încurcătură cu cele treizeci de miliarde de dolari: „The Case of the Misplaced \$30 Billion”, *Business Week*, 24 iulie 1978.

556 Stuart Eizenstat este citat după „The Great Congressional Power Grab”, *Business Week*, 11 septembrie 1978.

557 Congresul SUA: vezi raportul întocmit de Congressional Clearinghouse on the Future și Congressional Institute for the Future, Washington, D.C., iulie 1979.

557 Parlamentarul britanic este Gerald T. Fowler, citat în „Devolution Will Ease Load at Whitehall, Minister Says” de Trevor Fishlock, în *The Times* (Londra), 16 ianuarie 1976.

557 Sir Richard Marsh este citat după articolul său „Why Westminster Can’t Take Business Decisions”, *Industrial Management* (Wembley, Middlesex), iulie 1979.

558 Despre criză politică din Italia: „Italy Seeks a Government”, *Financial Times* (Londra), 3 august 1979; de asemenea, „Italy’s Coalition Gets a Vote of Approval în Parliament” de Henry Tanner, în *The New York Times*, 12 august 1979.

CAPITOLUL 28

560 Despre Convenția constituțională vezi Flexner [385], p. 117.

562 Jefferson este citat după [390]. p. 32, 67.

565 Burnham: „A Disenchanted Electorate May Stay Home în Doves”, *The New York Times*, 1 februarie 1976.

565 Majoritatea tăcută: [389], p. 410.

566 Africa de Sud: vezi interviul cu Roelof Frederik „Pik” Botha în Starcke [376], p. 68.

Africa de Sud, deși posedă o bază tehnologică avansată, a fost caracterizată ca fiind încă „în curs de industrializare”, deoarece mari sectoare ale populației sale se află încă în afara sistemului industrial. La fel ca și în cazul Braziliei, Mexicului, Indiei și al altor țări de acest fel. Aici există o insulă de industrialism avansat în mijlocul unei mase ce trăiește încă în condiții preistorice.

572 Observația lui Becker este din [378], p. 183-185.

576 Creșterea numerică a personalului tehnic din Congres: „Proxmire’s Well-Placed Jab” de Marvin Stone, în *U.S. News & World Report*, 10 septembrie 1979

577 Despre elemente ale democrației directe în constituția revoluționară franceză: [345], p. 18.

577 Referirea lui Marx la Comuna din Paris este din [345], p. 61.

578 Obiecțiile federaliste la democrația directă: vezi Clark McCauley, Omar Road and Tom Johnson, „The Next Democracy”, în Buletinul editat de World Future Society, noiembrie-decembrie 1977.

578 René Lévesque la putere: „Business Has the Jitters în Quebec” de Herbert E. Meyer, în *Fortune*, octombrie 1977.

580 Referendumul nuclear din California: „Atomic Reaction: Voters în California Weigh Pros and Cons of Nuclear Energy”, *Wall Street Journal*, 1 martie 1976.

585 Valonia protestează împotriva migrării industriei spre Flandra: „Wallonia”, *Financial Times Survey* (Londra). 12 noiembrie 1976

585 Statele din Vestul S.U.A taxate drept „colonii energetice: „After Setbacks – New Tactics în Environmental Crusade”. *U.S. News & World Report*, 9 iunie 1975.

586 Dispersia geografică: „Corporate Flying: Changing the Way Companies Do Business”. *Business Week*, 8 februarie 1978.

587 Conceptul de povară decizională ne strecoară bănuiala sumbră că, indiferent de luptă politică, această sarcină va fi asumată de fiecare dată de numărul minim de oameni capabili să-i facă față și că, deci, întotdeauna un număr mic de oameni vor izbuti să monopolizeze puterea de decizie, pînă cînd nu sunt covîrșiți de implozia decizională, ajungînd pur și simplu să nu mai poată purta singuri aceasta poveri.

Bibliografie

Dat fiind că articolele, lucrările științifice și rapoartele de specialitate sunt prezentate în „Note”, această listă conține doar cărțile și un număr redus de monografii și volume de comunicări. Am clasificat materialele pe cîteva domenii.

ARTE

[1] Boucher, Francois. *20 000 Years of Fashion*. (New York: Harry N. Abrams, 1968.)

[2] Harling, Robert, redactor responsabil. *The Modern Interior*. New York: St. Martin's Press, 1964.

[3] Hauser, Arnold. *The Social History of Art* (4 vol.), traducere de Stanley Godman. (New York: Alfred A. Knopf, Vintage Books, 1951.)

[4] Klingender, Francis D. *Art and the Industrial Revolution*, redactor responsabil: Arthur Elton, (Londra: Paladin, 1972.)

[5] Kostelanetz, Richard, redactor responsabil. *On Contemporary Literature*. (New York: Avon, 1974).

[6] Mueller, John H. *The American Symphony Orchestra*, (Bloomington: Indiana University Press, 1951.)

[7] Sachs, Curt. *The History of Musical Instruments*. (New York: W. W. Norton, 1940.)

[8] Thompson, George. *Marxism and Poetry*. (New York: International Publishers, 1946.)

AFACERI, MANAGEMENT, TEORIA ORGANIZĂRII

- [9] Adams, T. F. M. și N. Kobayashi. *The World of Japanese Business*. (Tokyo: Kodansha International, 1969.)
- [10] Anthony, William P. *Participative Management*. (Reading, Mass.: Addison-Wesley, 1978.)
- [11] Beer, Stafford. *Brain of the Firm: The Managerial Cybernetics of Organization*. (Londra: Allen Lane, The Penguin Press, 1972.)
- [12] Bonton, Lewis, redactor responsabil. *Management for the Future*. (New York: McGraw-Hill, 1978.)
- [13] Davis, Stanley M. și Paul R. Lawrence. *Matrix*. (Reading, Mass.: Addison-Wesley, 1977.)
- [14] Dewing, Arthur S. *Financial Policy of Corporations*, vol. I și II, ediția a 5-a (New York: Ronald Press, 1953.)
- [15] Drucker, Peter F. *The Concept of the Corporation*. (New York: New American Library, Mentor, 1964.)
- [16] Gambling, Trevor. *Societal Accounting*. (Londra: George Allen & Unwin, 1974.)
- [17] Gross, Bertram M. *The Managmg of Organizations: The Administrative Struggle*, vol. I și II. (New York: Free Press Macmillan, 1964.)
- [18] Gvishiani, D. *Organisation and Management: A Sociological Analysis of Western Theories*, traducere de Robert Daglish și Leonid Kolesnikov. (Moscova: Editura Progres, 1972.)
- [19] Janger, Allen R. *Corporate Organization Structures: Service Companies*. (New York: Conference Board, 1977.)
- [20] Kahn, Herman. Redactor responsabil. *The Future of the Corporation*. (New York: Mason & Lipscomb, 1974.)
- [21] Knebel, Fietcher. *The Bottum Line*. (New York: Pocket Books, 1975.)
- [22] Korda, Michael. *Power! How To Get It, How To Use It*. (New York: Ballantine Books, 1975.)
- [23] Labor Research Association. *Billionaire Corporations*. (New York: International Publishers, 1954.)
- [24] Lawrence, Paul R. și Jay W. Lorsch. *Developing Organizations: Diagnosis and Action*. (Reading, Mass.: Addison-Wesley, 1969.)
- [25] Moore, Wilbert E. *The Conduct of the Corporation*. (New York: Random House, Vintage Books, 1962.)
- [26] Newman, Peter C. *The Canadian Establishment*, vol. I (Toronto: McClelland and Stewart-Bantam, Seal Books, 1977.)
- [27] Pattee, Howard H., redactor responsabil. *Hierarchy Theory: The Challenge of Complex Systems*. (New York: George Braziller, 1973.)
- [28] Roy, Robert H. *The Cultures of Management*. (Baltimore: John Hopkins University Press, 1977.)

[29] Scull, Penrose și Prescott C. Puller. *From Peddlers to Merchant Princes*. (Chicago: Follett, 1967.)

[30] Sloan, Alfred P., Jr. *My Years with General Motors*. (New York: MacFadden-Bartell, 1965.)

[31] Stein, Barry A. *Size, Efficiency, and Community Enterprise*. (Cambridge, Mass.: Center for Community Economic Development, 1974.)

[32] Tannenbaum, Arnold S. și a. *Hierarchy în Organizations*. (San Francisco: Jossey-Bass Publishers, 1974.)

[33] Tarnowieski, Dale. *The Changing Success Ethic: An AMA Survey Report*. (New York: Amacom, 1973.)

[34] Toffler, Alvin. *Social Dynamics and the Bell System*. Report to the American Telephone & Telegraph Co.

[35] Van der Haas, Hans. *La Mutation de l'entreprise Européenne*, traducere de Pierre Rocheron. (Paris: Editions Robert Laffont L'Usine Nouvelle, 1971.)

[36] Yoshino, M.Y. *Japan's Managerial System: Tradition and Innovation*. (Cambridge, Mass.: MIT Press, 1968.)

COMUNICAȚII

[37] Aranguren, J. L. *Human Communication*, traducere de Frances Partridge. (New York: McGraw-Hill, World University Library, 1967.)

[38] Baran, Paul. *Potential Market Demand for Two-Way Information Services to the Home, 1970-1990*. (Menlo Park, Cal.: Institute for the Future, 1971.)

[39] *Bell System Statistical Manual 1940-1969*. American Telephone & Telegraph Co., Corporate Results Analysis Division. (New York, 1970.)

[40] Brunner, John. *The Shockwave Rider*. (New York: Harper & Row, 1975.)

[41] Cherry, Colin. *World Communication: Threat Or Promise?* (Londra: John Wiley, Wiley-Interscience, 1971.)

[42] Enzensberger, Hans Magnus. *The Consciousness Industry: On Literature, Politics and the Media*. (New York: Seabury Press, Continuum, 1974.)

[43] Innis, Harold A. *The Bias of Communication*. (Toronto: University of Toronto Press. 1951.)

[44] * * * *Empire and Communications*, recenzie de Mary Q. Innis. (Toronto: University of Toronto Press, 1972.)

[45] Laborit, Henri. *Decoding the Human Message*, traducere de Stephen Bodington și Alison Wilson. (Londra: Allison Busby, 1977.)

[46] McLuhan, Marshall. *Understanding Media: The Extensions of Man*. (New York: McGraw-Hill, 1965.)

[47] Martin, James. *The Wired Society*. (Englewood Cliffs, N.J.: Prentice-Hall, 1978.)

[48] Mathison, Stuart L. și Philip M. Walker. *Computers and Telecommunications: Issues în Public Policy*. (Englewood Cliffs, N. J.: Prentice-Hall, 1970.)

[49] Nilles J. M. ș. a. *The Telecommunications-Transportation Tradeoff: Options for Tomorrow*. (New York: John Wiley, 1976.)

[50] Paine, Albert Bigelow. *In One Man's Life*. (New York: Harpers & Brothers, 1921.)

[51] Pye, Lucian W., redactor responsabil. *Communications and Political Development*. (Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1963.)

[52] Servan-Schreiber, Jean Louis. *Le Pouvoir d'informer*. (Paris: Editions Robert Laffont, 1972.)

[53] Singer, Benjamin D. *Feedback and Society: A Study of the Uses of Mass Channels for Coping*. (Lexington, Mass.: D. C. Heath, Lexington Books, 1973.)

[54] * * * *Communications în Canadian Society*. (Toronto: Copp Clark, 1972.)

[55] Soper, Horace N. *The Mails: History, Organization and Methods of Payment*. (Londra: Keliher, Hudson and Kearns, 1946.)

[56] Zilliacus, Laurin. *From Pillar to Post*. (Londra: Heinemann, 1956.)

CONSUMATORI, AUTOAJUTORARE, SERVICII

[57] Friedman, Yona. *Une Utopie réalisée*. (Paris: Musee d'Art moderne, 1975.)

[58] Gartner, Alan și Frank Riessman. *Self-Help în The Human Services*. (San Francisco: Josey- Bass Publishers, 1977.) [59] *Idem. The Service Society and the Consumer Vanguard*. (New York: Harper & Row, 1974.)

[60] Halmos, Paul. *The Personal Society*. (Londra: Constable, 1970.)

[61] Kallen, Horace M. *The Decline and Rise of the Consumer* (New York Appleton-Century. 1936.)

[62] Katz, Alfred H. și Eugene I. Bender. *The Strength ni Vs: Self-Help Groups în the Modern World*. (New York: Franklin Wattb. New View-Points. 1976.)

[63] Lewis, Russell. *The New Serxice Society*. (Londra: Longman. 1973.)

[64] Steidl, Rose E. și Esther Ciew Bratton. *Work in The Home*. (New York: John Wiley, 1968.)

TEORIA DEZVOLTĂRII, IMPERIALISM

[65] Alatas, Syed Hussein. *Modernization and Social Change*. (Sydney, Australia: Angus and Robertson, 1972.)

[66] Amin, Samir. *Accumulation on a World Scale: A Critique of the Theory of Underdevelopment*, traducere de Brian Pearce. (New York: Monthly Review Press, 1974.)

- [67] Aron, Raymond. *The Industrial Society: Three Essays on Ideology and Development*. (New York: Simon and Schuster, Clarion, 1967.)
- [68] Arrighi Giovanni. *The Geometry of Imperialism: The Limits of Hobson's Paradigm*, traducere de Patrick Camiller. (Londra: NLB, 1978.)
- [69] Bhagwati, Jagdish N., redactor responsabil. *The New International Economic Order: The North-South Debate*. (Cambridge, Mass.: MIT Press, 1977.)
- [70] Bodard, Lucien. *Green Hell: Massacre of the Brazilian Indians*, traducere de Jennifer Monaghan. (New York: Outerbridge and Dienstfrey, 1971.)
- [71] Brown, Michael Barratt. *The Economics of Imperialism*. (Harmondsworth, Middlesex: Penguin Books, 1974.)
- [72] Brown, Richard D. *Modernization: The Transformation of American Life 1600-1865*, redactor responsabil: Eric Foner. (New York: Hill and Wang, American Century, 1976.)
- [73] Cohen, Benjamin J. *The Question of Imperialism: The Political Economy of Dominance and Dependence*. (Londra: Macmillan, 1974.)
- [74] Cotlow, Lewis. *The Twilight of the Primitive*. (New York: Ballantine Books, 1973.)
- [75] Curtin, Philip D., redactor responsabil. *Imperialism*. (New York: Walker, 1971.)
- [76] Deutsch, Karl W., redactor responsabil. *Eco-Social Systems and Ecopolitics: A Reader Human and Social Implications of Environmental Management in Developing Countries*. (Paris. UNESCO, 1977.)
- [77] Emmanuel, Arghiri. *Unequal Exchange: A Study of the Imperialism of Trade*, traducere de Brian Pearce. (Londra: NLB, Monthly Review Press, 1972.)
- [78] Erb, Guy F. și Valeriana Kallab, redactori. *Beyond Dependency: The Developing World Speaks Out*. (Washington, D. C.: Overseas Development Council, 1975.)
- [79] Friedmann, Georges. *Industrial Society: The Emergence of the Human Problems of Automation*, redactor responsabil: Harold L. Sheppard. (Glencoe, Ill.: Free Press, 1955.)
- [80] Goldwin, Robert A., redactor responsabil. *Readings in Russian Foreign Policy*, (New York: Oxford University Press, 1959.)
- [81] Goulet, Denis. *The Cruel Choice: A New Concept in the Theory of Development*. (New York: Atheneum, 1971.)
- [82] Harvie, Christopher, Graham Martin și Aarpn Scharf, redactori. *Industrialisation and Culture 1830-1914*. Londra: Macmillan, Open University Press, 1970.)
- [83] Hobsbawm, E. J. *Industry and Empire: From 1750 to the Present Day*. (Baltimore: Penguin Books, 1969.)

[84] Hoselitz, Bert F. și Wilbert E. Moore, redactori. *Industrialization and Society*. Lucrările Conferinței asupra implicațiilor sociale ale industrializării și ale schimbărilor din tehnică, Chicago, 15-22 sept. 1960. (Mouton, Franța: UNESCO. 1963.)

[85] Howe, Susanne. *Novels of Empire*. (New York: Columbia University Press, 1949.)

[86] Hudson, Michael. *Global Fracture: The New International Economic Order*. (New York: Harper & Row, 1977.)

[87] Idem. *Super Imperialism: The Economic Strategy of American Empire*. (New York: Holt, Rinehart și Winston. 1972.)

[88] Lean, Geoffrey. *Rich World, Poor World*. (Londra: George Allen & Unwin, 1978.)

[89] Lenin, V. I. *Imperialism, the Highest Stage of Capitalism*. (Moscova: Editura Progres. 1975.)

[90] Lerner, Daniel. *The Passing of Traditional Society: Modernizing the Middle East*. (New York: Free Press, 1958.)

[91] McHale, John și Magda Cordell McHale. *Basic Human Needs: A Framework for Action*. (New Brunswick, N. J.: Transaction Books, 1977.)

[92] Magdoff, Harry: *The Age of Imperialism: The Economics of XJ. S. Foreign Policy*. (New York; Monthly Review Press, Modern Reader 1969.

[93] Mathias, Peter. *The First Industrial Nation: An Economic History of Britain 1700-1914*. (Londra: Methuen, 1969.)

[94] Myrdal, Gunnar. *An Approach to the Asian Drama: Methodological and Theoretical*. (New York: Vintage Books, 1970.)

[95] Nidergang, Martel. *The 20 Latin American*, vol. I și II, traducere de Rosemary Sheed. (Harmond-Swath, Middlesex: Penguin Books, 1971.)

[96] Said, Edward W. *Orientalism*. (New York: Pantheon Books, 1978.)

[97] Schumpeter, Joseph. *Imperialism, and Social Classes. Two Essays*, traducere de Heinz Norden. (New York: World, 1955.)

[98] Toynbee, Arnold. *The Industrial Revolution*. (Boston: Beacon Press, 1956.)

[99] World Bank. *Rural Development*, lucrare despre politica din domeniul respectiv. (Washington, D.C., 1975.)

ISTORIA ECONOMIEI

[100] Birnie, Arthur. *An Economic History of Europe 1760-1939*. (Londra: Methuen, University Paperbacks, 1962.)

[101] Bogart, Ernest L. și Donald L. Kemmerer. *Economic History of the American People*. (New York: Longmans, Green, 1942.)

[102] Burton, Theodore E. *Financial Crises and Periods of Industrial and Commercial Depression*. (Wells. Vt.: Fraser, 1966.)

- [103] Cipolla, Carlo M. *The Economic History of World Population*. (Harmondsworth, Middlesex: Penguin Books, 1964.)
- [104] Clough, Shepard B., Thomas Moodie și Carol Moodie, redactori. *Economic History of Europe: Twentieth Century*. (New York: Harper & Row, 1968.)
- [105] Fohlen, Claude. *The Fontana Economic History Of Europe*, vol. VI. Cap. 2, *Franța 1920-1970*, traducere de Roger Greaves. (Londra: Fontana, 1973.)
- [106] Garraty, John A. *Unemployment în History: Economic Thought and Public Policy*. (New York: Harper & Row, 1978.)
- [107] Hartwell, R. M. ș. a. *The Long Debate on Poverty: Eight Essays on Industrialization and „The Condition of England”*. (Londra: Institute Of Economic Affairs, 1973.)
- [108] Hayek, Friedrich A., redactor responsabil. *Capitalism and the Hisiorian*. (Chicago: University of Chicago Press, 1954.)
- [109] Kenwood, A. G. și A. L. Lougheed. *The Growth Of the International Economy 1820-1960*. (Londra: George Allen & Unwin, 1971.)
- [110] Kindleberger, Charles P. *Manias, Panics, and Crashes: A History of Financial Crises*. (New York: Basic Books, 1978.)
- [111] *Idem*. *The World în Depression 1929-1939*. (Londra: Allen Lane, Penguin Press, 1973.)
- [112] Le Clair, Edward E., Jr. și Harold K. Schneider, redactori, *Economic Anthropology: Readings în Theory and Analysis*. (New York: Holt, Rinehart and Winston, 1968.)
- [113] Maizels, Alfred. *Growth & Trade*. (Londra: Cambridge University Press, 1970.)
- [114] Nove, Alec. *An Economic History of the U.S.S.R.* (Harmondsworth, Middlesex: Penguin Books, 1969.)
- [115] Polanyi, Karl. *The Great Transformation*. (Boston: Beacon Press, 1957.)
- [116] Ringer, Fritz K., redactor responsabil, *The German Inflation of 1923*. (New York: Oxford University Press, 1969.)
- [117] Sahlins, Marshall. *St. One Age Economics*. (Chicago: Aldine-Atherton, 1972.)
- [118] Williams, Glyndwr. *The Expansion of Europe in the Eighteenth Century: Overseas Rivalry, Discovery and Exploitation*. (New York: Walker, 1967.)
- [119] Woodruff, William. *The Fontana Economic History of Europe*, vol. IV, cap. 2, *The Emergence of an International Economy 1700-1914*. (Londra: Fontana, 1971.)

[120] Alampiev, P.O. Bogomolov și Y. Shiryaev. *A New Approach to Economic Integration*. Traducere de Sdobnikov. (Moscova Editura Progres, 1974).

[121] Aliber, Robert Z. *The International Money Game*, ediția a 2-a adăugită. (New York: Basic Books, 1976.)

[122] Balassa, Bela. *The Theory of Economic Integration*. (Londra: George Allen & Unwin. 1962.)

[123] Bozyk, Pawel. *Poland as a Trading Partner*. (Varșovia: Editura Interpress, 1972.)

[124] Brittan, Samuel. *Participation Without Politics: An Analysis of the Nature and the Role Of Markets*. (Londra: Institute of Economic Affairs, 1975.)

[125] *Concentration în American Industry*. Raportul Subcomitetului pentru antitrust și monopol către Comitetul justiției, Senatul S.U.A. (Washington, D.C.: U.S. Government Printing Office, 1957.)

[126] *Economic Concentration*. Audierile în fața Subcomitetului pentru antitrust și monopol al Comitetului justiției, Senatul S. U. A., partea 7 și 7A. (Washington, D.C.: U.S. Government Printing Office, 1968.)

[127] Galbraith, John Kenneth. *Money: Whence It Came, Where It Went*. (Boston: Houghton Mifflin, 1975.)

[128] Henderson, Hazel. *Creating Alternative Futures: The End of Economics*. (New York: Berkley Windhover, 1978.)

[129] *Inflation: Economy and Society*. (Londra: Institute for Economic Affairs, 1972.)

[130] Ivens, Michael, redactor responsabil. *Prophets Of Freedom and Enterprise*. (Londra: Kogan Page pentru țelurile industriei, 1975.)

[131] Kornai, János. *Anti-Equilibrium: On Economic Systems Theory and the Tasks of Research*. (Amsterdam: North-Holland, 1971.)

[132] Kuznetsov, V.I. *Economic Integration: Two Approaches*, traducere de Bean Brian. (Moscova: Editura Progres, 1976.)

[133] Leiss, William. *The Limits to Satisfaction: On Needs and Commodities*. (Londra: Marion Boyars, 1978.)

[134] Little, Jane Sneddon. *Euro-Dollars: The Money-Market Gypsies*. (New York: Harper & Row. 1975.)

[135] Loeb, Eugen. *Humanomics: How We Can Make The Economy Serve Us – Not Destroy Us*. (New York: Random House, 1976.)

[136] Mandel Ernest. *Decline of the Dollar: A Marxist View of the Monetary Crisis*. (New York: Monad Press, 1972.)

[137] Marris, Robin. *The Economic Theory of „Managerial” Capitalism*. (Londra: Macmillan, 1967.) Marx, Karl. *Capital: A Critical Analysis of Capitalist Production*, traducere de Samuel Moore și Edward Aveling, redactor responsabil Frederick Engels. (New York: International Publishers, 1939.)

[139] Mintz, Morton, și Jerry S. Cohen. *America, Inc.: Who Owns and Operates the United States*. (New York: Dell, 1972.)

[140] Pasinetti, Luigi L. *Lectures on the Theory of Production*. (Londra: Macmillan, 1977.)

[141] Ritter, Lawrence S. și William L. Silber. *Money*, ediția a 2-a. (New York: Basic Books, 1973.)

[142] Robertson, James. *Profit or People?: The New Social Role of Money*. (Londra: Calder & Boyars, 1974.)

[143] Ropke, Wilhelm. *Economics of the Free Society*, traducere de Patrick M. Boarman. (Chicago: Henry Regnery, 1963.)

[144] Rothbard, Murray N. și I. W. Sylvester. *What Is Money?* (New York: Arno Press și The New York Times, 1972.)

[145] Scott, D. R. *The Cultural Significance of Accounts*. (Columbia, Mo.: Lucas Brothers Publishers, nedatat.)

[146] Senin, M. *Socialist Integration*. (Moscova: Editura Progres, 1973.)

[147] Sherman, Howard. *Radical Political Economy: Capitalism and Socialism from a Marxist-Humanist Perspective*. (New York: Basic Books, 1972.)

[148] Smith, Adam. *Essays on Philosophical Subjects*, împreună cu *An Account of the Life and Writings of the Author* de Dugald Stewart. (Dublin: Wogan, Byrne, J. Moore, Colbert, Rice, W. Jones, Porter și Folingsby, 1795.)

[149] *Idem*. *The Wealth of Nations*. Redactor responsabil Edwin Cannan. (New York: Random House, Modern Library, 1937.)

[150] Toffler, Alvin. *The Eco-Spasm Report*. New York: Bantam Books, 1975.)

[151] Ward, Benjamin. *What's Wrong with Economics?* (Londra: Macmillan, 1972.)

ENERGIE, ECOLOGIE

[152] Brown, Lester R. *In the Human Interest: A Strategy to Stabilize World Population*. (New York: W. W. Norton, 1974.)

[153] Carr, Donald, E. *Energy and the Earth Machine*. (New York: W. W. Norton, 1976.)

[154] *Choosing Our Environment: Can We Anticipate the Future?* Audieri ale Comisiei pentru știința mediului înconjurător și tehnică de pe lângă Subcomitetul pentru poluarea mediului înconjurător, Comitetul pentru lucrări publice, Senatul S.U.A. Partea a 2-a și a 3-a. (Washington, D.C.: U.S. Government Printing Office, 1976.)

[155] Clark, Wilson. *Energy for Survival: The Alternative to Extinction*. (Garden City, N.Y.: Doubleday, Anchor Books, 1974.)

[156] Commoner, Barry. *The Closing Circle: Nature, Man, and Technology*. (New York: Alfred A. Knopf, 1971.)

[157] *Idem. The Poverty of Power: Energy and the Economic Crisis.* (New York: Bantam Books, 1977.)

[158] Dansereau, Pierre. *Inscape and Landscape.* Conferințele Massey, seria XII, Canadian Broadcasting Corporation. (Toronto: CBC Learning Systems, 1973.)

[159] Dubos, René. *Man Adapting.* (New Haven: Yale University Press, 1965.)

[160] *Energy: Global Prospects 1985-2000.* Raportul Seminarului pe tema „Noi strategii energetice”, organizat sub patronajul Institutului de Tehnologie din Massachusetts (MIT) (New York: McGraw-Hill. 1977.)

[161] Hayes, Denis. *The Solar Energy Timetable.* (Washington, D. C.: Worldwatch Institute, 1978.)

[162] Helfrich, Harold W., Jr., redactor responsabil. *The Environmental Crisis: Man's Struggle to Live with Himself.* (New Haven: Yale University Press, 1970.)

[163] Jungk, Kobert. *The New Tyranny: How Nuclear Power Enslaves Us,* traducere de Christopher Trump. (New York: Grosset & Dunlap, Fred Jordan Books, 1979.)

[164] Lyons, Barrow. *Tomorrow's Birthright: A Political and Economic Interpretation of Our Natural Resources.* (New York: Funk & Wagnalls, 1955.)

[165] Meadows, Donella H. ș.a. *The Limits to Growth: A Report for the Club of Rome's Project on the Predicament of Mankind.* (New York: Universe Books, 1972.)

[166] Munson, Richard. Redactor responsabil. *Countdown to a Nuclear Moratorium.* (Washington, D. C.: Environmental Action Foundation, 1976.)

[167] Odum. Howard T. *Environment, Power, and Society.* (New York: John Wiley. Wiley-Interscience, 1971.)

[168] Sampson, Anthony. *The Seven Sisters: The Great Oil Companies and the World They Shaped.* (New York: Bantam Books, 1976.)

[169] Schumacher, E.F. *Small Is Beautiful: Economics as if People Mattered.* (New York: Harper & Row, Perennial Library, 1973.)

[170] *Tokyo Fights Pollution: An Urgent Appeal for Reform.* Serviciul de legătură și protocol. Biroul afacerilor generale, Tokyo. (Tokyo, 1971.)

[171] Ubbelohde, A.R. *Man and Energy.* (New York: George Braziller, 1955.)

[172] Universitatea din Montreal/Universitatea McGill, Proiectul „Societatea care conservă”. *The Selective Conserver Society*, vol. 1, *The Integrating Report.* (Montreal: GAMMA, 1976.)

EVOLUȚIE ȘI PROGRES

[173] Bury, J. B. *The Idea of Progress.* (New York: Macmillan, 1932.)

- [174] Calder, Nigel. *The Life Game: Evolution and The New Biology*. (New York: Dell, Laurel, 1975.)
- [175] Crozier, Michel. *The Stalled Society*. (New York: Viking Press, 1973.)
- [176] De Closets, Francois. *En Danger de Progrès*. (Paris: Editions Denoel, 1970.)
- [177] *Evolution and the Fossil Record: Readings from „Scientific American”*. (San Francisco: W.H. Freeman, 1978.)
- [178] James, Bernard. *The Death of Progress*. (New York: Alfred A. Knopf, 1973.)
- [179] Jantsch, Erich. *Design for Evolution: Self-Organization and Planning in the Life of Human Systems*. (New York: George Braziller, 1975.)
- [180] Jantsch, Erich și Conrad H. Waddington, redactori. *(Evolution and Consciousness: Human Systems în Transition*. (Reading, Mass.: Addison-Wesley, 1976.)
- [181] Kuznetsov. B.G. *Philosophy of Optimism*, traducere de E.D. Hakina și V. L. Sulima. (Moscova: Editura Progres, 1977.)
- [182] Sorel, Georges. *The Illusions of Progress*, traducere de John și Charlotte Stanley. (Berkeley: University of California Press, 1969.)
- [183] Vacca, Roberto. *The Coming Dark Age*, traducere de J. S. Whale. (Garden City, N.Y.: Doubleday, 1973.)
- [184] Van Doren, Charles. *The idea of Progress*. (New York: Frederick A. Praeger, 1967.)
- [185] Williams, George C. *Adaptation and Natural Selection: A Critique of Some Current Evolutionary Thought*. (Princeton, N. J.: Princeton University Press, 1966.)

FAMILIE, PROBLEME SEXUALE

- [186]) Beard, Mary R. *Women as Force is History: A Study in Traditions and Realities*. (New York: Macmillan, 1946.)
- [187] Bernard, Jessie. *The Future of Marriage*. (New York: Bantam Books, 1973.)
- [188] *Idem*. *The Future of Motherhood*. (New York: Penguin Books, 1974.)
- [189] Francoeur, Robert T. și Anna K. Francoeur, redactori. *The Future of Sexual Relations*. (Englewood Cliffs, N. J.: Prentice-Hall, Spectrum, 1974.)
- [190] Friedan, Betty, *The Feminine Mystique*, ediția a 10-a, aniversară. (New York: W.W. Norton, 1974.)
- [191] Ginsberg, Eli, redactor responsabil. *The Nation's Children*. (New York: Columbia University Press, 1960.)
- [192] Peck, Ellen și Judith Senderowitz, redactori. *Pronatalism: The Myth of Mom and Apple Pie*. (New York: Thomas Y. Crowell, 1974.)
- [193] Rapoport, Rhona și Robert N. Rapoport. *Dual-Career Families*. (Harmondsworth, Middlesex: Penguin Books, 1971.)

[194] Ross, Heather L. și Isabel V. Sawhill. *Time of Transition: The Growth of Families Headed by Women*. (Washington, D.C.: Urban Institute, 1975.)

[195] Tripp, Maggie, redactor responsabil. *Women in The Year 2000* (New York: Arbor House, 1974.)

[196] Zaretsky, Eli. *Capitalism, the Family and Personal Life*. (Londra: Pluto Press, 1976.)

VIITOROLOGIE: Previziuni

[197] Albrecht, Paul ș.a., redactori. *Faith, Science and the Future*. Comunicări preliminare pentru o conferință mondială. (Geneva: World Council of Churches, 1978.)

[198] Bell, Daniel. *The Coming of Post-Industrial Society: A Venture în Social Forecasting*. (New York: Basic Books, 1973.)

[199] Bonn, Anne-Marie. *La reverie terrienne et l'espace de la modernité*. (Paris: Librairie Klincksieck, 1976.)

[200] Brzezinski, Zbigniew. *Between Two Ages: America's Role in the Technotronic Era*. (New York: Viking Press, 1970.)

[201] Clarkson, Stephen, redactor responsabil. *Visions 2020*. (Edmonton. Alberta: M.G. Hurti, 1970.)

[202] Cornish, Edward, redactor responsabil. *1999 The World of Tomorrow: Selections from The Futurist*. (Washington, D.C.: World Future Society, 1978.)

[203] Daglish, Robert, redactor responsabil. *The Scientific and Technological Revolution: Social Effects and Prospects*. (Moscova: Editura Progres, 1972.)

[204] Comisia Economică pentru Europa. *Overall Economic Perspective for the ECE Region up to 1990*. (New York: United Nations, 1978.)

[205] Fedchenko, V., redactor responsabil. *Things to Come*. (Moscova: Editura Mir, 1977.)

[206] Ford, Barbara. *Future Food: Alternate Protein for the Year 2000*. (New York: William Morrow, 1978.)

[207] Gross, Bertram M. *Space-Time and Post-Industrial Society*. Comunicare prezentată la seminariile din 1965 ale Grupului de administrație comparată al Societății Americane pentru Administrația Publică. Universitatea din Syracuse, 1966.

[208] Harman, Willis W. *An Incomplete Guide to the Future*. (San Francisco: San Francisco Book Company, 1976.)

[209] Laszlo, Ervin ș.a. *Goals for Mankind: A Report to the Club of Rome on the New Horizons of Global Community*. (New York: E. P. Dutton, 1977.)

[210] Malița, Mircea. *Chronik für das Jahr 2000*. (București: Kriterion, 1973.)

[211] *Man, Science, Technology: A Marxist Analysis of the Scientific Technological Revolution*. (Praga: Academia Praga 1973).

[212] Maruyama, Magoroh și Arthur Harkins, redactori. *Cultures beyond the Earth*. (New York: Random House, Vintage Books, 1975.)

[213] *Idem. Cultures of the Future*. (The Hague: Mouton Publishers, 1978.)

[214] Mesarovic, Mihajlo și Eduard Pestel. *Mankind at the Turning Point: The Second Report of The Club of Rome*. (New York: E.P. Dutton, Reader's Digest Press, 1974.)

[215] 1985: *La France face au choc du futur: Plan et prospectives*, Commissariat Général du Plan. (Paris: Librairie Armand Colin, 1972.)

[216] Ministerul Regal al Afacerilor Externe în colaborare cu Secretariatul pentru viitorologie. *To Choose a Future: A Basis for Discussion and Deliberations on Future Studies în Sweden*, traducere de Rudy Feichtner. (Stockholm: Institutul Suedez, 1974.)

[217] Sorrentino, Joseph N. *The Moral Revolution*. (New York: Manor Books, 1974.)

[218] Spekke, Andrew A., redactor responsabil. *The Next 25 Years: Crisis and Opportunity*. (Washington, D.C.: World Future Society, 1975.)

[219] Stillman, Edmund ș.a. *L'Envol de la France: Portrait de la France dans les années 80*. (Paris: Hachette Littérature, 1973.)

[220] Tanaka, Kakuei. *Building a New Japan: Plan for Remodeling the Japanese Archipelago*. (Tokyo: Simul Press, 1973.)

[221] Theobald, Robert. *Habit and Habitat*. (Englewood Cliffs, N.J.: Prentice-Hall, 1972.)

[222] *Thinking Ahead: UNESCO and the Challenges of Today and Tomorrow*. (Paris: UNESCO, 1977.)

VIITOROLOGIE: probleme generale

[223] Ackoff, Russell L. *Redesigning the Future: A Systems Approach to Societal Problems*. (New York: John Wiley, 1974.)

[224] Arab-Ogly, E. *In the Forecasters' Maze*, traducere de Katherine Judelson. (Moscova: Editura Progres, 1975.)

[225] Bell, Wendell și James A. Mau, redactori. *The Sociology of the Future*. (New York: Russell Sage Foundation, 1971.)

[226] Boucher, Wayne I., redactor responsabil. *The Study of the Future: An Agenda for Research*. (Washington, D.C.: U.S. Government Printing Office, 1977.)

[227] *Choosing Our Environment: Can We Anticipate the Future?* Vezi [154].

[228] Cornish, Edward, redactor responsabil. *Resources Directory for America's Third Century*, partea 1, *An Introduction to the Study of the Future*. (Washington, D. C.: World Future Society, 1977.)

[229] *Idem*. *Resources Directory for Americas Third Century*, partea a 2-a, *Information Sources for The Study of the Future*. (Washington, D.C.: World Future Society, 1977.)

[230] *Idem* ș.a. *The Study of the Future: An Introduction to the Art and Science of Understanding and Shaping Tomorrow's World*. (Washington, D.C.: World Future Society, 1977.)

[231] Dickson, Paul. *The Future File: A Guide for People with One Foot in the 21st Century*. (New York: Rawson Associates, 1977.)

[232] Emery, F E. și E. L. Trist. *Towards a Social Ecology: Contextual Appreciation of the Future in the Present*. (Londra: Plenum Press, 1973.)

[233] Feinberg, Gerald. *The Prometheus Project: Mankind's Search for Long-Range Goals*. (Garden City, N.Y.: Doubleday, Anchor Books, 1969.)

[234] Heilbroner, Robert I. *The Future as History*. (New York: Grove Press, 1961.)

[235] Jouvenel, Bertrand de. *The Art of Conjecture*, traducere de Nikita Lary. (New York: Basic Books, 1967.)

[236] Jungk, Robert. *The Everyman Project: Resources for a Humane Future*, traducere de Gabriele Annan și Renate Esslen. (New York: Liveright, 1977.)

[237] McHale, John. *The Future of the Future*, (New York: George Braziller, 1969.)

[237] McHale, John și Magda Cordell McHale. *Futures Studies: An International Survey*. (New York: United Nations Institute for Training and Research. 1975.)

[239] Polak, Fred L. *The Image of the Future*, traducere de Elise Boulding. (Amsterdam: Elsevier Scientific, 1973.)

[240] *Idem*, *Prognostics* (Amsterdam: Elsevier, 1971.)

[241] Sullivan, John Edward. *Prophets of the West: An Introduction to the Philosophy of History*. (New York: Holt, Rinehart și Winston, 1970.)

ISTORIE

[242] Bloch, Marc. *Feudal Society*, vol. 1. *The Growth of Ties of Dependence*, traducere de L.A. Manyon. (Chicago: University of Chicago Press, Phoenix Books, 1964.)

[243] *Idem*, *Feudal Society*, vol. 2, *Social Classes and Political Organization*, traducere de L.A. Manyon. (Chicago: University of Chicago Press, Phoenix Books, 1964.)

- [244] Braudel, Fernand. *Capitalism and Material Life: 1400-1800*, traducere de Miriam Kochan. (New York: Harper & Row, Harper Colophon Books, 1975.)
- [245] *Idem*. *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II*. Vol. I și II, traducere de Sian Reynolds. (New York: Harper & Row, 1973.)
- [246] Collis, Maurice, *Cortes and Montezuma*. (Londra: Faber and Faber, 1963.)
- [247] Commager, Henry Steele, redactor responsabil. *Documents of American History*, ediția a 3-a. (New York: F.S. Crofts, 1943.)
- [248] Darlington, C.D. *The Evolution of Man and Society*. (Londra: George Allen & Unwin, 1969.)
- [249] Deane, Phyllis. *The First Industrial Revolution*. (Londra: Cambridge University Press, 1965.)
- [250] Elias, Norbert. *The Civilizing Process: The Development of Manners*, traducere de Edmund Jephcott. (New York: Urizen Books, 1978.)
- [251] Glass, D.V. și D.E.C. Eversley, redactori. *Population in History*. (Londra: Edward Arnold, 1965.)
- [252] Hale, J. R. *Renaissance Europe 1480-1520*. (Londra: Fontana, 1971.)
- [253] Hill, Christopher. *Reformation to Industrial Revolution: 1530-1780* (Baltimore: Penguin Books, 1969.)
- [254] Hofstadter, Richard, William Miller și Daniel Aaron. *The United States: The History of a Republic*, ediția 2-a. (Englewood Cliffs, N.J.: Prentice-Hall, 1967.)
- [255] Huggett, Frank E. *The Past, Present and Future of Factory Life and Work: A Documentary Inquiry*. (Londra: Harrap, 1973.)
- [256] Kirchner, Walther. *Western Civilization Since 1500*. (New York: Barnes & Noble, 1969.)
- [257] Littlefield, Henry W. *History of Europe 1500-1848*, ediția a 5-a. (New York: Barnes & Noble, 1939.)
- [258] Mannix, Daniel P. *Those About to Die*. (New York: Ballantine Books, 1958.)
- [259] Matthews, George T., redactor responsabil. *The Fugger Newsletter*. (New York: Capricorn Books, 1970.)
- [260] Morazé Charles. *The Triumph of the Middle Classes: A Study of European Values în the Nineteenth Century* (Londra: Weidenfeld și Nicolson, 1966.)
- [261] Plumb, J.H. *The Growth of Political Stability in England 1675-1725*. (Harmondsworth. Middlesex: Penguin Books, 1967.)

[262] Sansom, G. B. *The Western World and Japan: A Study in the Interaction of European and Asiatic Cultures*. (New York: Random House, Vintage Books, 1973.)

[263] Segal, Ronald. H. *The Struggle against History*. (New York: Bantam Books, 1973.)

[264] Stewart, Donald H. *The Opposition Press of the Federalist Period*. (Albany: State University of New York Press, 1969.)

[267] Tawney, R.H. *Religion and the Rise of Capitalism: A Historical Study*. (New York: New American Library. Mentor, 1954.)

[266] Thompson, E.P. *The Making of the English Working Class*. (New York: Vintage Books, 1963.)

[267] Turner, Frederick J. *The Significance of the Frontier in American History*. (New York: Readex Microprint, 1966.)

[268] Walker, James Blaine. *The Epic of American Industry*. (New York: Harper & Brothers, 1919.)

[269] Weber. Max. *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism*, traducere de Talcott Parsons. (New York: Charles Scribner's Sons, 1958.)

NAȚIUNI, SEPARATISM, INSTITUȚII TRANSNAȚIONALE

[270] Barnet, Richard J. și Ronald E. Müller. *Global Reach: The Power of the Multinational Corporations*. (New York: Simon and Schuster, 1974.)

[271] Bendix, Reinhard. *Nation-Building and Citizenship: Studies of Our Changing Social Order*. (Garden City, N. Y.: Doubleday, Anchor Books, 1969.)

[272] Brown, Lester R. *World without Borders*. (New York: Random House, 1972.)

[273] Brown, Seyom. *New Forces in World Politics*. (Washington, D. C.: Brookings Institution, 1974.)

[274] Brown, Seyon ș.a. *Regimes for the Ocean, Outer Space, and Weather*. (Washington, D. C.: Brookings Institution, 1977.)

[275] Callenbach, Ernest. *Ecotopia: The Notebooks and Reports of William Weston*. (New York: Bantam Books, 1977.)

[276] Cobban, Alfred. *The Nation State and National Self-Determination*. (New York: Thomas Y. Crowell, 1969.)

[277] Deutsch, Karl W. *Nationalism and Social Communication: An Inquiry into the Foundations Of Nationality*. (Cambridge, Mass.: MIT Press, 1966.)

[278] Falk, Richard A. *A Study of Future Worlds*. (New York: Free Press, 1975.)

[279]) Fawcett, J.E.S. *The Law of Nations*. (New York: Basic Books, 1968.)

[280] *Information, Perception and Regional Policy*. Raport întocmit pentru National Science Foundation, Research Applications Directorate, RANN. (Washington, D.C.: National Science Foundation, 1975.)

- [281] Kaldor, Mary. *The Disintegrating West*. (New York: Hill and Wang, 1978.)
- [282] Kohn, Hans. *The Idea of Nationalism: A Study in Its Origins and Background*. (Toronto: Collier, 1944.)
- [283] Lenin, V. I. *The Right of Nations to Self-Determination*. (Moscova: Editura Progres, 1947.)
- [284] Lévesque, René: *An Option for Quebec*. (Toronto: McClelland and Stewart, 1968.)
- [285] Minogue, K. R. *Nationalism*. (Baltimore: Penguin Books, 1967.)
- [286] Servan-Schreiber, Jean-Jacques. *Le Pouvoir régional*. (Paris: Editions Bernard Grasset, 1971.)
- [287] Shaw, Brian. *The Gospel According to Saint Pierre*. (Richmond Hill, Ont.: Pocket Books Canada, 1969.)
- [288] Smith, Anthony D. *Theories of Nationalism*. (New York: Harper & Row, Harper Torchbooks, 1971.)
- [289] Stephenson, Hugh. *The Coming Clash: The Impact of Multinational Corporations on National States*. (New York: Saturday Review Press, 1972.)
- [290] Thomas, Ned. *The Welsh Extremist*. (Talybont, Cardiganshire: Y Lolfa, 1973.)
- [291] Trudeau, Pierre Elliott. *Federalism and the French Canadians*. (Toronto: Macmillan of Canada, 1908.)
- [292] Turner, Louis. *Multinational Companies and the Third World*. (New York: Hill and Wang, 1973.)
- [293] *The United Nations and the Future*. Lucrările Conferinței cu privire la viitor, organizată de UNITAR, Moscova, 11-14 iunie 1974. (Moscova, UNITAR, 1976.)
- [284] *The United States and the United Nations*. Audierile Comitetului pentru relații externe ale Senatului S.U.A. (Washington, D.C.: U.S. Government Printing Office, 1975.)
- [295] Unterman, Lee D. și Christine W. Swent, redactori. *The Future of the United States Multinational Corporations*. (Charlottesville: University of Virginia Press, 1975.)
- [296] Webb, Keith. *The Growth of Nationalism in Scotland*. (Glasgow: Molendinar Press, 1977.)
- [297] Wilczynski, J. *The Multinationals and East-West Relations: Towards Transideological Collaboration*. (Londra: Macmillan, 1976.)
- [298] *Year-Book of World Problems and Human Potential*, întocmit de Secretariatul Uniunii Asociațiilor Internaționale. (Bruxelles, 1976.)

FILOZOFIE

- [299] Borodulina, T., redactor responsabil. *K. Marx, F. Engels, V. Lenin: On Historical Materialism*. (Moscova: Editura Progres, 1974.)

[300] Capra, Fritjof. *The Tao of Physics: An Exploration of the Parallels between Modern Physics and Eastern Mysticism*. (New York: Bantam Books, 1977.)

[301] DeGreene, Kenyon, B., redactor responsabil. *Systems Psychology*. (New York: McGraw-Hill, 1970.)

[302] De La Mettrie, Julien Offray. *Man a Machine*, cu note de Gertrude Carman Bussey. (La Salle, Ill.: Open Court, 1912.)

[303] Descartes, René. *Discourse on Method*, traducere de John Veitch. (La Salle, Ill.: Open Court, 1962.)

[304] Feinberg, Gerald. *What Is the World Made Of?: Atoms, Leptons, Quarks, and Other Tantalizing Particles*. (Garden City, N.Y.: Doubleday, Anchor Books, 1978.)

[305] Gellner, Ernest. *Thought and Change*. (Chicago: University of Chicago Press, 1965.)

[306] Hyman, Stanley Edgar. *The Tangled Bank: Darwin, Marx, Frazer and Freud as Imaginative Writers*. (New York: Atheneum, 1974.)

[307] Lewis, Kurt. *Field Theory in Social Science. Selected Theoretical Papers*, redactor responsabil Dorwin Cartwright (New York: Harper & Row, Harper Torchbooks, 1951.)

[308] Lilienfeld, Robert. *The Rise of Systems Theory: An Ideological Analysis*. (New York: John Wiley-Interscience, 1978.)

[309] Matson, Floyd W. *The Broken Image: Man, Science and Society*. (New York: Doubleday, Anchor Books, 1966.)

[310] Munitz, Milton K., redactor responsabil. *Theories of the Universe: From Babylonian Myth to Modern Science*. (Glencoe, Ill.: Free Press, Falcon's Wing Press, 1957.)

[311] Ramo, Simon. *Cure for Chaos: Fresh Solutions to Social Problems through the Systems Approach*. (New York: David McKay, 1969.)

[312] Russell, Bertrand. *A History of Western Philosophy*. (New York: Simon and Schuster, 1945.)

[313] *Idem*. *Human Knowledge: Its Scope and Limits*. (New York: Simon and Schuster, Touchstone, 1948.)

[314] Webb, James. *The Flight from Reason*. (Londra: Macdonald, 1971.)

[315] Weizenbaum, Joseph. *Computer Power and Human Reason: From Judgment to Calculation*. (San Francisco: W. H. Freeman, 1976.)

TEORIE POLITICĂ: Generalități

[316] Jacker, Corinne. *The Black Flag of Anarchy: Antistatism in the United States*. (New York: Charles Scribner's Sons, 1968.)

[317] Johnson, Chalmers, *Revolutionary Change*. (Boston: Little, Brown, 1966.)

[318] Jouvenel, Bertrand de. *On Power: Its Nature and the History Of Its Growth*, tradurere de J.E. Huntington. (Boston: Beacon Press, 1962.)

[319] Krader, Lawrence. *Formation of the State*. (Englewood Cliffs, N.J.: Prentice-Hall, 1968.)

[320] Lenin, V.I. *The State and Revolution*. (Moscova: Editura Progres, 1949.)

[321] Oppenheimer, Franz. *The State*, traducere de John Gitterman. (New York: Free Life Editions, 1975.)

[322] Ortega y Gasset, Jose. *Man and Crisis*, traducere de Mildred Adams. (New York: W.W. Norton, 1958.)

[323] Rousseau, Jean-Jacques. *The Social Contract*, traducere de Maurice Cranston. (Baltimore: Penguin Books, 1968.)

[324] Silvert, Kalman H. *The Reason for Democracy*. (New York: Viking Press, 1977.)

[325] Swartz, Marc J., Victor W. Turner și Arthur Tuden, redactori. *Political Anthropology*. (Chicago: Aldine-Atherton, 1966.)

TEORIE POLITICĂ: Elite

[326] Barber, Bernard. *Social Stratification: A Comparative Analysis of Structure and Proces*. (New York: Harcourt, Brace & World, 1957.)

[327] Benveniste, Guy. *The Politics of Expertise*. Berkeley, Cal.: Glendessary Press, 1972.)

[328] Bottomore, T. B. *Elites and Society*. (New York: Basic Books, 1964.)

[329] Brewer, Garry D. *Politicians, Bureaucrats, and The Consultant: A Critique of Urban Problem Solving*. (New York: Basic Books, 1973.)

[330] Burnham, James. *The Managerial Revolution*. (Bloomington: Indiana University Press, 1960.)

[331] Dimock, Marshall E. *The Japanese Technocracy: Management and Government în Japan*. (New York: Walker/Weatherhill, 1968.)

[332] Dye, Thomas R. și L. Harmon Zeigler. *The Irony of Democracy: An Uncommon Introduction to American Politics*, ediția a 2-a. (Belmont, Cal.: Duxbury Press, 1972.)

[333] Girvetz, Harry K. *Democracy and Elitism: Two Essays with Selected Readings*. (New York: Charles Scribner's Sons, 1967.)

[334] Gouldner, Alvin W. *The Future of Intellectuals and the Rise of the New Class*. (New York: Seabury Press, Continuum, 1979.)

[335] Gvishiani, D. M., S. R. Mikulinsky și S. A. Kugel, redactori. *The Scientific Intelligentsia in the USSR: Structure and Dynamics of Personnel*, traducere de Jane Sayers. (Moscova: Editura Progres, 1976.)

[336] Keller, Suzanne. *Beyond the Ruling Class: Strategic Elites în Modern Society*. (New York: Random House, 1963.)

[337] Lederer, Emil. *State of the Masses: The Threat of the Classless Society*. (New York: Howard Fertig, 1967.)

[338] Meynaud, Jean. *Technocracy*, traducere de Paul Barnes. (Londra: Faber and Faber, 1968.)

[339] Ortega y Gasset, Jose: *The Revolt of the Masses*. (New York: W. W. Norton, 1957.)

[340] Phillips, Kevin P. *Mediacracy: American Parties and Politics in the Communications Age*. (Garden City, N.Y.: Doubleday, 1975.)

[341] Young, Michael. *The Rise of the Meritocracy 1870-2033: An Essay on Education and Equality*. (Harmondsworth, Middlesex: Penguin Books, 1981.)

TEORIE POLITICĂ: reprezentare, participa

[342] Afanasyev, V. G. *The Scientific Management of Society*, traducere de L. Ilyitskaya. (Moscova: Editura Progres, 1971.)

[343] Araneta, Salvador. *The Effective Democracy for All*. Manilla: AIA, Bayanikasan Research Foundation, 1976.) [344] Bezold Clement, redactor responsabil. *Anticipatory Democracy: People in the Politics of the Future*. (New York: Random House, Vintage, Books, 1978.)

[345] Bihari, Otto. *Socialist Representative Institutions*, traducere de Jozef Desényi și Imre Mora. (Budapesta: Akadémiai Kiado, 1970.)

[346] Birch, A.H. *Representation* (Londra: Mac-Millan, 1972.)

[347] Crick, Bernard. *The Reform of Parliament*. (Londra: Weidenfeld and Nicolson, 1970.)

[348] Finletter, Thomas K. *Can Representative Government Do the Job?* (New York: Reynal & Hitchcock, 1945.)

[349] Haefele, Edwin T. *Representative Government and Environmental Management*. (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1973.)

[350] Biroul Internațional al Muncii. *Participation by Employers' and Workers' Organisations in Economic and Social Planning: A General Introduction*. (Geneva: ILO, 19710

[351] Ionescu, Ghiță și Ernest Gellser, redactori. *Populism: Its Meanings and National Characteristics*. (Londra: Weidenfeld and Nicolson, 1979.)

[352] Jones, Charles O. *Every Second Year: Congressional Behavior and the Two-Year Term*. (Washington, D.C.: Brookings Institution, 1967.)

[353] Kozak, Jan. *Without a Shot Being Fired: The Role of Parliament and the Unions in a Communist Revolution*. (Londra: Independent Information Centre, 1957.)

[354] Langton, Stuart, redactor responsabil *Citizen Participation in America: Essays on the State of the Art*. (Lexington, Mass.: D. C Heath, Lexington Books, 1978.)

[355] Loewenberg, Serhard, redactor responsabil. *Modern Parliaments: Change or Decline?* (Chicago: Aldine-Atherton, 1971.)

[356] Mill, John Stuart. *Utilitarianism, Liberty and Representative Government*. (New York: S.P. Dutton, 1951.)

[357] Partridge, P.H. *Consent & Consensus*. (New York: Praeger, 1971.)

[358] Pateman, Carole. *Participation and Democratic Theory*. (Cambridge: Cambridge University Press, 1970.)

[359] Pitkin, Hanna Fenichel, redactor responsabil. *Representation*. New York: Atherton Press, 1969.)

[360] Schramm, F.K., redactor responsabil: *The Bundestag: Legislation in the Federal Republic of Germany*. (Bonn: E. Beinhauer, 1973.)

[361] Spufford, Peter. *Origins of the English Parliament*. (New York: Barnes & Noble, 1967.)

POLITICĂ: Studii oomparative

[362] Berkowitz S.D. și Robert K. Logan, redactori. *Canada's Third Option*. (Toronto: Macmillan of Canada, 1978.)

[363] Blondel, Jean. *Comparing Political Systems*. (Londra: Weidenfeld and Nicolson, 1973.)

[364] Cohen, Ronald și John Middleton, redactori. *Comparative Political Systems: Studies în the Politics of Pre-industrial Societies*. (Garden City, N.Y.: Natural History Press, 1967.)

[365] Finer, S.E. *Comparative Government*. (Harmondworth, Middlesex: Penguin Books, 1970.)

[366] Gorden, Morton. *Comparative Political Systems: Managing Conflict* (New York: Macmillan, 1972.)

[387] Hamilton, Alastair. *The Appeal of Fascism: A Study of Intellectuals and Fascism 1919-1945*. (Londra: Anthony Blond, 1971.)

[368] Kennedy, Gavin, redactor responsabil. *The Radical Approach: Papers on an Independent Scotland*. (Edinburgh: Palingenesis Press, 1976.)

[369] McClelland, J.S., redactor responsabil. *The French Right: From De Maistre to Maurras*, traducere de Frears, Harber, McClelland și Philipson. (Londra: Jonathan Cape, 1970.)

[370] Macridis, Roy C. și Robert F. Ward, redactori. *Modern Political Systems: Europe*. Ediția a 2-a. (Englewood Cliffs, N.J.: Prentice-Hall, 1968.)

[371] Mosse, George L. *The Crisis of German Ideology: Intellectual Origins of the Third Reich*. (Londra: Weidenfeld and Nicolson, 1966.)

[372] Partidul Socialist Unit. *Controler aujourd'hui pour décider demain*, manifest. (Paris: Tema-Editions. 1972.)

[373] Russett Bruce M. *Trends în World Politics*. (New York: Macmillan, 1965.)

[374] Scalapino, Robert A. și Junnosuke Masumi. *Parties and Politics in Contemporary Japan*. (Berkeley: University of California Press, 1962.)

[375] Smith, Gordon. *Politics in Western Europe: A Comparative Analysis*. (Londra: Heinemann Educational Books, 1972.)

[376] Starcke, Anna. *Survival: Taped Interviews With South Africa's Power Elite*. (Cape Town: Tafelberg, 1978.)

POLITICĂ: S. U. A.

[377] Armbrister, Trevor. *A Matter of Accountability: The True Story of the Pueblo Affair*. (New York: Coward-McCann, 1970.)

[378] Becker, Ted și col. *Un-Vote for a New America: A Guide to Constitutional Revolution*. (Boston: Allyn and Bacon, 1976.)

[379] Becker, Theodore L. *American Government: Past, Present, Future*. (Boston: Allyn and Bacon, 1976.)

[380] Boorstin, Daniel J. *The Decline of Radicalism: Reflections on America Today*. (New York: Random House, 1969.)

[381] Brant, Irving. *The Bill of Rights: Its Origin and Meaning*. (New York: New American Library, Mentor, 1965.)

[382] Cullop, Floyd G. *The Constitution of the United States: An Introduction*. (New York: New American Library, Signet, 1969.)

[383] Everett, Edward. *The Mount Vernon Papers*, nr.27. (New York: D. Appleton, 1860.)

[384] Fisher, Louis. *President and Congress: Power and Policy*. (New York: Free Press, 1972.)

[385] Flexner, James Thomas. *George Washington and the New Nation (1783 - 1793)*. (Boston: Little Brown, 1970.)

[386] Gilpin, Henry D., redactor responsabil. *The Papers of James Madison*, vol. III. (Washington, D.C.; Langtree & O'Sullivan, 1840.)

[387] Hamilton, Alexander, John Jay și James Madison. *The Federalist: A Commentary on the Constitution of the United States*. (New York: Random House, Modern Library.)

[388] Hougan, Jim. *Spooks: The Haunting of America - The Private Use of Secret Agents*. (New York: William Morrow, 1978.)

[389] Nixon, Richard. *The Memoirs of Richard Nixon*. (New York: Grosset & Dunlap, 1978.)

[390] Padover, Saul K., redactor responsabil. *Thomas Jefferson on Democracy*. (New York: New American Library, Mentor; Copyright 1939 D. Appleton-Century.)

[391] Paine Thomas. *Rights of Man: Being an Answer to Mr. Burke's Attack on the French Revolution*, sub îngrijirea Hypatiei Bradlaugh Bonner. (Londra: C.A. Watts, 1937.)

[392] Parrington, Vernon Louis. *Main Currents in American Thought: An Interpretation of American Literature from the Beginnings to 1920*. (New York: Harcourt, Brace, 1927.)

[393] Perloff, Harvey S., redactor responsabil. *The Future of the United States Government: Toward the Year 2000*. (New York: George Braziller, 1971.)

[394] Saloma, John S., III, și Frederick H. Sontag. *Parties: The Real Opportunity for Effective Citizen Politics*. (New York: Alfred A. Knopf, 1972.)

[395] Scammon, Richard M. și Alice V. McGillivray, redactori. *America Votes 12: A Handbook of Contemporary Election Statistics*. (Washington, D.C.: Elections Research Center, Congressional Quarterly, 1977.)

[396] Schlesinger, Arthur M., Jr. *The Imperial Presidency*. (New York: Popular Library, 1974.)

[397] Smith, Edward Conrad, redactor responsabil. *The Constitution of the United States: With Case Summaries*. (New York: Barnes & Noble, 1972.)

[398] Steinfels, Peter. *The Neoconservatives: The Men Who Are Changing America's Politics*. (New York: Simon and Schuster, 1979.)

[399] Tocqueville, Alexis de. *Democracy in America*, text de Henry Reeves, revăzut de Francis Brown și îngrijit de Phillips Bradley. (New York: Alfred A. Knopf, Vintage Books, 1945.)

PSIHOLOGIE

[400] Allport, Gordon W. *Personality: A Psychological Interpretation*. (New York: Henry Holt, 1937.)

[401] Back, Kurt W. Beyond Words: *The Story of Sensitivity Training and the Encounter Movement*. (New York: Russell Sage Foundation, 1972.)

[402] Conway. Flo și Jim Siegelman. *Snapping: America's Epidemic of Sudden Personality Change*. (Philadelphia: J. B. Lippincott, 1978.)

[403] Freedman, Alfred M., Dr. med., Harold I. Kaplan, Dr. med., și Benjamin J. Sadock, Dr. med. *Modern Synopsis of Comprehensive Text-Book of Psychiatry*. (Baltimore, Williams & Wilkins, 1972.)

[404] Fromm, Erich. *Escape from Freedom*. (New York: Avon Library, 1965.)

[405] *Idem* The Sane Society. (Greenwich, Conn.: Fawcett Premier, 1955.)

[406] Gerth, Hans și C. Wright Mills. *Character and Social Structure: The Psychology of Social Institutions*. (New York: Harcourt, Brace & World, Harbinger, 1953.)

[407] Gross, Martin L. *The Psychological Society*. (New York: Random House, 1978.)

[408] Gross, Ronald și Paul Osterman, redactori. *Individualism: Man in Modern Society*. (New York: Dell, Laurel, 1971.)

[409] Hall, Calvin S. și Gardner Lindzey. *Theories of Personality*, ediția a 3-a. (New York: John Wiley 1978.)

[410] Kardiner. Abram și col. *The Psychological Frontier of Society*. (New York: Columbia University Press, 1945.)

- [411] Kilpatrick, William, *Identity & Intimacy*. (New York Delacorte Press, 1975.)
- [412] May, Rollo *Power and Innocence: A Search For the Sources of Violence*. (New York: W.W. Norton, 1972.)
- [413] Reich, Wilhelm. *The Mass Psychology of Fascism*, traducere de Vincent R. Carfagno. (New York: Farrar, Straus & Giroux, 1971.)
- [414] Ruitenbeek, Hendrik M., redactor responsabil. *Varieties of Personality Theory*. (New York: E.P. Dutton, 1964.)
- [415] Smirnov. Georgi, *Soviet Man: The Making of a Socialist Type of Personality*, traducere de Robert Daglish (Moscova: Editura Progres, 1973.)
- [416] Stevens, Tohn O., redactor responsabil. *Gestalt Is – A Collection of Articles about Gestalt Therapy and Living*. (New York: Bantam Books. 1977.)
- [417] Sullivan. Harvy Stack. Dr. med. *The Fusion of Psychiatry and Social Science*. (New York: W. W. Norton, 1964.)
- [418] Winter, Ruth. *The Smell Book*. (Philadelphia J.B. Lippincott, 1976.)
- [419] Zurcher, Louis A., Jr. *The Mutable Self: A Self-Concept for Social Change*. (Beverly Hills, Cal.: Sage Publications, 1977.)

ȘTIINȚA ȘI TEHNICĂ

- [420] Anderson, Robert H. și Nake M. Kamrany. *Advanced Computer-Based Manufacturing Systems for Defense Needs*. (Marina del Rey Cal.: USC, Information Sciences Institute, 1973.)
- [421] *The Application of Computer Technology for Development*. O.N.U., Departamentul pentru Afaceri Economice și Sociale, Al doilea raport al Secretarului General. (New York, 1973.)
- [422]: *Appropriate Technology in the Commonwealth, A Directory of Institutions*. Divizia pentru producție alimentară și dezvoltare rurală, Secretariatul Commonwealth-ului. (Londra, 1977.)
- [423] *Appropriate Technology in the United States: An Exploratory Study*. Studiu efectuat de „Integrative Design Associates” pentru programul RANN al Fundației Naționale de Știință. (Washington, D.C.: U.S. Government Printing Office, 1977.)
- [424] Asimov, Isaac. I, *Robot*. (New York: Fawcett Crest, 1950.)
- [425] Idem. *Understanding Physics*, vol. III, *The Electron, Proton, and Neutron*. (New York: New American Library, Signet, 1966.)
- [426] Baldwin, J. și Stewart Brand, redactori. *Soft-Tech*. (New York: Penguin Books, 1. 978.)
- [427] Boorstin, Daniel J. *The Republic of Technology: Reflections on Our Future Community*. (New York: Harper & Row, 1978.)
- [428] Brand, Stewart, redactor responsabil. *Space Colonies*. (New York: Penguin Books, 1977.)

- [429] Buchholz, Hans și Wolfgang Gmelin, redactori. *Science and Technology and the Future*, partea 1 și a 2-a. (München: K.G. Saur, 1979.)
- [430] Butterfield, Herbert. *The Origins of Modern Science: 1300-1800*. (New York: Free Press, 1957.)
- [431] Cardwell, D.S.L. *Turning Points în Western Technology*. (New York: Neale Watson Academic Publications, Science History Publications, 1972.)
- [432] Cross, Nigel, David Elliot și Robin Roy, redactori. *Man-Made Futures: Readings în Society, Technology and Design*. (Londra: Hutchinson, 1974.)
- [433] Einstein, Albert. *Ideas and Opinions*, traducere de Sonja Bargmann. (New York: Dell, Laurel. Copyright Crown, 1954.)
- [434] Ellis, John. *The Social History of the Machine Gun*. (New York: Pantheon Books, 1975.)
- [435] Etzioni, Amitai. *Genetic Fix*. (New York: Mac-Millan, 1973.)
- [436] Farago, F.T. *Handbook of Dimensional Measurement*. (New York: Industrial Press, 1965.)
- [437] Farrington, Benjamin. *Head and Hand in Ancient Greece: Four Studies in the Social Relations of Thought*. (Londra: Watts, Thinker's Library, 1947.)
- [438] Feyerabend, Paul. *Against Method: Outline of an Anarchistic Theory of Knowledge*. (Londra: NLB, Verso, 1975.)
- [439] Fidell, Oscar H., redactor responsabil. *Ideas in Science*. (New York: Washington Square Press, Reader's Enrichment, 1966.)
- [440] Ford, Henry. *My Life and Work*. (New York: Doubleday, Page, 1923.)
- [441] H. B. Maynard ș.a. *Production: An International Appraisal of Contemporary Manufacturing Systems and the Changing Role of the Worker*, sub îngrijirea lui Rolf Tiefertal (Londra: McGraw-Hill, 1975.)
- [442] Harper, Peter și Godfrey Boyle, redactori. *Radical Technology*. (New York: Pantheon Books, 1976.)
- [443] Heppenheimer, T.A. *Colonies în Space*. (Harrisburg, Pa.: Stackpole Books, 1977.)
- [444] Howard, Ted și Jeremy Rifkin. *Who Should Play God? The Artificial Creation of Life and What It Means for the Future of the Human Race*. (New York: Dell, 1977.)
- [445] Illich, Ivan. *Tools for Conviviality*. (New York: Harper & Row, 1973.)
- [446] Jacobs, Jane. *The Economy of Cities*. (New York: Random House, 1969.)
- [447] Klein, H. Arthur, *The World of Measurements*. (New York: Simon and Schuster, 1974.)
- [448] Kranzberg, Melvin și Carroll W. Pursell, Jr. *Technology in Western Civilization*, vol. I. (New York: Oxford University Press, 1967.)
- [449] Kuhn, Thomas S. *The Structure of Scientific Revolutions*. (Chicago: University of Chicago Press, 1962.)

[450] Lawless, Edward W. *Technology and Social Shock*. (New Brunswick, N. J.: Rutgers University Press, 1977.)

[451] Lilley, Samuel. *Men, Machines and History*. (New York: International Publishers, 1966.)

[452] Mazlish, Bruce, redactor responsabil. *The Railroad and the Space Program: An Exploration in Historical Analogy*. (Cambridge, Mass.: MIT Press, 1965.)

[453] Needham, Joseph. *Science and Civilization în China*, vol. I, *Introductory Orientations*. (Cambridge: Cambridge University Press, 1965.)

[454] *Ibid.* Vol. II. *History of Scientific Thought*. (Cambridge: Cambridge University Press, 1969.)

[455] Newman, James R., redactor responsabil. *What Is Science?* (New York: Washington Square Press, 1961.)

[456] Nicolis, G. și I. Prigogine. *Self-Organization in Non-equilibrium Systems. From Dissipative Structures to Order Through Fluctuations*. (New York: John Wiley, Wiley-Interscience, 1977.)

[457] Nikolaev, L. *Space Chemistry*, traducere de Y. Nadler. (Moscova: Editura Mir, 1976.)

[458] O'Neill, Gerald K. *The High Frontier: Human Colonies în Space*. (New York: Bantam Books, 1978.)

[459] Pyke, Magnus. *Technological Eating, or Where Does the Fish-Finger Point?* (Londra: John Murray, 1972.)

[460] Ritner, Peter. *The Society of Space*. (New York: Macmillan, 1961.)

[461] Schey, John A. *Introduction to Manufacturing Processes*. (New York: McGraw-Hill, 1977.)

[462] Schofield, Robert E. *The Lunar Society of Birmingham: A Social History of Provincial Science and Industry in Eighteenth-Century England*. (Oxford: Oxford University Press, 1963.)

[463] Sharlin, Harold I. *The Convergent Century: The Unification of Science în the Nineteenth Century*. (New York: Abelard-Schuman, 1966.)

[464] Sorenson, James R. *Social Science Frontiers*, Vol. 3, *Social Aspects of Applied Human Genetics*. (New York: Russell Sage Foundation, 1971.)

[465] Stine, G. Harry. *The Third Industrial Revolution*. (New York: G. P. Putnam's Sons, 1975.)

[466] Sullivan, Walter. *We Are Not Alone: The Search for Intelligent Life on Other Worlds*. (New York: McGraw-Hill, 1964.)

[467] U.S. Department of Labor. *Technological Change and Manpower Trends in Five Industries: Pulp and Paper /Hydraulic Cement /Steel /Aircraft and Missile /Wholesale Trade*. (Washington, D.C.: U.S. Government Printing Office, 1975.)

[468] Warshofsky, Fred. *Doomsday: The Science of Catastrophe*. (New York: Reader's Digest Press, 1977.)

[469] Watson, James D. *The Double Helix: A Personal Account of the Discovery of the Structure of DNA*. (New York: New American Library Signet Books, 1968.)

SOCIALISM, COMUNISM

[470] Brus, Włodzimierz. *The Economics and Politics of Socialism: Collected Essays*, traducere de Angus Walker (cap. 3 – 6). (Londra: Routledge & Kegan Paul, 1973.)

[471] Christman, Henry M., redactor responsabil. *Essential Works of Lenin*. (New York: Bantam Books, Matrix, 1966.)

[472] Howe, Irving. *The Basic Writings of Trotsky*. (New York: Random House, Vintage Books, 1965.)

[473] Laidler, Harry W. *History of Socialism*. (New York: Thomas Y. Crowell, 1968.)

[474] Marx, Karl și Friedrich Engels. *The communist Manifesto*. (Harmondsworth, Middlesex: Penguin Books, 1967.)

[475] Nordhoff, Charles. *The Communistic Societies of the United States*. (New York: Schocken Books, 1965.)

[476] Possony, Stefan T., redactor responsabil. *The Lenin Reader: The Outstanding Works of V.I. Lenin*. (Chicago: Henry Regnery, Gateway, 1969.)

[477] Revel, Jean-Francois. *The Totalitarian Temptation*, traducere de David Hapgood. (Harmondsworth, Middlesex: Penguin Books, 1978.)

[478] *Idem. Without Marx or Jesus*, traducere de J.F. Bernard. (Londra: Paladin, 1972.)

[479] Smelser, Neil J., redactor responsabil. *Karl Marx on Society and Social Change, with Selections by Friedrich Engels*. (Chicago: University of Chicago Press, 1973.)

[180] *Socialism Theory and Practice*, publicație lunară sovietică cu extrase din presă teoretică și politică, ianuarie 1976, (Moscova: Agenția de presă Novosti.)

[481] Trotsky, Leon. *Political Profiles*, traducere de R. Chappell. (Londra: New Park Publications, 1972.)

[482] Wesson, Robert G. *The Soviet State: An Aging Revolution*. (New York: John Wiley, 1972.)

SOCIOLOGIE, TEORIE SOCIALĂ

[483] Bird, Caroline. *The Crowding Syndrome: Learning to Live with Too Much and Too Many*. (New York: David McKay, 1972.)

[484] Bottomore, T.B. *Sociology: A Guide to Problems and Literature*. (Londra: George Allen & Unwin, 1962.)

[485] Chapple, Eliot Dismore și Carleton Stevens Coon. *Principles of Anthropology*. (New York: Henry Hol, 1942.)

- [486] Davis, Kingsley, Harry C. Bredemeier și Marion J. Levy. *Modern American Society*. (New York: Rinehart, 1950.)
- [487] Etzioni, Amitai. *The Active Society: A Theory of Societal and Political Processes*. (New York: Free Press, 1968.)
- [488] Etzioni, Amitai și Eva Etzioni, redactori. *Social Change: Sources, Patterns, and Consequences*. (New York: Basic Books, 1964.)
- [489] Greer, Colin, redactor responsabil. *Divided Society: The Ethnic Experience în America*. (New York: Basic Books, 1974.)
- [490] Harris, Marvin. *The Rise of Anthropological Theory: A History of Theories of Culture*. (New York: Thomas Y. Crowell, 1968.)
- [491] Isaacs, Harold R. *Idols of the Tribe*. (New York: Harper & Row, 1975.)
- [492] Kardiner, Abram și Edward Preble. *They Studied Man*. (Cleveland: World Publishing, 1961.)
- [493] Moore, Wilbert E. *The Professions: Roles and Rules*. (New York: Russell Sage Foundation, 1970.)
- [494] Packard, Vance. *A Nation of Strangers*. (New York: David McKay, 1972.)
- [495] Raison, Timothy, redactor responsabil. *The Founding Fathers of Social Science*. (Harmondsworth, Middlesex: Penguin Books, 1969.)
- [496] Toffler, Alvin. *Future Shock*. (New York: Bantam Books, 1971.)

TIMP ȘI SPAȚIU

- [497] Abler, Ronald și col. *Human Geography in a Shrinking World*. (Belmont, Cal.: Duxbury Press, 1975.)
- [498] Blainey, Geoffrey. *The Tyranny of Distance*. (Melbourne: Sun Books, 1971.)
- [499] Clay, Grady. *Close-Up: How to Read the American City*. (New York: Praeger, 1973.)
- [500] Coleman, Lesley. *A Book of Time*. (Londra: Longman, 1971.)
- [501] Dean, Robert D., William H. Leahy și David L. McKee, redactori. *Spatial Economic Theory*. (New York: Free Press, 1970.)
- [502] de Grazia, Sebastian. *Of Time, Work and Leisure*. (New York: Twentieth Century Fund, 1962.)
- [503] Fraser, J.T., redactor responsabil. *The Voices of Time*. (New York: George Braziller, 1966.)
- [504] Fraser, J.T., F.C. Haber și G.H. Muller, redactori. *The Study of Time*. (New York: Springer-Verlag, 1972.)
- [505] Gould, Peter și Rodney White. *Mental Maps*. (Baltimore: Penguin Books, 1974.)
- [506] Gribbin, John. *Timewarps*. (New York: Delacorte Press/Eleanor Friede, 1979.)

[507] Haggett, Peter și Richard J. Chorley. *Network Analysis in Geography*. (New York: St. Martin's Press, 1969.)

[508] Morrill, Richard L. *The Spatial Organization of Society*. Belmont, Cal.: Duxbury Press, 1970.)

[509] Needham, Joseph. *Time and Eastern Man*, Conferința Henry Myers din anul 1964, lucrarea ocazională nr. 21 a Institutului Regal de Antropologie. (Glasgow: Royal Anthropological Institute Of Great Britain & Ireland, 1965.)

[510] Norberg-Shulz, Christian. *Existence, Space & Architecture*. (New York: Praeger, 1971.)

[511] Sandow, Stuart A. *Durations: The Encyclopedia of How Long Things Take*. (New York: Times Books, 1977.)

[512] Tooley, R. V., Charles Brisker și Gerald Roe Crone. *Landmarks of Mapmaking*. (Amsterdam: Elsevier, 1968.)

[513] Welch, Kenneth F. *Time Measurement: An Introductory History*. (Newton Abbot, Devonshire: David & Charles, 1972.)

[514] Whitrow, G. J. *What Is Time?* (Londra: Thames and Hudson, 1972.)

MUNCĂ, ÎNVĂȚĂMÎNT

[515] Anderson, Dennis și Mark W. Leiserson. *Rural Enterprise and Non-farm Employment*. (Washington, D.C.: World Bank, 1978.)

[516] Bartlett, Laile E. *New Work/New Life*. (New York: Harper & Row, 1976.)

[517] Best, Fred, redactor responsabil. *The Future of Work*. (Englewood Cliffs, N.J.: Prentice-Hall, 1973.)

[518] Bowman, Jim ș.a. *The Far Side of the Future: Social Problems and Educational Reconstruction*. (Washington, D.C.: World Future Society, 1978.)

[519] Dickson, Paul. *The Future of the Workplace: The Coming Revolution in Jobs*. (New York: Weybright and Talley, 1975.)

[520] Evans, Archibald A. *Flexibility in Working Life: Opportunities for Individual Choice*. (Paris: Organizația pentru Cooperare Economică și Dezvoltare, 1973.)

[521] Gates, Arthur I. ș.a. *Educational Psychology*, ediție revăzută a volumului *Psychology for Students of Education*. (New York: Macmillan, 1942.)

[522] Good H.G.A *History of Western Education*. (New York: Macmillan, 1947.)

[523] Kanter, Rosabeth Moss. *Social Science Frontiers*, vol. 9, *Work and Family in the United States: A Critical Review and Agenda for Research and Policy*. (New York: Russell Sage Foundation, 1977.)

[524] Poor, Riva, redactor responsabil. *4 Days, 40 Hours: And Other Forms of the Rearranged Workweek*. (New York: New American Library, Mentor, 1973.)

[525] *The Shorter Work Week*. Comunicări prezentate la Conferința cu privire la scurtarea timpului de muncă, ținută sub auspiciile AFL-CIO. (Washington, D.C.: Public Affairs Press, 1967.)

[526] Wells, H.G. *The Work, Wealth and Happiness of Mankind*. (Londra: William Heinemann, 1932.)

[527] *Work în America*. Raportul unui grup operativ special către Secretarul pentru Sănătate, Invățămînt și Asistență Socială, întocmit sub auspiciile Institutului W.E. Upjohn pentru cercetări în probleme de muncă (Cambridge, Maas.: MIT Press, 1973.)

Cuprins

Prefață de Ioniță Olteann.: 5

Introducere...: 33

O ciocnire de valuri... 43

1. Supralupta.... 43

Premisa revoluționară..... 45

Creasta valului... 48

Valurile viitoare... 50

Aur și asasini.....;:. 53

Al doilea val.: 56

2. Arhitectura civilizației.: 56

Soluția violentă.... ;: 58

Bateriile vii...;:. 61

Matca tehnică...?;. 62

Pagoda stacojie...;: ;:. 63

Familia raționalizată...;: ' 64

Programa analitică ascunsă:. 66

Ființe nemuritoare...: 67

Fabrica de muzică.: 69

Furtuna de hîrtie.: 71

3. Pana invizibilă...!: 76

Semnificația pieței.: 79

Disocierea sexelor,!: 82

4. Descifrarea codului „ „ ' / / ' ' 86

Standardizarea... ;87

Specializarea...: 90

Sincronizarea. ' ' '... 93

Concentrarea... 96

Maximizarea... „... 97

Centralizarea... 100

5. Tehnicienii puterii..... 105

Integratorii...	106
Motorul integrator...	109
Piramidele puterii...	111
Supraelitele.....	112
6. Planul ascuns.....	113
Mecanomania...	115
Trusa reprezentării... ..	117
Fabrica globală de legi...	118
Ritualul liniștirii...	120
7. Frenezia națiunilor... „:....	124
Shimbînd caii.....	126
Bulonul de aur...	129
8. Ofensiva imperialistă....:	131
Pompe de benzină în grădină...	134
Plantația de margarină.....	137
Integrare în stil american...	140
9. Realismul industrial....:	143
Principiul progresului.....	144
Programarea timpului.....	148
Reambalarea spațiului.....	151
„Materialul” realității...	156
Explicația absolută.....	160
10. Final: marea fulger:	164
11. Al treilea val;:	177
Noua sinteză.... „:	177
12. Vîrfurile.....	181
Soarele și nu numai el:....	182
Uneltele viitorului....: ;:	191
Mașini pe orbită....: ;..	196
În adîncuri....: ;: „...:	198
Industria genelor.....	201
Tehnorevoltații.....	206
13. Demasificarea mijloacelor de informare..	213
Un depozit de imagini...	214
Mijloacele de informare demasificate..	217
Cultura pipului...	226
14. Mediul înconjurător inteligent...	229
Amplificarea creierului.....:	235
Memoria socială...	240
15. Dincolo de producția de masă...	243
Lapte de șoricioaică și tricouri sport..	245
Efectul presto...	250

Disparația secretarei?...	252
16. Casa electronică...:	262
Muncind acasă...:	264
Telenavetiștii...:	270
Societatea axată pe cămin.: ;.	276
17. Familiile viitorului...:	280
Campania pentru familia nucleară...	282
Stiluri de viață nenucleare...	285
Cultura fără copii...	287
Relații „fierbinți”...	291
Dragoste plus...:	294
Campania pentru munca copiilor...	296
Familia comunitară electronică...	297
Incompetența părinților...:	299
Pentru o tranziție mai ușoară...:	301
18. Criză de identitate a corporației...:	303
Dănțuiala monedelor...:	304
Accelerarea proceselor economice...:	307
Societatea demasificată...:	310
Redefinirea corporației...:	313
Un pentagon de presiuni...:	316
Corporația cu scopuri multiple...:	321
Mai multe puncte de reper...!.	324
19. În căutarea unor reguli noi:	329
Sfârșitul programului de la 9 la 5...:	331
Gorgona veșnic trează...:	334
Orare individuale corelate:	337
Computerele și marijuana:	339
Mentalitatea poststandardizată...:	343
Noua matrice...	347
O combinație de mic și mare...	353
Organizația viitorului...	356
20. Reapariția prosumatorului...	358
Economia invizibilă...	360
Gurmanzii și văduvele...	362
Pune mîna și fă singur...	364
Implicarea consumatorului în producție..	370
Stilurile de viață ale prosumatorului..	373
Economia celui de Al Tredlea Val...	379
Sfârșitul „marketizării”...	
21. Vîrtejul spiritual...	392
Noua imagine a naturii...	393

Proiectanți ai evoluției.....	396
Arborele progresului...	399
Viitorul timpului...	401
Voiajorii spațiului...	405
De la studiul părților la cuprinderea întregului...	408
Sala de jocuri cosmică...	413
Lecția termitelor...	417
22. Dislocarea națiunii...	422
Presiunile de sus în jos...	430
Corporația la scara globului...	433
Nașterea „Rețelei T”...	436
Conștiința planetară...;	439
Mituri și invenții...	441
23. Gandhi plus sateliți.....	443
Strategia celui de Al Doilea Val...	444
Modelul compromis...	447
Strategia Primului Val...	449
Problematika celui de Al Treilea Val..	454
Soare, crevete și microelectronică...	457
Prosumatorii originari...	466 ^
Linia de pornire...	471
Coda: Marea confluență...	472
Linia mentele lumii de mâine...	475
24. Conceptul de practopie...	484
O întrebare greșit pusă...	486
Încheiere:”” ‘ ‘ w	
25. Noua psihosferă.....	491
Remedii împotriva singurătății...	494
Telecomunitatea...	501
Structura - via heroină...	503
Secretul sectelor...	505
Organizatori ai vieții și semisecte...	508
26. Personalitatea viitorului...	512
Un nou mod de a crește tînăra generație.	516
Noul lucrător...	518
Etica prosumatorului...	522
Eul configurativ...	525
27. Mausoleul politic....	528
Gaura neagră.....	529
Armata privată... „, ‘...	535
Complexul mesianic...	539
Interdependența mondială.....	546

Problema integrării...	547
Accelerarea procesului decizional...	548
Destrămarea consensului...	550
Implozia decizională...	554
28. Democrația secolului al XXI-lea...	560
Puterea minorităților...	564
Democrația semidirectă...	576
Împărțirea deciziei...	581
Lărgirea elitelor... „„ „„	586
Marea luptă a zilei de mâine.;:.	589
Avem menirea de a crea...	594
Mulțumiri.....	600
Note.: 5:.	603
Bibliografie	